PONTES KÖNYVEK

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Sorozata

I.

PONTES
KÖNYVEK
I.

MIKROSZKÓP ÉS LABORATÓRIUM

ÜNNEPI TANULMÁNYOK A 60 ÉVES SZIJÁRTÓ ISTVÁN TISZTELETÉRE

Szerkesztette:
Forgó András – Halmos Károly – Szívós Erika

Pécs, 2025

PONTES
KÖNYVEK

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Sorozata

Online elérhetőség: https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes-konyvek

Megjelenik a PTE BTK Történettudományi Intézet
(H-7624 Pécs, Rókus u. 2.) kiadásában

Felelős kiadó: Dr. habil. Vitári Zsolt, intézetigazgató
Szerkesztőség: H–7624 Pécs, Rókus utca 2.

Sorozatszerkesztők:
Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka

Szerkesztőbizottság:
Barabás Gábor, Csibi Norbert, Fedeles Tamás, Forgó András,
Gőzsy Zoltán, Gyimesi Réka, Hornyák Árpád, Pilkhoffer Mónika, Vitári Zsolt

A borítón Martin Frobenius Ledermüller szoláris mikroszkópja látható
a 18. század második feléből
(Wikimedia Commons)

A sorozat borítóterve:
Kedves Vivien

ISBN: 978-963-626-441-3
ISSN: 3094-1598 (Print)

Tartalom

Előszó (Halmos Károly) 7

Kármán Gábor
A magyar rendek követsége a Német-római Birodalomba 1606-ban – *Johannes Bocatius hányattatásai* 11
Sebők Richárd
A dunai és tiszai kerületek vármegyéinek késő rendi kori országgyűlési képviselete az ellenzékiség és a kormánypártiság tükrében 1722–1848 között ... 45
Forgó András
Törvényalkotás és politikai kultúra a 18. század első felében – *az 1723. évi CIII. törvénycikk az ország benépesítéséről* 69
Schweininger Péter
Amatőrök és forráshiányok a helytörténetírásban – *Megoldási javaslatok a későrendi korszak lokális kutatásainak két problémájához* 87
Mézes Ádám
Járványadatok és ragálykultúrák – *Egy karanténigazgató a hiteles információk nyomában* 109
Nagy János
Kazinczy Ferenc pantheonja az 1764–1765. évi országgyűlésről 125
Szekér Barnabás
A hivatalviselő elit (egyik) iskolája – *A váci Collegium Regium Theresianum és 1782. évi vizitációja* 149
Horváth Gyula Csaba
Gróf Esterházy Ferenc báni tevékenysége 171
D. Mohay Borbála
Törekvés a pallérozott attitűd elsajátítására – *Vizsgálat egy barlanglátogatás alapján* 187
M. Varga Benedek
„Instar machinae" – *A magyar alkotmány mechanikája a 18. század végén* ... 207
Tamás Máté
A pénteki laboratóriumban felfedezett zsidó úr – *Kutatási napló a jogállás és a társadalmi helyzet vizsgálatáról* 227

Nagy Ágoston
„… a' Végrehajtó hatalomnak akármit is tellyes, kirekesztő hatalmára, önkénnyére bízni, nem tanácsos" – Kisfaludy Sándor rendszeres bizottsági munkálatokra tett észrevételei és a korabeli politika dinamikája 247
Cselenkó Borbála
A vegyesházasságok és a passzív asszisztencia kérdése a Szombathelyi Egyházmegyében Bőle András püspök idején, 1824–1843 281
László Andor
Pauler Gyula a történetírásról 305
Csunderlik Péter
Ideológia, poétika és retorika Málnási Ödön történetírásában 325
Papp Barbara
Rendi örökség a két világháború közötti Dévaványán 355
Bolgár Dániel
A zsidótörvények törvénytelen statisztikusa – Kovács Alajos és a házasságon kívüli születések statisztikája 375

Szijártó István műveinek válogatott bibliográfiája 403

Előszó

Forgandó idők voltak, amikor Istvánnal először találkoztunk a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken. (Ha jól számolom, találkozhattunk volna már az akkor még Marx Károlyról elnevezett Közgazdasági Egyetemen is, ha ottani hallgatóként beiratkozott volna az ott működött Közép és Kelet-Európa Kutatási Központ által meghirdetett kurzusra, de hát nem tette.)

Rendszerváltásnak nevezték legtöbben azt az időszakot, holott rendszerek, pontosan azért, mert rendszerek, nem azonnal múlnak ki, illetve pattannak elő. Bár ma már kurta időnek tűnik, kacskaringós volt az események sora. Rövidre fogva, Bácskai Vera, a nemzetközileg elismert várostörténész ekkoriban kezdhette el egy társadalomtörténeti tanszék felépítését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán. Az oktatói gárda összejött ugyan, de egy tanszék nemcsak tanítással foglalkozik, hanem – már csak létjogát bizonyítandó is – tudománnyal is. A tudományos életnek pedig szervezetre, a szervezetnek szervezésre van szüksége.

A tanszékvezető tekintélye rögtön kutatási és oktatási programokat, nemzetközi kapcsolatokat hozott tanszéke számára. Lehetőség nyílt külföldi egyetemek hallgatóinak (és kísérő tanáraiknak) részvételével zajló konferenciák megtartására. Ezekkel az együttműködésekkel azonban – csak az tudja, aki már csinált ilyet – hihetetlen mértékű adminisztráció jár együtt. Megbízható, kiszámítható, a káoszt átlátó személyre volt szükség. Így került a tanszék kapcsolatba az akkor még fiatal kutatónak számító Szijártó Istvánnal, aki (ha jól tudom) mestere, Benda Kálmán révén került Vera látókörébe.

István akkor még nem tanszéki tagként folytatott kutatási feladatai mellett úgy kézben tartotta a konferenciákat, mintha világéletében ezt csinálta volna. Hatékony volt és szigorú. Akár még megbízójával, Verával szemben is. Egy Keszthelyen rendezett konferencia esti programjaként tartott hangverseny szünetében Vera még a helyén ült, amikor István – emlékem szerint öltönyben, de nem kizárt, hogy azóta is tartott szokásához híven zakóban és szövetnadrágban – odament hozzá, hogy valamit meg kell beszélniük. Vera mondta volna, hogy kis türelmet, meg hogy talán ráér a koncert vége után. Most kell – így István, és az amúgy nagyon határozott Vera fölkelt és kiment megbeszélni a megbeszélendőket.

Verának a tanszékvezetéstől idővel vissza kellett vonulnia, a nemzetközi együttműködéseknek lassan vége szakadt, István természetesen saját kutatásaira összpontosított. Precízen és hatékonyan. Egyszer a forrásismeretéről, elméleti tájékozottságáról egyaránt híres Benda Gyulával beszéltünk valami történelmi jelenségről, de a mai világ terminusait használva. István is hallgatta, aztán kiigazította Bendát, hogy mi is a pontos történetírói szakszó az adott esetben.

Nem tudom, István mikor döntötte el, hogy nem a kutatási korszakának megfelelő kora-újkoros tanszékre, hanem a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékre kíván pályázni. Az biztos, hogy a tanszék jól járt döntésével. A történelem szak tanszékei akkor már intézeti szervezetben működtek. A doktori iskola keretei is formálódtak és újraformálódtak. Ezek a szervezeti átalakulások – pontosan megfelelve a szervezetszociológiai tapasztalatoknak – nem jelentettek egyben tartalmi és személyi megújulást is. Az is szervezetszociológiai szabályszerűség, hogy a szervezetek úgy működnek, amiként a résztvevők működtetik őket. István bátor volt, amikor szembement az alkalmazkodó araszolással és a doktori iskola egy tanári gyűlésén felszólította a képzés egyik professzorát, hogy a szakmai szövegeiben tükröződő politikai állásfoglalásai miatt ne töltsön be testületi funkciót az iskolában.

Oktatóként közismerten maximalista. Diákjainak minden további nélkül adott föl egyik hétről a másikra akár ezer oldalt is elolvasni. Óráit péntekre hirdette, hogy csak az elkötelezettek jelentkezzenek. Elég idő eltelt mostanra, hogy elismerhessük, a felsőoktatás tömegessé válása közepette sikerült a jó képességű tanítványokat maga köré gyűjtenie. (Később – ez már a doktori képzés ideje – a hallgatók természetesen megtalálták az ezer oldalra is a választ: felosztották egymás között a penzumot, majd összerakták jegyzeteiket.)

Igényessége, az elitképzés normáinak érvényesítése azonban nem jelentett bezárkózást. Kitalálta a Történeti Kollégiumot. Egy immáron bő két évtizede létező, szó szerint szellemi műhelyt, amelyet túlnyomó részben tagjainak aktivitása tart életben. Már a kezdet is hősies vállalkozás volt. Még a forgandó időkben a szakma megújításának egyik kísérleteként működött egy történeti antropológia program, a hallgatók számára jó kurzusokkal, az oktatók számára vonzó tiszteletdíjakkal. Aztán a támogatás elapadt, a program régi gazdái más irányban kezdtek tevékenykedni. Így került István kezébe a program, kezdjen vele, amit tud. Az irányt jelző név, a történeti antropológia már akkor is inkább gyűjtőnév volt a nem hagyományos történetírói törekvések jelzésére.

István maga is egy nem hagyományos törekvés, a mikrotörténelem meghonosításán fáradozott. Elfogadta a kihívást, megkísérelte a programot a képzési rend részévé tenni. Ám az újra és újra előtörő, reformoknak mondott változtatások közben a program – hiába volt szellemileg-szakmailag értékes – ellehetetlenült. Talán éppen az utóvédharcok idején jött István ötlete, hogy az érdeklődőket közösségként egyben kellene tartani. Ebből lett a Kollégium. István talán többnek szánta,

mint önképzőkörnek – volt, hogy korcsolyázni hívta város környéki lakhelyére a Kollégium ifjúságát (és tanártársainkat is). De ha csak annyit ért el, hogy lehetőséget adott a hallgatóknak, hogy kitekintsenek az egyre inkább szabványosított képzés keretei közül, már akkor is értékes tett volt a kollégium életre hívása. Amikor aztán a Kollégium saját lábára állt, újabb „öntevékenységbe" vágott bele. Doktoranduszainak kínál lehetőséget arra, hogy írásaikat, keletkező fejezeteiket egymás bíráló szeme elé bocsássák.

Sok mindent lehetne még említeni. Az eredeti keretében rövid életű, de aztán másutt folytatódó Benda Gyula díjat, az általa kezdeményezett nemzetközi mikrotörténeti mesterképzés tanmenetének kidolgozására irányuló Erasmus-programot, publikációs tevékenységét, különös tekintettel a mikrotörténettől látszólag messze álló országgyűlés-történetre. És akkor a karácsonyonként érkező, egyre gyarapodó családról tanúskodó üdvözlő fényképeket még nem is említettem.

Ráhangolódásnak azonban talán ennyi is elég. Annak bizonyítékaként, hogy mennyire hatott István tevékenysége tanítványaira, szolgáljanak az itt következő tanulmányok.

Isten éltessen, István!

Halmos Károly

Kármán Gábor

A magyar rendek követsége a Német-római Birodalomba 1606-ban

Johannes Bocatius hányattatásai[1]

Meglepőnek tűnhet, de a Bocskai-felkelés diplomáciatörténetéről nem rendelkezünk alaposan dokumentált, értelmező jellegű feldolgozással. Noha a 19. századi történetírás a későbbi időszak historikusai által sokat kárhoztatott módon elsődleges hangsúlyt fektetett a külkapcsolatok kutatására és számtalan külföldi levéltár anyagában találta meg az erdélyi fejedelmek diplomáciai törekvéseit dokumentáló iratokat, a 17. század első évtizedében lezajlott magyar rendi felkeléssel kapcsolatban ebben az időszakban kizárólag annak a Habsburg kormányzattal fenntartott viszonya állt az érdeklődés homlokterében.[2] A felkelés sikerei szempontjából kiemelkedő jelentőségű oszmán kapcsolatok történetéről ma már rendelkezésre áll egy alapos, könyvméretű elemzés,[3] ez azonban nem mondható el a lengyel királyi udvarhoz és azon belül a nagy hatalmú Jan Zamoyski kancellárhoz fűződő viszonyról, amelynek még kronológiája is meglehetősen töredékes a szakirodalomban, annak mindkét fél szempontjait figyelembe vevő analízise pedig végképp nem létezik. Ugyanez mondható el a kapcsolatkeresésről a szomszédos Habsburg tartományok rendjeivel. Így tulajdonképpen váratlannak mondható, hogy Bocskai viszonya a moldvai és havasalföldi vajdákhoz viszont a közelmúltban több tanulmánynak is tárgya volt.[4]

1 Az Európai Unió finanszírozásával (SMALLST ERC-project: CoG 101043451). Az itt szereplő információk és állítások a szerzők álláspontját képviselik, és nem feltétlenül tükrözik az Európai Unió vagy a European Research Council hivatalos véleményét. Sem az Európai Unió, sem a támogatást nyújtó hatóság nem vonható felelősségre miattuk.

2 Legrészletesebben l. Károlyi Árpád monográfia méretű bevezetéseit a *Magyar országgyűlési emlékek* köteteiben közölt források elé: MOE XI; MOE XII.

3 Papp 2014.

4 Papp 2017; László 2020. Az oszmán kapcsolatról: Papp 2014. A lengyel irányba folytatott diplomácia egyes részleteire: Makkai 1974; Hopp 1992. 182–195, illetve Veress Endre kéziratban maradt

A legtöbb irányból érkező figyelmet mindazonáltal az elmúlt harminc évben a Bocskai-felkelés leglátványosabb diplomáciai akciója, Johannes Bocatiusnak a Német-római Birodalom három világi választófejedelméhez (a pfalzihoz, a brandenburgihoz és a szászhoz) indult küldetése kapta. Ez elsősorban Csonka Ferenc munkásságának köszönhető, aki irodalomtörténészként fordult a későhumanista költőként is alkotó kassai bíró felé, három kötetben jelentetve meg prózai és lírai munkáit, és széleskörű forráskutatás alapján tárva fel életrajzának számos addig homályban maradt részletét.[5] Ő jelentette meg azt a sokáig elveszettnek hitt, de egy genfi könyvtárban mégis fellelt szöveget, az *Olympias carcerariát* is, amelyben Bocatius maga írta meg az utazás történetét, amely számára tragikusan végződött, hiszen IV. Frigyes pfalzi választófejedelem udvarának meglátogatása után letartóztatták és öt évet töltött II. Rudolf császár prágai várbörtönében.[6]

Az elmúlt tizenöt-húsz évben Bocatius viszonylag folyamatosan a figyelem középpontjában állt, elsősorban eszmetörténeti vizsgálatoknak köszönhetően. Kees Teszelszky több cikkben is elemezte a letartóztatásakor Bocatiusnál talált könyvek és kéziratok jegyzékét, a korszak protestáns holland–német–magyar politikai eszmetörténeti érintkezéseit mint egyfajta kulturális transzfert dokumentáló, nagy jelentőségű forrásanyagot. A Bocskai-felkelés politikai legitimációját szolgáló dokumentumok genealógiájának felrajzolásakor Bocatius szintén újra és újra előkerült Teszelszky, illetve Zászkaliczky Márton írásaiban. E kutatás során került a figyelem középpontjába a *Hungaroteutomachia* című propagandisztikus mű is, amely szintén Bocatius lefoglalt iratai között maradt fenn, és noha a fogoly követ tagadta, hogy ő lenne annak készítője, a filológiai vizsgálatok során szerzősége egyértelműen bebizonyosodott. A szöveget sajtó alá rendező és ahhoz magyar fordítást is készítő Tóth Gergely maga is szentelt egy tanulmányt az *Olympias carceraria* és a *Hungaroteutomachia* elemzésének, és mint a Bocskai-felkelés apologétája Bocatius kiemelt szerepet kapott a mozgalom legitimációs szövegeit összegyűjtő új antológiában is.[7] A humanista kassai bíró Csonka által magyar fordításban is megjelentetett másik műve, a Bocskai és Lala Mehmed pasa nagyvezír közötti Rákos-mezei találkozót dokumentáló *Relatio vel epistolica commemoratio* egyrészt a Bocskai-koronával kap-

forráskiadványa Jan Zamoyski magyarokkal folytatott levelezéséről: MTA KIK Ms 433. Noha azt tudjuk, hogy a magyarországi felkelés vezetői ismételten megpróbálták felvenni a kapcsolatot a cseh, morva és sziléziai rendekkel, hiszen több hozzájuk címzett levél is fennmaradt, Zászkaliczky Mártonnal a Habsburg tartományok rendjeinek levéltáraiban végzett közös kutatásunk során nem találtunk adatokat arra nézve, hogy ezek révén megindult volna a kommunikáció a felek között. Zászkaliczky 2024. 34–36. A kulcsszövegek magyar fordításban megjelentek a FMPGT III. kötetében.

5 Bocatius 1990; Bocatius 1992.

6 Bocatius 1992. 111–185. A magyar fordítás már évekkel a latin szöveg közreadása előtt megjelent: Bocatius 1985. 5–128.

7 Teszelszky 2008; Teszelszky 2010; Teszelszky – Zászkaliczky 2012; Zászkaliczky 2019; Bocatius 2014; Tóth 2017; FMPGT III.

csolatos kutatások, másrészt az általa közvetített sokrétű törökkép révén került a figyelem fókuszába.[8]

Így aztán elmondhatjuk, hogy Johannes Bocatius 1606. évi követsége és az annak révén ránk maradt iratanyag meglehetősen sok szempontból volt elemzés tárgya, épp csak annak külpolitika-történeti vonatkozásai szorultak a háttérbe, ami egy diplomáciai küldetés esetében meglehetősen szokatlan. Egyes szerzők még a küldetés pontos céljáról is sokkal ambíciózusabb elképzeléseket fogalmaztak meg a valóságosnál, annak ellenére, hogy az *Olympias carceraria* meglehetősen precízen leírja, mi volt Bocskai és a mellette fegyvert fogó magyar rendek szándéka.[9] Még ennél is kevesebb figyelem jutott annak a közegnek, amelyet Bocatius meglátogatott: annak, milyen szempontok szerint és hogyan értelmezték a Német-római Birodalom protestáns választófejedelmei a Bocskai-felkelést, és milyen reakciókat váltott ki belőlük a balsikerű diplomáciai küldetés. Igaz, az ehhez az elemzéshez szükséges célzott levéltári kutatás sem állt a szakma rendelkezésére. Annak ellenére, hogy Csonka Ferenc ambíciói között nyilvánvalóan szerepelt a követ letartóztatásával kapcsolatos iratanyag lehető legszélesebb körű összegyűjtése, a rendszerváltás előtti időszakban ez nem terjedhetett túl a bécsi Hungarica-gyűjtemény mikrofilmes másolatainak tanulmányozásán, illetve a Klaniczay Tibor által beszerzett hannoveri másolatok megjelentetésén.[10]

Mindez már csak azért is sajnálatos, mert Bocatius letartóztatása – ahogy azt Csonka az *Olympias* magyar fordításához csatolt életrajzi vázlatban is jelezte – komoly problémákat vetett fel a korabeli „nemzetközi jog" vonatkozásában is. Noha a *ius gentium* ekkoriban még nem egy írásban rögzített, kodifikált szabályrendszert jelentett, a különböző uralkodók és politikai formációk közötti kommunikáció szokásjogi alapon működő keretrendszerének bevett része volt a követeket védő diplomáciai mentesség – akárcsak az ókor óta minden korszakban.[11] A három protestáns választófejedelemnek így a Bocatius-követség kapcsán nemcsak a Bocskai-felkeléssel kapcsolatosan kellett kialakítania saját álláspontját, de a követ bebörtönzésére is reagálniuk kellett, hiszen azáltal saját, külkapcsolataik intézésére vonatkozó privilégiumaik is sérültek. Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy ezt a kettős vizsgálatot végezze el a pfalzi, brandenburgi és szász választók diplomáciai tevékenységéről fennmaradt iratanyag bevonásával, hozzájárulva ezáltal nemcsak a Bocskai-felkelésre adott európai reakciók történetéhez, de a magyar rendeknek a kontinens diplomáciai világában elfoglalt helyének megértéséhez is.

8 Teszelszky 2006; Teszelszky 2009. 143–152; Kármán 2019.

9 R. Várkonyi 2006a. 41–44.; R. Várkonyi 2006a. 20.; Teszelszky 2008. 128–129.; Teszelszky 2010. 145.

10 Bocatius 1992. 186.

11 Frey – Frey 1999.

Egy félbetört diplomáciai küldetés

Az 1604. november 12-ére összehívott kassai gyűlés – amely magát országgyűlésnek titulálta, bár a magyar rendeknek csak egy viszonylag kis, Felső-Magyarországot képviselő része vett részt rajta – volt a Bocskai-felkelés első kísérlete arra, hogy hivatalos kereteket teremtsen a magyar király főtisztjeivel szembeni ellenálláshoz. Ahogy azt az *Olympias carcerariá*ból tudjuk, már ez alkalommal felmerült, hogy el kell készíteni egy olyan iratot, amely elmagyarázza a felkelés okait és ezt el kell juttatni a Német-római Birodalom fejedelmeihez. Az *Excusatio* címen ismert írás, amelyet minden jel szerint Bocatius fogalmazott, ennek a feladatnak kívánt megfelelni. Noha arról vannak adataink, hogy kéziratos másolatai eljutottak egyes külföldi olvasókhoz, hivatalos küldöttség ezúttal még nem indult el annak terjesztésére.[12]

Az 1605 áprilisában összeülő szerencsi országgyűlés, amely (immáron jóval szélesebb körű részvétellel) fejedelemmé választotta Bocskai Istvánt, ismét megfogalmazta az igényt, hogy a magyar felkelés igazát egy érvelő iratban kell a külföld elé tárni. Közvetlenül az országgyűlés után erre még nem került sor: a lengyel követnek adott válasz, illetve a morva és sziléziai rendeknek írott, nyilvánvalóan különböző szerzők tollából származó levelek érvelése egyelőre széttartó volt.[13] A legújabb kutatások szerint a felkelés mellett érvelő első valóban átfogó igényű, nagy terjedelmű szöveg, a korábban szerencsi kiáltványként ismert *Querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae* csak 1605 júliusában, a III. Zsigmond krakkói udvarába küldött magyar rendi követséghez kapcsolódva kezdett körvonalazódni, és első teljes példányát a rákövetkező hónapból ismerjük. Az Illésházy István által összeállított szöveg azonban helyenként túlságosan erősen fogalmazott, és a II. Rudolf császár (és magyar király) elleni személyes támadásai, köztük a feltételezett homoszexualitására tett utalások miatt fennállt a veszélye, hogy a szándékolttal ellentétes hatást ér el. Az 1605. novemberi korponai országgyűlésen így az addigra kéziratban már terjedő *Querelae* egy átdolgozott kéziratát fogadták el (amely az *Olympias carceraria* szerint továbbra is Illésházy munkája volt), és a rendek képviselői már ezt az új dokumentumot látták el ellenjegyzésükkel. Az ötvenhat aláírás és pecsét, amely a korponai nyilatkozat példányaira került 1605. december 10-én, harmincegy főúr mellett huszonkét megye és három város egyetértését reprezentálta.[14]

12 Bocatius 1985. 11.; Zászkaliczky 2019. 35–40.; FMPGT III. 108–116.

13 Teszelszky – Zászkaliczky 2012. 99–103.; FMPGT III. 244–266.

14 Teszelszky – Zászkaliczky 2012. 68–96.; Zászkaliczky 2019. 62–80.; FMPGT III. 277–322. Az átdolgozásról az *Olympias carceraria*ból tudunk: Bocatius 1985. 19–20. A korponai nyilatkozat azon példányán, amelyet a pfalzi választófejedelem megkapott, csak ötvenkét pecsét látható, minden jel szerint azért, mert a másolaton ennyi fért el a szöveg alatt, hiszen a másik eredeti példány utolsó sora hiányzik: BHStA KS 16713. fol. 345v–346r (facsimile: FMPGT III. 320–321); ÖStA HHStA UA Miscellanea fasc. 426. fol. 77–85.

Ennek a dokumentumnak a három világi választófejedelemhez való eljuttatására kérték fel Johannes Bocatiust. A volt kassai bíró kézenfekvő megoldásnak tűnhetett, hiszen maga is a Német-római Birodalom területén, a lausitzi Vetschauban született és a wittenbergi egyetemen is tanult, német volt az anyanyelve, és kiemelkedő humanista műveltsége révén kiváló latinista is volt. Korábbi propagandairatok szerzőjeként tisztában volt a felkelés történetével és annak a Bocskai és udvara számára kedvező értelmezésével. Ráadásul a tény, hogy Bocatius a Bocskai hatalmi központjául szolgáló Kassa városában korábban vezető pozíciót töltött be, valamilyen szinten képes volt kompenzálni azt, hogy nem tartozott a főurak közé; noha a magyar rendek méltóságához jobban illett volna, ha ezek valamelyike látja el képviseletüket, az ő esetükben még sokkal nehezebb lett volna a küldetés titkosságát fenntartani.[15] Az *Olympias carceraria* szerint Bocatius maga nem volt különösebben lelkes a megbízatástól, de a tény, hogy 1605 novemberének végén a Magyarországot teljhatalommal kormányzó Mátyás főherceg fegyverszünetet kötött Bocskaival, csökkentette a küldetés veszélyeivel kapcsolatos szorongását.[16]

A fejedelem kancelláriája természetesen a korponai nyilatkozaton kívül biztosított a követnek minden olyan dokumentumot, amelyek elengedhetetlenek voltak diplomáciai küldetésének ellátásához. Bocskai aláírásával három azonos szövegű levél szólt a választófejedelmeknek arról, hogy a küldetés célja a magyarországi felkelés okairól való tájékoztatáson kívül az is, hogy a fejedelem kifejezze a címzettek irányában érzett nagyrabecsülését. Ezenkívül Bocskai biztosította őket, hogy Erdély, Moldva és Havasalföld a keresztények oldalán áll, és maga is azon dolgozik, hogy tető alá hozza a német-római császár békéjét a szultánnal, ezáltal segítve a kereszténység ügyét.[17] Mivel Bocatius nem indult azonnal útnak, a hónap végén a kassai kancellária még egy másik iratot is rábízhatott: Kádizáde Ali pasa beszámolóját arról, mit közölt vele Mátyás főherceg béketárgyalásokra küldött követségének delegátusa, Cesare Gallo. Bocskai egy második levélben hívta fel a választófejedelmek figyelmét arra, milyen rosszhiszemű, csalárd módszerekkel próbálják a Habsburg megbízottak félrevezetni tárgyalópartnereiket és eláztatni az oszmán fél előtt a magyar rendeket, veszélyeztetve ezáltal azt, hogy sikerüljön lezárni az immáron tizenötödik éve folyó háborúskodást.[18]

Bocatius emellett kapott további ajánlóleveleket is a három választófejedelmi udvar jelentős személyiségeihez. Ezek különlegessége, hogy a címzés csaknem min-

15 Bocatius mind ez idáig legjobb életrajza: Csonka 1985.

16 Bocatius 1985. 20–24. A fegyverszünetről: Gooss 1911. 288–290.

17 Bocskai István levele IV. Frigyesnek (Korpona, 1609. dec. 9.) BHStA KS 16713. fol. 338. A másik két választónak szánt levelek: ÖStA HHStA UA Miscellanea fasc. 433. Konv. G. fol. 113–114, 115–116.

18 Bocskai István levele IV. Frigyesnek (Kassa, 1609. dec. 30.) BHStA KS 16713. fol. 367. A másik két választónak szánt levelek: ÖStA HHStA UA Miscellanea fasc. 433. Konv. G. fol. 109–110, 111–112. A mellékelt irat (*Summa legationis Magnifici Caesaris Galli…*) számos másolatban ismert (a pfalziaknak átadott példány BHStA KS 16713. fol. 369–377.), magyar verzióban is fennmaradt: Majláth 1882.

den esetben hiányzik róluk: készült például levél mindhárom fejedelem udvari prédikátorának, ám azok neveit a követ titkárának utólag, közvetlenül az átadás előtt kellett volna ráírnia a pecséttel lezárt irat külső oldalára – akárcsak a brandenburgi választófejedelemét, Joachim Frigyesét. Meglepő módon még a szász Polykarp Leyser neve sem került rá a borítékra, holott a drezdai teológust 1604-ben Kassa városának követei (köztük Bocatius) Prágából már megkeresték levelükkel és ő küldött is biztató sorokat a templomuk elvétele miatt tiltakozó polgároknak.[19] Leyser egyike volt annak a két, II. Keresztély szász választófejedelem szolgálatában álló embernek, akikkel a kassai bíró fogságából is megpróbálta felvenni a kapcsolatot. A másik Johann Georg Gödelmann tanácsos volt, akit Bocatius Prágából ismert, hiszen 1604-ben, a kassai követség ottjártakor a császár mellett szolgált ura rezidens diplomatájaként. Az ő neve szerepel is a Bocskaitól kapott ajánlólevél borítékján – ami viszont azt is mutatja: a fejedelmi kancelláriának nem volt tudomása róla, hogy Gödelmann még mindig a császári udvarban tartózkodott.[20] A naprakész információk hiányának legmellbevágóbb jele mindazonáltal az, hogy Thököly István részére is készült ajánlólevél, annak ellenére, hogy a magyar báró, aki korábban valóban járt a heidelbergi egyetemre, már 1603-ban elhagyta Pfalz központját, és ekkoriban már Mátyás főherceg bécsi udvarában tartózkodott.[21]

A fejedelem leveleinek funkciója a címzett jóindulatának biztosítása mellett az lett volna, hogy *credentionali*sként szolgáljanak, a magyar rendek követeként azonosítsák Bocatiust – annak ellenére, hogy a kassai bíró neve egyetlen példányban sem szerepel. A némileg rendhagyó megoldást a harmincéves háború idején az erdélyi fejedelmek diplomáciája sűrűn használta, a címzettek több-kevesebb értetlenkedésétől kísérve.[22] Ez Bethlen külkapcsolataiban a titkos küldetések lelepleződésének kockázatát csökkentette, 1605 decemberében azonban a megoldás motivációja valószínűleg inkább az lehetett, hogy az iratok fogalmazásakor még nem dőlt el, Bocatius vállalja-e a megbízást. A volt kassai bíró ugyanis hatalmas csomaggal uta-

19 A megcímezetlen levelek: ÖStA HHStA UA Miscellanea fasc. 433. Konv. G. fol. 103–104. (Leysernek), 107–108. (egy brandenburgi tanácsosnak), 117–118. (a brandenburgi udvari prédikátornak). Heidelbergben Otto von Grünrade neve került rá az eredetileg valószínűleg szintén üresen hagyott pfalzi tanácsosi levél hátoldalára: BHStA KS 16713. fol. 365. Leyser megkereséséről: Paulinyi 1930. 57–61. A drezdai prédikátor 1606-ban is megjelent a magyarországi vallásgyakorlat szabadságáról folytatott viták látóhatárán, amikor hosszas válasziratot készített Melchior Khlesl bécsújhelyi püspöknek a felekezeti pluralizmust élesen elutasító írására: FMPGT III. 86–87, 400–419.

20 A Gödelmann-nak címzett ajánlólevél: ÖStA HHStA UA Miscellanea fasc. 433. Konv. G. fol. 107–108. Bocatius 1606. április 30-án [május 10-én] Leysernek írott levele fennmaradt (Bocatius 1992. 192–194.), míg Gödelmann megkereséséről csak az anyjának és mostohaapjának írott levélből értesülünk (Bocatius 1992. 209.).

21 A Thököly Istvánnak szóló ajánlólevélről csak a Bocatius letartóztatásakor készült inventáriumból tudunk: Bocatius 1992. 473. Életrajza: Hanák – Szabó 2021. 869.

22 Kármán 2013. 174.

zott, amelynek tartalma sokkal inkább képes volt kompromittálni, mint azt egy, a nevére kiállított megbízólevél tehette volna. A fent említett iratokon kívül magával vitte korábbi propagandaszövegek másolatát, így az *Excusatió*ét és a *Querelae*jét is, a *Relatio vel epistolica commemoratió*t, egy lengyelországi Bocskai-párti nyomtatványt, illetve a *Hungaroteutomachiá*t is, amelynek egyes szereplői meglehetősen szabadszájúan közvetítik a császárellenes álláspontot. Útja során pedig a csomag egyre csak nőtt, hiszen számos olyan munkát szerzett be, amelyek teológiai vagy politikaelméleti megalapozást nyújthattak a magyarországi ellenállás folytatásához. Ezek közül is kiemelkedik a 16. századi zsarnokölés-elmélet egyik csúcsművének számító *Vindiciae contra tyrannos*, amelyből a diplomatává avanzsált humanistánál nem kevesebb, mint tizenhat példányt találtak.[23]

A Bocatius útipoggyászáról a követ letartóztatása után készült inventárium így szédítően gazdag, azonban egy tétel feltűnően hiányzik belőle: a számtalan fejedelmi levél mellett – amelyek között ekkorra már IV. Frigyes válasza és a követnek adott ajánló sorai is szerepelnek – hiányzik Bocskai és a magyar rendek részletes instrukciója.[24] Nagyon valószínű, hogy azért, mert ez el sem készült. Amint láttuk, a kancellária távolról sem rendelkezett alapos információkkal arra nézvést, mivel szembesülhet Bocatius útközben, illetve az általa meglátogatott udvarokban, így a megbízatás általános céljainak kijelölésén túl minden konkrét lépést rá kellett bízni a követre. A küldetés lebonyolítása ennek megfelelően nem is szűkölködött a spontán megoldásokban.

Bocatius végül valamikor január első hetének vége felé indult útnak, észak felé, és Krakkó érintésével jutott el Sziléziába.[25] Neisse városában értesült arról, hogy Brandenburg választófejedelme éppen a pfalzi székvárosban, Heidelbergben tartózkodik. Mint később kiderült, ez nem volt igaz (nem Joachim Frigyes, hanem fia, János Zsigmond látogatott IV. Frigyes udvarába), ám az információ hozzásegítette a magyar rendek követét ahhoz, hogy eldöntse, milyen sorrendben látogatja meg a fejedelmi udvarokat. Heidelberg előnyben részesítése mindenesetre e nélkül az epizód nélkül is kézenfekvőnek tűnhetett, hiszen Bocatius tudott róla, hogy II. Keresztély szász választófejedelem lojális a császárhoz, így reálisnak tűnt a kockázat, hogy kiadja a követet Rudolfnak anélkül, hogy mondandóját meghallgatná.[26]

23 Teszelszky 2008. 140–142.

24 Az inventáriumok kiadása: Bocatius 1992. 467–481.

25 1606. január 4-én még biztosan Kassán tartózkodott, hiszen ez a dátuma Bocskaitól kapott, a letartóztatásakor készített inventáriumban szereplő útlevelének, ún. *salvus conductus*ának: Bocatius 1992. 473.

26 Bocatius 1985. 24–26. A később hamisnak bizonyult információra hivatkozik Bocatius 1606 májusában II. Keresztélynek, illetve Joachim Frigyesnek írt leveleiben is – természetesen a szász választó várható reakciójával kapcsolatos kétségei elhallgatásával (Northeim, 1606. ápr. 30.[/máj. 10.]) Bocatius 1992. 189.; GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL. János Zsigmond pfalzi tartózkodása fontos szerepet játszott abban, hogy 1613-ban lutheránus hitét kálvinistára cserélte: Nischan 1994. 81–83.

Bocatius így inkognitóban átutazott Csehországon – még a császári székvárost sem kerülve el –, és Nürnberg érintésével február közepén jutott el Heidelbergbe, ahol jelentkezett audienciáért.[27]

Egyelőre nem engedték IV. Frigyes elé; az *Olympias carceraria* szerint azért, mert túl sok követ látogatta egyszerre a pfalzi udvart, de valószínűbb, hogy a választófejedelem és tanácsosai előzetesen meg akartak győződni arról, méltó-e a diplomáciai elismeréssel felérő ceremóniára. Így első körben a Heidelberghez közeli Schwetzingen kastélyában három pfalzi tanácsos hallgatta meg Bocatius mondanivalóját. Alapos munkát végeztek: a Bocskai-felkelés legitimációs csúcsteljesítményének számító korponai nyilatkozat átadásán kívül a követnek saját orációját is be kellett adnia írásban és részletes feljegyzések készültek a vele a vacsoraasztal mellett folytatott beszélgetésről is. Ezek során a pfalzi tanácsosok újabb benyomásokat nyerhettek a felkelés külpolitikai tájékozódásáról, illetve azokról a kérdésekről, ahol a követ további apologetikus megjegyzéseket látott szükségesnek. Ezek közül kiemelt szerepet játszottak Bocskai oszmán kapcsolatai, illetve feltételezett arianizmusa – Rudolf 1605. januárban kiadott, a felkeléssel kapcsolatos császári álláspontot legrészletesebben tartalmazó körlevele hangoztatta a vádat, hogy a fejedelem Szentháromság-tagadó lenne, amelynek cáfolatára Bocskai és köre különösen nagy hangsúlyt helyezett.[28]

Jó humanistaként Bocatius nemcsak az érveket tárta a vele tárgyaló pfalziak elé, hanem arról is gondoskodott, hogy az állításait bizonyító forrásokhoz hozzáférjenek. Elébük tárta az 1604. évi törvények Rudolf személyes kézjegyét viselő példányát, benne a vallási ügyek országgyűlési tárgyalásait eltiltó és a korábbi tiltásokat megerősítő, hírhedt XXII. törvénycikkel, amelyet az uralkodó a diéta után, egyeztetés nélkül illesztett az ott született jogszabályok végére. Külön felhívta a figyelmet az így elvben újra érvényessé vált 1525. évi törvényre, amelynek általa is bemutatott szövege a lutheránusok megégetését rendelte el. Werbőczy *Tripartitum*ából pedig

27 A 17. század elején a Német-római Birodalom protestáns területein még a julián naptárt használták, a tanulmány azonban a gregorián rendszer szerint adja meg a dátumokat. A *stylo vetero* keltezett dokumentumok esetében kapcsos zárójelben jelzem a *stylo novo* napot.

28 Bocatius 1985. 27–28.; jelentés a Bocatiusszal folytatott beszélgetésekről ([1606. febr. 7/17. körül]), illetve a követ előterjesztése IV. Frigyesnek (1606. febr. 7[/17].) BHStA KS 16714. fol. 503–504, illetve 27–36. Utóbbi magyar fordításban: FMPGT III. 371–383. Bocatius a vele tárgyalók közül Abraham Kolbingert nevezi meg, aki azonban nem volt tanácsos, korábban a külföldi levelezéssel foglalkozó titkár pozícióját töltötte be, ekkoriban pedig a *Landesdefensionswerk*ben volt hadi komisszár. Noha a pfalzi adminisztrációról szóló klasszikus monográfia szerint Augsburgból jött, Bocatius úgy tudja, hogy budai származású volt, ez megmagyarázhatja, miért a nagyon idős hivatalnokot küldték a magyar követtel folytatandó megbeszélésekre. Press 1970. 347–349, 460.; Bocatius 1985. 28. Bocskai arianizmusának cáfolatára született a mozgalom egyetlen olyan érvelő írása, Alvinczi Péter *Apológiá*ja, amelynek magyarországi kinyomtatásáról gondoskodtak is: FMPGT III. 420–425.

elmagyarázta nekik a magyar nemesség ellenállási jogát.[29] A felkelés saját érvrendszerének megismertetésén kívül az ellenfél érveinek szétzúzására is lehetősége adódott: a pfalzi tanácsosok felkérték, hogy reagáljon az 1605. januári császári körlevél vádjaira, Bocatius pedig ismét csak írásban tett eleget a felszólításnak, szarkasztikus megjegyzésekkel szórva tele a Rudolf nevében kidolgozott narratíva kéziratos másolatát.[30] És noha erről az *Olympias carcerariá*ban nem emlékezett meg, Bocatius átadott a pfalziaknak egy válogatást a magával hozott propagandairatokból is: IV. Frigyes iratai között mindmáig megtalálható a *Relatio vel epistolica commemoratio*, a *Hungaroteutomachia,* illetve a lengyel diákok köszöntő költeményeinek egy-egy példánya.[31] Mindezeken kívül, annak bizonyítására, hogy a magyar felkelők a maguk részéről készen állnak a béketárgyalásokra, adott nekik egy másolatot a korponai országgyűlés és a császári békebiztosok 1605. decemberi levélváltásáról is.[32]

Minden jel arra mutat, hogy a schwetzingeni egyeztetések meggyőzték a pfalzi tanácsosokat: a következő napokban Bocatius visszatért Heidelbergbe, ahol végigjárta az egyetem és az udvar fontosabb látnivalóit, majd személyesen fogadta őt a választófejedelem is. Február 23-án állították ki a küldetése teljesítését igazoló, ún. *recredentionalis* levelet.[33] Hanauba utazott tovább, ahol három napig volt Pieter Cornelisz Brederode, az Egyesült Tartományok németföldi ágensének vendége. Természetesen a holland diplomata is meghallgathatta a Bocskai-felkelés Bocatius által terjesztett interpretációját, és azt is tudjuk, hogy olvasta a korponai kiáltványt. Annál is meglepőbb, hogy a Brederodétől fennmaradt óriási levelezési anyagban a számos mellékletként továbbküldött irat között hiába keressük a felkelés igazolására készült írásokat.[34]

Hanauból Bocatius Braunschweig irányába indult tovább. Az *Olympias carcerariá*ban úgy nyilatkozott, hogy tudta: az ottani hercegi udvarban szász és brandenburgi követek tartózkodtak éppen, és a továbbiakban az ő társaságukban akart volna utazni. Ehhez képest Joachim Frigyesnek és II. Keresztélynek májusban írott levelében

29 Bocatius 1985. 28–30. Az 1525. évi országgyűlésen hozott és már a következő évben eltörölt törvényről: Csepregi 2015. A II. András Aranybullájára épülő ellenállási jog megjelenéséről a Bocskai-felkelés szövegeiben: Zászkaliczky 2019. 75.; FMPGT III. 237, 245, 309. 61. j.

30 Bocatius 1985. 31–33.; BHStA KS 16713. fol. 47–66. Magyar fordításban: FMPGT III. 167–195.

31 BHStA KS 16713. fol. 318–332.; KS 16714. fol. 434–486.; KS 16713. fol. 379–386. (a nyomtatvány címe: *Encomia Serenissimo D. Domino Stephano Bockay*).

32 BHStA KS 16713. fol. 357–358. Az iratot a többi választófejedelem is megkapta volna, másolatai feltűnnek a letartóztatás után összeállított jegyzékben: Bocatius 1992. 471.

33 IV. Frigyes levele Bocskai Istvánnak és a magyar rendeknek (Heidelberg, 1606. febr. 13[/23].) Bocatius 1992. 405. A heidelbergi tartózkodásról és az audienciáról: Bocatius 1985. 34–38.

34 Bocatius 1985. 20, 38. Bocatius és Brederode kapcsolatáról: Teszelszky 2008. 131–146. Brederode diplomáciai tevékenységéről: Sibeth 2003. Feltűnő, hogy a Brederodéhoz hasonló feladatkört betöltő francia Jacques Bongars hagyatékában ezzel szemben megtalálható másolatban Bocskai IV. Frigyesnek írott levele: Teszelszky 2010. 145. 9. j.

azt állította, hogy valójában Halberstadtot akarta útba ejteni, hogy találkozzon Albert Gräberrel, aki a két évvel korábbi kassai válság során ott talált menedéket.[35] Az sem egészen egyértelmű, mi volt következő úticélja, mert mindkét választót biztosította arról, hogy az ő udvaruk lett volna a következő állomás. Mindenesetre a szász választó attitűdjével kapcsolatos, korábban jelzett aggodalmak miatt Brandenburg logikusabb választás lett volna, és IV. Frigyes is úgy tudta, hogy ez a magyar rendek követének szándéka.[36] Sem egyikbe, sem másikba nem jutott el soha: Northeimbe érkezve két szolgájával együtt letartóztatták, és láncra verték, poggyászát lefoglalták, és 1606. március 8-án már részletes kihallgatásnak vetették alá egy Anton Schlieff nevű kapitány követelésére, aki a császár elfogatóparancsát mutatta fel a város szenátusának.[37]

A magyar felkelés és a Birodalmon belüli konfliktusok

A northeimi eseményekkel tulajdonképpen lezárult Johannes Bocatius küldetésének a Bocskai-felkelés külkapcsolatai szempontjából értelmezhető szakasza, így a további fejlemények ismertetése előtt érdemes áttekinteni, mit sikerült elérni mindabból, ami a fejedelem és támogatói előzetes célkitűzései voltak. Ahogy láthattuk, a pfalzi udvar sokrétű tájékoztatást kapott a diplomatától a felkelés önértelmezéséről, valamint a szorosabban vett magyarországi kontextusról, és Bocatius kihasználta a lehetőségeket a császári propaganda semlegesítésére is. De vajon mennyiben változtatta meg ez a korábban Pfalzban élő képet a magyarországi mozgalomról?

Tény, hogy jelenlegi tudásunk szerint a Bocskai-felkelés legitimálására írott számos érvelő szöveg és diplomáciai levél közül egyetlen egy érkezett el a heidelbergi döntéshozók kezébe: Fabian von Dohna, aki 1605 nyarán a család Kelet-Poroszországban található birtokairól informálta rendszeresen IV. Frigyest, megküldte neki a magyar rendeknek a szerencsi országgyűlésen járt lengyel királyi követ részére adott válaszát.[38] A pfalzi tanácsosnak ebből az időszakból más olyan levelét is ismerjük,

35 Bocatius 1985. 38.; Bocatius levelei II. Keresztélynek, Polykarp Leysernek, illetve Joachim Frigyesnek (Northeim, 1606. ápr. 30.[/máj. 10.]) Bocatius 1992. 189, 193.; GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.

36 Az előző jegyzetben idézett dokumentumok mellett IV. Frigyes levele Joachim Frigyesnek (Heidelberg, 1606. febr. 13[/23].) GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.; illetve Henrik Julius braunschweigi hercegnek (Heidelberg, 1606. márc. 7[/17].) Bocatius 1992. 408. Elfogatásuk után Nikolaus Schußler, Bocatius szolgája is azt vallotta, hogy utuk Brandenburgba vezetett volna: Bocatius 1992. 406.

37 Bocatius 1985. 39–43.; a kihallgatási jegyzőkönyvek: Bocatius 1992. 217–220, 406.

38 Fabian von Dohna levele IV. Frigyesnek (Karwinden, 1605. júl. 15[/25].) BHStA KS 16713. fol. 197r. A korszakban az irat az erdélyi rendek állásfoglalásaként terjedt, Dohna is így hivatkozik rá, de valójában egyértelműen a magyar rendek álláspontját közvetíti: FMPGT III. 256–262. Maga a Pfalzba megérkezett példány nem ismert, de jó eséllyel innen terjedt tovább az irat Brederode

amelyben a Lengyelországban a Bocskai-felkelésről terjengő információkat továbbította urának, a vallásüldözésben és a katonák kihágásaiban jelölve meg annak motivációit, bár nem elhallgatva azt sem, hogy a fejedelem nem képes visszafogni hajdúit, akik odáig is elmennek, hogy rabjaikat a törököknek adják el, sőt, magának is szüksége van török és tatár segítségre. Mindenesetre az ilyen és hasonló tartalmú levelek elsikkadni látszanak azon információs kampánnyal szemben, amelyet a Habsburg oldalról figyelhetünk meg: Mátyás főherceg 1605 őszén jóformán kétheti rendszerességgel ismertette IV. Frigyessel a legfontosabb magyarországi fejleményeket.[39]

Az a tény azonban, hogy a Habsburgok sok információt juttattak el Pfalzba, nem jelentette automatikusan azt is, hogy ezek hatása volt a legerősebb. Árulkodó, hogy az 1605. januári császári körlevelet, a felkeléssel kapcsolatos Habsburg interpretáció legkidolgozottabb szövegét Bocatiusnak a heidelbergi tanácsosok mint Rudolfnak a mainzi választóhoz írott levelét adták át – ezek szerint IV. Frigyes személyesen nem kapott példányt az amúgy nyomtatásban is terjedő iratból.[40] Ennek oka pedig nyilvánvalóan az volt, hogy a császár tisztában volt vele: a pfalzi választófejedelemre nem számíthat abból a szempontból, ami a levél megírásának legfontosabb motivációját jelentette, hogy ti. a birodalmi rendek újabb pénzügyi eszközöket bocsássanak rendelkezésére az oszmánok, illetve most már a magyarországi lázadók ellen is folytatott harcban.

A tizenöt éves háború idején ugyan a protestáns birodalmi rendek szakítottak korábbi gyakorlatukkal, és a *Türkenhilfe* megajánlását nem kötötték a vallásügyben újabb garanciák elnyeréséhez, de a pfalzi választók követei 1597/98-ban, majd 1603-ban is jóval kevesebb pénz megszavazására mutatkoztak hajlandónak – még ha a többségi elv alapján meghozott végleges döntést aztán el is fogadták magukra nézve kötelezőnek. Rendszeresen tiltakoztak azon alternatív módszerek ellen is, amelyek révén Rudolf további összegeket próbált szerezni: valahányszor a császár a *Reichstag* helyett a Német-római Birodalom kerületi gyűlésein előterjesztett határozati javaslatok révén akart újabb pénzekhez jutni, számolhatott a pfalziak ellenkezésével.[41] IV. Frigyes ráadásul a felekezeti kérdésben is a császárral szembeálló aktivista protestáns tábor fejének számított. Erre már csak az is predesztinálta, hogy apja, VI. Lajos lutheránus restaurációját visszafordítva a kálvinista hitelveket követte, és

és Bongars gyűjteményébe. Teszelszky 2010. 147. Semmi jel nem utal azonban arra, hogy – amint R. Várkonyi Ágnes állítja – IV. Frigyes követeket küldött volna a szerencsi országgyűlésre. R. Várkonyi 2006b. 20.

39 Fabian von Dohna levele IV. Frigyesnek (Königsberg, 1605. jún. 22.[/júl. 2.]) BHStA KS 16713. fol. 168. Mátyás 1605. augusztus 2. és december 14. között összesen tizenhárom levelet küldött Heidelbergbe, uo. fol. 222–354.

40 Így említi Bocatius 1985. 31., illetve János Albert solms-braunfelsi gróf, IV. Frigyes főudvarmestere opiniója ([1606. febr.]), BHStA KS 16714. fol. 39v. A nyomtatott verzió: Wahrhafftiges … Schreiben.

41 Schulze 1978. 223–238, 365–367.; Bagi 2007. 1476.; Bagi 2014. 1199–1206.

ezzel folyamatosan az illegalitás határán mozgott, hiszen az 1555. évi augsburgi vallásbéke csak az ágostai hitvallásnak nyújtott védelmet. A fiatalabb korában meglehetősen gondtalan életet élő választófejedelmet 1602-ben egy súlyos betegsége terelte a politika, és azon belül a felekezeti politika komolyan vétele felé. Udvara és tanácsosai köre mindenesetre a 16. századi hagyományokat követve a kálvinista birodalmi elit jeles tagjait gyűjtötte egybe; közülük is kiemelendő az évtizedben egyre nagyobb súlyhoz jutó és 1608-ban a Protestáns Unió megalapításában főszerepet játszó I. Keresztély anhalt-bernburgi fejedelem.[42]

Mindent összevéve nem csodálkozhatunk tehát, ha a pfalzi udvar már jóval Bocatius érkezése előtt sem hajlott arra, hogy a Habsburgok értelmezését elfogadja a Bocskai-felkeléssel kapcsolatban. 1605 márciusában egy, a württembergi herceg képviselőivel folytatott tárgyaláson a pfalzi diplomaták kifejtették, hogy a magyarországi lázongások a vallásüldözések miatt törtek ki, és annak elkerülésére, hogy a császári udvarban megfigyelhető káros spanyol befolyás lehetetlenné tegye a békekötést, a tárgyalások intézését a birodalmi protestánsok érdekképviseleti szervére, a *status evangelicus*ra kellene bízni.[43] Bocatius tehát Pfalzban egy már a korábbiakban is alapvetően támogató közegben adhatta elő Bocskai és köre interpretációját a felkelés alapjairól.

A magyar rendek követének megérkezése után János Albert solms-braunfelsi gróf, a választófejedelem főudvarmestere részletes memorandumot állított össze arról, mi lenne a pfalzi udvar teendője az ügyben. Már első mondataiban jelezte, hogy noha úgy tűnik, mintha a dolog egyértelmű lenne, hiszen itt lenne az alkalom segítséget nyújtani szorongatott hittársaiknak, mégis óvatosságra intett. Egyrészt emlékeztette a többi pfalzi politikust a magyar nemzet – ezek szerint körükben közhelynek számító – ravaszságára, amely miatt nem lehet velük „jó németséggel" szót érteni, másrészt felhívta a figyelmet arra, hogy Bocskaiék a hírek szerint az ősellenséggel, az Oszmán Birodalommal állnak szövetségben. Ezért szükségesnek tartotta újabb információk kinyerését a török kapcsolatról, a hadihelyzetről, a béketárgyalások állásáról, és ő ajánlotta azt is, hogy Bocatiusnak adják át kommentálás céljából az 1605. januári császári körlevelet. Mindenesetre az világos, hogy a Cesare

42 Press 1970. 369–419, 456–460.; Schaab 1992. 59–76. A hagyományokról: Clasen 1963. 1–32.

43 Pfalzi jegyzőkönyv a Brettenben, 1605. márc. 12[/22]-én folytatott tárgyalásokról: BuA I. 431–432. Michael Löfenius egy 1605. április 20[/30]-án rendezett pfalzi tanácsülés jegyzőkönyve szerint akár dinasztikus lehetőségeket is látott a Wittelsbachok számára Magyarországon, jelezvén, hogy az országnak már volt korábban *Pfalzgraf* királya (Ottó, 1305–1307/1312). BuA I. 444. 1. j. A magyar történetírás ezt az epizódot hagyományosan azzal köti össze, hogy Bocskait a szerencsi országgyűlés éppen ekkoriban választotta Magyarország fejedelmének (Károlyi 1899a. 221.; Makkai 1985. 756.; Teszelszky 2014. 73.), azonban ez tévedés: IV. Frigyes tanácsosai azt a korszakban sokakat izgalomban tartó kérdést vitatták, ki örökli Rudolf különböző trónjait, amennyiben a „melankóliától" sújtott uralkodó lemond. A szerencsi országgyűlés 1605. április 20-i döntésének híre aligha ért el tíz nap alatt Heidelbergbe.

Gallo tárgyalásait állítólagosan dokumentáló jegyzőkönyv megküldése jó ötlet volt a Bocskai-adminisztráció részéről, mert a pfalzi főudvarmester javasolta ennek terjesztését, és újra felvetette a gondolatot, miszerint az oszmánokkal és esetleg a magyarokkal folytatandó tárgyalásokat is üdvös lenne a császár helyett a Birodalom testületeinek hatáskörébe utalni.[44]

János Albert amúgy is úgy vélte, a szükséges lépéseket jó lenne másokkal is egyeztetni. A legtöbbet a brandenburgi választófejedelemtől remélte, hiszen ő is tudta, hogy Joachim Frigyes az elődeihez képest sokkal nagyobb kockázatnak látta a rekatolizációt célzó politikai nyomásgyakorlás megerősödését, így a korábbi, szászok felé orientálódó politikát lecserélve álláspontja a 17. század első éveiben egyre közelebb került a pfalzihoz.[45] A solms-braunfelsi gróf felvetette: lehetne üzenni a szintén vallásgyakorlati jogaikért küzdő cseh rendeknek, az Egyesült Tartományok helytartójának *(stadhouder)*, Móric orániai hercegnek, IV. Keresztély dán királynak, János György anhalt-dessaui hercegnek, de még Miksa főhercegnek is, aki sokáig a protestánsok reménységének számított a Habsburg dinasztián belül. Egyetlen uralkodóval kapcsolatban fogalmazott meg explicit kételyeket: szóba hozta, hogy Bocatiust le kellene beszélni II. Keresztély meglátogatásáról, hiszen fennállt a kockázata, hogy a szász udvar tanácsosai egyenesen a császárhoz fordulnak majd a magyar rendek követe érkezésének hírével.[46]

Erre valóban lett volna esély, annak ellenére, hogy a szász választófejedelem udvarának a Bocskai-felkeléssel kapcsolatos attitűdje látszólag nem tért el radikálisan a Pfalz részéről látottaktól. IV. Frigyessel ellentétben 1605 januárjában II. Keresztély megkapta Rudolftól a felkelésről beszámoló császári körlevelet, válaszában azonban nagyon udvarias hangvétellel ugyan, de emlékeztette Rudolfot egy korábbi, 1604. októberében küldött levelére. Már ez is arról szólt, hogy a Birodalom szomszédságában kezdeményezett vallásüldözés – amely nyilván a jezsuiták vérszomjas természetét és tanácsait követi – milyen hatalmas veszélyekkel jár és a törökellenes háborúhoz adott rengeteg korábbi segély elherdálását jelenti. Noha II. Keresztély hangot adott azon meggyőződésének, hogy Rudolf természetesen vétlen az ügyben, hiszen a jogtiprás nyilvánvalóan a császár tudtán kívül történik, de egyben jelezte, hogy az uralkodónak sürgősen békét kellene keresnie, mert ő nem tud újabb összegeket és csapatokat küldeni Magyarországra.[47] A pfalzi aktivista politika képviselőinek – akik erről a levélről nagy valószínűséggel nem tudtak – mindazonáltal markánsan eltérő élményük volt a szász politika jellegéről. A legnagyobb hatalommal rendel-

44 BHStA KS 16714. fol. 39, 41r.

45 Nischan 1994. 73–80.

46 János Albert memoranduma (1606. febr. 10[/20].) BHStA KS 16714. 40v–41v. Miksa főherceg pozíciójáról a protestáns közvéleményben: Gotthard 1993. 291.

47 II. Keresztély levele Johann Georg Gödelmann-nak, illetve Rudolfnak (Drezda, 1605. jan. 9[/19].) SStA HStAD Loc. 8238/4.

kező lutheránus fejedelmek ugyanis már évtizedek óta nagyobb súlyt fektettek a Birodalom békéjének és tradicionális berendezkedésének megóvására, mint további garanciák nyerésére a vallásügy terén. II. Keresztélyt ugyan személy szerint igen csekély mértékben érdekelte a politika, de a fejedelemség irányvonalát meghatározó tanácsosai sokkal nagyobb megértést és bizalmat mutattak a császár irányában, mint kálvinista kollégáik. Jellemző, hogy az 1608-ban létrejövő Protestáns Uniótól a szász választófejedelem távol maradt, és minden közös fellépéssel szemben konzekvensen elzárkózott – sőt, egy darabig reális lehetőségnek tűnt, hogy a Katolikus Ligához csatlakozik, megfosztva azt felekezeti jellegétől.[48]

Nincs róla adatunk, hogy a János Albert által felsorolt notabilitások informálására valóban sor került volna: Joachim Frigyesen kívül a pfalzi választófejedelem csak I. Frigyes württembergi hercegnek, illetve a felső-pfalzi helytartójaként szolgáló Anhalti Keresztélynek írt a magyar követ érkezéséről.[49] IV. Frigyes uralkodói tanácsa (az ún. *Oberrat*), a solms-braunfelsi gróf azon elképzelését mindenesetre támogatta, hogy a más birodalmi fejedelmekkel folytatandó egyeztetések befejezéséig a Bocskainak adott válasz csak semleges hangvételű legyen: az okmány valóban csak megköszönte az információkat, és reményét fejezte ki, hogy a császári kegy révén megoldódhat a válság.[50] Ugyanakkor a brandenburgi választófejedelem igen részletes levelet kapott.[51] Mivel Rudolf 1605 novembere óta tervezte, hogy újabb birodalmi gyűlést hív össze, és várható volt, hogy ennek előkészítésére összeül majd a választófejedelmek kollégiuma is egy *Kurfürstentag* keretében, ez IV. Frigyes szerint megfelelő alkalmat biztosított volna a vallásüldözéssel kapcsolatos aggasztó hírek megtárgyalására. A magyar felkelésen kívül emlékeztette Joachim Frigyest arra is, hogy Stájerországban nem sokkal korábban Ferdinánd főherceg milyen erőszakosan lépett fel a protestánsok ellen, és hangot adott annak a meggyőződésének, hogy mindezek mögött a spanyolok és a jezsuiták ármánya áll.[52] Feladatukat abban jelölte ki, hogy Rudolfot megszabadítsák ettől a káros befolyástól, és ennek révén lezár-

48 Zeissler 1910; Gotthard 1993. 275–290.; Heinker 2015. 141–148.

49 IV. Frigyes levelei Anhalti Keresztélynek (Heidelberg, 1606. febr. 10[/20].), Joachim Frigyesnek (Uo. 1606. febr. 13[/23].), illetve I. Frigyesnek (Uo., 1606. márc. 8[/18].) BHStA KS 16714. fol. 43.; GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.; BHStA KS 16714. fol. 107.

50 IV. Frigyes *resolutió*ját a brandenburgi választónak megküldött másolatból, illetve annak Drezdába eljutott példányáról ismerjük: GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.; SStA HStAD Loc. 10528/28. L. az *Oberrat* 1606. febr. 13[/23]-i ülésének jegyzőkönyvét: BHStA KS 16714. fol. 51. Ugyanitt döntést hoztak arról, hogy Bocatius fáradozásait 30 tallérral, illetve egy gyűrűvel honorálják (uo. fol. 57.).

51 IV. Frigyes levele Joachim Frigyesnek (Heidelberg, 1606. febr. 15[/25].) GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.

52 A stájerországi erőszakos ellenreformációra: Pörtner 2001. 180–130.; Bireley 2014. 31–60. Rudolf 1606. nov. 15-i körlevelében tudatta a választófejedelmekkel, hogy *Reichstag* megrendezését tervezi, BuA I. 458.

hassák a már tizennégy éve folyó és hatalmas összegeket felemésztő török háborút is – ugyanis a magyar felkelés révén az a veszély fenyegetett, hogy annak befejezése még beláthatatlan időre húzódik el. A hatékony fellépés érdekében szerette volna elérni, hogy mindhárom protestáns választó egységesen lépjen fel – és egy hat nappal később küldött levélben még egyszer aláhúzta annak fontosságát, hogy Joachim Frigyes értesítse a szászokat a fejleményekről és a közös tervről.[53]

A pfalzi kancellárián elkészült egy tervezet is a három választófejedelem állásfoglalásáról, amelynek nyitó bekezdései jelentős mértékben építettek a Bocatiustól nyert információkra. Ahelyett, hogy általánosságban fogalmazta volna meg a vallásüldözés vádját, a tervezet konkrétumokra utalhatott: az 1604. évi törvényekhez toldott XXII. törvénycikkre, illetve a kassai templom elvételére. Ezeket állította aztán párhuzamba a jezsuiták Franciaországban és Angliában dokumentált cselekedeteivel, valamint a Német-római Birodalomban bekövetkezett konfliktusokkal, hogy levonja a következtetést: nagyon veszélyes játékot űznek azok, akik a törökellenes háborúk árnyékában a protestantizmus visszaszorítására törekednek. A szöveg jelezte, a választófejedelmek nem kételkednek abban, hogy Rudolf a pápától is kapott segítséget a megelőző években az oszmánok elleni hadviseléshez, ám ha ennek árát a császár kész megfizetni, kétszeres ellenséggel, a szultán ellen most már a magyarokkal is szemben találja magát. A magyarok megbékéltetése már csak azért is kívánatos lenne – szólt a tervezett állásfoglalás –, mert a szultánnal kötött megegyezésük szerint csak együtt köthetnek békét, így a Bocskai-felkelés lezárásáig a törökellenes háború sem érhet véget.[54]

Csaknem egy teljes hónapba telt, amíg Joachim Frigyes reagált a pfalzi választófejedelem levelére, és válasza világossá tette, hogy a közös fellépésnek nem sok esélye van. Noha a maga részéről kívánatosnak tartotta volna az egyeztetést, a korábbi tapasztalatok alapján már azzal kapcsolatban is aggályai voltak, hogyan szólítsák meg II. Keresztélyt. Az ő korábbi, a vallásüldözések elleni közös fellépésre vonatkozó megkereséseire a szász választófejedelem ugyanis nem válaszolt; amennyiben viszont megpróbálták volna az aktuális kérdés súlyát azzal is jelezni, hogy ketten közösen írnak neki, abból II. Keresztély azt a következtetést vonhatta volna le, hogy ők már minden érdemi kérdésben döntöttek és tőle csak az ellenjegyzését várják. Mindenesetre Joachim Frigyes azt is jelezte, hogy Bocatius még nem érkezett meg hozzá, így még ő sem tudja, mi a küldetés valódi tartalma, tehát tulajdonképpen nincs is abban a pozícióban, hogy a vele kapcsolatos közös fellépésről határozzon.[55]

53 IV. Frigyes levele Joachim Frigyesnek (Heidelberg, 1606. febr. 21.[/márc. 3.]) GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.

54 Az állásfoglalás-tervezet a Bradenburgba elküldött másolatból ismert: GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.

55 Joachim Frigyes levele IV. Frigyesnek (Cölln an der Spree, 1606. márc. 12[/22].) GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.

Mivel időközben Mátyás főherceg értesítette a magyar rendek képviselőivel 1606. február 9-én megkötött békeszerződésről (amit azonban a tavasszal összeülő kassai országgyűlés nem volt hajlandó elfogadni), Joachim Frigyes – mint a későbbiekben maga is elismerte – számolt vele, hogy Bocatius őt már nem is fogja meglátogatni, a szászok bevonásával kapcsolatos pesszimizmusa így talán annak a következménye is volt, hogy a közös fellépést okafogyottnak érezte.[56] Annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy a volt kassai bíró letartóztatása egy amúgy is lassan mozduló egyeztetést gátolt meg már első lépéseinél.

Bocatius kiszabadításának esélyei

A volt kassai bírót fogságba ejtő szilézíai tiszt, Anton Schlieff korábban maga is a magyar felkelők rabja volt, váltságdíja éppen Bocatius útra indulásakor érkezett meg. Már az utazás elejétől kezdve követte a magyar rendek követét, és Neissében megpróbálta meggyőzni a püspököt, hogy fogassa el a diplomatát, sikertelenül. Február elején, Prágában állíttatta ki Rudolf kancelláriáján az elfogatóparancsot, és Heidelbergben érte utol Bocatiust.[57] Logikus volt mindazonáltal, hogy a diplomáciai mentesség gyakorlatát teljes mértékben negligáló eljárással ne a választófejedelmi udvarban próbálkozzon, hanem a letartóztatást egy későbbi alkalomra halassza, amikor Bocatius ki volt szolgáltatva, és nem kérhetett támogatást azonnal egyetlen nagyhatalmú pártfogótól sem. Céljai eléréséhez tökéletes választásnak mondhatjuk azt is, hogy a letartóztatásra éppen Henrik Julius, Braunschweig-Wolfenbüttel hercege és Halberstadt adminisztrátora felségterületén került sor.

Ahogy az várható volt, IV. Frigyes azonnal intézkedni kezdett, amint megkapta a hírt Bocatius letartóztatásáról. Levélben kereste meg Henrik Juliust, hogy ne adja ki a követet a császárnak, hanem engedje továbbutazni. Közbenjárásra biztatta Joachim Frigyest is, aki valamivel később ténylegesen írt a northeimi tanácsnak az ügyben, kiállva a magyar rendek követe mellett.[58] A braunschweigi herceg maga is érezte, milyen kutyaszorítóba került. Megdorgálta a northeimi tanácsot, amiért ilyen bonyolult ügyben a megkérdezése nélkül jártak el, és különösen nehezményezte,

56 Joachim Frigyes levele IV. Frigyesnek (Cölln an der Spree, 1606. márc. 26.[/ápr. 5.]) BHStA KS 16714. fol. 156r.; Mátyás főherceg levele IV. Frigyesnek (Bécs, 1606. márc. 15.) Uo. fol. 138. A februári békeszerződés: Gooss 1911. 303–315. Elutasításáról: Károlyi 1899. 552–717.

57 Bocatius 1985. 26–27, 34–35, 38–39.; Schlieff levele Rudolfnak (1606. jan.) és Rudolf elfogatóparancsa (Prága, 1606. febr. 2.) Bocatius 1992. 401–402, 402–403. (magyar fordításban Bocatius 1985. 132–133, 133–134.).

58 IV. Frigyes levelei Henrik Juliusnak, illetve Joachim Frigyesnek (Heidelberg, 1606. márc. 7[/17], illetve 8[/18]), valamint a northeimi tanács levele utóbbinak (Northeim, 1606. ápr. 4[/14].) Bocatius 1992. 407–408., illetve GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.

hogy engedték Schlieff jelenlétét a kihallgatásokon és a jegyzékek összeállításánál, hiszen további kínos helyzetek fenyegetését hordozta az, hogy a császár ezen az úton értesült a követnél talált iratokról.[59]

Bármennyire is szívesen elkerülte volna azonban a lutheránus Henrik Julius azt, hogy esetleg más protestáns fejedelmekre vonatkozó kompromittáló iratok az ő közreműködésével kerüljenek Rudolf császár kezébe, nem volt abban a helyzetben, hogy hosszasan ellenálljon a kiadatási parancsnak. A herceg trónralépése, 1589 óta konfliktusban állt Braunschweig városával, amely birodalmi városnak nyilvánítva magát megtagadta a hűségesküt Henrik Juliustól. A herceg 1605 októberében megpróbálta katonai erővel átvenni a hatalmat a városban, és ennek kudarca után március végéig ostrom alatt tartotta Braunschweigot. A helyzet elmérgesedését mutatja, hogy április elején merénylők próbálták meggyilkolni Henrik Juliust – a hírek szerint a városatyák vérdíjat tűztek ki a herceg fejére. A konfliktus megoldására jogi úton csak az a lehetőség mutatkozott, hogy a császár valamelyik fél javára dönt – Rudolf azonban május 22-ig nem volt hajlandó aláírni a város birodalmi átokkal sújtásáról szóló dekrétumot, és még akkor sem rendelte el az annak végrehajtását célzó katonai lépéseket.[60] Pontosan abban az időszakban volt tehát a braunschweig-wolfenbütteli herceg teljes mértékben kiszolgáltatva a császár jóindulatának, amikor a Bocatius kiadatása körüli vitában határozott ellenállást kellett volna tanúsítania. Ahogy a nála tartózkodó pfalzi diplomata, Ludwig Camerarius jelezte IV. Frigyesnek: a várossal szembeni konfliktus annyira lefoglalta Henrik Juliust, hogy másról jóformán hallani sem akart.[61]

Ilyen körülmények között tulajdonképpen már az is nagy eredmény volt, hogy Bocatius northeimi fogsága viszonylag sokáig húzódott. Május elején a braunschweigi tanácsban lázas viták zajlottak arról, vajon az időközben Prágából a császári porkoláb (profosz) kíséretében visszatért Schlieffnek átadják-e a magyar követet. A herceg egyelőre húzta az időt, további információkat kért Prágából a Bocatius által elkövetett bűnökkel kapcsolatosan, és követet is küldött a császárhoz, de amikor megkapta Rudolf május végén kelt levelét, úgy érezte, nem halogathatja tovább a döntést. A császár ugyanis meglehetősen indignált hangon kérte számon rajta a késlekedést, rámutatva, hogy Bocatius az ő fennhatósága alatt álló Lausitzból származik, és kassai bíróként is az ő alattvalója, így bűneit neki van joga számon kérni. A kegyvesztéstől tartó Henrik Julius ellenállása így végül megtört, és amikor június végén Rudolf ismét elküldte Northeimbe a porkolábot, a továbbiakban nem akadályozta a rab Prágába szállítását.[62]

59 Henrik Julius levele a northeimi tanácsnak (Wolfenbüttel, 1606. márc. 5.) Bocatius 1992. 407.

60 Lietzmann 1993. 32, 37–39.

61 Camerarius levele IV. Frigyesnek (Wolfenbüttel, 1606. márc. 4.) BHStA KS 16714. fol. 97v.

62 A részletes dokumentációt l. Bocatius 1992. 411–443. Henrik Julius és Rudolf levélváltása (Wolfenbüttel, 1606. ápr. 24.[/máj. 4.], és Prága, 1606. máj. 26.) magyar fordításban is megjelent: Bocatius 1985. 139–142, 143–145.

1606 tavaszán Henrik Julius kettős nyomás alatt volt: míg a császár Bocatius kiadatását szorgalmazta, addig a pfalzi diplomácia brandenburgi támogatással ennek megakadályozását akarta elérni. Camerarius megkísérelt találkozni a magyar rendek követével, de kudarcot vallott; levelet azonban sikerült váltania vele, és az ő beszámolója alapján járt közben IV. Frigyes a braunschweigi hercegnél, hogy a sorsára váró Bocatiust legalább ne nehéz láncra verve tartsák.[63] Május közepén a volt kassai bírónak az a benyomása lehetett, hogy az ügy a legjobb irányban halad, hiszen Henrik Julius megtiltotta, hogy kiadják őt a császári porkolábnak, illetve engedélyezte, hogy leveleket írjon, először a választófejedelmeknek, később más reménybeli pártfogóinak, sőt, családjának is.[64] Július legelején még mindig abban a szellemben fogalmazta beadványát Henrik Juliusnak, mintha csak idő kérdése lenne, hogy elengedjék. Jellemző módon úgy érezte, pozíciója lehetővé teszi, hogy alkudozzon, így jelezte, hogy néhány feltétel teljesítésére hajlandó lenne szabadságáért cserébe.[65] Igazi hidegzuhanyként érhette a hír, hogy kiadatására nem sokkal később mégiscsak sor kerül.

Bocatius a választófejedelmek közbeavatkozására számított, és valóban volt is egyeztetés az *elector*ok között az ügyről. IV. Frigyes nem elégedett meg annyival, hogy Henrik Juliust újra és újra emlékeztesse a követ esetleges kiadatásának jogellenes voltára, de megpróbált közös fellépést is szervezni. Ahogy Joachim Frigyes felhívta rá a figyelmét, erre kiváló alkalomnak ígérkezett a május végére, Fuldába összehívott *Kurfürstentag*.[66] A brandenburgi választó vállalta azt is, hogy II. Keresztélyt értesíti a fejleményekről. Megosztott vele másolatban számos releváns dokumentumot, és amikor megkapta Bocatius levelét, újra írt a szász fejedelemnek – de választ csak a harmadik ezzel kapcsolatos levele után kapott. Ráadásul ez visszaiga-

63 Camerarius levélváltása Bocatiusszal ([s. l.], 1606. márc. 17[/27]., illetve Northeim, 1606. márc. 20[/30].), valamint levele IV. Frigyesnek (Kassel, 1606. márc. 28.[/ápr. 7.] BHStA KS 16714. fol. 142, 148–149., illetve 159.; IV. Frigyes levele Henrik Juliusnak (Dillenburg, 1606. ápr. 9[/19].) Bocatius 1992. 414–415.

64 L. a IV. Frigyesnek, II. Keresztélynek, Polykarp Leysernek, Nickl és Wenzel Lobnak, a wittenbergi egyetemnek, Hoffman Györgynek, valamit mostohaapjának, anyjának és feleségének írt leveleit (Northeim, 1606. ápr. 30.[/máj. 10.] és máj. 16[/26]. között) Bocatius 1992. 191–212. Mindezek az iratok a braunschweigi herceg levéltárában maradtak fenn, másolatban, kérdés, hány jutott el közülük a tényleges címzetthez. A Drezdába szánt levelekről tudjuk, hogy a wolfenbütteli tanácsosok május 18-án továbbküldték őket, l. levelüket Tangell szász tanácsosnak, SStA HStAD Loc. 10528/28. A Joachim Frigyesnek írt levél eredeti példánya a berlini levéltárban található, tehát szintén kézbesítették: GStA PK I. HA GR Rep. 10. No. LLL.

65 Bocatius beadványa Henrik Juliusnak (Northeim, 1606. jún. 22.[/júl. 1.]) Bocatius 1992. 215–216.

66 Joachim Frigyes levele IV. Frigyesnek (Cölln an der Spree, 1606. ápr. 12[/22].) BHStA KS 16714. fol. 178. A Kurfürstentag időpontjáról l. Johann Schweikhard von Kronberg mainzi érsek levelét Joachim Frigyesnek (Aschaffenburg, 1606. ápr. 2.) SStA HStAD Loc. 10528/28. Arról nem tudunk, hogy a dán király bevonása az ügybe, amit Anhalti Keresztély március végén javasolt, valaha is megvalósult volna. L. levelét IV. Frigyesnek (1606. márc. 19[/29].) BHStA KS 16714. fol. 144v.

zolta a másik két választófejedelem kételyeit az együttműködés esélyeivel kapcsolatban: II. Keresztély még ekkor is csak annyit jelzett, hogy mivel egyelőre titkos tanácsosai nincsenek az udvarban, nem kíván állást foglalni a kérdésben.[67] Május végén aztán a drezdai titkos tanácsosok kérték Gödelmannt, hogy tudakozódjon a császári udvarban, mi Bocatius bűne; II. Keresztély prágai ágense pedig tájékoztathatta őket, hogy a volt kassai bíró lázadást szított, valamint *pasquillus*okat és más gonosz írásokat fogalmazott és terjesztett a császárral szemben. Ha volt is bármilyen hajlandóság a szász udvarban a fellépésre a követ érdekében, ettől egész biztosan elbizonytalanodtak – már csak azért is, mert Gödelmann azt is jelentette, hogy a magyar felkelőknek Rudolf biztosította volna a vallásszabadságot, de azok lehetetlen újabb feltételeket támasztanak; Bocskait pedig a szultán kinevezte magyar királlyá és Ausztria főhercegévé.[68]

A fuldai *Kurfürstentag*ra május végén nem is került sor, augusztus 27-re halasztották.[69] Noha a pfalzi és a brandenburgi követi instrukciókban szerepelt, hogy Bocatius ügyében meg kell szervezniük a kollégium közös tiltakozását, ez az igény az egyházi választófejedelmekkel közös tanácskozás elé már el sem jutott, mert a szászokat nem sikerült meggyőzni.[70] Mivel pedig időközben Bocatius átkerült a prágai várbörtönbe, ahonnan a kiszabadítására diplomáciai eszközökkel semmilyen esély nem mutatkozott, a világi választófejedelmek egymás közötti levelezésében a közös fellépés lehetősége is lekerült a napirendről.

Amikor Bocatius letartóztatásának híre elért Magyarországra, természetesen Bocskai István és hívei is tiltakoztak a Habsburg hatóságoknál, ám Mátyás főherceg

67 Joachim Frigyes levelei II. Keresztélynek (Cölln an der Spree, 1606. ápr. 12[/22]., máj. 13[/23]., illetve Liebenwalde, 1606. máj. 26.[/jún. 5.]), és a szász fejedelem válasza (Annaburg, 1606. máj. 30.[/jún. 9.]) SStA HStAD Loc. 10528/28. Jellemző, hogy II. Keresztély levelének fogalmazványából az ígéretet, amely szerint a titkos tanácsosok beérkezése után küldi az érdemi választ, elküldése előtt kihúzták.

68 A szász titkos tanácsosok levele Gödelmann-nak (Drezda, 1606. máj. 24.) és a követ jelentése II. Keresztélynek (Prága, 1606. jún. 1.) SStA HStAD Loc. 10528/28. A békeszerződés első, 1606. februárban aláírt verziójának vallásszabadságra vonatkozó szakaszát, amely szerint a törvény tételesen nem sorolta volna fel a bevett felekezeteket, csak az I. Ferdinánd és Miksa uralkodása alatti gyakorlat folytatását ígérte volna, a magyar rendek valóban nem fogadták el (Károlyi 1899b. 623–645.). Bocskai valóban kapott kinevezést Magyarország királyává az oszmánoktól, az I. Ahmed nevében írt okmányt Lala Mehmed pasa nagyvezír még 1604 novemberében eljuttatta neki (Papp 2014. 96–99.), de természetesen ez nem említette a főhercegi címet.

69 Johann Schweikhard von Kronberg mainzi érsek levele Joachim Frigyesnek (Mainz, 1606. júl. 1.) GStA PK I. HA GR Rep. 12. Nr. 27. fol. 2.

70 L. IV. Frigyes, II. Keresztély, illetve Joachim Frigyes instrukcióit a *Kurfürstentag*ra küldött követeinek: BHStA KS 16714. fol. 425–426.; SStA HStAD Loc. 10528/28.; GStA PK I. HA GR Rep. 12. Nr. 27. fol. 50–51.; a szász protokollumot az augusztus 24[/szeptember 3]-i tárgyalásokról (SStA HStAD Loc. 10528/28.), valamint Joachim von Winterfell és Simon Ulrich Pastoris jelentését a brandenburgi választófejedelemnek (Fulda, 1606. aug. 29.[/szept. 8.]) GStA PK I HA GR Rep. 12. Nr. 27. fol. 68–70.

elmagyarázta nekik, hogy császári bátyja nem tett semmit a diplomata ellen, akit a német fejedelmek fogtak el, mint a kereszténység nyugalmának felzavaróját, illetve a császár és a birodalom ellen fondorkodó gonosztevőt.[71] 1606 nyarán megszületett a béke a magyar rendek és uralkodójuk között, és ősszel Bocskai több ízben emlékeztette Mátyás főherceget, hogy követe még mindig a prágai várbörtön foglya. Még az is felvetődött, hogy a nála raboskodó Migazzi Miklós váradi címzetes püspököt addig nem engedi el, amíg Bocatius vissza nem térhet.[72] A fejedelem 1606. december 29-én bekövetkező halála után az ilyen radikális javaslatok elmaradtak, de a magyar rendek képviselői – elsősorban is a felkelés alatt Habsburg-párton maradó Thurzó György – újra és újra megpróbálkoztak Mátyás főherceg, illetve közvetve Rudolf megkeresésével, mindhiába.[73] Az időközben kínvallatást elszenvedő, rettenetes körülmények között túlélni kényszerülő Bocatius még akkor sem szabadulhatott ki a börtönből, amikor 1608-ban magyar seregek is Csehországba vonultak, hogy kikényszerítsék Rudolf lemondását a magyar trónról Mátyás javára.[74]

1608 őszén a *Bruderzwist* végkifejletével Rudolf nemzetközi pozíciója súlyos sebet kapott, de Bocatius ügyét ez inkább csak rontotta, hiszen ettől fogva már elméletileg sem állt fenn az a helyzet, hogy a magyar rendek kikényszerítik uralkodójuktól a volt kassai bíró szabadon engedését. Bocatius felesége, Belsius Erzsébet fáradhatatlanul emlékeztette a magyar főurakat az ügyre, és kereste a kapcsolatot a prágai udvar jelentős személyiségeivel is, de próbálkozásai nem vezettek eredményre.[75] A legnagyobb szabású akció 1610 nyarán zajlott, amikor a magyar tanácsosok különböző birodalmi fejedelmeknek írtak közbenjárás végett, és szeptember 3-án valóban illusztris társaság írta alá a Rudolfnak benyújtott kérvényt: Johann Schweikhard von Kronberg mainzi érsek, Bajor Ernő kölni érsek, Miksa és Ferdinánd főhercegek, valamint Henrik Julius. A braunschweigi herceg ekkorra már a mindinkább elszigetelődő, súlyos depresszió jeleit mutató császár közvetlen szolgálatában állt, titkos tanácsának elnöke volt és az alkímia iránti érdeklődésük is összekötötte őket – a Bocatius ügyében írott emlékirat azonban úgy sem érhetett el eredményt, hogy ő vitte

71 Mátyás főherceg levele Illésházy Istvánnak ([Bécs], 1606. máj. 20.) Bocatius 1992. 482.

72 Bocskai István levelei Mátyás főhercegnek (Kassa, 1606. okt. 9. és nov. 29.), valamint Illésházy Istvánnak (Kassa, 1606. okt. 12.) Szabó 1882. 230, 234.; Szilágyi 1878. 584.

73 A magyar országlakosok levele Rudolfnak (Kassa, 1607. febr. 8.); Thurzó György és Forgách Zsigmond levele Mátyás főhercegnek (Kassa, 1607. márc. 5.); Thurzó György levele Szuhay Istvánnak (Kassa, 1607. márc. 26.) Bocatius 1992. 485–487.

74 A fogság körülményeiről és Bocatius ottani szenvedéseiről az *Olympias carceraria* oldalairól értesülünk. Bocatius 1992. 49–118. Noha az elbeszélés nyilvánvalóan sokban támaszkodik a keresztény mártírium-irodalom hagyományaira, nincs okunk rá, hogy megkérdőjelezzük tényanyaga alapjainak érvényességét. Tóth 2017.

75 Bocatius 1985. 92–114., l. még Bocatius feleségének levelét Johann Georg Gödelmann-nak (Prága, 1610. okt. 2.) SStA HStAD Loc. 10528/28.

be azt Rudolfhoz.[76] Az egykori kassai bíró, a magyar rendek egykori követe így végül csak úgy hagyhatta maga mögött a rabságot, hogy 1610. november 30-án kalandos körülmények között megszökött börtönéből. A következő év januárjában érkezett haza Kassára, ahol – miután az időközben nádorrá lett Thurzó György védelmébe vette – visszakapta polgárjogát.[77]

Szemben a *ius gentium*mal

A Bocatius kiszabadításának érdekében folytatott levelezés 1606 végétől nemcsak abban a tekintetben változott meg, hogy Bocskai István halálával megszűnt az igény havonkénti újra- és újrabejelentése, de annak retorikája sem maradt a régi. Míg a fejedelem minden egyes alkalommal jelezte, hogy a volt kassai bíró letartóztatása és fogságban tartása a diplomáciai mentesség lábbal tiprása, és ellentétes a „nemzetek jogával", a későbbi írások inkább már csak a fogoly nyomorúságos helyzetét ecsetelték és a császár kegyelmére apelláltak. Jellemző a magyar rendek részéről a birodalmi fejedelmeknek címzett segélykérő levél fogalmazása: noha a *ius gentium* szerint a követek bántalmazása tilos, ennek taglalásától eltekintenek és nem akarják vizsgálni, milyen okokból történt, ami történt; mindössze a címzettek közbenjárását kérik Bocatius kiszabadítása érdekében. A Henrik Julius és társai által aláírt irat még ennél is visszafogottabban fogalmaz: jelzik, hogy nem ismerik a volt kassai bíró bűneit és nem is akarják ezzel a kérdéssel terhelni a császárt, csak Bocatius szerencsétlen gyermekein esett meg a szívük, ezért jelzik, hogy az öt év fogság alatt a fogoly talán megbűnhődhetett már minden bűnéért.[78]

Rudolf valóban nem tartotta szükségesnek, hogy széles körben magyarázza, miért negligálta az évezredeken keresztül alapvető szabálynak tekintett elvet, miszerint mások diplomatáit egyetlen hatalom sem bántja, már csak azért sem, hogy az övéi is hasonló védettséget élvezzenek. Az Anton Schlieffnek adott elfogatóparancs egyáltalán nem közölt semmilyen indoklást, míg a porkolábnak szóló felhatalmazás, illetve az azzal párhuzamosan Henrik Juliusnak írott levél annyit árult el, hogy Bocatius „*némely súlyos vétsége miatt*" indokolt az ellene folytatott eljárás.[79] A braun-

76 Bocatius 1985. 109–111.; a *deputatio regnicolaris* beadványa birodalmi fejedelmeknek (1606. aug.) Bocatius 1992. 493–494. A magyar tanácsosok II. Keresztélyt is megkeresték (Bécs, 1610. júl. 16.) SStA HStAD Loc. 10528/28. Ő azonban, úgy tűnik, továbbra sem volt hajlandó beavatkozni a fogoly érdekében. Henrik Julius és Rudolf 1606 után szorosabbá váló kapcsolatáról: Evans 1973. 73.; Lietzmann 1993. 43–68.

77 Bocatius 1985. 117–128.; Csonka 1985. 216–219.

78 A *deputatio regnicolaris* beadványa a birodalmi fejedelmeknek ([1610. aug.]) Bocatius 1992. 493–494.; Bocatius 1985. 110.

79 Bocatius 1992. 402–403, 411–412, 412–413. (magyar fordításban Bocatius 1985. 132–133, 135–136, 137–138).

schweigi herceg kérdésére ezt azzal az információval volt hajlandó kiegészíteni, hogy Bocatius segítette a kassai lázadást, és bujtogatta a népet, később pedig félrevezette a birodalmi fejedelmeket, és gyűlöletesnek tüntette fel előttük császárukat.[80] Rudolf nyilvánvalóan úgy vélte, ennyi bőven elég annak az explicit módon amúgy nem tárgyalt kérdésnek a megindoklására, miért nem tartja tiszteletben Bocatius diplomáciai mentességét: mivel az indoklás későbbi részében felsorolt bűnök a volt kassai bíró küldetésének folyományai voltak, nyilvánvalónak kellett lennie, hogy követi minősége azok alól nem adhat felmentést.

A választófejedelmek egymás közötti levelezésében egy markánsan ellenkező álláspontot találunk. A kiváló jogász, Camerarius sorban mutatott rá mind IV. Frigyesnek írott levelében, mind Henrik Juliushoz szóló beadványában a northeimi tanácsnak a letartóztatáskor vétett eljárási hibáira, amelyek különösen súlyosnak ítéltettek egy követ esetében, akit véd a *ius gentium*.[81] IV. Frigyes leveleiből az derült ki, hogy az absztrakt elvek háttérbe szorulásán túl őt közvetlenebb módon is érintő problémát is látott az eljárásban. Ahogy Joachim Frigyesnek kifejtette, az ügyben a „*közös német nemzet és a birodalom szabadságai*" sérültek, hiszen az Aranybulla kötelezi a választófejedelmeket arra, hogy szemmel tartsák a környező országok fejleményeit – márpedig ehhez nyilvánvalóan szükséges, hogy követeket küldhessenek és fogadhassanak. Joachim Frigyes hasonló érvekkel sürgette II. Keresztély állásfoglalását: hangot adott azon meggyőződésének, hogy az incidens a választófejedelmi méltóság súlyos megsértése.[82] A „*Teutsche Freyheit*"-ra és az azt megalapozó, 1356-ban IV. Károly császár által kiadott okmányra való utalás a korszakban állandó hivatkozási pont volt azokban a vitákban, amelyek arról szóltak, szabad-e a Német-római Birodalom fejedelmeinek önállóan kapcsolatot tartani a közösségen kívüli hatalmakkal. Ezt a végül a vesztfáliai békében kodifikált jogot ráadásul ebben az időszakban egyre több érintett vindikálta magának: a már korábban is nagyon aktív Pfalzcal ellentétben Brandenburg esetében ekkoriban került sor a komolyabb kapcsolatháló kiépítésének első lépéseire.[83] Az érvelést ráadásul IV. Frigyes megtoldotta még annak kinyilvánításával is, hogy Bocatius követsége kizárólag az *Ecclesia* és a *Respublica* javát kereste.[84]

80 Bocatius 1992. 438–439. (magyar fordításban Bocatius 1985. 143–145.)

81 Camerarius levele IV. Frigyesnek, illetve beadványa Henrik Juliusnak (Wolfenbüttel, 1606. márc. 4[/14]., illetve márc. 11[/21].) BHStA KS 16714. fol. 97., illetve 134v.

82 IV. Frigyes levele Joachim Frigyesnek (Heidelberg, 1606. márc. 8[/18].) GStA PK I. HA Rep. 10. No. LLL.; Joachim Frigyes levele II. Keresztélynek (Liebenwalde, 1606. máj. 26.[/jún. 5.]) SStA HStAD Loc. 10528/28. A brandenburgi választófejedelem ugyanezt a szempontot hangsúlyozta a fuldai *Kurfürstentag*ra küldött követei instrukciójában is (Neue Mühle, 1606. aug. 5[/15].) GStA PK I. HA GR Rep. 12. No. 27. fol. 50–51.

83 Riches 2013. 26–68.; Goetze 2024. 320–322.

84 IV. Frigyes levele Henrik Juliusnak (Dillenburg, 1606. ápr. 9[/19].) Bocatius 1992. 414.

Ugyanezeket az elemeket találjuk a választók Rudolfnak szóló közös beadványa tervezetében is, amit a pfalzi kancellária a fuldai *Kurfürstentag* előtt állított össze. Annak leszögezése után, hogy ezeknek a fejedelmeknek kötelességük a külpolitikai tájékozódás a Birodalom biztonsága védelme érdekében, az irat hosszasan részletezi, hogy a magyar rendek csak a császárral való megegyezéshez kérték a segítségüket, amelyet természetesen támogatniuk kell; és az, hogy erről idáig IV. Frigyes nem értesítette Rudolfot, csak Bocatius váratlan letartóztatásának eredménye. A szöveg felhívta a figyelmet arra, milyen botrányt okoz a követ fogságba ejtése a Birodalmon kívül, és aggodalmát fejezte ki, nem lesz-e ez kihatással a magyarok fogságában lévő honfitársaik sorsára.[85]

Mint tudjuk, Rudolf nem szembesült ezzel az érveléssel, mivel már a világi választófejedelmeknek sem sikerült egyetértésre jutniuk a közös fellépéssel kapcsolatban – a közöttük lezajlott vita azonban napvilágra hozott új érveket. Az már a törökellenes háború tárgyalásánál világossá vált, hogy a három egyházi választót, Mainz, Köln és Trier érsekét szinte lehetetlen lesz együttműködésre bírni, mert a magyarországi felkelés értelmezésében álláspontjuk gyökeresen eltért a világiakétól. IV. Frigyes instrukciójában hosszasan taglalta a már korábban is felvetett kérdést, hogy a rengeteg háborús segélyért cserébe a fejedelmek kaphatnának szerepet a békekötés folyamatában, de minimum részletes információkat annak menetéről; valamint hogy a vallásüldözés megszüntetése lenne az első lépés a vágyott cél eléréséhez.[86] A szászok egy ennél visszafogottabb javaslatot tettek az ülésen. Azt állították, hogy egy esetleges *Reichstag*on sokan megtagadnák az újabb *Türkenhilfe* megajánlását, mert azt gondolják, hogy a magyarországi felkelés a vallásüldözés miatt tört ki – épp ezért azt javasolták, írjon a választófejedelmi kollégium egy ajánlást Rudolfnak, hogy még a birodalmi gyűlés összehívása előtt egyezzen ki a magyarokkal. A brandenburgiak és a pfalziak által is támogatott javaslatot azonban a három érsek elutasította, mert úgy vélték, sértő lenne azt érzékeltetni a császárral, hogy felelős a felkelésért, miközben az 1605. januári körlevél kétségkívül bebizonyította, hogy sem ő, sem a tisztjei nem adtak rá semmiféle okot.[87]

Látván, hogy az egyházi választófejedelmek egységesen kiállnak a Bocskai-felkelésről szóló császári interpretáció mellett, Bocatius ügyét a világi választók már nem is vitték a plénum elé, hanem a *Kurfürstentag* szünetében, a vasárnapra eső szeptember 3-án tárgyalták meg egy külön megbeszélés keretei között. Miután a pfalzi követek vázolták a helyzetet, a szászok – instrukciójuknak megfelelően – ismertették

85 A tervezet egyetlen, meglehetősen rossz állapotban lévő másolatból ismert: BHStA KS 16714. fol. 357–360.

86 IV. Frigyes instrukciója a *Kurfürstentag*ra menő követeinek ([1606. aug.]) BHStA KS 16714. fol. 425–426.

87 Joachim von Winterfell és Simon Ulrich Pistoris levele Joachim Frigyesnek (Fulda, 1606. aug. 29.[/szept. 8.]) GStA PK I. HA Rep. 12. Nr. 27. fol. 68–69.

választófejedelmük kétségeit. Jelezték, hogy nem tudják, mi Bocatius küldetésének célja, ők nem látták a megbízólevelét, de különösnek tartják, hogy egy olyan alacsony presztízzsel rendelkező személyt küldenek a magyar rendek követségbe, mint Kassa bírája. Kérdéses számukra az is, van-e a magyar rendeknek egyáltalán joguk követet küldeni (rendelkeznek-e *ius ablegandi*val, másképpen *ius mittendi legatos*szal), különös tekintettel arra, hogy mindenki tudja: Magyarországon lázadás van, így a gyűlés feltehetőleg nem a rendek összességét reprezentálja. Felvetették azt is, hogy mielőtt megállapítanák a választófejedelmi jog csorbulását, jó lenne tudni, mik Rudolf motivációi: vajon tényleg a követek fogadására való jogukat vitatja-e a császár, vagy csak ebben a konkrét esetben akarja megakadályozni, hogy ellenségei a Birodalomban is nyugtalanságot keltsenek.[88]

A másik két fejedelem követei igyekeztek meggyőző válaszokkal szolgálni. Elmagyarázták, hogy a kassai bíró Magyarországon korántsem számít alantas embernek, ráadásul a pfalziak tanúságot tehettek kimagasló műveltségéről és sokoldalú nyelvtudásáról is. Azt elismerték, hogy nem tudják, a magyar rendek rendelkeznek-e a követküldés jogával – ezek szerint azok az esetek, amikor a 16. századi *Reichstag*okon a magyar országgyűlésről érkező diplomaták kértek segítséget az oszmán előrenyomulás ellen, ekkorra már elhomályosultak a birodalmi fejedelmek kancelláriájának emlékezetében.[89] Mindazonáltal rámutattak, hogy éppen a Habsburgok ismerték el a magyar rendeket önálló politikai szereplőnek azáltal, hogy tárgyaltak, és fegyverszünetet kötöttek velük. Bizonygatták a szász követeknek, hogy Bocatius *credentialis* levele meggyőző volt, hiszen a korponai nyilatkozat ötvenkét aláírója pecsétjével is hitelesítette az okmányt, és a tény, hogy közöttük nemcsak magánszemélyek, de közösségek (megyék és városok) képviselői is megtalálhatók, bizonyítja, hogy a követ nem lázadók egy szűk csoportját, hanem a Magyar Korona teljességét képviseli. A pfalziak a magyar király és rendjei közötti közjogi viszony kérdéséhez még hozzátették azokat az információkat is, amelyeket Bocatiustól nyertek, ti. azzal, hogy a magyar nemességet erős ellenállási jog illeti meg. De még ha a rendek nem is rendelkeznének a *ius ablegandi*val, magánszemélyeknek a fejedelmekhez szóló üzenetei célba jutását sem jogos akadályozni. Márpedig Rudolf nemcsak elfogatta a követet, de erről nem is értesítette az általa hozott üzenetek címzettjeit, a választófejedelmeket.

A szász követeket, úgy tűnik, meggyőzte az érvelés, ám az instrukciójuk által adott határokat akkor sem léphették át. Márpedig ez csak abban az esetben írta elő, hogy csatlakozni kell a Bocatius ügyében beadandó irathoz, ha azt a választó-

88 Az egész vitáról: Joachim von Winterfell és Simon Ulrich Pistoris levele Joachim Frigyesnek (Fulda, 1606. aug. 29.[/szept. 8.]) GStA PK I. HA Rep. 12. Nr. 27. fol. 70–73.; kivonat a *Kurfürstentag* szász protokollumából (1606. aug. 24.[/szept. 3.]) SStA HStAD Loc. 10528/28. L. még II. Keresztély instrukcióját ([1606. aug.]) Uo.

89 Például 1548-ban: ÖStA HHStA UA Allgemeine Akten Fasc. 54. Konv. C. fol. 127–130.; MOE III. 164, 167. Az adatokért Fazekas Istvánnak tartozom köszönettel.

fejedelmi kollégium teljes plénuma, vagy legalább többsége támogatta, de akkor is szigorúan ellenőrizni kell a követ iratait, tényleg nem volt-e benne Rudolfra nézve sértő kijelentés.[90] Ezek teljesülésére, mint láttuk, semmi esély nem volt. Így a szász követek nem mondhattak mást, mint hogy beszámolnak uruknak a gyűlésen hallottakról, és újabb utasítást kérnek azzal kapcsolatban, kell-e további lépéseket tenni; a *Kurfürstentag* záróokmánya pedig meg sem említette Bocatiust.[91]

A szász kérdésekre adott pfalzi és brandenburgi válaszok alapján azt kell mondanunk, Bocatius sorsát nem egyszerűen annak köszönhette, hogy a Rudolf ellen felkelt magyar rendek követe volt a Német-római Birodalomban. Brederode esete árulkodó ebben a kérdésben: a holland ágens 1602 óta élt német területeken és 1604-ben egy, a Bocatiuséhoz hasonló hosszasabb utazást is tett Wolfenbüttelen és Berlinen keresztül – annak ellenére, hogy 1609 előtt a holland tartományok is bizonytalan szuverenitású Habsburg-ellenes lázadónak számítottak.[92] Ha így lett volna, a császárt aligha nem meg lehetett volna győzni arról, hogy az 1606. június 23-án megkötött bécsi békében kimondott amnesztia a humanista diplomatára is érvényes – még úgy is, ha tudjuk, hogy az uralkodó újra és újra megtagadta, hogy kézjegyével hitelesítse a békeokmányt.[93] A döntő tényező sokkal inkább a követ személye volt, hiszen Bocatius jelen volt a felkelés kitörésekor, amikor a felső-magyarországi főkapitányt, Giovanni Giacomo Barbianót, Belgioioso grófját Kassa vezetői kizárták a városból, így teljessé tették vert serege széthullását. Bocatius prágai kihallgatását Belgioioso vezette és nyilvánvalóan könnyen elérte, hogy az uralkodó meggyőződjön róla: a csúfos magyarországi kudarcok egyik legfontosabb okozóját kell látnia az elfogott diplomatában.[94]

Mindezt tovább tetézte a Bocatiusnál talált csomag tartalma. Jellemző, hogy amikor még nem volt világos, hogy Henrik Julius engedélyezi-e az iratok kiszolgáltatását, Anton Schlieff három dokumentumot követelt elsődlegesen a northeimi tanácstól: a magyar rendek „instrukcióját" (tehát a korponai nyilatkozatot), IV. Frigyes válaszát, és az 1605. januári körlevélre írt kommentárokat.[95] Az első két írás a diplomáciai kapcsolat lényegének, a két résztvevő attitűdjének megismeréséhez volt elengedhetetlen, míg a harmadik révén magát a követet lehetett bajba keverni, hiszen valószínű volt, hogy a Rudolf körleveléhez illesztett megjegyzésekben lesz majd

90 II. Keresztély instrukciója ([1606. aug.]) SStA HStAD Loc. 10528/28.

91 A fuldai *Kurfürstentag* záróokmánya (1606. [hónap és nap nélkül]) GStA PK I. HA GR Rep. 12. No. 27. fol. 107–110. A dokumentum ugyanakkor, meglepő módon, említést tesz a magyarországi békekötéssel kapcsolatban Rudolfnak küldendő levélről, ám csak mint a tárgyalások során felvetett és végül el nem fogadott lehetőségről.

92 Sibeth 2003. 33.

93 Makkai 1985. 765.

94 J. Újváry 2006. 44.

95 A northeimi tanács levele Henrik Juliusnak ([Northeim, 1606. máj. első hetének vége]) Bocatius 1992. 433–434.

valami sértő a császárra nézve. Mint a korábbiakban a Birodalom elitje több szereplőjének reakcióiból is láthattuk, a császár érzékenysége közismert volt. Nagyon valószínű tehát, hogy a körlevélben olvasható egyes merész állítások szenvedélyes hangon hazugságnak minősítése már önmagában is elég volt haragjának felszításához, annak ellenére, hogy Bocatius a kommentárokban személyesen nem vádolta jogtiprással, csak a sérelmek helyreigazításának elmulasztásával.[96] A poggyász más darabjai, elsősorban a *Querelae* és a *Hungaroteutomachia* esetében a felségsértés még ennél is egyértelműbb volt. Az 1607 nyarán követségben Prágában járó Thurzó György így foglalta össze a helyzetet: „*császárnak nagy haragjában vagyon, minthogy ládájában felette rút és császár ellen való írásokat találtanak*," ráadásul ezeket előtte mások is olvashatták, „*kit császár igen nagy gyalázatnak tart magának*."[97]

Konklúzió

Még ha konkrét politikai eredményhez nem vezetett is, a fuldai *Kurfürstentag* szünetében lezajlott vita megmutatja számunkra: 1606-ra a Bocskai-felkelés sikerrel győzte meg a korabeli birodalmi nyilvánosság legalábbis protestáns felét, hogy követeléseivel a magyar rendek egészét képviseli – noha ez, mint azt újabb vizsgálatok kimutatták, korántsem volt megfellebbezhetetlen tény.[98] Azt is elmondhatjuk, hogy Bocatius Pfalzban sikerrel teljesítette megbízatását. Ennek célja ugyanis – ellentétben a szakirodalomban helyenként olvasható, akár lázadás kirobbantására való törekvést is vizionáló feltételezésekkel – az volt, hogy megismertesse a Német-római Birodalom protestáns elitjének vezetőit a felkelés önértelmezésével, és ellensúlyozva a császári propaganda nyomását megnehezítse Rudolf katonai utánpótlásának finanszírozását. Mint láthattuk, a heidelbergi udvarhoz fűződő szövegekben a korponai kiáltvány és Bocatius magyarázatainak hatására a már addig is jelenlévő, a felkelés okát a vallásüldözésben látó interpretáció mellett megjelentek a közjogi elemek, a magyar rendi hagyományok figyelmen kívül hagyása miatti tiltakozás is.

Persze az érvelésnek ez a gazdagodása kizárólag a másik két választófejedelemmel folytatott kommunikáció terén figyelhető meg, illetve olyan tervezetekben, amelyek soha nem érték el címzettjüket. Az egyetlen olyan alkalom, amelynek keretében 1606 tavaszán IV. Frigyes Rudolfhoz közel álló, katolikus vitapartnerrel ütköztethette véleményét a Bocskai-felkelés értelmezéséről, a *Kurfürstentag* szervezése végett hozzá küldött Christoph Truchseß von Waldburggal folytatott levélváltása volt.

96 Néhány erőteljesebb példa: FMPGT III. 182–183, 193. Rudolf egyéniségéről: Evans 1973. 44–63. (Különösen 58–59., méltósága megőrzésének mindennél előbbre helyezéséről.)

97 Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek (Prága, 1607. jún. 2.) Zichy 1876. 184–185.

98 Pálffy 2009.

A császári kamarás 1606 áprilisában hosszú levélben mondta fel a Habsburg propagandairatok összes alapvető tézisét: a felkelés egyáltalán nem a vallásügy miatt tört ki, annak valódi oka Bocskai ambíciója, aki koronát akar magának, a németeket mindenfelé gyalázza, török testőrséget tart, emberei vérfürdőket rendeznek, és eladják a foglyaikat az Ősellenségnek. IV. Frigyes meglehetősen határozott hangon utasította rendre Rudolf diplomatáját, hivatkozva a magyaroktól kapott, ellenkező tartalmú tájékoztatásra – de persze részletes vitába nem bocsátkozott a rangban mélyen alatta álló udvaronccal.[99] Magával a császárral pedig, mint láttuk, nem sikerült közvetlen kommunikációt kezdeményeznie.

Szintén kihagyott lehetőségként azonosíthatjuk azt is, hogy Bocatius hiába hagyott ott Heidelbergben több propagandairatot, nem tudunk róla, hogy IV. Frigyes és tanácsosai ezeket bárkihez eljuttatták volna. Még azt a korponai kiáltványt sem másoltatták le 1606 tavaszán a brandenburgi és szász választófejedelmek számára, amelyet azok, ha a követ letartóztatása nem következik be, Bocatiustól személyesen megkaptak volna.[100] Hiába gondoskodott tehát a humanista diplomata arról, hogy különböző közönségeket megszólítani képes szövegeket adhasson át Heidelbergben (a *Hungaroteutomachia* nyilvánvalóan széles körben terjesztett nyomtatványként tudta volna szándékolt hatását kifejteni), ezek a pfalzi tanácsosok szűk körén kívül mások számára nem válhattak ismertté. Ez persze nagyrészt Bocatius letartóztatásának köszönhető: miután a császári adminisztráció értesült arról, hogy az írások a követ poggyászában érkeztek Németföldre, nyomtatásban való megjelenésüket a méltóságát féltő Rudolf egyértelműen a heidelbergi udvarhoz köthette volna, ami súlyos politikai következményekkel járhatott volna IV. Frigyes számára. Így noha Bocatius küldetésében megjelent a tudatos szándék, hogy a Bocskai-felkelés politikai üzeneteit nyomtatott fórumhoz segítse Európa nyugatabbra fekvő részein, ez nem sikerült, és a magyarországi mozgalom álláspontját továbbra is csak olyan kiadványok reprezentálták, amelyek szerzőik szándékán kívül, a piac törvényeit követve „kalózverzióban" kerültek sajtó alá.[101]

99 Christoph Truchseß von Waldburg levele IV. Frigyesnek ([1606. ápr.]) és annak válasza (Heidelberg, 1606. máj. 16[/26].) BHStA KS 16714. fol. 185–187., illetve 305. Truchseß kamarási címére, illetve követségére: Hausenblasová 2002. 276.; Vochezer 1907. 230–231.

100 A drezdai levéltárban ugyan megtalálható a korponai kiáltvány egy másolata, de az valószínűleg a fuldai *Kurfürstentag* keretei között készült, ahol közös megbeszélésükön a pfalzi követek bemutatták az eredeti dokumentumokat a másik két választófejedelmet reprezentáló kollégájuknak. II. Keresztély nem sokkal korábban készült instrukciója még azt állítja, hogy a szász udvarba semmilyen konkrét információ nem jutott el Bocatius küldetésének tartalmáról. SStA HStAD Loc. 10528/28.

101 Így jelent meg francia és angol fordítása a sziléziai rendeknek írott levélnek, vagy német fordítása a dunántúli nemeseknek írott üzenetnek. Teszelszky – Zászkaliczky 2012. 99–106.; Zászkaliczky 2024. 37–39. Noha a Bocatius-követség iratai között konkrét utalást nem találunk az iratok kinyomtatásának igényére (Teszelszky 2014. 42–43.), a *Hungaroteutomachia* műfajából, a lukianoszi komikus-szatirikus dialógus imitációjából ítélve nyilvánvalóan nem az udvari nyilvánosság szűk körének, hanem a szélesebb *respublica litteraria*nak íródott. Tóth 2017. 63–64.

Nagyon valószínű mindazonáltal, hogy a helyzet hasonló lett volna akkor is, ha Northeimben nem fogják el Bocatiust, hanem a három választófejedelem meglátogatása után sikerrel tér vissza titokban Magyarországra. A szász választófejedelem császárhűsége miatt ugyanis IV. Frigyesnek és Joachim Frigyesnek ugyanezzel a dilemmával kellett volna szembenéznie: ha a piacon megjelennek a Bocatius által hozott írások nyomtatott változatai, II. Keresztély könnyen azonosítani tudta volna Rudolf számára azok kiszivárogtatóit. A szász politika azon törekvése, hogy elkerüljön mindent, amit a Birodalom rendjének megzavaraként lehetett értelmezni, alapvetően kizárta azt, hogy Bocatius követsége ennél nagyobb sikereket érhessen el.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Levéltári források

BHStA KS = Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Kasten Schwarz

MTA KIK Ms 433 = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Veress Endre gyűjtemény, Zamoyski János kancellár levelezése magyarokkal (1576–1605)

ÖStA UA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten

SStA HStAD = Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden

Nyomtatott források

Bocatius 1985 = Bocatius János: Öt év börtönben (1606–1610). Ford., kiad. Csonka Ferenc. Budapest, 1985. (Bibliotheca Historica.)

Bocatius 1990 = Bocatius, Ioannes: Opera quae exstant omnia. Poetica. I–II. Franciscus Csonka (Ed.) Budapest, 1990. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series Nova XII/1–2.)

Bocatius 1992 = Bocatius, Ioannes: Opera quae exstant omnia. Prosaica. Franciscus Csonka (Ed.) Budapest, 1992. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series Nova XII/3.)

Bocatius 2014 = Bocatius, Johannes: Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato / Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról. Teszelszky, Kees – Tóth, Gergely (szerk.) Budapest, 2014.

BuA I. = Ritter, Moritz (bearb.): Briefe und Acten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher. Bd. 1. Die Gründung der Union 1598–1608. München, 1870.

FMPGT III. = Báthory Orsolya – Bene Sándor – Kármán Gábor – Kruppa Tamás – Zászkaliczky Márton (szerk.): Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez. III. Budapest, 2024. (Bibliotheca Hungariae Politica / Magyar politikai könyvtár)
MOE III = Fraknói Vimos (szerk.): Magyar országgyűlési emlékek történelmi bevezetésekkel. 3. kötet. 1546–1556. Budapest, 1876.
MOE XI = Károlyi Árpád (szerk.): Magyar országgyűlési emlékek történelmi bevezetésekkel. 11. kötet. 1605–1606. Budapest, 1899.
MOE XII = Károlyi Árpád (szerk.): Magyar országgyűlési emlékek történelmi bevezetésekkel. 12. kötet. 1606. Budapest, 1917.
Wahrhafftiges und New Außgegangenes Schreiben Römischer Key. Majest. unterm dato den 15. Januar instehenden 1605. Jahrs, an einen Fürsten des Reichs geschrieben… S. l.: 1605.

Felhasznált irodalom

Bagi 2007 = Bagi Zoltán Péter: „Egy ura lesz a világnak napkelettől napnyugatig". A töröksegély kérdése és az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés. Századok 141. (2007), 1455–1481.
Bagi 2014 = Bagi Zoltán Péter: A töröksegély kérdése az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésen. Századok 148. (2014), 1187–1207.
Bireley 2014 = Bireley, Robert: Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637. Cambridge, 2014.
Clasen 1966 = Clasen, Claus P.: The Palatinate in European History 1555–1618. Oxford, 1966.
Csepregi 2015 = Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur". Legenda, források, rekonstrukció. In: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya (szerk.): Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Debrecen, 2015. 30–40. (Loci memoriae Hungaricae III.)
Csonka 1985 = Csonka Ferenc: Utószó. In: Bocatius János: Öt év börtönben (1606–1610). Ford., kiad. Csonka Ferenc. Budapest, 1985. 187–243. (Bibliotheca Historica)
Evans 1973 = Evans, R.J.W.: Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History 1576–1612. Oxford, 1973.
Frey – Frey 1999 = Frey, Linda – Frey, Marsha: The History of Diplomatic Immunity. Columbus, 1999.
Goetze 2024 = Goetze, Dorothée: No Country for New Diplomatic History: Diplomacy within the Holy Roman Empire. In: Goetze, Dorothée – Oetzel, Lena (eds.): Early Modern European Diplomacy: A Handbook. Berlin–Boston, 2024. 307–331.

Gooss 1911 = Gooss, Roderich (hrsg.): Österreichische Staatsverträge: Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Wien, 1911. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs IX.)

Gotthard 1993 = Gotthard, Axel: „Politice seint wir bäpstisch". Kursachsen und der deutsche Protestantismus im frühen 17. Jahrhundert. Zeitschrift für historische Forschung 20. (1993), 275–319.

Hanák – Szabó 2021 = Hanák Béla – Szabó András Péter: Keresztvíztől sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700). I–II. Budapest, 2021. (Magyar családtörténetek: Források IV.)

Hausenblasová 2002 = Hausenblasová, Jaroslava: Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612. Praha, 2002. (Fontes historiae artium IX.)

Heinker 2015 = Heinker, Christian: Die Bürde des Amtes – die Würde des Titels. Der kursächsische Geheime Rat im 17. Jahrhundert. Leipzig, 2015. (Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde XLVIII.)

Hopp 1992 = Hopp Lajos: Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Budapest, 1992. (Humanizmus és reformáció XIX.)

J. Újváry 2006 = J. Újváry Zsuzsanna: Kassa és a Bocskai-szabadságharc kezdete. Confessio 30. (2006:3), 38–50.

Kármán 2013 = Kármán Gábor: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees (szerk.): Bethlen Gábor és Európa. Budapest, 2013. 145–182.

Kármán 2019 = Kármán Gábor: Törökök az asztalnál, törökök a városban. Bocatius János és a török képe Magyarországon. Erdélyi Múzeum 81. (2019:1), 72–78.

Károlyi 1899a = Károlyi Árpád: A korponai országgyűlés 1605. november–deczemberben. In: Károlyi Árpád (szerk.): Magyar országgyűlési emlékek. 11. kötet. 1605–1606. Budapest, 1899. 193–415.

Károlyi 1899b = Károlyi Árpád: A kassai országgyűlés 1606. április és május havában. In: Károlyi Árpád (szerk.): Magyar országgyűlési emlékek. 11. kötet. 1605–1606. Budapest, 1899. 539–742.

László 2020 = László Andor: Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemségének idején: A magyar–román közös múlt egy fejezete. Erdélyi Múzeum 82. (2020:1), 83–98.

Lietzmann 1993 = Lietzmann, Hilda: Herzog Heinrich Julius zu Braunschweig und Lüneburg (1564–1613). Persönlichkeit und Wirken für Kaiser und Reich. Braunschweig, 1993. (Quellen und Forschungen zur braunschweigischen Geschichte XXX.)

Majláth 1882 = Majláth Béla: Gallo Caesár követsége Ali budai pasánál 1605-ik évben. Századok 16. (1882), 564–570.

Makkai 1985 = Makkai László: A Bocskai-felkelés. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.) – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története 1526–1686. 3/1. Budapest, 1985. 709–773. (Magyarország története tíz kötetben III/1.)

Makkai 1974 = Makkai László: Bocskai és európai kortársai. Történelmi Szemle 17. (1974), 483–494.

Nischan 1994 = Nischan, Bodo: Prince, People and Confession. The Second Reformation in Brandenburg. Philadelphia, 1994.

Pálffy 2009 = Pálffy Géza: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1606). Budapest, 2009. (Századok-füzetek, III.)

Papp 2014 = Papp Sándor: Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest, 2014. (Károli könyvek – monográfia)

Papp 2017 = Papp Sándor: Erdély részvétele a moldvai vajdai család, a Moviläk és Radu Şerban havasalföldi vajda küzdelmeiben (1602–1606). In: Borbély Zoltán – Kristóf Ilona (szerk.): Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. Eger, 2017. 25–38. (Acta Academiae Agriensis: Sectio Historiae, Nova Series XLIV.)

Paulinyi 1930 = Paulinyi Oszkár (szerk.): Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizációjának történetéhez. In: Mályusz Elemér (szerk.): Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XIV. Budapest, 1930. 11–110.

Pörtner 2001 = Pörtner, Regina: The Counter-Reformation in Central Europe: Styria 1580–1630. Oxford, 2001. (Oxford Historical Monographs)

Press 1970 = Press, Volker: Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559–1619. Stuttgart, 1970. (Kieler Historische Studien VII.)

Riches 2013 = Riches, Daniel: Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture. Brandenburg–Swedish Relations in the Seventeenth Century. Leiden–Boston, 2013. (The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400–1700 A.D. Peoples, Economies and Cultures LIX.)

Ritter 1895 = Ritter, Moritz: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreißigjährigen Krieges (1555–1648). Bd. 2. (1586–1618). Stuttgart, 1895. (Bibliothek deutscher Geschichte)

R. Várkonyi 2006a = R. Várkonyi Ágnes: A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat). In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): „Frigy és békesség legyen…". A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen, 2006. 21–38. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII.)

R. Várkonyi 2006b = R. Várkonyi Ágnes: Bocskai, a közép-európai realista. Studia Caroliensia 7. (2006:1), 5–27.

Schaab 1992 = Schaab, Meinrad: Geschichte der Kurpfalz. 2. Bd. Neuzeit. Stuttgart–Berlin–Köln, 1992.

Schulze 1978 = Schulze, Winfried: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978.

Sibeth 2003 = Gesandter einer aufständischen Macht: Die ersten Jahre der Mission von Dr. Pieter Cornelisz. Brederode im Reich (1602–09). Zeitschrift für historische Forschung 30. (2003), 19–52.

Szabó 1882 = Szabó Károly: Bocskai István politikai levelezése. Történelmi Tár 5. (1882), 1–33, 209–234.

Szilágyi 1878 = Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Történelmi Tár 1. (1878), 1–84, 271–338, 575–652.

Teszelszky 2006 = Teszelszky, Kees: A Bocskai-korona mítosza. Confessio 30. (2006:3), 54–59.

Teszelszky 2008 = Teszelszky, Kees: Üzenet az utazótáskában: Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Budapest, 2008. 127–146.

Teszelszky 2009 = Teszelszky, Kees: Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Ford. Trostovszky Gabriella. Pannonhalma, 2009. (Historia pro futuro)

Teszelszky 2010 = Teszelszky, Kees: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: G. Etényi Nóra és Horn Ildikó (szerk.): Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Budapest, 2010. 143–163.

Teszelszky 2014 = Teszelszky, Kees: A Hungaroteutomachia és a magyar Szent Korona. In: Bocatius, Johannes: Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato / Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról. Szerk. Teszelszky, Kees – Tóth Gergely. Budapest, 2014. 39–78.

Teszelszky – Zászkaliczky 2012 = Teszelszky, Kees – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. Aetas 27. (2012:4), 49–120.

Tóth 2017 = Tóth Gergely: Az erazmista szatirikus és a bebörtönzött mártír: Bocatius két műve, a Hungaroteutomachia és az Olympias carceraria. In: Tóth Zsombor (szerk.): Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai. Budapest, 2017. 61–75.

Vochezer 1907 = Vochezer, Joseph: Geschichte des fürstlichen Hauses Waldburg in Schwaben. III. Bd. Kempten–München, 1907.

Zászkaliczky 2019 = Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei. Vázlat. In: Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton (szerk.): Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországán. Budapest, 2019. 11–84.

Zászkaliczky 2024 = Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés legitimációs iratai. Bevezetés. In: Báthory Orsolya – Bene Sándor – Kármán Gábor – Kruppa Tamás – Zászkaliczky Márton (szerk.): Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez. III. Budapest, 2024. 9–40. (Bibliotheca Hungariae Politica / Magyar politikai könyvtár)

Zeissler 1910 = Zeissler, Gerhard: Kursachsens Politik in den letzten Regierungsjahren Christians II. (1608–1611). Weida in Thüringen, 1910.

Zichy 1876 = Zichy Edmund (szerk.): Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez. II. 1601–1616. Budapest, 1876.

Sebők Richárd

A dunai és tiszai kerületek vármegyéinek késő rendi kori országgyűlési képviselete az ellenzékiség és a kormánypártiság tükrében 1722–1848 között

Bevezetés

A magyar történettudomány a nemesi vármegye késő rendi kori közigazgatási és politikai jelentőségének feltárására kutatások sorozatát végezte el és publikálta. Mégis, túl az „ideáltipikus" nemesi vármegye általános szervezeti felépítésének és működésének ismeretén s túl néhány „mélyfúráson", illetve szintén kevés átfogó kutatáson, arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a történész szakma még mindig rendkívül fontos alapkutatásokkal adós. Csak egy példa: alig féltucat vármegyének készült el a mai elvárásoknak megfelelő, korszerű, hosszú időtávú archontológiája. E hiány miatt igen nehéz feltárni azoknak a jómódú birtokos köznemeseknek a hivatali pályafutását, akik a vármegye keretei közül országos hivatalokba léptek át.

Jelen tanulmány nem pótolhatja a hiányzó feltáró kutatásokat, viszont igyekszik megragadni a közel félszáz késő rendi kori vármegye diétai képviselete és az egyes vármegyék hivatali működése közötti összefüggések egy vonatkozását. A vizsgálat kiindulópontja az a feltételezés, hogy korreláció mutatható ki a késő rendi kori diéták vármegyei követeinek megyei tisztsége, illetve a vármegyék kormánypártisága és ellenzékisége között.

A vizsgálandó állítás megfogalmazásakor Erdmann Gyula korábbi kutatási eredményeire támaszkodom. Az 1830. évi országgyűlés alkalmával Zemplén vármegye két követe az újoncok megszavazásakor ellentétes álláspontra került. Szirmay Antal a követutasításnak megfelelően a „régi létszámra", míg báró Vay Miklós alispán – a kormányzat elvárását követve – a megemelt újonclétszámra szavazott. A Zemplén vármegyei ellenzék a diéta ideje alatt folyamatosan elégedetlen volt báró Vay ténykedésével, ezért 1830 októberében egy olyan határozatot javasolt a megyében,

mely szerint a későbbiekben *„sem mágnást, sem magisztratuálist"* ne válasszanak követté. Erről a szándékról Kandó Gábor tájékoztatta báró Vay Miklóst. Kandó felháborodottan kelt ki a vármegyei táblabírákká választott prókátorok és gazdatisztek ellen, akiknek birtokuk ugyan nem volt Zemplén megyében, de annál nagyobb vehemenciával akarták meghatározni a politikai irányvonalat a törvényhatóságban. Erdmann szerint Kandó e szavakkal *„nyilvánvalóan az ellenzék soraiban szép számmal tevékenykedő birtoktalan, fizetésből élő fiatal nemesek felé vágott"*.[1] Kandó Gábor állításából kiindulva arra a kérdésre keresem a választ egy országos léptékű és makro szintű kutatásban, miszerint statisztikailag kimutatható-e, hogy a késő rendi korszak országgyűléseire az „ellenzéki vármegyék" inkább a vármegyei táblabírákat küldték megyéjük diétai képviseletére, mint a „kormánypárti vármegyék".

A források és a módszer

Az 1722–23 és 1764–65 közötti évekre vonatkozóan a forrásanyag egy részét a vármegyék követeinek követi megbízólevelei (credentionales) adják.[2] A követi megbízólevelek mellett felhasználtam az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteményében[3] és az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában található diétai naplók[4] egy részében feljegyzett jelenlévők listáit is, törekedve arra, hogy a lehető legtöbb vármegyei követ vármegyei tisztségét meg tudjam határozni. A 18. század első felében rendezett országgyűlések esetében az adathiányokat megyei levéltári kutatásokkal kíséreltem meg pótolni, ezért áttekintettem a Heves Vármegyei Levéltárban[5] és a Nógrád Vármegyei Levéltárban[6] országgyűlési naplókként állományba vett egységeket, de sajnos az adathiány számának csökkentésében nem jártam sikerrel.

1 Erdmann 1989. 12–16. Az idézetek a 13. oldalról származnak. Kandó Gábor szavai: *„… én ugyan ha jelen lettem vólna a Gyűlésen, azon Végzésekhez még azt is kívántam volna determináltatni, hogy a jövendőre semmi Prókátorok Tábla Bíráknak ne választassank sem Direktorok és más illyen szőrű Urak, a kiknek semmi birtokuk nintsen a megyében, és még is a Directiót ők akarják egészben vinni. De ezt a Húrt meg is kell pendíteni."* Lévay 1899. 131–132.

2 MNL OL N 51 Fasc. O. 6–8. (1722–1723); MNL OL N 52 Lad. S. Fasc. AAA No. 3 51–183. (1728–1729); MNL OL N 53 3–90. (1741); MNL OL N 55 Lad. O. Fasc. U. 16–100. (1764–1765).

3 OGYK GY 700.452 (1764–1765); OGYK GY 700.453 (1764–1765); OGYK GY 700.467 (1751); OGYK GY 700.470 (1751); OGYK GY 700.483 (1728–1729); OGYK GY 700.484 (1728–1729); OGYK GY 700.486/1 (1722–1723).

4 OSZK K Fol. Lat. 575 (1728–1729); OSZK K Fol. Lat. 3542 (1764–1765).

5 MNL HML IV. 1. e. 5–11. kötet.

6 MNL NML IV. 1. f. 1. doboz 1. napló (1715 – 1751); MNL NML IV. 1. f. 1. doboz 2. napló (1722); MNL NML IV. 1. f. 2. doboz 4. napló (1723); MNL NML IV. 1. f. 2. doboz 6. küldöttség (1726–1729); MNL NML IV. 1. f. 2. doboz 7. napló (1728–1729); MNL NML IV. 1. f. 3. doboz 9. küldöttség (1728–1729); MNL NML IV. 1. f. 4. doboz 10. napló (1729).

A forrásadottságok szempontjából markáns változást és újítást hozott az 1790–1791. évi országgyűlés, melytől kezdve már rendelkezünk nyomtatásban közzétett diétai résztvevői listákkal. A „*Naponként-való jegyzései…*”[7] és a „[…] *Magyar Ország Gyűlésének Jegyző-könyve*”[8] című sorozat az 1790 és 1847 között tartott országgyűléseken megjelent személyek nevét, tisztségét és az általuk képviselt törvényhatóságokat, intézményeket vagy egyéneket is megadja, kiegészítve olyan információkkal, hogy az adott követet más váltotta fel a diéta ideje alatt. Tehát 1790-től a fenti sorozatok jelentik a diétán résztvevő vármegyei követek listáinak forrását.

A vármegyék kerületi beosztásáról Szijártó M. István megállapította, hogy a 18. század első felében a négy kerület elhatárolása még nem követett egységes gyakorlatot és a század folyamán is megtörtént, hogy egy-egy vármegyét másik kerületbe helyeztek át.[9] Az 1723. évi 31. törvénycikk a törvénykezés szempontjából kiindulva adta meg a négy kerületi tábla vármegyéit. A dunáninneni kerülethez Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, Nógrád, Hont, Pest, Esztergom, Zólyom, Turóc, Liptó és Árva megyéket sorolták. A dunántúli kerület vármegyéi közé Sopron, Vas, Zala, Komárom, Somogy, Győr, Fejér, Veszprém, Moson, Tolna és Baranya tartozott. A tiszáninneni kerületben Abaúj, Zemplén, Sáros, Ung, Szepes, Gömör, Heves és Külső-Szolnok, Borsod és Torna megye volt található. Míg a tiszántúli kerületbe Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Bihar, Csanád és Csongrád vármegyéket osztották be, de kimondták, hogy ide kerül majd a „*nagyobb kényelem okáért, Bács és Bodrog megye is* […] *és a hová a többi még be nem kebelezett megyék is mihelyt a bekebelezés megtörténik, tartozni fognak*”.[10] A hajdani szándékkal ellentétben Bács megyét az 1751. évi 22. törvénycikk a dunáninneni kerületi tábla törvénykezési illetékessége alá utalta[11] és feltételezésem szerint ez a korábbi szokásjog legitimációját jelentette.[12] Még később, fél évszázad múltán, az 1802. évi 8. törvénycikk alapján Bács és Bodrog vármegyéket egyesítették is.[13]

A bánsági három megye (Krassó, Temes és Szörény) 1778-ban vált le a katonai közigazgatásról és lett része a Magyar Királyságnak, követeik 1790-ben jelentek meg először a diétán. Alsó-Szlavónia három vármegyéjét (Pozsega, Szerém és Verőce)

7 *Naponként-való* 1790–1791; *Naponként-való* 1792; *Naponként-való* 1796; *Naponként-való* 1802; *Naponként-való* 1805.

8 *Jegyző-könyv* 1807; *Jegyző-könyv* 1808; *Jegyző-könyv* 1811–1812; *Jegyző-könyv* 1825–1827; *Jegyző-könyv* 1830; *Jegyző-könyv* 1832–1836; *Jegyző-könyv* 1839–1840; *Jegyző-könyv* 1843–1844; *Jegyző-könyv* 1847–1848.

9 Szijártó 2005. 479–483.

10 Márkus 1900. 593 (1723. évi 31. cikkely).

11 Márkus 1901. 85, 87 (1751. évi 22. cikkely).

12 MNL OL N 51 Fasc. O. Nr. 1. Lad. M. 2–8; OGYK 700.486/1 36; MNL OL N 52 Lad. S. Fasc. AAA Nr. 3. 51–183; MNL NML IV. 1/f 10. Az tudható, hogy például az 1719. évi pozsonyi concursus alkalmával a dunáninneni kerülethez tartozott Bács megye. MNL HVM IV. 1/e 6.

13 Márkus 1901. 285 (1802. évi 8. cikkely).

1741-ben csatolták vissza a Magyar Királysághoz, követeket pedig 1751-től küldtek az országgyűlésekre. Az 1839–1840. évi diétán pedig mindhárom vármegyét a dunántúli kerülethez sorolták be. Bár a partiumi vármegyék (Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyék és Kővár vidéke) Magyarországhoz való visszacsatolását több törvény is kimondta, a valóságban azonban a 17. század közepétől az erdélyi közigazgatás részét képezték s ennek a három megyének a követei csak az 1836. évi 12. törvénycikk után jelentek meg az első adandó, tehát az 1839–1840. évi országgyűlésen. A tényleges újraegyesítés csak az 1848-as Unióval ment végbe.[14]

Jól látszik, hogy a késő rendi korszakban a kerületi beosztás nem volt változásoktól mentes. Ezért az egységesség szempontjából módszertanilag azt a döntést hoztam, hogy tanulmányomban a Bak Borbála által is használt 1808-ból származó Lipszky János-féle kerületi beosztást fogom alkalmazni.[15] Ennek megfelelően a 2. és 3. táblázatban a dunai kerületek közé soroltam a DI (dunáninneni), a DT (dunántúli) és a HDSZ (horvát-dalmát-szlavón) terület megyéit; a tiszai kerületek közé pedig a TI (tiszáninneni), TT (tiszántúli) és a PART (partiumi) terület megyéit.

Eredmények

A tiszáninneni kerület vármegyéinek diétai képviselete tisztségek szerint 1722–1848

H. Balázs Éva egy rövid cikkében arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1770-es években a hétéves háború, Lengyelország felosztása és a szigorodó bécsi vámpolitika eltérő szituációt teremtett a Magyar Királyság egyes régióiban. A dunántúli, a gabonatermelő és állattenyésztő alföldi és a Felvidék nyugati térségében élők lojalitása megmaradt Bécshez, mert ezen vidékek lakóinak külkereskedelmi lehetőségei a korábbiakhoz képest alig változtak. *„De Gömörtől a Szepességen, Zemplénen keresztül le Szabolcsig, Szatmárig más a helyzet. Ezt a nagy észak-északkeleti félkört, mintegy tíz megyényi területet keresztbe szabja át a hegyaljai dombvidék európahírű* [sic!] *szőlőivel. Tudjuk, hogy évszázadok óta ez a vidék volt az ország viharsarka.* […] *Az antifeudális, a függetlenségi harcok hátterében nemegyszer a borkereskedelem volt a leglényegesebb mozgatóerő. Nem meglepő tehát, ha a XVIII. századi nemesi reformtörekvések, a nemesi-nemzeti mozgalom földrajzi központját*

14 Márkus 1901. 31, 33. (1741. évi 18. cikkely); Kecskeméti 2008. 79.

15 Bak 1997. 124–125. Az egyes kerületek vármegyéi Lipszky János szerint: dunáninneni kerület (Árva, Bács, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Trencsén, Turóc és Zólyom vármegye), dunántúli kerület (Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala vármegye), tiszáninneni kerület (Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör [és Kis-Hont – S.R.], Heves [és Külső-Szolnok – S.R.], Sáros, Szepes, Torna, Ung és Zemplén vármegye) és a tiszántúli kerületbe (Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Krassó, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál és Ugocsa vármegyék).

is itt találjuk meg."[16] Ha fent nevezett területet térképre vetítjük, akkor kirajzolódik előttünk, hogy H. Balázs Éva az úgynevezett „tiszai vármegyék" térségének bizonyos megyéire, illetve a régió két részére, a tiszáninneni és a tiszántúli kerületre utalt.[17] A H. Balázs Éva által leírt „észak-északkeleti félkört" leginkább a tiszáninneni kerület vármegyéinek tudom megfeleltetni,[18] ezért ebben a fejezetben arra teszek kísérletet, hogy az országgyűlési ülésrend (dunai és tiszai vármegyék) felosztásán túl, a négy magyar (tiszáninneni, tiszántúli, dunáninneni és dunántúli) kerület szerinti bontásban vizsgáljam a vármegyei követek által betöltött vármegyei tisztségeket.

Az 1. táblázat segítségével vegyük szemügyre, hogyan oszlik meg a dunai és a tiszai kerületekben az egyes vármegyék képviselete a vezető vármegyei hivatalok szerint. (L. 1. táblázat.) A táblázatból kitűnik, hogy az 1722–1765 közötti országgyűléseken a dunai kerületekben kétszer annyi alkalommal látták el vármegyéjük képviseletét az első alispánok, mint a tiszai kerületekben. 1790 és 1830 között csökkenni látszik a korábbi kétszeres különbség a dunai és tiszai kerületek első alispánjainak diétai megjelenésében, például az 1825–1827. évi országgyűlésen a tiszai kerületek első alispánjai első és egyetlen alkalommal (17:15 arányban) többségbe kerültek a dunaiakhoz képest. De ezután – 1832 és 1840 között – több, mint háromszorosára nőtt a dunaiak aránya a tiszaiakhoz viszonyítva, majd az utolsó rendi országgyűlésen közel kiegyenlítődött a két térség első alispánjai által ellátott képviselet.

Az 1741. évi diétáig a másodalispánok egy-két fővel képviseltették magukat a dunai és a tiszai kerületekben, de az utóbbi térségben 1751-ben négyre ugrott fel a számuk. Az 1792. évi diétát akár fordulópontnak is tekinthetjük, mert ekkor a dunai és tiszai kerületekben a másodalispánok képviseleti száma (6:6) megegyezett, de innentől kezdve inkább a dunai kerületek másodalispánjai vettek részt nagyobb mértékben a vármegyéjük országgyűlési képviseletében. 1839–1840-ben több, mint háromszor, a két utolsó rendi diétán pedig közel kétszer több dunai kerületi másodalispán jelent meg, mint tiszai.

A „vármegyei kancelláriát" vezető főjegyzőket a teljes vizsgált korszakot tekintve a dunai vármegyékben küldték többször országgyűlésre: 1722–1723-ban, 1741-ben, 1807-ben több, mint kétszeres, míg 1843–1844-ben közel négyszeres többségben voltak a tiszai vármegyék főjegyzőihez képest. De többször előfordult az is, hogy azonos, vagy közel azonos számban jelentek meg a dunai és tiszai kerületekből (1728–1729., 1790–1791., 1792., 1802., 1808. és 1832–1836. évi diéta).

16 H. Balázs 1960. 320.

17 A tiszántúli, tiszáninneni, dunántúli és dunáninneni kerület írásmódját ebben a formában használom, noha a történeti szakirodalomban megtalálható a Tiszán inneni és Dunán inneni változat is. Abban az esetben, ha például a Dunán Inneni Kerületi Táblára, mint bíróságra utalok, akkor ezt az írásmódot követem.

18 Vö. Nagy 2016. 143., Iványi 1991. 37–40.

Diéták éve	Vármegyei képviselet száma vármegyei tisztségek szerint											
	Dunai kerületek						Tiszai kerületek					
	Első alispán	Másod-alispán	Tábla-bíró	Fő-jegyző	Főszol-gabíró	Nincs adat	Első alispán	Másod-alispán	Tábla-bíró	Fő-jegyző	Főszol-gabíró	Nincs adat
1722–23	17	0	6	9	2	10	8	1	8	4	1	15
1728–29	17	1	5	7	2	14	8	0	7	6	0	28
1741	20	2	13	8	3	3	11	2	14	3	1	5
1751	21	2	10	10	0	2	10	4	9	6	0	6
1764–65	22	2	5	13	2	8	11	1	11	10	0	4
1790–91	22	3	20	0	0	14	13	4	11	1	1	16
1792	20	6	18	3	0	7	15	6	7	3	2	11
1796	20	11	10	6	1	6	14	7	7	4	1	8
1802	22	6	12	7	4	5	12	5	17	6	1	3
1805	18	6	13	8	4	2	13	1	21	5	2	1
1807	21	3	20	6	1	0	16	3	21	3	2	0
1808	14	9	22	6	2	0	13	7	15	7	1	0
1811–12	12	4	20	8	3	4	7	8	6	6	5	11
1825–27	15	8	16	7	3	5	17	6	15	4	3	2
1830	22	5	10	6	3	3	12	6	18	4	3	1
1832–36	19	10	19	8	4	7	6	9	28	9	13	5
1839–40	14	13	18	6	5	2	4	5	24	3	6	9
1843–44	11	7	20	11	4	1	4	4	28	3	8	2
1847–48	9	5	33	3	3	4	7	3	22	5	4	7

1. táblázat: A dunai és tiszai kerületek vármegyéinek diétai képviselete vármegyei tisztségek szerint 1722 és 1848 között

A vármegyei táblabírók országgyűlési megjelenéséről az mondható el, hogy 1722 és 1751 között inkább kiegyenlítettnek látszik a vármegyék képviseletében betöltött szerepük, de az 1764–1765. évi diétán több mint kétszeresére ugrik a számuk a tiszai megyék javára; majd a következő országgyűlésen szintén kétszeres többségben van a képviseletük, de akkor már a dunai vármegyékben. Ez az arány 1796-ban 10:7-re csökken, de még mindig a dunai megyék voltak némi előnyben. Az 1802. és 1805. évi országgyűlésen jelentősen megugrott a tiszai vármegyék képviseltében megjelent vármegyei táblabírók száma, de ez 1807-re ismét kiegyenlítetté vált, majd 1811–1812-ben 20: 6 arányban ismét a dunai kerületek küldtek több vármegyei táblabírót. 1825–1827-ben 16 dunai és 15 tiszai kerületből érkezett vármegyei táblabírót találhatunk a diétán megjelentek listáján.

Kandó Gábor korábban kifejtett megállapítása, miszerint az 1830-as évek legelejére megnőtt a vármegyei ellenzéki politizálásba aktívan bekapcsoló és vármegyei táblabíróvá avanzsált prókátorok és gazdatisztek száma, helytálló kortársi megfigyelésnek látszik, ugyanis az 1832–1836. évi diétától kezdve jelentősen megugrott a vármegyei táblabírók országgyűlési részvétele. Természetesen ez a megnövekedett számarány még nem jelentette biztosan azt, hogy ezek a táblabírók ellenzéki szellemiségben politizáltak, de azt alátámasztja, hogy a tiszai kerületekben kimutatható a vármegyei táblabírók számának felfutása a vármegyék diétai képviseletében és ezzel együtt a korábbiakhoz képest változások is lezajlottak a vármegyei politizálásban. A helyzet összetettségét az mutatja igazán jól, hogy az utolsó rendi országgyűlésen a dunai kerületek vármegyéi 33, míg a tiszai megyék 22 vármegyei táblabírót küldtek a saját képviseletükre, azaz ez a konkrétabban mindmáig meg nem határozott politikai változás a Magyar Királyság mind a négy kerületre kiterjedt.

A fentiekből jól látszik, hogy ha a követek által viselt vármegyei tisztségek tükrében vizsgáljuk a kérdést, akkor komoly eltérések is lehettek a dunai és tiszai kerületek vármegyéinek diétai képviseletében. Ezért talán érdemes tovább szűkíteni a fókuszt, immáron csak a tiszáninneni kerület vármegyéire. Ezzel a módszerrel remélhetőleg sikerrel vizsgálható a „tiszáninneni ellenzékiség" koncepciója, ami akár abban is megnyilvánulhatott, hogy ebből a kerületből több vármegyei táblabíró érkezett a diétákra, mint a fennmaradó többi kerületből. Ehhez használjuk fel a 2. és a 3. táblázat adatait.

A teljes korszakot tekintve a tiszáninneni kerületből a vármegyéjüket első alispánként képviselők száma minden diétán alacsonyabb volt a két dunai kerületi adatoknál. A 18. században az 1751. évi diétán több, mint háromszor, míg az 1790–1791. évi országgyűlésen kétszer több első alispán jelent meg mindkét dunai kerületben, mint a tiszáninneniben. Az 1764–1765-től 1808-ig országgyűlésenként 5–7 képviseletet láttak el az első alispánok a tiszáninneni kerület vármegyéiben, azaz kis szórással és a 6 képviselettel meglehetősen stabilnak mondható a diétai részvételük ebben az alperiódusban. A 19. század első felében 1805-ben, 1808-ban és 1825–1827-ben a két dunai és a tiszáninneni kerületben szinte pontosan megegyezett az első alispáni képviselet.

Diéták éve	Vármegyei képviselet száma vármegyei tisztségek és kerületek szerint																	
	Első alispán						Másodalispán						Vármegyei táblabíró					
	Dunai kerületek			Tiszai kerületek			Dunai kerületek			Tiszai kerületek			Dunai kerületek			Tiszai kerületek		
	DT	DI	HDSZ	TT	TI	PART	DT	DI	HDSZ	TT	TI	PART	DT	DI	HDSZ	TT	TI	PART
1722–1723	11	6	0	4	4	0	0	0	0	0	1	0	4	2	0	0	6	2
1728–1729	7	10	0	3	4	1	1	0	0	0	0	0	2	3	0	3	4	0
1741	10	10	0	3	8	0	0	2	0	0	2	0	4	9	0	5	8	1
1751	10	11	0	7	3	0	1	1	0	0	4	0	5	5	0	2	7	0
1764–1765	11	8	3	5	6	0	0	2	0	0	1	0	3	1	1	4	7	0
1790–1791	10	10	2	8	5	0	0	3	0	1	3	0	8	8	4	7	4	0
1792	9	8	3	9	6	0	4	2	0	1	5	0	4	11	3	5	2	0
1796	7	11	2	8	6	0	4	6	1	4	3	0	6	4	0	4	3	0
1802	10	9	3	6	6	0	2	4	0	2	3	0	4	5	3	11	6	0
1805	8	7	3	6	7	0	2	4	0	1	0	0	6	5	2	13	8	0
1807	9	9	3	10	6	0	0	3	0	2	1	0	9	9	2	12	9	0
1808	7	7	0	7	6	0	1	6	2	5	2	0	8	10	4	9	6	0
1811–1812	5	6	1	3	4	0	0	3	1	5	3	0	8	11	1	5	1	0
1825–1827	6	7	2	11	6	0	3	5	0	3	3	0	7	7	2	7	8	0
1830	9	12	1	7	5	0	2	3	0	4	2	0	3	5	2	8	10	0
1832–1836	10	8	1	3	3	0	6	4	0	4	5	0	7	12	0	15	13	0
1839–1840	4	9	1	2	1	1	8	5	0	4	1	0	11	5	2	12	12	0
1843–1844	6	4	1	4	0	0	1	4	2	3	1	0	8	11	1	16	12	0
1847–1848	4	4	1	6	1	0	2	2	1	2	1	0	17	16	0	11	11	0

2. táblázat: A két dunai és a két tiszai kerület vármegyéinek diétai képviselete vármegyei tisztségek és kerületek szerint 1722 és 1848 között

Diéták éve	Vármegyei képviselet száma vármegyei tisztségek és kerületek szerint																	
	Főjegyző						Főszolgabíró						Nincs adat vármegyei tisztségre					
	Dunai kerületek			Tiszai kerületek			Dunai kerületek			Tiszai kerületek			Dunai kerületek			Tiszai kerületek		
	DT	DI	HDSZ	TT	TI	PART	DT	DI	HDSZ	TT	TI	PART	DT	DI	HDSZ	TT	TI	PART
1722–1723	4	5	0	2	2	0	1	1	0	1	0	0	2	8	0	8	6	1
1728–1729	3	4	0	2	4	0	2	0	0	0	0	0	5	9	0	6	19	3
1741	5	3	0	0	2	1	2	1	0	1	0	0	1	2	0	3	2	0
1751	6	4	0	4	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	5	0
1764–1765	5	6	2	3	7	0	2	0	0	0	0	0	2	6	0	2	2	0
1790–1791	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	7	6	1	7	9	0
1792	1	2	0	2	1	0	0	0	0	2	0	0	4	3	0	7	4	0
1796	2	3	1	3	1	0	1	0	0	1	0	0	2	2	2	5	3	0
1802	1	6	0	4	2	0	2	1	1	1	0	0	2	3	0	1	2	0
1805	3	4	1	4	1	0	1	3	0	1	1	0	1	1	0	1	0	0
1807	3	2	1	1	2	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
1808	4	2	0	4	3	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
1811–1812	3	2	3	5	1	0	2	1	0	2	3	0	3	1	0	5	6	0
1825–1827	3	2	2	3	1	0	0	3	0	2	1	0	3	2	0	2	0	0
1830	3	3	0	3	1	0	3	0	0	3	0	0	1	1	1	1	0	0
1832–1836	4	2	2	6	3	0	2	2	0	11	2	0	2	4	1	2	3	0
1839–1840	3	2	1	1	2	0	2	3	0	4	2	0	0	1	1	3	1	5
1843–1844	4	6	1	2	1	0	2	1	1	5	3	0	0	1	0	1	1	0
1847–1848	0	2	1	3	2	0	0	2	1	4	0	0	2	2	0	2	0	5

3. táblázat: A két dunai és a két tiszai kerület vármegyéinek diétai képviselete vármegyei tisztségek és kerületek szerint 1722 és 1848 között

Azonban 1830 után az arányok meredeken zuhantak: 1832–1836-ban három, 1839–1840-ben és 1847–1848 egy-egy első alispán képviselte vármegyéjét, míg 1843–1844-ben egy sem. Tehát megállapítható, hogy a reformkori politikai küzdelmek idején a tiszáninneni kerület országgyűlési képviseletéből szinte teljesen kiszorultak az első alispánok. A két tiszai kerület első alispánok általi képviseletének összehasonlításából kiderül, hogy 1728–1729-ben, 1741-ben, 1764–1765-ben, 1805-ben és 1811–1812-ben adott több első alispánt a tiszáninneni kerület, mint a tiszántúli. Az 1825–1827. évi diétán a tiszántúli kerület adta a legtöbb első alispánt mind a négy kerület közül, a számuk 1830 és 1840 között nagyobb mértékben zuhant (7, 3 és 2 képviselet), de az utolsó két diétán már a dunai kerületekkel azonos képviseletet ért el, sőt az utolsó rendi diétán a tiszántúli kerületet képviselte a legtöbb első alispán a maguk hat hivatalnokával.

A tiszáninneni kerület vármegyéinek másodalispánok általi képviseletéről kirajzolódik, hogy 1751-ben négy, míg 1792-ben és 1832–1836-ban öt ilyen hivatalt betöltő személy jelent meg a diétákon, ezzel az első két esetben mind a négy kerületben elérték a legmagasabb létszámukat. Viszont az utolsó három országgyűlésen már csak egy-egy másodalispán képviselte a tiszáninneni kerület valamely vármegyéjét. Tehát a másodalispánokról is ugyanazt elmondhatjuk, mint amit korábban az első alispánokról: a tiszáninneni kerület vármegyéinek diétai képviseletéből az első és másodalispánok is szinte teljesen kiszorultak. A másodalispánok általi képviselet a dunáninneni kerületben 1796-ban és 1808-ban érte el a maximumát hat esettel, illetve 1825–1827-ben és 1839–1840-ben öt-öt hivatalnokkal. A dunántúli kerületben 1832 és 1840 között érte el a csúcsot hat és nyolc esettel. Az utolsó rendi országgyűlésre a többi kerülettel együtt kerületenként egy-két főre csökkent a számuk.

1722 és 1765 között a tiszáninneni vármegyei táblabírók négy és nyolc alkalommal jelentek meg vármegyei követként a diétákon (módusz: 7), de ez a szám a 18. század utolsó évtizedében a korábbiaknak hozzávetőleg a felére visszaesett, majd a 19. század első dekádjában ismét hat és kilenc (módusz: 6) között képviseletre gyarapodott, ezután 1811–1812-ben pedig csupán egy vármegyei táblabíró részvételére zuhant vissza. A „diéta nélküli időszakot" követően viszont megint 8 és 13 közé növekedett a diétai megjelenésük. A tiszai kerületek részéről a vármegyei táblabírók számának növekedése az 1830. évi diétán indult meg, a dunai kerületekben ez csak az 1832–1836-os országgyűlésen kezdődött meg.

A tiszáninneni kerületből már az 1722–1723. évi országgyűléstől fogva rendszeresen eljutottak vármegyei főjegyzők a diétákra, számuk az esetek háromnegyedében nem haladta meg az egy-két főt. Viszont a tiszáninneni kerület küldte egyszerre a legtöbb főjegyzőt, 1764–1765-ben hetet. A két dunai kerületek megyéi a teljes korszakban összesen közel háromszor több alkalommal képviseltették magukat főjegyzőkkel, mint a tiszáninneni kerületiek.

A tiszáninneni kerület vármegyéi az 1805. évi országgyűlésig egy főszolgabírót sem küldtek a diétákra. Ekkortól kezdve 1 és 3 közé tehető a számuk abban az

esetben, ha egyáltalán volt főszolgabírói pozíciójú résztvevő ebből a kerületből. Azt is mondhatnánk, hogy a tiszáninneni kerületben csak a 19. század első felében vált általánossá vagy szokássá az, ami a másik háromban már 1722–1723-tól jellemző volt. Fontos kiemelni, hogy a tiszántúli kerületben az 1832–1836. évi diétán 11 főszolgabíró jelent meg, majd a későbbiekben sem ment a létszámuk négy alá, tehát ha kis mértékben is, de ebben a kerületben – a többihez képest – némi felülreprezentáltság mutatható ki az ő körükben, ennek okait a későbbi vizsgálatoknak kell kiderítenie.

A fentiek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy ebben a vizsgálati metszetben – noha néhány érdekesnek látszó és későbbi kutatások kiindulópontjaként szolgáló tendenciára sikerült ráirányítani a figyelmet – a tiszáninneni kerület ellenzékiségét nem tudtam meggyőzően alátámasztani a vármegyei tisztségek tükrében. Tehát a H. Balázs Éva által megfogalmazott ellenzékiség a vármegyei követek vármegyei tisztségviselésén keresztül nem mutatható ki, bár hozzá kell tenni, hogy ő sem emellett a szempont mellett érvelt leginkább.

Az 1751–1791 közötti diéták ellenzéki vármegyéi

Második metszetben vegyük górcső alá az ellenzéki vármegyék aggregált adatait az 1751 és 1791 közötti országgyűlések figyelembevételével. Ehhez Szijártó M. István kiterjedt kutatásait veszem kiindulópontnak. Az 1832 és 1848 közötti diétákat illetően hasonló, több diétát átfogó időszak elemzésére Kecskeméti Károly eredményei adnának lehetőséget.[19]

A fent említett tiszai kerületek diétai ellenzékiségét Szijártó M. István először az 1728–1729. évi országgyűlés kapcsán vizsgálta. Szerinte a diétai ellenzék „kemény magja" a tiszai kerületek követei közül került ki, ennek okát a protestantizmus erősebb jelenlétében látta és *„így itt a 18. században a nemesi társadalom szinte egésze mintegy beleszületett az ellenzékiségbe"*.[20] Felhívta a figyelmet arra is, hogy a tiszai vármegyék több esetben összehangolták tevékenységüket és egységes fellépést mutattak. Az 1728. július 24-i, az adóemelésről szóló diétai vitáról megállapította, hogy a két tiszai kerület 21:0 arányban ellenzéki álláspontra helyezkedett, de az évi adóösszeg emelését a dunai kerületek többsége sem támogatta. Zala és Vas megye két-két követe ellentétes véleményt fogalmazott meg, míg az adó növelését pusztán öt megye (Veszprém, Győr, Esztergom, Fejér és Baranya) tartotta lehetségesnek. Szijártó az előbb részletezett eredményt a tiszai vármegyék hosszú időtávú politikai viselkedésének

19 Kecskeméti 2008. 322–374.

20 Szijártó 2005. 181.

feltárása érdekében összevetette – Gergely András kutatásaira alapozva[21] – a vármegyéknek az 1834. évben reformpárti, konzervatív és változó politikai álláspontját bemutató térképével. Arra a következtetésre jutott, hogy a tiszai kerületekből 11 vármegye (Heves, Borsod, Torna, Ung, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Békés, Csongrád és Arad) maradt mindkét esetben ellenzéki nézeten, három megye (Gömör, Bereg és Máramaros) konzervatív lett, négy pedig változó, azaz a tiszai megyék „állhatatos ellenzékiséget" képviseltek. A dunai kerületekben tartósan ellenzékinek csak Somogy, Pozsony, Bars, Hont, Zólyom és Nógrád megye látszott, míg Fejér és Esztergom megye következetesen kormánypárti volt.[22]

Szijártó M. István egy későbbi kutatásában felállította a diétán résztvevő személyek politikai megnyilvánulásainak modelljét. Ehhez az 1728 és 1765 közötti időszakbeli hatvan országgyűlési vagy concursusi szereplő több, mint négyszáz állásfoglalását használta fel. Következtetései közül témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy szerinte téves a 18. századi politikában aktív protestánsokat eredendően a tiszai kerületekhez kapcsolni. Az adózás ügyében folytatott diétai viták felekezeti szempontú megoszlásáról megállapítja, hogy a protestánsok nagyjából akkora arányban támogatták a kormányzatot, mint amekkorában szembe szegültek vele, míg a katolikusok inkább valamennyivel ellenzékibbnek látszanak. Az egyéb diétai kérdések vitáiban a protestánsok jórészt kormánypártinak tűnnek, de a katolikusok még az adóügyeknél is jelentősebb ellenzékiséget mutattak. A teljes vizsgált időszakban Szijártó a protestánsokat legfőképp kormánypártinak, a katolikusokat pedig kifejezetten ellenzékinek minősítette. A 18. századi politikai „vezérvármegyék" és a diétai ellenzék hangadói kapcsán, immár 1791-ig kiterjesztve az elemzést, arra jutott, hogy téves az a vélekedés, miszerint az ellenzéki vezető szerepet a 18. században a protestáns tiszai vármegyék vitték, ugyanis új eredményei alapján az ország központi területének északi részén Nógrád és Borsod vármegyével előtűnik egy olyan súlypont, ahonnan három-három ellenzéki szószóló is érkezett a vizsgált időszakban. Felekezeti szempontból pedig 15:10 arányban a katolikusok voltak többségben a protestánsokhoz képest. Tehát az „*ellenzéki vezetők térbeli megoszlása tisztán északi súlypontot mutat – és inkább utal a török időkben ezen megyékben már az ide menekült, profugus nemesek által létrehozott,* [...] *köznemesi bástyára* [...], *mint a tiszai megyék legendás ellenzékiségére*" – véli Szijártó.[23] Az 1751 és 1791 korszak ellenzéki vármegyéinek

[21] Az 1832–1836. évi országgyűlést illetően Gergely András csoportosította a vármegyék politikai magatartását az önkéntes örökváltság törvénybe iktatása (1834. szeptember 27.), az úriszék korlátozása (1834. október 1.), valamint a jobbágyok személyi és vagyonbiztonságának megadása (1834. október 3.) ügyének felhasználásával. A fentiek alapján pedig publikálta a reformokat 1834-ben ellenző és támogató megyék térképét a reformpárti, változó álláspontú és konzervatív törvényhatóságok bontásában. Gergely 1983. 722–725.

[22] Szijártó 2005. 181–184.

[23] Szijártó 2016. 154, 158, 162–163, 167–168.

sorát a következőképpen határozza meg: három ellenzéki vezetőt küldött Borsod és Nógrád vármegye, kettőt Nyitra, Bars, Győr, Pest-Pilis-Solt és Bihar vármegye, valamint egyet Zala, Veszprém, Pozsony, Trencsén, Zólyom, Liptó, Szepes, Abaúj és Zemplén.[24]

Szijártó monográfiájának végén az 1751 és 1791 közötti időszakban összehívott diéták első és második vonalba tartozó ellenzéki megyéit térképen is ábrázolta, országgyűlésenkénti bontásban.[25] Ezzel lehetőségem adódott arra, hogy a saját adatbázisom alapján összegyűjtsem az ellenzéki vármegyei követek csoportjának vármegyei tisztségeit. Kirajzolódott, hogy az 1751 és 1791 közötti diéták közel ötven (49 fő) ellenzéki követének majdnem fele (23 fő) a dunáninneni, további tíz a dunántúli kerületből érkezett. Pont egy tucat személy (12) képviselte a tiszáninneni vármegyéket, míg négy fő a tiszántúliakat. A 18. század második felében az ellenzéki megyei követek több, mint egyharmada első alispánként (17 fő) vett részt a törvényhozói munkában, kilencen vármegyei táblabírói, heten főjegyzői, hárman másodalispáni pozíciót töltöttek be, és egy főszolgabírót is találunk közöttük. Közel egynegyedükről nem rendelkezem adattal arról, hogy viselt-e vármegyei tisztséget. A fentiek összefoglalásaként elmondható, hogy az 1751 és 1791 közötti országgyűléseken tevékenykedő első és második vonalbéli ellenzéki vármegyei követek kétharmada a dunai kerületekből érkezett, és csak alig negyedük a tiszáninneni kerületből, továbbá jó egyharmaduk első alispáni, míg alig egyötödük vármegyei táblabírói minőségben vett részt a diétán. Tehát az 1751 és 1791 közötti adatok nem támasztják alá sem a tiszáninneni kerület koncepciót, sem pedig azt, hogy a vármegyei táblabírók alkották volna az ellenzék fő erejét, de megerősítik Szijártó M. István kutatási eredményeit.

A hosszabb időtávú, több diéta ellenzékiségét és kormánypártiságát vizsgáló kutatások kiegészítőjeként is tekinthetjük Soós István egy tanulmányát, melyben a bécsi kormányzat és a magyar rendek viszonyát vette górcső alá az 1812 és 1825 közötti, „diéta nélküli" időszakban. Témánk szempontjából lényeges – de jelen szövegben részletesen nem vizsgált – megállapításokat tett, amikor az 1820-as évek első felének megyei ellenállását ismertette. I. Ferenc 1821. május elején a troppaui rendeletében 28 000 főnyi „hátralékban maradt újonc" kiállítását, majd 1822 augusztusában a veronai pátensben az 1811–1812. évi diétán még váltóforintban megajánlott adóösszeg ezüstpénzben való megfizetését követelte a magyar rendektől. A fenti rendeletek ellen a vármegyék mindegyike tiltakozott, de fellépésük nem volt egységes. A Magyar Királyságban 41 vármegye élt panasszal a rendeletek ellen, de közülük 15 már az első határozott hangú uralkodói levél hatására kész volt teljesíteni az elvártakat. A folyamatos kormányzati leiratok után is 1822 őszére nyolc vármegye (Trencsén, Nyitra,

24 Szijártó 2021. 187–211.

25 Szijártó 2021. 730–732.

Bars, Nógrád, Zemplén, Sopron, Zala és Veszprém) mindkét ügyben, négy vármegye (Varasd, Vas, Komárom és Ung) pedig az adórendelet miatt fejtett ki ellenállást. Az udvar 1823 elejétől karhatalmat és királyi biztosokat rendelt ki az ellenszegülő megyékbe a rend helyreállítására, a helyzet ilyeténképp való „kezelése" az év második felére sikerre is vezetett kormányzati szempontból. Soós értékelése szerint „még a legradikálisabb és legkitartóbb" vármegyék (Nógrád, Bars, Zemplén, Veszprém, Vas és Sopron) sem rendelkeztek ekkor kiérlelt politikai, ideológiai vagy társadalmi elképzelésekkel, melyeket az udvar abszolutista politikájának alternatívájaként mutathattak volna fel.[26]

III. Az 1825–1827. évi országgyűlés politikai erőviszonyai

Harmadik metszetben vizsgáljunk meg közelebbről egy teljes országgyűlést az ellenzékiség és kormánypártiság szempontjából, figyelmet fordítva arra is, hogy az adott vármegyei követek milyen vármegyei tisztséget viseltek és mely kerületekből érkeztek. Ehhez Kecskeméti Károly 1825–1827. évi diétához kapcsolódó kutatási eredményeit használom fel.

Lényeges szempont volt, hogy ez az elemzés a 19. század első felének legalább egy országgyűlésére is kitérjen, ha az 1708 és 1792 közötti periódushatárokhoz ragaszkodtam volna, a harmadik metszethez kiválóan megfelelt volna Nagy Jánosnak az 1751. évi országgyűlés kapcsán végzett mélyfúrás jellegű feltárása, melynek több eredménye is fontos témánk szempontjából. A vármegyei követküldési gyakorlat jellegzetességeiről szóló tanulmányában többek között azt is megállapította, hogy 1751-ben a tiszai vármegyék közül Zemplén, Borsod, Szabolcs és Ung megye megküldte egymásnak a diétát megelőzően a saját követutasítását és körlevelekben a politikai álláspontjuk egyeztetését szorgalmazták egymás felé. Emellett hangsúlyozta azt is, hogy a 18. század derekán a forrásokban még nem találta nyomát annak a 18. század végi és reformkori jelenségnek, miszerint a kormányzat és ellenzék vármegyei tevékenységében az „önös érdekek" exponálásán túl az országos politikával összefüggésbe hozható érdekellentétek is kiütköztek volna a vármegyei követválasztás eseményeiben.[27] Nagy János monográfiájában már az adóemeléssel, a szabad királyi városok becikkelyezésével és az indigenákkal kapcsolatos vitákat részletesen vizsgálva a Magyar Királyság 1751. évre vonatkozó „politikai térképe" megrajzolásának igen nehéz feladatát kísérelte meg a vonatkozó országgyűlési naplók, paszkvillusok és követi levelezések alapján. Ezen források elemzése után meglátása szerint 1751-ben Veszprém és Zemplén vármegye az „ellenzéki vezérvármegyék"; Borsod, Győr

26 Soós 2007. 112–114. Vö. Soós 2009. 119–128, 147.

27 Nagy 2015. 947, 956.

és Zólyom a „másodvonalbeli ellenzéki"; míg Bars, Nyitra, Szatmár, Ugocsa, Torna és Liptó a „harmadvonalbeli ellenzéki" megyék közé sorolható be. Nagy János „hallgatag ellenzékinek" minősítette Árva, Turóc, Sáros, Abaúj, Ung, Bereg, Szabolcs és Bihar megyéket, ugyanis ezen tiszai törvényhatóságokról a források „homályos tömörséggel" pusztán azt árulják el, hogy *„követeik egy-egy ellenzéki vezérszónok mögé sorakoztak fel"*.[28] A diéta folyamán „ellenzékiből kormánypártivá" vált megyék között találjuk Vas, Moson, Pozsony, Nógrád és Arad vármegyét, melyek közül Nagy János Vas, Moson és Pozsony megye ellenzékiségét az országgyűlés kezdetén rövid távú politikai taktikának értékelte; míg Nógrád és Arad esetében a követek egyéni érdekei motiválhatták az „oldalváltást". Nagy „kormánypárti" megyéknek tekintette Sopron, Zala, Somogy, Hont, Esztergom, Fejér, Tolna, Baranya, Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, Békés, illetve Komárom és Bács megyéket. Utóbbi kettőről úgy gondolta, hogy az adóviták során „inkább kormánypártiaknak" tekinthetők, de a szabad királyi városok privilégiumainak ügyében ezek is az ellenzéki álláspontot támogatták Zombor, Újvidék és Rév-Komárom miatt.[29]

A több, mint egy évtizedes „diéta nélküli" időszakot követően az uralkodó összehívta az országgyűlést 1825 szeptemberére. Kecskeméti Károly egy Kazinczy Ferencnek írott levél alapján ismertette a vármegyék politikai álláspontját. Barkassy Imre, Zemplén vármegyei „kancellista" 1826 február–március fordulóján vethette papírra gondolatait, amikorra már letisztultak a politikai erőviszonyok a diétán. Magyar nyelvű levele kiegészítéseként egy latin nyelvű táblázatot mellékelt, melyben a vármegyék politikai besorolását láthatjuk.[30] Barkassy szerint az alkotmánypárti (Ultra constitutionales) megyék közé voltak sorolhatók Borsod, Sopron, Szabolcs és Szepes, még a csupán ellenzékiek (Oppositionalistae) közé Zala, Somogy, Zemplén, Gömör, Abaúj, Komárom, Nyitra, Nógrád, Hont, Bereg, Heves, Szatmár, Trencsén, Vas, Ung és Bihar vármegyék. Centralista vagy semleges (Centrum seu sic dicti Neutraqistae) törvényhatóságoknak Csanád, Bars, Turóc, Csongrád, Máramaros, Ugocsa, Torna, Liptó és Arad megyét látta. Királypártiként (Royalistae) Fejér, Sáros, Temes, Tolna, Esztergom, Zólyom, Pozsega, Szerém, Verőce, Pest, Pozsony, Veszprém és Győr, illetve szélsőségesen királypártiként (Ultra Royalistae) Árva, Baranya, Moson, Krassó, Torontál és Békés vármegyét csoportosította.[31] Kecskeméti a Barkassy táblázatából kimaradt Bács megyét a királypártiak közé számította a megye „hagyományos" kormányhűsége okán. A táblázat szerint a kormánypártiak és az ellenzékiek hozzávetőleg egyenlő erőkkel rendelkeztek, de Kecskeméti megjegyezte, hogy valójában a semleges vármegyék is a kormányzatot támogatták, illetve ekkor

28 Nagy 2020. 253–254, 256–257.

29 Nagy 2020. 257–259, 583.

30 Bérenger – Kecskeméti 2008. 210.

31 Kazinczy 1909. 550.

még csak részlegesen rajzolódtak ki az 1830-40-es évek politikai csoportosulásainak (bal- és jobboldal, illetve a centrum) körvonalai.[32]

Az alkotmánypárti vármegyék igen kis elemszámú csoportjáról elmondható, hogy a négyből két vármegye a tiszáninneni (Borsod és Szepes), egy a tiszántúli (Szabolcs), míg szintén egy a dunántúli (Sopron) kerületbe sorolható. A vármegyénként két fős követségbe mind a négy vármegye küldött egy-egy vármegyei táblabírót, mellettük három első alispán és a tisztántúli kerületből egy főszolgabíró érkezett az országgyűlésre.

A Barkassy által „csak" ellenzékinek titulált vármegyék kerületi megoszlása meglehetősen kiegyenlített, ugyanis négy vármegye a dunáninneni (Hont, Nógrád, Nyitra és Trencsén), négy a dunántúli (Komárom, Somogy, Vas és Zala), öt a tiszáninneni (Abaúj, Gömör és Kis-Hont, Heves és Külső-Szolnok, Ung és Zemplén) és három a tiszántúli (Bereg, Bihar és Szatmár) kerületbe tartozott. Az ellenzéki vármegyék összesen 33 követet küldtek a diétára,[33] közülük 14 személy vármegyei táblabírói, kilenc első alispáni, négy másodalispáni minőségben jelent meg.[34] Nemcsak földrajzi, hanem vármegyei tisztségek szerinti kiegyensúlyozottság is jellemezte ezt a diétát az ellenzékiek körében, mert a 14 vármegyei táblabíróból négy a dunáninneni, három a dunántúli, öt a tiszáninneni és kettő a tiszántúli kerületből érkezett, az első alispánok közül ketten-ketten a tiszáninneni, a tisztántúli és a dunáninneni kerületből, míg hárman a dunántúliból jöttek. Egyedül a másodalispánok esetében látható egy kisebb eltolódás a tiszai kerületek javára, mert a négy másodalispánból ketten a tiszáninneni kerületet, míg egy-egy fő a tiszántúlit és a dunáninnenit képviselte.

Most térjünk át a Barkassy szerint semleges vármegyék tulajdonságainak számbavételére. A kilenc vármegye 20 személyt küldött a képviseletére az 1825–1827. évi diétára, mert Csongrád és Máramaros megyékben az egyik követet le kellett cserélnie a törvényhatóságnak, előbbiben Babarczy Imrét, míg utóbbiban Szaplonczay Pált, mindketten első alispánok voltak.[35] A semleges vármegyék esetében feltűnő, hogy egy a tiszáninneni (Torna), három a dunáninneni (Bars, Liptó és Turóc), öt pedig a tiszántúli (Arad, Csanád, Csongrád, Máramaros és Ugocsa) kerületbe tartozott, azaz a dunántúli kerületben egy olyan megye sem volt, melyet Barkassy semleges politikai álláspontúnak ítélt volna. Legnagyobb számban az első alispánok képviselték a semleges megyéket (hét eset), őket követte az öt vármegyei táblabíró, a három másodalispán, a két főjegyző és két főszolgabíró, illetve egy főadószedő. Az öt tiszántúli vármegye által küldött vármegyei tisztviselők igen nagy változatosságot

32 Bérenger–Kecskeméti 2008. 210, 58. lábjegyzet.

33 Gömör és Kis-Hont megye összesen három követet küldött, ugyanis Szentmiklósy József vármegyei táblabírót gróf de la Motte Károly vármegyei táblabíró váltotta fel. Jegyző-könyv 1825–1827. XXI.

34 Továbbá egy főjegyző, egy első aljegyző, egy főszolgabíró szerepel még a listán, három követ esetében nem jegyeztek fel semmilyen tisztséget.

35 Jegyző-könyv 1825–1827. XXI.

mutatnak a hivatali állás szempontjából, hiszen négy első alispánt, két másodalispánt, két főjegyzőt, két vármegyei táblabírót, egy főszolgabírót és egy főadószedőt is találunk közöttük.

A királypárti megyék kerületi kötődését vizsgálva szembetűnő, hogy közöttük csak egy tiszáninneni (Sáros) és egy tiszántúli (Temes) megyét találunk, négy megye a dunáninneni (Esztergom, Pest, Pozsony és Zólyom) és további négy a dunántúli (Fejér, Győr, Tolna és Veszprém) kerületből volt való. Ráadásul ebben az esetben is a három horvát-dalmát-szlavón megye (Pozsega, Szerém, Verőce) ezt a csoportot erősítette. Ha a királypárti megyéket a viselt tisztségek szempontjából nézzük, akkor a hat első és hat másodalispán mellett hét főjegyzőt is találunk közöttük, míg összesen csak négy vármegyei táblabíró került be közéjük (Pozsega vármegye rögtön két táblabírót küldött a diétára). Tehát a királypártiak között jelentősen felül vannak reprezentálva a vezető vármegyei hivatalok: az első és a másodalispánok, illetve a főjegyző, ezzel szemben a vármegyei táblabírók az egyötödét sem teszik ki a csoportnak.

A hat „udvarhű" vármegyét 14 személy képviselte az 1825–1827. évi országgyűlésen, ugyanis Árva vármegye Zmeskál Józsefet és Abaffy Vendelt Zmeskál Joóbra és Szmrecsányi Jánosra cserélte.[36] A dunáninneni kerületben egy (Árva), a dunántúliban két (Baranya és Moson), a tiszántúliban pedig három vármegye (Békés, Krassó és Torontál) tartozott az udvarhűek közé. A vármegyei követek által viselt tisztségekről megállapítható, hogy az öt első alispán mellett a négy vármegyei táblabíró volt a leggyakrabban betöltött állás, de itt már találkozunk kerületi és országos hivatalokat viselő személyekkel is, előbbire példa a lecserélt Zmeskál József, aki a Dunáninneni Kerületi Tábla bírói tisztét látta el,[37] míg utóbbira Jakabffy Simon, aki a Helytartótanács köznemes tanácsosaként tevékenykedett és Krassó megyét képviselte a diétán.[38]

A fentiek összefoglalásaként vonjuk össze az alkotmánypárti és az ellenzéki, illetve a királypárti és az udvarhű megyék csoportjait, valamint kíséreljünk meg általánosabb összefüggéseket megfogalmazni az ellenzéki és a kormánypárti vármegyék megyei hivatali képviseletével kapcsolatban. Az ellenzéki vármegyék közül négy a dunáninneni (Hont, Nógrád, Nyitra és Trencsén), öt a dunántúli (Komárom, Somogy, Sopron, Vas és Zala), hét a tiszáninneni (Abaúj, Borsod, Gömör és Kis-Hont, Heves és Külső-Szolnok, Szepes, Ung és Zemplén) és négy a tiszántúli (Bereg, Bihar, Szabolcs és Szatmár) kerülethez tartozott. Ha az ellenzéki vármegyék földrajzi elhelyezkedését a korábban alkotmánypártinak nevezett megyékkel súlyozzuk, akkor elmondható, hogy az 1825–1827. évi országgyűlés esetében egymással szomszédos ellenzéki vármegyei tömbök rajzolódnak ki.

36 Jegyző-könyv 1825–1827. XX.
37 Jegyző-könyv 1825–1827. XX.
38 Jegyző-könyv 1825–1827. XXII.

A Dunántúlon Sopron vármegye ellenzéki vezérletével a Sopron–Vas–Zala–Somogy megyei tömb, a Tiszántúlon Szabolcs megye vezetésével a Szabolcs–Szatmár–Bereg–Bihar megyei blokk. A tiszáninneni kerületben két „vezér megyét" is találunk, az egyik Borsod, a másik pedig Szepes vármegye. Úgy látszik, Borsod megye vezető és összekötő szerepet is betöltött a térség ellenzékiségében az 1825–1827. évi országgyűlésen. Ugyanis Borsod egyrészről a Borsod–Abaúj–Zemplén–Ung megyei térséggel kapcsolódik a fent jelzett tiszántúli ellenzékiekhez, másrészről a Borsod–Gömör és Kis-Hont megyével szomszédosan kapcsolódik a másik vezető ellenzéki megyéhez, Szepes vármegyéhez. Harmadszor pedig a dunáninneni kerületben lévő ellenzéki megyéket is magához kapcsolja a Borsod–Heves és Külső-Szolnok–Nógrád–Hont megyék tömbjén keresztül. Érdekes még az a jelenség is, hogy a Vág-folyó mentén Trencsén–Nyitra–Komárom megyék egy észak–déli irányú, a két dunai kerületet összekötő, de a többi ellenzéki megyéhez területileg vagy szomszédosan nem kötődő ellenzéki együttműködést mutatnak.

Most pedig vessük össze, hogy az ellenzéki és kormánypárti vármegyék milyen vármegyei tisztségviselőket küldtek az 1825–1827. évi diétára. Az ellenzékiek csoportjában 12 első alispánt, négy másodalispánt, egy főjegyzőt és 18 vármegyei táblabírót találunk, utóbbiak közül heten a tiszáninneni, hárman pedig a tiszántúli kerület vármegyéit képviselték. A kormánypárti oldalon 11 első alispán, hét másodalispán, nyolc főjegyző és nyolc vármegyei táblabíró jelent meg. A fentiekből az következik, hogy ezen az országgyűlésen az ellenzéki megyék két és félszer több vármegyei táblabírót küldtek, mint a kormánypártiak, illetve a kormánypárti vármegyékben közel kétszerese volt a másodalispánok és nyolcszorosa a főjegyzők száma, az ellenzéki megyékhez képest. Az 1825–1827. évi diétán megjelent vármegyei követek vármegyei tisztségeit és az általuk képviselt vármegyék kerületi beosztását tekintve megállapítható, hogy ezen az országgyűlésen a tiszáninneni kerület vármegyéinek többsége ellenzéki politikai álláspontot foglalt el, és a vármegyei táblabírák létszámbeli fölénye az ellenzékiséget is reprezentálhatta a vármegyék központi, vezető tisztségviselőivel szemben. Tehát az 1825–1827. évi országgyűlésen mind a tiszáninneni kerület ellenzéki vármegyéinek, mind pedig a vármegyei táblabírók mint ellenzéki vármegyei követek túlsúlya kimutatható, ezzel megerősítik a „tiszáninneni ellenzékiség" modelljét.

Összegzés

A tanulmány kiindulópontja Kandó Gábor báró Vay Miklósnak küldött levele volt, melyben felháborodottan arról panaszkodott, hogy a vármegyei táblabírói tisztséget megszerző prókátorok és gazdatisztek igyekeztek minél jelentősebb ellenzéki tényezővé válni a vármegyei politikában – utóbbit Kandó kormányzati politikát támogató

pozíciójából tudjuk. A fenti állításból következőleg azt a kérdést vizsgáltam, hogy az 1722 és 1848 közötti diétákon vármegyei követként megjelent személyek milyen vármegyei tisztségeket viseltek, és az adatok megerősítik-e azt, miszerint az ellenzéki követek között több vármegyei táblabírót találhatunk.

Három metszetben vettem górcső alá a közel 2000 rekordot tartalmazó adatbázisomat. Először a teljes időintervallumban (1722–1848) elemeztem a vármegyei követek vármegyei pozícióit, ehhez beemeltem H. Balázs Éva azon eredményét, melyben azt hangsúlyozta, hogy a nemesi ellenállás gócpontja a mai Felvidék „észak-északkeleti-félkörében" volt. E térséget a tiszáninneni kerülettel azonosítottam, és ennek megfelelően a négy magyar kerület szerint vizsgáltam az adatokat. Be kell látnom, hogy első közelítésben a tiszáninneni kerületek ellenzékisége és a vármegyei táblabírói tisztségek diétai részvétele közötti összefüggést illetően nem jutottam meggyőző eredményre. Ám mégis kirajzolódtak olyan tendenciák, melyeket a későbbiekben érdemes lesz újabb kutatások hipotéziseként felhasználni. Ilyen például, hogy a tiszáninneni kerületben a korszak végén az első és másodalispánok kiszorultak a vármegyék diétai képviseletéből, vagy az, hogy a reformkorban a tiszántúli kerületben a főszolgabírók száma jelentősen megnövekedett.

A második metszetben szintén az ellenzékiség és a vármegyei táblabírói tisztség összefüggéseit kerestem, de már szűkebb időintervallumon belül és három diéta eseményei kapcsán. Ehhez Szijártó M. István kutatásait vettem alapul, aki az 1751 és 1791 közötti diéták első és második vonalbéli ellenzéki vármegyéivel kapcsolatban is levont következtetéseket. A részeredményekből az rajzolódott ki, hogy a 18. század második felében a tiszáninneni kerület vármegyéi helyett inkább a dunáninneniek voltak ellenzékiek, és a vármegyei táblabírók száma egyáltalán nem fontos jelzője az ellenzékiségnek.

Harmadik metszetben immáron csak egy diétára szűkítettem a fókuszt, ehhez az akkori kortárs, Barkassy Imre adta a megyék ellenzéki vagy kormánypárti politikai beosztását, aminek segítségével az 1825–1827. évi országgyűlés ellenzéki és kormánypárti megyéit elemeztem a vármegyei tisztségviselés és a „tiszáninneni ellenzékiség" tekintetében. Az eredmények alapján ezen a diétán már egyértelműen kimutatható mind a „tiszáninneni kerület ellenzékisége", mind pedig az ellenzékiek között a vármegyei táblabírói tisztség létszámbeli dominanciája.

A második és a harmadik metszet eredményeinek ellentmondásai között egy folyamat két különböző fázisát látom. Ennek tisztázásához érdemes ismét H. Balázs Éva gondolataira utalni, aki a 18. század 70-es és 80-as éveire tette annak a több társadalmi csoportból álló közösségnek a felnövekedését és tevékenységének kezdetét, amely az „észak-északkeleti félkörben" (az én értelmezésemben javarészt a tiszáninneni kerületben) a nemesi reformtörekvések (szerintem a reformkorban az ellenzékiség) bázisát adta. Nem véletlen, hogy H. Balázs Éva amellett is erőteljesen érvelt, hogy a 18. század utolsó évtizedei és 19. első évtizedei közötti

gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatokat egyben kell tárgyalni és nem szabad engedni, hogy a politikatörténeti periodizációs határok ezeket szétvágják. Emellett a 19. század 20-as és 30-as éveiben lezajlódott folyamatokat is a 18. század végi kezdeteknél kell keresni.[39] Éppen erre adnak kiváló példát Szijártó M. Istvánnál meghatározott ellenzéki vezérvármegyék az 1751 és 1791 közötti időszakból: Borsod és Nógrád megye. Hiszen e két vármegye az 1825–1827. évi országgyűlésen is az ellenzéki megyék között szerepelt, Borsod pedig alkotmánypárti álláspontjával évtizedekkel később is ellenzéki vezérvármegyeként politizált. Sőt, megemlíthető, hogy Borsod és Nógrád megye az 1832–1848 közötti időszakban is az „állhatatos ellenzéki megyék" közé tartozott.[40] A fentiek alapján azt feltételezem, ami akár a későbbi kutatások munkahipotéziseként is megfogalmazható, hogy a H. Balázs Éva által meghatározott „észak-északkeleti" térségben az 1770–1780-as évekkel kezdődő és lezajlott gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok a 19. századra értek el olyan nagy és statisztikai szempontból is kimutatható változásokat, hogy az a „tiszáninneni kerület ellenzékiségében" és a vármegyei táblabírók ellenzéki túlsúlyában megragadható legyen.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Levéltári források

MNL HML IV. 1. e. = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára, Országgyűlési iratok (Acta diaetalia), 1696–1848

MNL NML IV. 1. f. = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltár Országgyűlési iratok (Acta diaetalia), 1715–1848

MNL OL N51 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Regnicolaris levéltár. Archivum regni. Diaeta anni 1722–1723.

MNL OL N52 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Regnicolaris levéltár. Archivum regni. Diaeta anni 1728–1729.

MNL OL N53 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Regnicolaris levéltár. Archivum regni. Diaeta anni 1741.

MNL OL N55 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Regnicolaris levéltár. Archivum regni. Diaeta anni 1764–1765.

OGYK 700.452 (1764–1765) = Országgyűlési Könyvtár, Acta comitiorum anni 1764.

OGYK 700.453 (1764–1765) = Országgyűlési Könyvtár, Acta comitiorum inclyti regni Hungariae et eidem annexarum partium pro dominica sanctissimae,

39 H. Balázs 1967. 7.

40 Kecskeméti 2008. 373–374.

et individuae trinitatis in diem 17 junii anni 1764 incidente in civitatem Posoniensem indictorum, benignae quippe directoria, propositionesque suae majestatis sacratissimae ac alia clementissima mandata et decreta cum suis accessoriis.

OGYK 700.467. (1751) = Országgyűlési Könyvtár, Acta seu diarium comitiorum regni, anno millesimo septingentesimo quinquagesimo primo Posonii celebratorum.

OGYK 700.470 (1751) = Országgyűlési Könyvtár, Diarium diaetae regni Hungariae 1751.

700.483 (1728–1729) Acta universae generalis regni Hungariae partium eidem adnexarum diaetae pro die decima septima mensis maji in feriam secundam sacri Pentecostes anni proxime praeteritati millesimi septingentesimi vigesimi octavi indictae in liberam regiamque civitatem Posoniensem et continuative usque ad vigesimam primam recenter evoluti mensis novembris anni praesenti 1729i celebratae.

OGYK 700.484 (1728–1729) = Országgyűlési Könyvtár, Diarium occasione generalis regni Hungariae diaetae in anno 1728 et 1729 continuative celebratae privato labore ac solerti industria confectum.

OGYK 700.486/1. (1722) = Országgyűlési Könyvtár, Acta diaetslia pro vigesima mensii junii anni millesimi septingentesimi vigesimi secundi per sacratissimam romanorum imperatoriam ac Germaniae, Hispaniorum, Hungariae ac Bohemiaeque regiam maistatem Carolum VI in liberam ac regiam civitatem Posoniensem indicate diaetae per nobilem Paulum Prileczky in subinsertis regalibus titulatae dominae principissae ad hanc diaetam ablegatum, inter status et oordines in tabula absentiun locum et sessionem habentem, conscripta. (első kötet)

OSZK Kt Fol. Lat. 575. (1728–29.) = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Series actorum et diarium memorabilis diaetae Posoniensis anno 1728. mense Maio inchoatae et subsequenti, seu 1729. mense Novembri terminatae ab initio usque ad finem interventorum, et pro parte … Josephi Illesházy … per secretarium Stephanum iuniorem Bánóczy redactorum.

OSZK Kt Fol. Lat. 3542. (1764–54.) = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Acta diaetae annorum 1764/5.

Nyomtatott források

Kazinczy 1909 = Kazinczy Ferenc levelezése. 1824. január 1. – 1826. márczius 31. Tizenkilenczedik kötet. Kiadja: Váczy János. Budapest, 1909.

Kolinovics, Gabriel 1790 = Nova Ungariae periodus, anno primo gyneaco-cratiae Austriacae inchoata, sive comitiorum generalium quibus defuncto Carolo VI

Austriacorum Caesarum, ultimo ejus primogenita filia Maria Theresia in Reginam Ungariae Posonii anno 1714 inaugurabatur, ipsas quaternorum Regni Statuum et ordinum de nomine adnotatorum sententias, et suffragia in gravioribus negotiis sub consessu viritim lata, cum aliis emnibus circumstantiis oculari, et aurita praesentis ubilibet fide libris novem resensens absolutissima narratio. Edidit Martinus Georgius Kovachich. Buda, 1790.

Naponként-való 1790–1791 = Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felséges IIdik Leopold tsászár, és Magyar országi király által, szabad királyi városába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, ‚s Szent András havának 3dik napjára Posony királyi városába által-tétetett, ‚s ugyan ott, következő 1791dik esztendőben, böjt-más havának 13dik napján bé-fejeztetett Magyar ország gyűlésének. Buda, 1790–1791.

Naponként-való 1792 = Naponként-való jegyzései az 1792dik esztendőben felséges Ferentz Magyar, és Cseh országi király által, szabad királyi városába Budára pünkösd havának 20dik napjára rendelt, ‚s ugyan ott azon esztendőben Szt. Iván havának 26dik napján bé-fejezett Magyar ország gyűlésének. Buda, 1792.

Naponként-való 1796 = Naponként-való Jegyzései az 1796dik esztendőben Felséges Második Ferentz Római Tsászár, Magyar, és Tseh Ország koronás Királlya által Posony Szabad Királlyi Várassában Szent-András havának 6dik napjára rendeltt Magyar Ország Gyűlésének. Pozsony, 1796.

Naponként-való 1802 = Naponként-való jegyzései az 1802dik esztendőben felséges második Ferentz római tsászár Magyar, és Tseh ország koronás királya által Posony szabad királyi városában pünkösd havának 2-dik napjára rendeltt, s ugyan ott azon esztendőben Mind Szent havának napjában be-fejezett. Buda, 1802.

Naponként-való 1805 = Naponkent-való jegyzései az 1805dik esztendőben Felséges Második Ferencz romai császár, Magyar és Cseh ország' koronás királlya által Po'sony szabad királyi városában mindszent - havának 13-dik napjára rendeltt Magyar ország' gyülésének. Pozsony, 1805.

Jegyző-könyv 1807 = Felséges Első Ferentz austriai császár, Magyar' és Cseh ország' koronás királlyától Buda szabad királyi fővárosába 1807-dik esztendőbenn, Sz. György-havának 5-dik napjára rendeltetett Magyar ország' gyűlésének jegyző-könyve. Pest, 1807.

Jegyző-könyv 1808 = Felséges Első Ferentz austriai császár, Magyar', és Cseh ország' koronás királlyától Po'sony szabad királyi 1808-dik esztendőben, boldog asszony havának 28dik napján rendeltetett Magyar ország gyűlésének írásai. Pozsony, 1808.

Jegyző-könyv 1811–1812 = Felséges Első Ferentz austriai tsászár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyar ország gyűlésének jegyző könyve. Pozsony, 1811–1812.

Jegyző-könyv 1825–1827 = Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar, és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városában, 1825-dik Esztendőben, Szent-Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Jegyző könyve. Pozsony, 1825–1827.

Jegyző-könyv 1830 = Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar, és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városába, 1830-ik Esztendőben, Szent-Mihály Havának 8-ik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Jegyző könyve. Pozsony, 1830.

Jegyző-könyv 1832–1836 = Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar, és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városába, 1832-ik Esztendőben Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Jegyző könyve. Pozsony, 1832–1836.

Jegyző-könyv 1839–1840 = Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar és Csehországoknak e' néven Ötödik Apost. Királyától szabad királyi Po'sony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' Közgyülésének Jegyző könyve. 2. Darab. Pozsony, 1839–1840.

Jegyző-könyv 1843–1844 = Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehorszagnak e' néven Ötödik Apostoli királya által szabad királyi Pozsony városában 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél. V. kötet. Pozsony, 1843–1844.

Jegyző-könyv 1847–1848 = Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven Ötödik Apost. királya által szabad királyi Pozsony városában 1847-ik esztendei Szent-András hava 7-ik napjára öszvehivott magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1847–1848.

Felhasznált irodalom

Bak 1997 = Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig. Budapest, 1997.

Bérenger – Kecskeméti 2008 = Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Budapest, 2008.

Erdmann 1989 = Erdmann Gyula: Zemplén vármegye reformellenzéke, 1830–1836. Miskolc, 1989.

Gergely 1983 = Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: Vörös Károly (szerk.): Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története 1790–1848. 2. kötet. Budapest, 1983. 669–787.

H. Balázs 1967 = H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Budapest, 1967.

H. Balázs 1960 = H. Balázs Éva: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi szemle 3. (1960), 319–322.

Iványi 1991 = Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Budapest, 1991. (Hatóság- és hivataltörténet 10.)

Kecskeméti 2008 = Kecskeméti Károly: Magyar liberalizmus, 1790–1848. Budapest, 2008. (Eszmetörténeti könyvtár 8.)

Lévay 1899 = Lévay József (szerk.): Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. Budapest, 1899.

Márkus 1900 = Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvényczikkek. Budapest, 1900.

Márkus 1901 = Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvényczikkek. Budapest, 1901.

Nagy 2015 = Nagy János: A vármegyei követküldési gyakorlat jellegzetességei az 1751. évi országgyűlés példáján. Századok 149. (2015:4), 941–957.

Nagy 2016 = Nagy János: Politikai viszonyok és országgyűlési követküldési gyakorlat Északkelet-Magyarországon a XVIII. század közepén (Adalékok az 1751. évi diéta vármegyei követeinek kapcsolatrendszeréhez). In: Baráth Dóra – Kiss Alpár (szerk.): Habitus. Tanulmányok a Colloquium Officiale II konferencia előadásaiból. Budapest, 2016. 143–184.

Nagy 2020 = Nagy János: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. Budapest, 2020. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 7.)

Soós 2007 = Soós István: A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek 1812 és 1825 között. Történelmi szemle 49. (2007), 91–118.

Soós 2009 = Soós István: Választások Magyarországon. Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására" (1810–1821). Levéltári közlemények 80. (2009), 65–156.

Szijártó 2005 = Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Budapest, 2005.

Szijártó 2016 = Szijártó M. István: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Budapest, 2016.

Szijártó 2021 = Szijártó M. István 2021: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.

Forgó András

Törvényalkotás és politikai kultúra a 18. század első felében

az 1723. évi CIII. törvénycikk az ország benépesítéséről[1]

Az oszmán uralomnak véget vető felszabadító háborúk utáni évtizedekben az egyik legfontosabb gazdasági kérdés az elnéptelenedett területek újratelepítése volt. A téma már az 1680-as években készült reformtervezetekben is fontos helyen szerepelt. Az első időszak e téren hozott eredményeit a Rákóczi-szabadságharc okozta felfordulás szinte teljesen megsemmisítette, így a benépesítési kérdés az 1710-es és 1720-as években is napirenden maradt.[2] Az 1722–1723. évi pozsonyi országgyűlés végül a CIII. törvénycikkben alkotott szabályozást az ország benépesítéséről, amelyet elsősorban a német nyelvű szakirodalomban gyakran olyan általános „bevándorlási törvényként (*Einwanderungsgesetz*)" értelmeznek, amely a magyar rendek *összehangolt* munkája eredményeként az egész századra vonatkozóan meghatározta a betelepítések menetét. A törvénycikk előkészítését, elfogadtatását és alkalmazását közelebbről szemlélve azonban eltérő kép bontakozik ki, amely az egész 18. századi rendi törvényalkotás, végsősoron pedig a politikai kultúra szempontjából szolgál fontos tanulságokkal.

A „szatmári kompromisszum" következményei

A Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári megegyezést (1711) követően a 18. században kialakultak az uralkodó és a magyar rendek közötti politikai viszonyrendszer keretei. A felkelők és a bécsi udvar megbízottja között létrejött megállapodás egyrészt széles körű amnesztiát biztosított és garantálta a rendi szabadságjogok

1 A tanulmány a Forgó 2024 szövegének magyar nyelvű és átdolgozott változata.

2 A kérdésről újabban: Barta 2013.

megerősítését, de egyben a Habsburg-ház fiági örökösödési jogának elfogadását és I. József törvényes királyként való elismerését is megkövetelte.[3] E megállapodás alapján a még a szabadságharc alatt, 1708-ban I. József által összehívott, de már öccse és utódja, III. Károly által befejezett országgyűlés 1712. és 1714–1715. évi ülésszakain kidolgozták annak a hosszútávú kompromisszumnak az elemeit, amelyik az egyik oldalról a rendi alkotmány továbbélését, a másikról a dinasztikus legitimitást biztosította. A következő lépés a Habsburgok nőági örökösödési jogának elismerése, valamint annak a reformfolyamatnak a megindítása volt, amely megkezdte a hosszú oszmán uralmat követő modernizációt. Így a „szatmári kompromisszum" végső soron az 1848. évi áprilisi törvényekig meghatározta a Habsburg uralkodók és a magyar rendiség viszonyrendszerét. Ezért a Rákóczi-szabadságharc katonailag ugyan vereséggel végződött, de a rendi politika szempontjából akár győztes felkelésnek is tekinthető.[4]

A következő országgyűlésre 1722–1723-ban került sor. Ennek legfontosabb és legismertebb eredménye a magyar *Pragmatica Sanctio* elfogadása volt, és ekkor került sor a közigazgatási, bírósági, gazdasági és katonai reformok alapjainak lerakására is. Az 1728–1729. évi országgyűlésen a bécsi udvar megpróbált egy lépéssel tovább menni, és az ország adóterheinek szokásos növelése mellett olyan strukturális adóreform bevezetésére tett kísérletet, amely elvezetett volna a nemességnek az adózásba történő bevonására, vagyis a közteherviselés megalapozására. E reform, szándéka szerint, csökkentette volna az osztrák örökös tartományok és a magyar korona országai közötti alapvető különbségeket. Az igazságszolgáltatási és közigazgatási reformokkal ellentétben azonban az adóreform sokkal kevésbé volt sikeres: az adózás strukturális átalakítása végül is lekerült a napirendről. Ugyanígy eredménytelenek maradtak a katolikus többség és a protestáns kisebbség közötti súlyos felekezeti ellentétek enyhítésére irányuló bécsi törekvések. Ezeket néhány évvel később rendeleti úton kellett bevezetni (*Carolina resolutio*, 1731, 1734).[5]

A *Pragmatica Sanctio*, valamint a közigazgatási és a jogi reform előkészítésének és elfogadtatásának menete sok tekintetben már régóta ismert, elsősorban Bónis György, Kónyi Mária és Gustav Turba munkásságának köszönhetően.[6] A reformok kidolgozásában fontos szerepet játszott a két *Systematica Commissio*. Az itt tárgyalt kérdések kerültek az országgyűlés alsó- és felsőtáblája elé, ahol különböző intenzitással megvitatták, és legtöbb esetben törvénybe is foglalták azokat. Az 1715. évi XXIV. törvénycikk alapján felállított bizottság fő feladata a törvények felülvizsgálata volt, míg az LIX. törvénycikkben felállított közigazgatási, gazdasági és katonai bizottság a nem jogi természetű reformok kidolgozását kapta feladatul. Munkájuk-

3 Kalmár 2012b; a béke historiográfiájáról részletesen: R. Várkonyi 2012.

4 Szijártó 2008.

5 Szijártó 2005. 268–280.

6 Turba 1906; Turba 1911; Bónis 1935; Kónyi 1932; Ingrao 1993.

kal a következő országgyűlés összehívásáig kellett végezniük. Bár a résztvevők körét és az elvégzendő feladatokat már a fent említett törvénycikkekben meghatározták, az operatív munka nagyon lassan haladt. Évekig nem hívták össze az ülést, nem utolsósorban az Oszmán Birodalom ellen 1716-ban kitört háború miatt, de az uralkodó és a rendek még 1721-ben is arról vitatkoztak, hogy ki fizesse a bizottsági tagokat. III. Károlynak fel kellett gyorsítania az ügymenetet, hogy összehívhassa az új országgyűlést, elsősorban a *Pragmatica Sanctio* elfogadása érdekében. A reformmunkára olyan tagokat toboroztak, akik már bizonyítottak a bizottságokban, mint például gróf Csáky Imre bíboros, kalocsai érsek[7] vagy gróf Károlyi Sándor, Rákóczi Ferenc tábornoka, és a felkelők részéről a szatmári tárgyalások vezetője.[8] Emellett a hatékonyabb munka érdekében gróf Esterházy Imre zágrábi püspök[9] gróf Erdődy László Ádám alkancellár és nyitrai püspök[10] Prileszky Pál protestáns nemes,[11] valamint Johann Georg von Mannagetta udvari tanácsos személyében új bizottsági tagokat is kineveztek.[12] Utóbbi a bizottságok egyetlen olyan tagja volt, aki nem tartozott a magyar nemességhez. Fő feladata a *Pragmatica Sanctio* elfogadásának előkészítése volt.[13]

A témánk szempontjából fontosabb, a közigazgatási, gazdasági és katonai ügyeket tárgyaló rendszeres bizottságban a tényleges előkészítő munka az 1722. április 13-i első ülésen kezdődött, és három hónapon belül készült el *a Systema politico-oeconomico-militare* címet viselő tervezet. Az előkészítő munka felgyorsítása érdekében a bizottság tagjai igyekeztek beszerezni Kollonich Lipót *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* című művének egy példányát,[14] de ez Franz Joseph Krapffnak, az udvari kamara tisztviselőjének ellenállásán meghiúsult. Ennek következtében a résztvevőknek maguknak kellett fáradságos munkával összeállítaniuk a tárgyalások anyagát. *A Systema* alapgondolata az volt, hogy a magyar rendek kiváltságos helyzetét minden tekintetben fenntartsák, és egyúttal az állami szabályozást az alattvalók mindennapi életére is kiterjesszék. Bár az 1722/23-as országgyűlés számos reformjavaslatot nem fogadott el, mégis ezek határozták meg a következő évtizedek politikai döntéseit, különösen az 1724 tavaszától pozsonyi székhellyel működő Magyar Királyi Helytartótanács tevékenységére vonatkozókat, mely intézményben a rendszeres bizottságokban tevékenykedő tagok is különböző tisztségeket töltöttek be.[15]

7 Málnási 1933. Málnásira l. Csunderlik Péter tanulmányát jelen kötetben.
8 Életrajzával alább részletesen foglalkozom.
9 Eddig publikált legalaposabb életrajza: Koltai 2005. Előkészületben van életének kismonográfiai terjedelmű feldolgozása *Frater Emericus. A főpap és politikus Esterházy Imre, 1664–1745* címmel.
10 Újabban: Kökényesi 2016.
11 Kónyi 1932. 154.
12 Kubiska-Scharl 2013. 640.
13 Bónis 1935. 112.
14 Az Einrichtungswerk modern kiadása: Kalmár – Varga J. 2010.
15 Ember, 1989. 401–403.

A Systema politico-oeconomico-militare javaslatai között azonban voltak olyanok is, amelyeket később az országgyűlés is törvénybe iktatott. *A Politicum* fejezet, amely összesen ötvenegy pontból állt, a helytartótanács kinevezése után az ország benépesítésének kérdésével foglalkozott. A tervezet összeállítói azt javasolták, hogy az uralkodó adjon földet olyan új birtokosoknak, akik vállalják, hogy külföldről érkező telepeseket telepítenek le birtokaikon. A letelepedés vonzóvá tétele érdekében javasolták az alattvalók terheinek enyhítését és életkörülményeik megkönnyítését. Szorgalmazták, hogy a telepesek hat évre kapjanak állami adómentességet, amelyet szükség esetén a földesúri szolgáltatások alóli ideiglenes mentességgel lehetne összekapcsolni. A szökevény alattvalók elleni intézkedések is szerepeltek az ajánlások között. *Az Oeconomicum* fejezetben az a javaslat is megfogalmazódott, hogy a betelepítendő kézműveseknek 15 éves adómentességet adjanak. Nem kívántak azonban földet juttatni nekik, hogy megakadályozzák őket a mezőgazdasági tevékenység gyakorlásában.[16]

A törvény fent említett cikke szerint a jogi reformmal megbízott bizottság általános feladata a törvények és a bíróságok „vizsgálata és javítása" volt. Bár tényleges tevékenysége 1717-ben kezdődött, ez a bizottság még kevésbé volt hatékony, mint az előbb tárgyalt társa. Ez főként annak volt köszönhető, hogy a bizottság tagjai és a bécsi miniszterek másként értelmezték a „vizsgálat és javítás" fogalmát. A bizottság megelégedett a *Tripartitum* felülvizsgálatával, amely mindenekelőtt a rendek szokásjogát és nem utolsósorban kiváltságait kodifikálta. Az illetékes bécsi miniszterek, mindenekelőtt Philipp Ludwig von Sinzendorf első udvari kancellár azonban feleslegesnek tartották a *Tripartitum* felülvizsgálatát, és ehelyett a bírósági reform előkészítését sürgették. E tervezett reform lényege a négy kerületi tábla (*tabulae districtuales*) felállítása volt, amely állandó székhelyen és kollegiális módon volt hivatott törvénykezni, és az ítélőmesteri bíráskodást váltotta volna fel. Ebben a jogi reformmal megbízott bizottságban is megbízható és hozzáértő személyek, mindenekelőtt a másik bizottságban is tevékenykedő gróf Esterházy Imre delegálásával gyorsult fel a kívánt munka. A gróf egy szűk körrel együtt 1718. március elejére elkészítette *a Systema Iuridicum* néven ismert tervezetet. Ezt azonban a bizottság plenáris ülése nem fogadta el, hanem csak kommentálta. Sikeresebb volt a *Tripartitum* felülvizsgálata, amelyet szintén Esterházy Imre irányításával a következő év végére végeztek el, és terjesztettek elő (*Novum Tripartitum*). 1720-ban a magyar udvari kancellária és a bécsi miniszteri konferencia is megvitatta a két tervezetet, végül III. Károly jóváhagyta őket. Bár az uralkodó továbbra is támogatta a kerületi táblák felállítását, a már összehívott pozsonyi országgyűlés masszív ellenállására kellett számítani, mivel a rendek az ellenérdekelt ítélőmesterek vezetésével elutasították a „káros újításokat".[17]

16 A vonatkozó javaslatok szövegének kiadása német fordítással: Tafferner, 1974–1995. 4. kötet, 148–162.

17 Bónis 1935. 113–118.

Az udvar a *Pragmatica Sanctio* elfogadtatása során más stratégiát követett: a tárgyalásokat 1712-től kezdve titokban tartották, és csak a legmegbízhatóbb személyek vettek részt az előkészítésben. Már az országgyűlés megnyitása előtt kikristályosodott a bécsi miniszteri konferenciának az az álláspontja, hogy a női trónöröklés elismerését nem szabad az országgyűlésen a királyi propozíciókban megemlíteni, hanem azt a magyar rendeknek spontán gesztusként kell felajánlaniuk. Ez a „megrendezett spontaneitás" természetesen aprólékos előkészítést igényelt, amelyhez ismét csak megbízható partnerekre volt szükség, akik a rendi közvélemény hangulatát a kedvező irányba terelik. Itt adódott a lehetőség az 1722 áprilisa óta Pozsonyban tevékenykedő rendszeres bizottságok felhasználására, amelyek a már említett reformmunkán túl – Gustav Turba szavaival – „agitációs központként" is működtek a *Pragmatica Sanctio* elfogadtatása érdekében.[18]

Az 1722–1723. évi országgyűlés reformjai

III. Károly királyi meghívója (*litterae regales*) az országgyűlést 1722. június 20-ára hívta össze Pozsonyba.[19] Mint említettem, április 13-a óta már itt üléseztek a rendszeres bizottságok is. Így a következő hónap folyamán az ország vezető politikusai, mint például Pálffy Miklós nádor[20] vagy Keresztély Ágost szász-zeitzi herceg[21] is Pozsonyba érkeztek, és bekapcsolódtak az országgyűlés előkészítő munkálataiba. Az előkészületek június 27-ig tartottak, azaz tovább, mint ahogyan azt a királyi meghívólevélben előirányozták. Ennek oka elsősorban a rendszeres bizottsági ülések és a nőági örökösödés elfogadásáról folytatott bizalmas tárgyalások elhúzódása volt. Az országgyűlési munka végül Szent László király ünnepén Csáky Imre bíboros votív miséjével (*Veni Sancte*) vette kezdetét, június 30-án pedig sor került a rendek első ülésére. Itt a terveknek megfelelően az alsótábla közfelkiáltással felajánlotta a *Pragmatica Sanctio* elfogadását, és ezt közölték a felsőtáblával is. A felajánlást követően az országgyűlés küldöttsége a kalocsai érsek vezetésével, régi szokásnak megfelelően meghívta az uralkodót Pozsonyba.

III. Károlyt július 7-én az egykori magyar határon fekvő Wolfsthalban fogadták két másik főpap, Keresztély Ágost prímás-érsek és első *suffraganeusa* (alárendelt püspöke), Erdődy Gábor Antal egri megyéspüspök[22] szónoklatával. Ezt követte az ünnepélyes bevonulás a városba, hasonlóan Károly tíz évvel korábbi magyar királlyá ko-

18 Turba 1911. 1. kötet, 133–143.
19 Pálffy 2013.
20 Szijártó 2021. 346.
21 Újabban: Forgó 2019.
22 Sugár 1984. 394–405.

ronázásához. Másnap, július 8-án a királyi propozíciók ismertetésével ünnepélyesen megnyitották az országgyűlést. Károly még mielőtt elhagyta volna Pozsonyt, július 16-án elfogadta a *Pragmatica Sanctio* szövegét.[23] Ezt követően az uralkodót két királyi biztos, Gundaker Thomas von Starhemberg, a bécsi bankdeputáció elnöke és Franz Ferdinand von Kinsky cseh kancellár képviselte. A politikai döntések előkészítésében mellettük Johann Georg von Mannagetta játszott továbbra is fontos szerepet.[24] Szerepük annál is inkább fontos volt, mivel a reformjavaslatok a várakozásoknak megfelelően nem arattak osztatlan sikert a rendek körében.

Még a könnyebbik feladat volt a közigazgatási reformokat elfogadtatni, amelyek központi elemét, a helytartótanács felállítását az országgyűlés is támogatta. Az ezt elrendelő törvénycikket július 16-án, a *Pragmatica Sanctio* elfogadásának napján szövegezték meg, szintén III. Károly jelenlétében. A reformbizottság által kidolgozott *Systema politico-oeconomico-militare* javaslatait két országgyűlési deputációban vitatták meg: Az egyik Keresztély Ágost elnökletével a *Politicum*, a másik, Pálffy János horvát bán elnökletével *az Oeconomicum* pontjaival foglalkozott. A gyakorlatban azonban a két küldöttség együtt dolgozott. A rendi politikára jellemző módon az egyik legvitatottabb pont a helytartótanács elnevezése volt: Pálffy nádor saját szerepét felértékelendő a *Consilium Hungaricum-Regio-Locumtenentiale-Palatinale* formát favorizálta, vagyis a nádori és a helytartói tisztség közvetlen összekapcsolását. Ez azonban nem állt az udvar érdekében, ahogy Mannagetta is megfogalmazta: egy ilyen megoldás valójában egy állandóan ülésező országgyűlés létrehozásához vezetne.[25]

A közigazgatási reformmal kapcsolatos vita lezárása előtt az országgyűlés augusztusban megkezdte a jogi reformjavaslatok megvitatását is. A propozíciókban Károly nem foglalt kifejezetten állást a kerületi táblák felállítása mellett, ami hasznos muníciót adott az ellenzéknek bevezetésük megakadályozásához. A Koháry István országbíró vezette deputáció az országgyűlés elé terjesztett jogreformjavaslatokat tárgyalta, amelyek az ítélőmesterek joghatóságának megtartása mellett, tehát a kerületi táblák felállítása ellen szóltak. Az augusztus a deputáció által kidolgozott javaslatok megvitatásával telt el, szeptemberben pedig az országgyűlés az előzetesen összeállított rendi sérelmekkel foglalkozott.

A jogi reform témája októberben került ismét napirendre, amikor az országgyűlés több bizottságot is kiküldött a részletes kérdések megvitatására – nem sok sikerrel. Az év végéig a rendek hadügyi kérdésekkel és a rendes évi adó, a kontribúció összegével foglalkoztak.[26] Az új évben csak január 26-án folytatták a munkát, az igazságügyi reform kérdését pedig február végén tűzték újra napirendre. A színfalak

23 Ember 1989. 407.
24 Forgó 2021. XIV–XV.
25 Kónyi 1932. 175–179.
26 L. Szijártó 2005. 210–234.

mögött az ellenzék igyekezett mozgósítani a rendeket, de Mannagetta is buzgón tárgyalt befolyásos politikusokkal. Végül Károly ragadta magához a kezdeményezést, és személyes hangú levelet küldött az illetékes méltóságoknak. Az uralkodó közbenjárása sikeresnek bizonyult: alig két nappal később az alsótábla megszavazta az új kerületi táblák bevezetését, amelyek aztán a törvénycikkek közé is bekerültek (30-34/1723. cikkely).[27]

E hosszadalmas tárgyalások után az országgyűlés csak 1723 áprilisában tért vissza a közigazgatási ügyekhez, és egy deputáció kezdett el foglalkozni az új dikasztériumok felállításának részleteivel. Május elején aztán elkészült a *Postulata Statuum Systematica* című tervezet, amely végül szinte szó szerint beépült a dekrétumba (97-122. tc.) és főként a helytartótanács személyi állományát, alárendelt hatóságait és egyéb szervezeti kérdéseket határozta meg. A helytartótanácsi tanácsosok kinevezése és fizetése a király hatáskörébe tartozott, ami lehetővé tette az udvar számára, hogy közvetlen befolyást gyakoroljon az intézmény tevékenységére. Ezt követően a *Systema politico-oeconomico-militare* egyes gazdasági és politikai javaslatai is bekerültek a törvénycikkek közé.[28]

Itt találhatók egyrészt a belső migrációt, másrészt a külföldről történő bevándorlást szabályozó cikkelyek is. A 18. törvénycikk rendelte el a puszták, azaz a lakatlan vagy gyéren lakott települések újratelepítését. A földesurak kötelesek voltak a visszatérő alattvalókat ezeken a településeken letelepíteni, és nem követelhettek tőlük a szokásos terheken túlmenően semmilyen egyéb szolgáltatást.[29] A 60. törvénycikkely a korábbi, 1715. évi 101. cikkely megerősítése és magyarázata volt a szökött jobbágyok visszaadásáról. Ez a cikkely a károsult földesuraknak és megyéknek szélesebb körű jogköröket biztosított jobbágyaik visszaszerzésére, és 100 magyar forint pénzbírságot írt elő, amely bizonyos körülmények között megduplázható volt.[30]

A CIII. cikkely a külföldről bevándorolt telepeseknek hatéves adómentességet biztosított, amelyet itthon és külföldön egyaránt közzé kellett tenni – ez utóbbit a Német-Római Birodalom rendjeivel történt egyeztetés után. A törvénycikk ismét elrendelte az újszerzeményű területek visszaadását jogos tulajdonosaiknak, vagyis azoknak, akik csak később tértek vissza birtokukra, vagy tudták bizonyítani birtokjogukat, és tartalmazta az uralkodó arra vonatkozó ígéretét is, hogy a kamarai birtokokat csak alkalmas személyeknek adja kölcsön. A 117. cikkely 15 éves adómentességet biztosított a külföldi kézműveseknek, azzal, a már említett kötelezettséggel kiegészítve, hogy nem művelhetnek földet. A magyar királyi helytartó-

27 Bónis 1935. 112-149.

28 Ember 1989. 406; Kónyi 1932. 181.

29 1723. évi XVIII. törvénycikk a puszták benépesítéséről. Márkus 1900. 582–584.

30 1723. évi LX. törvénycikk, a jobbágyok visszakövetéséről szóló 1715. évi CI. törvénycikk felvilágosítása. Márkus 1900. 618-620.

tanácsnak kötelessége volt továbbá megakadályozni, hogy a kézművesek e 15 éves adómentesség lejárta után kivándoroljanak. Végül a helytartótanácsot utasították arra is, hogy dolgozzon ki rendeleteket a szomszédos országokkal való kereskedelem megkönnyítésére.[31]

A törvénycikkelyek felgyorsították a bevándorlást, elsősorban a Német-római Birodalom területéről az ország gyéren lakott területeire, azonban nem bizonyultak elegendőnek az alattvalók belső migrációjának megállításához. A következő évtizedekben több százezer román, szerb, szlovák és magyar földműves érkezett a sokszor mezőgazdaságilag kedvezőtlen peremvidékekről a jobb gazdálkodási lehetőség reményében., A hatóságok pedig nem tudták megállítani ezt a vándormozgalmat. A felszabadult országrész földbirtokosai számos kedvezménnyel és engedményekkel csábították a bevándorlókat birtokaikra.[32]

A betelepítés szabályozásának háttere

A következőkben azt a kérdést vizsgálom meg, valójában ki kezdeményezte a betelepítések jogi szabályozását. Vajon a bécsi udvar, a magyar rendek vagy egyes politikusok voltak azok, akik országgyűlési cikkely segítségével akarták felgyorsítani az ország benépesítését? Második kérdésem, milyen hatással volt az 1723. évi CIII. tc. Magyarország népességfejlődésére, lehet-e ezt a törvénycikket valóban „bevándorlási törvényként" értelmezni, ahogy azt a vonatkozó német szakirodalom teszi?

1930-ban Konrad Schünemann német történész mindkét kérdéssel kapcsolatban egyértelmű választ fogalmazott meg. Úgy vélte, hogy a magyar rendek az 1722–1723-ban a „*Pragmatica Sanctio* országgyűlésén" (akárcsak kortársaik Csehországban és Lengyelországban) egyértelmű merkantilista célokat követtek, és a Kollonich Lipót-féle *Einrichtungswerk* reformjavaslatainak sikertelen megvalósítása után saját kezükbe vették a kezdeményezést. A törvénycikk szövegéből arra következtetett, hogy a településrendezés egyértelműen a magyar földbirtokosok érdekeit tükrözte és juttatta érvényre. Schünemann szerint ezt mutatja az is, hogy az 1723. évi CIII. cikkely csak a külföldi föld- és kézművesek betelepítését segítette elő, míg az országgyűlés más törvényi rendelkezései egyértelműen a belső migráció megakadályozására törekedtek, hogy az egyes földbirtokosokat ne játsszák ki egymás ellen. Hasonló tendenciákat figyelt meg a gyakorlatban Brandenburg-Poroszországban is. Míg azonban ott a kezdeményezés a központi kormányzat részéről érkezett, addig Magyarországon a rendek a törvények elfogadásával úgymond saját kezükbe vették

31 1723. évi CXVII. törvénycikk, különféle nemű kézműveseknek az országba behozataláról. Márkus 1900. 648.

32 Wellmann 1975.

azt. Schünemann szerint ezt az is alátámasztja, hogy a telepesek Magyarországra hívása a Habsburgok szomszédos államait is érintette, ami veszélyeztette ezeknek a területeknek a munkaerőállományát – és így elvándorlásuk nyilvánvalóan nem állt a bécsi központi kormányzat érdekében. Schünemann az országgyűlés más olyan cikkelyeit is idézi, amelyek a gazdaság előmozdítását és külföldi kézművesek behívását szolgálták, mint például az ország közgazdaságáról szóló cikkelyt (*De oeconomia regni publica*) vagy a már említett, „különböző nemű" mesteremberek országba hozatalát (*De diversi generis mechanicis in regnum inducendis*), ezzel is hangsúlyozva az országgyűlés határozottan merkantilista hozzáállását.[33] Központi tézise a következő: *„Az 1723. évi országgyűlés törvénycikkei bizonyítják, hogy a magyar rendekre egyértelműen hatottak az akkori modern gazdasági nézetek, a merkantilista törekvéseket és különösen a népgazdaság elveit magukévá tették és képviselték az uralkodó előtt."*[34]

A két világháború közötti időszak egyik legbefolyásosabb magyar történésze, Szekfű Gyula is kiemelte a *Magyar történet* 18. századi fejezetében a rendek merkantilista törekvéseinek központi szerepét az ország benépesítésében. Schünemannal ellentétben azonban jóval kisebb jelentőséget tulajdonított a törvénycikknek: *„a 103. artikulus, nem foglalt magában egyebet, mint hogy a király szabad embereket hatévi adómentesség mellett az országba hívhat s eziránt a római birodalomban és az örökös tartományokban hirdetéseket tehet közzé."* A cikkelyt csupán „kerettörvénynek" nevezte, a magyar rendiség újratelepítési törekvéseit jelentéktelennek tartotta, csak egyes nagybirtokosok népesedéspolitikai jelentőségét hangsúlyozta, akik a reformok merkantilista vonulatát is kidolgozták.[35]

Közvetlenül a *Magyar történet* első kiadásának megjelenése után, amely hamarosan a magyar történelem mesterelbeszélésévé vált, és bizonyos mértékig még ma is befolyásolja történetírásunkat, Schünemann kifejezetten szembeszállt Szekfűnek ezzel a megállapításával, amely megítélése szerint leértékelte az 1723. évi CIII. törvénycikk jelentőségét és a magyar rendek szerepét annak megfogalmazásában. Elismerte, hogy 1723 előtt is voltak kezdeményezések idegen telepesek betelepítésére. *„De a törvénycikk a betelepítést az ország követelésévé tette, amely így törvényerőre emelkedett. Az egész későbbi telepítési politika, amennyiben azt az állam folytatta, vagy előmozdította, ismételten ehhez a törvénycikkelyhez kapcsolódott, és még a teréziánus betelepítés* […] *is alkotmányosan erre az 1723. évi CIII. cikkelyre épült"*. Schünemann azt is kétségbe vonta, hogy a *Systema* megfogalmazása csak néhány főpapnak és mágnásnak tulajdonítható, és azt állította, *„hogy éppen a magyar rendek voltak azok, akik a benépesítést szorgalmazták, mégpedig olyan mértékben, amelyet az uralkodó már nem engedélyezhetett, legalábbis ami a földeknek a*

33 Schünemann 1930. 115–120.

34 Schünemann tudományos munkásságának értékelését l. Fata 2014. 10–11.

35 Hóman – Szekfű 1935–1936. 4. kötet, 419.

betelepítést vállaló földesurak számára való szabad kiosztására vonatkozott."[36] Schünemann nyomdokain haladva a magyarországi születésű német történész, Anton Tafferner később a 1723. évi CIII. törvénycikket egyenesen „alapvető cikkelynek *(Grundartikel)*", sőt – Karl von Czoerniget idézve – „a dunai sváb kolonizáció Magna Chartájának *(Magna Charta der donauschwäbischen Kolonisation)*" nevezte. Hangsúlyozta azt is, hogy ez a szabályozás nem az udvar, hanem a magyar rendek érdekeit szolgálta. A törvénycikk előkészítésével kapcsolatban a *Systema* hosszas tárgyalására hivatkozott, „amelyből világosan kitűnik a rendek részéről az ország lakosságának gyarapítása iránti aggodalom."[37] De ezt a szemléletet tükrözi Gerhard Seewann újabb összefoglaló munkája is, amely a *„A betelepítés feltételrendszere"* című fejezetben hivatkozik a vonatkozó cikkelyre, azt *„magyar betelepítési törvény"* néven említve, és szövegét magyar nyelven is közölve.[38]

A magyarországi kutatás Kónyi Mária publikációja óta tudja, hogy a rendszeres bizottság tervezetének *Oeconomicum* fejezetében megfogalmazott javaslatok mögött Károlyi Sándor állt. Károlyi nemcsak a tervezet anyagát állította össze, hanem azt a szövegrészt is ő fogalmazta, amely tartalmazta a kézművesek behívását és tizenöt éves adómentességét. De a *Politicum*, amely a benépesítés elősegítésére később az 1723. évi CIII. tc. szövegében lefektetett kedvezményeket javasolta, szintén nagyrészt az ő munkája volt. Noha az illetékes albizottságot gróf Esterházy Ferenc[39] vezette, ő szorosan együttműködött Károlyival, aki rendszeresen részt vett az albizottság ülésein is. Károlyi vezető szerepét kortársai is elismerték. Erdődy alkancellár például Philipp Ludwig von Sinzendorf osztrák kancellárnak írt levelében így írt: *„Meg kell vallanom Excellenciádnak, hogy gróf Károlyi igen tiszteletreméltó szolgálatokat tesz mind a rendszeres [bizottságban], mind az utódlás művének [elfogadtatása] terén."*[40] Évtizedekkel később maga Károlyi is úgy fogalmazott visszaemlékezéseiben, hogy *a Systema* elkészítésének feladatai szinte kizárólag rá hárultak, sok pénzét és idejét felemésztették.[41] Mannagetta udvari tanácsos Sinzendorf kancellárnak írt jelentéseiben ugyancsak számos alkalommal megerősítette Károlyi központi szerepét a reformmunkában.[42]

Konrad Schünemann feltételezésével ellentétben a rendszeres bizottságok javaslatainak többségét maga az országgyűlés nem, vagy csak felületesen tárgyalta. A rendek többsége nem volt érdekelt az átfogó reformok végrehajtásában. Politiká-

36 Schünemann 1932. 291–293. Évtizedekkel később egy másik német történész, Helmut Rößler is foglalkozott az 1722–1723. évi magyar országgyűléssel, de kevés figyelmet szentelt a benépesítés kérdésének, csupán az állami telepítéspolitika hiányosságait bírálta VI. Károly alatt: Rößler 1964.

37 Tafferner 1974–1995. 1. kötet, 91, 94–95.

38 Seewann 2015. 1. kötet, 145–146; 371–372.

39 Szijártó 2021. 342–344.

40 *„Ich muss Euer Excellenz gestehen. dass der Graf Karoli so wohl in dem Systematischen, als auch Successions werkh sehr respectliche diensten leistet."* Idézi: Kónyi 1932. 163.

41 *„…egészlen magamnak és Prileszky Pál uramnak kellett leginkább fáradoznunk, s munkálkodnunk […], mennyi munkát, fáradságot és költséget okozhatott, kiki elgondolhatja és megítélheti."* Károlyi 1865. 12–123.

42 Forgó 2021. passim.

juk fő célja hagyományosan az volt, hogy megvédjék kiváltságaikat, és megakadályozzák a számukra hátrányos újítások bevezetését.[43] Mint láttuk, ezt mutatja az országgyűlési tárgyalások lefolyása is: lényegesen több időt töltöttek a helytartótanács és mindenekelőtt az új bírósági táblák felállításának megvitatásával, mint a többi reformjavaslattal. *A Systema* pontjai, amelyek a betelepítés kérdését is érintették, különösebb egyeztetés nélkül kerültek be az elfogadott törvénycikkek közé.[44] Az udvart is elsősorban a *Pragmatica Sanctio* elfogadása és a bíráskodás reformja érdekelte.[45] III. Károly sajátkezű feljegyzéseiben is azt találjuk, hogy sürgeti Mannagettát a női örökösödés elfogadása, majd az országgyűlés mihamarabbi lezárása miatt, a többi kérdés láthatólag nem izgatta különösebben.[46] Mannagetta jelentéseiből is azt látjuk, hogy az örökösödés és a bíráskodás ügye kötötte le leginkább a figyelmét, a betelepítés témája elő sem kerül a Bécsbe küldött leveleiben. Vagyis az udvar és a rendek is támogatták a számukra kedvező javaslatokat, de nem kezdeményezték azokat. Az, hogy az 1723. évi CIII. törvénycikket végül az országgyűlés elfogadta, kizárólag a rendszeres bizottságok előkészítő munkájának és annak volt köszönhető, hogy a későbbi törvénycikk szövege bekerült a *Systema* pontjai közé. Mindez pedig nagyrészt Károlyi Sándor érdeme volt.

Mivel magyarázható az egykori kuruc tábornok központi szerepe a reformok előkészítésében és mindenekelőtt a betelepítések előmozdításában? 1669-ben született báró Károlyi László, Szatmár megye főispánjának fiaként, vagyis a törökellenes háborúk utolsó előtti időszakában. Szijártó István őt és kortársait a „háborús nemzedék" tagjainak nevezi, akik a török elleni küzdelem és a Rákóczi-szabadságharc időszakát egyaránt átélték, ezért későbbi politikai tevékenységükben egészen más viselkedésmintát mutattak, mint a „konszolidációs nemzedék" tagjai, akik a szatmári megegyezés utáni hosszú békeidőszakban nőttek fel.[47] Édesanyja korai halála után Károlyi Munkácsra került II. Rákóczi Ferenc befolyásos özvegy nagyanyjának, Báthory Zsófiának a gondozásába, aki erős kézzel támogatta a katolikus expanziót. Az ifjú Károlyi nevelői házitanítóként 1673-tól jezsuita szerzetesek voltak, később Ungváron, Kassán és Pozsonyban szintén a jezsuiták kollégiumába járt.[48] Károlyi tehát az akkoriban szokásos, a klasszikus auktorok műveire épülő jezsuita oktatásban részesült, amely a legtöbb itt végzett diák számára elegendő volt ahhoz is, hogy egyetemi tanulmányok nélkül is elhelyezkedhessen a közigazgatásban vagy a katonaságnál. Magyarországon Károlyi nem is szerezhetett volna szakirányú közgazdasági

43 Újabban: Szijártó 2020. 209–274.

44 Kónyi 1932. 181.

45 Bónis 1935.

46 *„Ungarn, landtag aus, schand", „wegen Ungarn sehen, nach Mannagetta vill, kopf foll."* Seitschek 2019. 463.

47 Szijártó 2021. 132.

48 Nem volt ritka, hogy a főnemesi családok gyermekei nyilvános jezsuita gimnáziumba jártak, leginkább Pozsonyba. Vö. Fazekas 2022.

és közigazgatási képzést, mivel ezeket az oktatási intézményeket csak évtizedekkel később, Mária Terézia uralkodása alatt alapították. Fiait viszont már Bécsben taníttatta, nem utolsó sorban azért, mert német nyelvtudásának hiánya miatt az udvarban gúny tárgya volt.[49] A közigazgatási és gazdasági gyakorlatba azonban már korán belecsöppent, miután III. Károly 1687-ben kinevezte Szatmár megye főispánjává, majd apja 1689-ben bekövetkezett halála után átvette a családi latifundium igazgatását.[50] A Rákóczi-szabadságharc első hónapjaiban még császári szolgálatban állt, sőt Szatmár megye főispánjaként katonai hadjáratot is vezetett a felkelők ellen. A háború első évében azonban átállt Rákóczi oldalára, és a felkelő csapatok egyik legjelentősebb katonai parancsnoka lett. A szabadságharc végső szakaszában ő vezette a tárgyalásokat Pálffy János tábornokkal, a császári hadsereg magyarországi főparancsnokával, ami a szatmári megegyezés aláírásához vezetett. III. Károly konszolidációs politikájának következtében már 1712-ben grófi címet kapott, és az azt követő évtizedekben magas katonai tisztségeket töltött be, végül 1741-ben elnyerte az tábornagyi rendfokozatot. Emellett 1724-től a Magyar Királyi Helytartótanács tanácsosi tisztségét is betöltötte.[51]

Földbirtokainak kiterjedt volta és politikai, valamint katonai kötelezettségei ellenére Károlyi személyesen irányította birtokai gazdálkodását, és gyakran tartózkodott birtokközpontjai valamelyikén. Szekfű Gyula korának legnagyobb (magyar) agrárszakértőjeként jellemezte.[52] A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharc eseményei, valamint az 1709 és 1712 között tomboló pestisjárvány az ország más vidékeihez hasonlóan katasztrofális hatással volt a Károlyi család birtokainak népességére is. Ezért Károlyi már 1712 tavaszától fogva tárgyalt a Magyar Udvari Kancelláriával és a bécsi Udvari Haditanáccsal katolikus német telepesek betelepítéséről északkelet-magyarországi birtokaira.[53] A grófnak tehát komoly érdeke volt, hogy a Magyar Királyságba való bevándorlást törvényes alapon elősegítse, és az udvar támogatását megnyerje a német telepesek behívásához és letelepítéséhez. Ezért fáradhatatlanul dolgozott az illetékes rendszeres bizottságban a megfelelő reformjavaslatok megfogalmazásán.

Károlyi saját hatáskörében már röviddel a Rákóczi-szabadságharc lezárása után különböző kedvezményeket ígért a birtokára betelepülő németeknek: Az 1712. június 25-i szerződés szerint az első telepesek, akiknek többsége 1712 nyarán Felső-Svábföldről *(Oberschwaben)* érkezett, a következő könnyítéseket kapta: *„Mindenekelőtt: az uradalomtól három évig, a megyétől és az országtól pedig hat évig mindnyájan szabadok*

49 Kökényesi 2021, 44–45.

50 E korai évek legfontosabb eseményeiről maga Károlyi számol be visszaemlékezéseiben: Károlyi 1865. 4–24.

51 Életrajzi adatai: Heckenast 2005. 220. Vitatott megítéléséről Kalmár, 2012a.

52 Hóman – Szekfű 1935–1936. 5. kötet, 428.

53 A kutatás 1712 és 1738 között összesen tizennégy telepítési akciót tart számon, amelyek során összesen 2072 németet telepítettek le a Károlyi család birtokaira. Vonház 1931.

lesznek, és ez idő alatt senkinek sem adhatnak a legcsekélyebbet sem, hanem kamat, ellátás vagy adópénz, szállás és szállítás alól mentesek lesznek."[54] A kézművesek, akik 1712 decemberében külön szerződést kötöttek a földesúrral, „*semmiféle paraszti munkára vagy hasonló kötelezettségre nem kényszerülnek, hanem mindegyikük köteles lesz mesterségét űzni és a város, a falu és céh ügyeit intézni* […]."[55] Az 1720-ban letelepített németek ugyancsak mentesültek a megyei terhek és az állami kötelezettségek alól, bár a Károlyi által 1721. március 1-jén kiadott pátens csak „bizonyos időre (*certi temporis*)" szóló mentességet említ, nem pedig a korábbi szerződésben meghatározott hatévi adómentességet.[56] És ha megnézzük az 1723. évi CIII. törvénycikk hatályba lépése után a telepesekkel kötött környékbeli szerződéseket, akkor azt látjuk, hogy a törvényben garantált hatéves állami adómentességet nem fogadták el általánosan.[57] Ferdinand von Zinzendorf, Szatmár megye másik jelentős birtokosa például 1724 tavaszán tizenkét évre mentesítette (*duodecim annos libertatis*) német telepeseit a központi adóterhek alól. Egy másik, 1731. április 11-én kelt pátens, amelyet Károlyi adott ki a betelepítendő kézművesek számára viszont kifejezetten megemlíti az 1723. évi CIII. cikkelyt (*Sub novissima abhinc et immediate priore Generali Regni Diaeta Articulo centesimo tertio expressa* […]), és az ott rögzített 15 éves mentességet (*quindecim annorum immunitas*) biztosítja az állami terhek alól.[58]

Konklúzió

Mennyiben tekinthető tehát az 1723. évi CIII. törvénycikk a Magyarországra érkező német telepesek „bevándorlási törvényeként *(Einwanderungsgesetz)*", ahogy azt a német nyelvű szakirodalom Schünemann és Taffener nyomán nevezi? Az oszmán uralom elleni felszabadító háborúk utolsó éveitől kezdve a Német-római Birodalom területéről érkező telepesek behívását leginkább a magánföldesurak ösztönözték, 1689-től pedig az udvar is adott ki olyan tartalmú pátenseket, amelyek engedélyezték a birodalmi területekről Magyarországra érkező betelepülők érkezését. Ezek a pátensek már rendelkeztek az állami terhek alóli mentességükről, kezdetben öt évig terjedő időszakra. Ezt a mentességet az 1715. évi törvények rendelkezése értelmében

54 „*Erstlich: Sollen sie alle mit einander von der Herrschaft drey, von der Gespannschaft oder Landt aber 6 Jahre frey haben, undt dörfen under diser Zeüt niemandt nicht das geringste geben, sondern Zins, Kost oder Steuergeldter, Quartier und Durch Marsches frey sein.*" Vonház 1931. 201–202.

55 „*nicht gezwungen zu keiner bäuerischen Arbeit oder dergleichen Obligazionen zu thun, sondern ein jedweder von denen wird schuldig sein sein Amt zu versehen und der Stadt-, Dorf und Zechsachen zu verwalten* […]." Vonház 1931. 203–206.

56 Vonház 1931. 230–231.

57 1725-ben 2000 forintért eladta birtokait Károlyinak. Vonház 1931. 59, 117. jegyzet.

58 Vonház 1931. 297–299.

felállított rendszeres bizottság tervezetében, majd később az 1723. évi CIII. törvénycikkben hat évre emelték, a jozefinista telepítő politika pedig végül tíz évben állapította meg.[59]

A korábbi uralkodói pátensekhez hasonlóan az 1723. évi CIII. cikkely szövege sem tartalmazott részletesebb rendelkezést a telepesek földesurakkal szembeni kötelezettségeire és az őket megillető földesúri terhek alóli mentességre vonatkozóan. Mária Teréza úrbérrendezéséig ugyanis ez a kérdés a földesurak és jobbágyaik magánjogi természetű megállapodása volt. Ráadásul az állami terhek alóli mentességnek a törvény szövegétől eltérő szabályozására is látunk példát. Megjegyzendő, hogy felekezeti kérdésekről szintén nem esett szó a törvényszövegben, noha a 18. század első felében a német telepesek között még mindig nem elhanyagolható arányban voltak evangélikusok, és csak az állami telepítéspolitika rendelkezett kizárólag katolikusok behívásáról.

Az 1723. évi CIII. törvénycikk nem a magyar rendek széleskörű támogatásával megalkotott szöveg volt, de nem is az udvar alapos előkészítő munkájának eredménye. Legfőbb szorgalmazója és előmozdítója az a Károlyi Sándor volt, aki a Rákóczi-szabadságharcot követő időszak konszolidációs politikájának kidolgozásában is oroszlánrészt vállalt, az ország egyik legnagyobb földbirtokosaként pedig személyesen is érdekelt volt a betelepítési politika törvényi szabályozásának megteremtésében.

Maga a törvénycikk inkább iránymutatásnak, vagy Szekfű Gyula szavaival élve, a betelepítés „kerettörvényének" tekinthető, nem pedig olyan szabályozásnak, amely minden nyitott kérdést rendezett és a betelepítések részleteit szabályozta volna (és nem is az egyetlen törvénycikk volt, amelyet az országgyűlés megalkotott a betelepítés szabályozására). A kora újkori Európa rendi gyűlései ugyanis nem a modern értelemben vett törvényhozó testületek voltak, hanem a rendi politika „jelenléti kultúrájának" megnyilvánulásai,[60] vagy korabeli rendi kifejezésével élve a *tractatus diaetalis* – vagyis az országgyűlési tárgyalások – színterei, amelyben a politikai élet kereteit, az uralkodó és a rendek közötti viszonyt határozták meg. Az ország újratelepítéséről szóló 1723. évi CIII. cikkely is ebben az összefüggésben értelmezhető.

59 Fata 2014. 235.

60 Stollberg-Rilinger 2008. 12–16.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Nyomtatott források

Forgó 2021 = Forgó, András (s. a. r.): Auf Ihrer Kaiserlichen Majestät allergnädigsten Befehl. Hofrat Johann Georg von Mannagettas Berichte über den ungarischen Landtag, 1722–1723 und 1728–1729. Wien, 2021. (PUGW, 20.)

Kalmár – Varga J. 2010 = Kalmár, János – Varga J., János (Hg.): Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1680–1690). Stuttgart, 2010. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39.)

Károlyi 1865 = Károlyi Sándor: Magam életének s azalatt történt állapotoknak emlékezetes folyásai. In: Szalay László (s. a. r.): Károlyi Sándor önéletírása. Pest, 1865.

Márkus 1900 = Márkus Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár, 1000–1895. 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900.

Tafferner 1974–1995 = Tafferner, Anton (Hg.): Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte. 5 Bde. Stuttgart, 1974–1995.

Felhasznált irodalom

Barta 2013 = Barta, János: „Plüg' mir den Boden, wackre Schwabenfaust". Die deutsche Einwanderung nach Ungarn im 18. Jahrhundert und ihre Bedeutung für Staat und Gesellschaft. In: Fata, Márta (Hg.): Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. Stuttgart, 2013. 23–37.

Bónis 1935 = Bónis György: A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica Commissio). Budapest, 1935.

Ember 1989 = Ember Győző: Az országgyűlések. In: Ember Győző – Heckenast, Gusztáv (szerk.): Magyarország története, 1686–1790. Budapest, 1989. 1. kötet, 391–435. (Magyarország története tíz kötetben, 4/1–2.)

Fata 2014 = Fata, Márta: Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790. Münster, 2014.

Fazekas 2022 = Fazekas István: Észrevételek a jezsuita gimnáziumok diákságának társadalmi összetételéhez. (17–18. század). In: Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban. Budapest, 2022. 11–30.

Forgó 2019 = Forgó, András: Kardinal Christian August von Sachsen-Zeitz und der Herrschaftsantritt Karls VI. Zur Rolle ausländischer Geistlicher bei der

Gestaltung der politischen Kultur Ungarns. In: Brunert, Maria-Elisabeth – Forgó, András – Strohmeyer, Arno (Hg.): Kirche und Kulturtransfer. Ungarn und Zentraleuropa in der Frühen Neuzeit. Münster, 2019. 69–85.

Forgó 2021 = Forgó, András: Formen der politischen Kommunikation am Beispiel des ungarischen Landtags 1722/1723. In: Hertel, Sandra – Seitschek, Stefan (Hg.): Herrschaft und Repräsentation in der Habsburgermonarchie (1700–1740). Berlin, 2021. 233–250.

Forgó 2024 = Der ungarische Landtagsartikel 103/1723 über die Bevölkerung des Landes. Seine Entstehung und Auslegung. In: Fata, Marta (Hg.): Neusiedler im Land. Der Einwanderungsartikel des ungarischen Landtags von 1723 im Kontext seiner Zeit. Berlin, 2024. 149–172.

Heckenast 2005 = Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? In: Mészáros Kálmán (szerk.): Életrajzi adattár. Budapest, 2005.

Hóman – Szekfű 1935–1936 = Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. Budapest, 1935–1936.

Ingrao 1993 = Ingrao, Charles: Pragmatic Sanction and the Theresian Succession. A Reevaluation. Etudes Danubiennes 9. (1993:1), 71–87.

Kalmár 2012a = Kalmár János: Károlyi Sándor „árulása". Korunk 23. (2012:3), 41–48.

Kalmár 2012b = Kalmár János: Szatmár 1711. Vég, folytonosság, kezdet. Századok 146. (2012), 875–886.

Koltai: 2005 = Koltai András: Császárhű, bőkezű, remete. Esterházy Imre hercegprímás. Limes 17. (2005:3), 5–20.

Kónyi 1932 = Kónyi Mária: Az 1715–22 évi rendszeres bizottság javaslatai (Systema politico oeconomico-militare), A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 2. (1932), 137–184.

Kökényesi 2016 = Kökényesi Zsolt: Egy magyar főpap jelenléte és karrierútja a bécsi udvarban. Vázlat Erdődy László Ádám nyitrai püspök életrajzához. In: Báthory Orsolya – Kónya Franciska (szerk.): Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon. Budapest, 2016. 223–254.

Kökényesi 2021 = Kökényesi Zsolt: Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765). Budapest, 2021. 44f.

Kubiska-Scharl 2013 = Kubiska-Scharl, Irene: Die Karriere des Wiener Hofpersonals, 1711–1765. Eine Darstellung anhand der Hofkalender und Hofparteienprotokolle. Innsbruck–Wien–Bozen, 2013.

Málnási 1933 = Málnási Ödön: Csáky Imre bíbornok élete és kora, 1672–1732. Kalocsa, 1933.

Pálffy 2013 = Pálffy Géza: A magyar országgyűlés színhelyei a 16–17. században. A szimbolikus kommunikáció kora újkori történetéhez. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Budapest, 2013. 65–87.

Rößler 1964 = Rößler, Helmut: Der Wiener Hof und der Ungarische Landtag 1722/23. Südostdeutsches Archiv 7. (1964), 110–123.
Schünemann 1903 = Schünemann, Konrad: Zur Bevölkerungspolitik der ungarischen Stände. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 2. (1930), 115–120.
Schünemann 1932 = Schünemann, Konrad: Zur Beurteilung der Schwabensiedlungen in Ungarn. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 4. (1932), 281–297.
Seewann 2015 = Gerhard Seewann: A magyarországi németek története. 1–2. kötet. Ford. Vitári Zsolt. Budapest, 2015.
Seitschek 2019 = Seitschek, Stefan: Die Tagebücher Karls VI. Zwischen Arbeitseifer und Melancholie. Wien, 2019.
Stollberg-Rilinger 2008 = Stollberg-Rilinger, Barbara: Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches. München, 2008.
Sugár 1984 = Sugár István: Az egri püspökök története. Budapest, 1984.
Szijártó 2005 = Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. Budapest, 2005.
Szijártó 2008 = Szijártó, M. István: The Rákóczi Revolt as a Succesful Rebellion. In: Péter, László – Rady, Martyn (Hg.): Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe. Commemorating 1956. London, 2008. 67–76.
Szijártó 2020 = Szijártó, M. István: Estates and Constitution. The Parliament in 18th Century Hungary. Oxford–New York, 2020.
Szijártó 2021 = Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.
Turba 1906 = Turba, Gustav: Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskrone. Neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744. Separatdruck aus der Österreichisch-Ungarischen Revue. Bd. 34. Wien, 1906.
Turba 1911 = Turba, Gustav: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. Bde. 2. Leipzig–Wien, 1911.
R. Várkonyi 2012 = R. Várkonyi Ágnes: Végig nem vitt viták. A szatmári béke historiográfiája. Századok 146. (2012:4), 763–797.
Vonház 1931 = Vonház István: A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931.
Wellmann 1975 = Wellmann Imre: Népesség és mezőgazdaság a XVII–XVIII. század fordulóján. Történelmi szemle 28. (1975:4), 701–730.

Schweininger Péter

Amatőrök és forráshiányok a helytörténetírásban

Megoldási javaslatok a későrendi korszak lokális kutatásainak két problémájához

A helytörténetírás presztízse Magyarországon

A történész mikroszkópja nem mindig használható.[1] Ha a kutató például a Kárpát-medence falusi közösségeire kíváncsi, akkor azt tapasztalhatja, hogy hiába helyezi górcsövét a magyar államalapítást követő hosszú évszázadok valamelyike fölé, a kis településeken élt emberek rendszerint még homályos foltokként sem jelennek meg a lencséjén. Az eszközt a 18. század fölé fordítva azonban egyszerre megváltozik a helyzet: a korábbiakhoz viszonyítva már-már burjánzó képek sora rajzolódik ki a Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedek községi-mezővárosi színterein is. Itt a legtöbbször már csak az objektív beállításán múlik a lehetséges történeti vizsgálat térbeli kerete: még a kis falvak legkisebb parasztportái is nagy eséllyel kitárják kapuikat a múlt kutatója előtt. A mikroszkóp használata a vidék vizsgálatában itt szinte bizonyosan értelmet nyer, a „történelem alulnézetből" megvalósíthatóvá válik, hozzáad a sokrétű megismerésre törekvő múltértelmezéshez, és bevonzza a társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténet, a történeti földrajz, a kulturális antropológia, sőt akár a politikatörténet ismert fogalmait, módszereit is.

A történész a mikroszkópja mögött mégis nehéz helyzetbe kerülhet. A kíváncsiságának ára, hogy könnyen kívül találhatja magát a klasszikus, „akadémiai" történeti témákon. Ha a fellelt kis képekből leszűrhető jellemzőket sorba rendezve egy lokális közösség életének szintjén vizsgálható probléma elemzését tűzi ki célul, akkor számolnia kell azzal, hogy a történelemtudomány valószínűleg legkisebb presztízsű területén dolgozik majd: helytörténetet ír. A műfaj megbecsültségén ugyan sokat

[1] Szijártó 2014.

javítottak az elmúlt évtizedekben megjelent magas szakmai színvonalon álló munkák,[2] illetve az a néhány dicséretes kezdeményezés, amely akár az intézményesülés régóta vágyott alapját jelenthetik,[3] az elismertség-deficit így is lépten-nyomon érezhető a helytörténettel szemben. A területen megjelent legjobb monográfiák sem számíthatnak arra a figyelemre, amit például az átányi kutatások publikálása kapott a néprajztudományban, és annak határain túl.[4] Még akkor is így van ez, ha talán nincs olyan történelemtudományos irányzat, amely ne fejezné ki valamilyen módon a lokális vizsgálatok szükségességét.[5] Sok történész azonban továbbra is idegenkedik a helytörténeti kutatásoktól. Az ellentmondásos jelenség okai között a szakma és olvasóközönségének egymásra is ható, az országos témák iránti érdeklődésének lassan változó fókuszán túl, még két tényező biztosan megtalálható: a műfaj keretein belül nagy arányban megjelenő dilettáns művek jelentős presztízsromboló hatása és a lokális kutatások általános forráshiánya.

Jelen írás egy Fejér vármegyei német jobbágyfalu, Szár lokális társadalmának 1729 és 1848 közötti történetét feldolgozó kutatás tapasztalatait felhasználva igyekszik választ találni arra, hogyan lehet a helytörténetre nehezedő terhek súlyán enyhíteni.[6] A fókuszban azoknak a tereknek a vizsgálata áll, amelyek kapcsán a tör-

2 L. pl. Gál 1988; Für 2000; Husz 2002; Őri 2003; Pozsgai 2006; Benda 2008; Tóth 2009; Kövér 2011; Pakot 2013; Koloh 2018; Horváth 2022. Kiváló történeti demográfiai megközelítésű helytörténeti tanulmányok találhatók továbbá a KSH kiadásában megjelent *Történeti Demográfiai Füzetek és Történeti Demográfiai Évkönyvek* – mára sajnálatosan megszűnt – sorozatainak köteteiben. A Hajnal István Kör 2014. évi konferenciájának fókuszában a helytörténet állt. Az itt elhangzó előadások anyagából szerkesztett tanulmánykötet *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon* címmel 2016-ban jelent meg. Modern helytörténeti megközelítés jellemzi Varga Zsuzsanna több munkáját is. L. például: Varga 2021. A rendszerváltozás után megszaporodó falumonográfia-kiadások között a tudós szakemberek bevonásának eredményei terén ígéretes program volt a ma már online is elérhető a *Száz magyar falu könyvesháza* sorozat. (https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/ - Letöltve: 2024. augusztus 8.) Az ezredforduló időszakáig megjelent néhány fontosabb falutörténeti munka felsorolását l. Hudi 2003. 99. Egyéb, magas szakmai színvonalon álló várostörténeti munkák felsorolását l. Gyáni 2018. 4.

3 Ilyen például az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport (2019–2024) megalakulása és tevékenysége Horváth Gergely Krisztián vezetésével. (A kutatócsoportról bővebben l. https://10generacio.hu/hu/ - Letöltve: 2024. augusztus 8.)

4 Fél Edit és Hofer Tamás a második világháború után, a Heves megyei Átány községben végzett néprajzi kutatást, amelynek eredményei először külföldön jelenhettek csak meg. A három kötetre rugó monografikus elemzés tudományos hatásairól l. A. Gergely 2019. 205–208.

5 Gyáni Gábor is meggyőzően érvel amellett, hogy léteznek olyan történelmi jelenségek, amelyek csak helyi szinten érzékelhetők. Emiatt a helytörténeti kutatások nélkülözhetetlenek a történelemtudomány számára, ezek nem lehetnek eleve alacsonyabb rendű munkák, mint az országtörténeti kutatások. Erre is utal a történész által alkalmazott „helyi történet" elnevezés a negatív konnotációkkal rendelkező „helytörténet" kifejezés helyett. Gyáni 2018. 10–15.

6 A kutatást még másodéves egyetemistaként kezdtem, majd az ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Programjának keretében, Dobszay Tamás és Szijártó István témavezetésével folytattam. A vizsgálatok eredményeiből írt disszertációt 2022-ben védtem meg, az ebből készült

ténésznek lehetősége van egy kijelölt időintervallumon belül a teljes lakosságot egyénenként számba venni. Az alábbi sorokban tehát elsősorban falvak, esetleg kisebb mezővárosok későrendi társadalmának kutatói találhatnak releváns információkat. A nagyobb lakosságszámmal, a régebbi időszakokban is fejlettebb hivatali élettel, önkormányzattal, jelentősebb írásbeliséggel, jellemzően ma már saját levéltárral rendelkező városok múltját vizsgáló történészek szélesebb módszertani spektrumból válogathatnak.[7] Elképzelhető ugyanakkor, hogy egy nagyobb város jól körülhatárolt társadalmi csoportját, egy-egy földrajzi részterületének múltját vizsgáló, vagy éppen egy régió kutatását végző történész számára sem lesz haszontalan néhány gondolat az alábbiak közül.[8]

A helytörténet népszerűségében rejlő lehetőségek

A kisebb települések, falvak és kisvárosok problémái közismertek napjainkban is. Ezek között gyakran említett jelenség az elvándorló fiatalság és az oktatási–kulturális lehetőségek helybeni korlátozottsága. Ezért sem lebecsülendő azoknak a vidéki iskoláknak a gyakorlata, amelyek helytörténeti programot is hirdetnek helyi tantervükben. Ezt a tevékenységet több intézményben is a tanmenetbe épített, helytörténeti tartalmú, mélységelvű, kötelező tanóra mellett a diákokat saját kutatásra ösztönző fakultatív szakkörrel, vagy az élménypedagógiát könnyen megvalósító, iskolán kívüli terepgyakorlattal is ötvözik. Az ilyen foglalkozások valamelyikén részt vett tanulók számára a helytörténet jellemzően két fontos hatást vált ki: egyrészt jó eséllyel még felnőtt korukban is emlékezni fognak valamire, ami különleges, egyedi tudást adott számukra a településről, kialakítva vagy erősítve a helyi identitásuk alapjait, másrészt pozitív viszonyulást eredményez bennük a történelem tantárgy iránt.[9] A két hatás összegződését is láthatja például az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatója akkor, amikor a – többségükben vidékről származó – történelem szakos hallgatók rendszeresen választják szakdolgozati témájuknak szülőfalujuk vagy -városuk történetének feldolgozását.[10]

monográfia 2023-ban jelent meg a Történettudományi Intézet Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának kiadásában: Schweininger 2023.

7 L. pl. Bácskai 2003.

8 A helytörténeti kutatások tárgyát jelentő hely földrajzi kiterjedtségéről l. például: Mályusz 1924; Horváth 2016; Kövér 2016.

9 Schweininger 2017.

10 Csak a legutóbbi egyetemi vizsgaidőszakban három ilyen szakdolgozat bírálatát végeztem el az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszékének oktatójaként: Asztalos 2024; Csörgő 2024; Szabó 2024. Továbbá jelenleg témavezetője vagyok öt egyéb helytörténeti témában íródó munkának is. Az ezekhez tartozó kutatásokban Békéscsaba, Dunaharaszti, Érsekvadkert, Salgótarján és Siófok múltja kapcsán felvetett történeti problémák elemzését végzik a hallgatók.

Ha mindezekhez hozzávesszük a vidéki művelődési intézmények sok esetben teltházakat eredményező helytörténeti előadásainak tényét, rögtön egyértelművé válik a helytörténet tömegeket mozgásban tartó ereje. Ez vitathatatlanul a történelemtudomány gyakorlati hasznosulásának egy látványos formája. A nagy érdeklődés természetesen magával hozza azt, hogy amatőr műkedvelők is nagy számban papírra vetik saját konstrukcióikat, és sok esetben ezeknek a megjelentetéséhez kiadót is találnak. Az így születő művek a legtöbb esetben nélkülözik a legalapvetőbb szakmai kritériumokat is, a helytörténet tudományos művelésére irányuló törekvéseknek sokat ártanak. Persze más történeti témák, irányzatok berkein belül is könyvtárnyi dilettáns irodalom születik – elég csak a második világháború vagy a magyar őstörténet kapcsán megjelent fantazmagóriák köteteire gondolni – ám vélhetően egyetlen más történelemtudományos ág presztízsét sem csökkentették ennyire az amatőrök által írt munkák. Ez évszázados problémája a helytörténetírásnak,[11] ami valószínűleg a dilettáns művek tudományágon belüli páratlanul nagy arányában keresendő: minden település igyekszik valamit megjelentetni a múltjáról, amely, ha megvalósul, csak a trianoni határokon belül eleve több, mint háromezer különböző – általában gyenge szakmai színvonalon álló – kiadványt jelent.[12] Nehéz lenne ennyi hivatásos helytörténészt találni.

Ezen a téren a további száz évben sem várható változás, ha az amatőrök egy jó részére jellemző alázatos tudásigényre a történész szakma továbbra is a legtöbb esetben teljes, sokszor gúnyolódásokkal kísért elzárkózással válaszol. Megfontolandó a kérdés, hogy a mai – a STEM-tudományokat és a gyakorlatiasságot felértékelő, a „bölcsész" kifejezést egyre több esetben szitokszóként használó – világban a tudományos történetírásnak érdemes-e továbbra is eltekinteni az amatőr helytörténet művelésének aktív, rendszerszintű támogatásával indukálható társadalmi haszon hozadékaitól. Véleményem szerint fontos lehet az amatőr kutatók körében meglévő energiákat szakmailag is jól hasznosuló mederbe terelni. A szakmai fórumok és továbbképzések szervezése mellett talán nem lehetetlen olyan, országos vagy regionális méretű projekteket meghirdetni, amelyek alapkutatásait – némi előzetes, gyakorlati tudásátadás után – amatőr helytörténészek is elvégezhetik.

Hasonló kezdeményezésekre már volt példa a magyar történelemtudományban. Többek között Mályusz Elemér híres népiségtörténeti koncepciója is számolt valamelyest – például a dűlőnevek történetének témájában – a falusi tanítók bevonásával,[13] ám a 21. századi hálózatépítési és pályázati lehetőségek talán megengedik azt,

11 Már Mályusz Elemér is utalt erre, többek között 1924-ben. Mályusz 1924. 541–542.

12 Az amatörizmus kialakulásáról l. Gyáni 2018. 7–9.

13 Mályusz 1931. 259–266. A felhívás gyorsan követőkre talált a tudományos körökben is. Nem sokkal később Mályuszra többször pozitívan hivatkozó tudományos értekezés és módszertani tanulmány is született a dűlőnév-kutatás kapcsán. Péterdi 1934; Weidlein 1935.

hogy újra fantáziálni lehessen az amatőrök és a szakmabeliek közösen végrehajtott, nagyszabású terveiről. Az optimista gondolatok okát adhatják továbbá az együttműködést más dimenzióba helyező új eszközök, az online kommunikációs platformok és a digitális adatbázisok fejlettségében, elterjedtségében rejlő lehetőségek is. A program szakmai indokoltsága mellett pedig talán még jobban lehet érvelni, mint korábban, hiszen a lokális problémák kutatásának szükségessége egyre szélesebb körben kinyilatkoztatást nyer. Vagyis a helytörténet továbbra is tetten érhető alacsony presztízse ellenére úgy tűnik, a nemzetközi és hazai tudományos trend mégis csak egyre kedvezőbb a helyi vizsgálatok szakmai érvényesülése szempontjából. Jellemző, hogy a 2010-es évek második felében három olyan kutatócsoport is megkapta a Magyar Tudományos Akadémia Lendület Programjának támogatását, amelyek részben vagy egészben lokális történeti terekben észlelhető problémákat kutattak.[14]

A vidék tereinek, személyiségeinek múltja iránti, fellendülő érdeklődést támasztja alá a családfakutatás talán minden korábbinál nagyobb népszerűsége is a laikusok körében. Már vannak Magyarországon olyan vállalkozások, amelyek ezt a tevékenységet végezve a piacról tudnak megélni.[15] Ez is nagy változás tehát az elmúlt évtizedekhez képest: ma már nem ütközik feltétlenül ideológiai töltetű megbélyegzésbe, esetleg tabusításba egy család múltja iránt érdeklődő kutatás. A családkutatás történelmi látószöge pedig nagyon hasonlatos a helytörténetéhez. Mindkét esetben jellemzően mikroszintű elemzést végeznek a kutatók, a fókuszban az országos politikai folyamatokra kevés ráhatással bíró személyek és az általuk lakott tér található. Ebből következően egy családtörténeti kutatás sok elemében egy adott tér múltját is közvetlenül vizsgálja, vagyis a családtörténet iránt érdeklődő személy vélhetően a vonatkozó helytörténeti munkákat is örömmel fogadja.

Egy jövőbeli országos helytörténeti hálózat felépítésének munkájában a hazai levéltári és művelődésszervezői struktúra továbbra is alkalmas lenne arra, hogy akár minden településen megszólítson érdeklődőket, akik egy-egy kutatási projekt adatbázisát a saját településük anyagaival gazdagíthatnák. A hasonló munkára már nemegyszer felülről utasított,[16] ám rendszeresen túlterhelt tanárok mellett művelő-

14 MTA BTK Lendület Családtörténeti Kutatócsoport, MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. (A kutatócsoportokról bővebben l. https://families.hu/, https://10generacio.hu/hu/, https://histfolk.elte.hu/ - Letöltve: 2024. augusztus 8.)

15 L. például a Családfakutatás nevű budapesti céget. https://www.csaladfakutatas.hu/ Újabban ismeretterjesztő magazin is kapható az újságárusoknál kifejezetten ebben a témakörben. A Magyar Országos Levéltár korábbi főosztályvezetője, Kollega Tarsoly István főszerkesztő által alapított lap, a *Családfa* honlapján egyenesen az olvasható, hogy a „*családtörténet-kutatás az egyik legkedveltebb szabadidős tevékenység*".

16 Többek között az 1950-es években is kísérleteztek azzal, hogy egy-egy tanár számára munkaköri kötelességként előírják a helytörténeti célú levéltári kutatást. Tanulságos képet fest erről a struktúráról Soós Imre: „*Az egyik megye tanácsának oktatási osztálya 1955-ben kiadta az utasítást, hogy minden*

désszervezők, vagy akár vakációjukat töltő gimnazisták, egyetemisták, esetleg nyugdíjas értelmiségiek is bevonhatók lennének. A toborzásban támaszkodni lehetne emellett a Honismereti Szövetség tagságára is. A szervezet jól kiépített országos struktúrában, 19 megyei és egy fővárosi tagszervezettel, sok rendezvénnyel több száz helytörténet iránt érdeklődő műkedvelőt ér el rendszeresen. A 2022-ben Sátoraljaújhelyen megrendezett XXVI. Országos Ifjúsági Honismereti Akadémia nevű rendezvényükön például 54 diák és 26 felkészítő tanár vett részt, a szegedi VII. Honés Népismeret Konferenciát ugyanebben az évben 70 jelenlévővel tartották meg.[17] Ezek tekintélyes számok, főleg annak fényében, hogy a két rendezvényen részt vett csoportok között feltehetően kicsi volt a személyi átfedés. A nagy létszámú tagság körében sokan publikálnak is a Szövetség folyóiratába, az 51. évfolyamába lépett *Honismeret* című lapba. Az itt megjelent közlemények, cikkek színvonala már eleve jelenthetne egyfajta szelekciós mutatót a helytörténeti projekt adatgyűjtőinek kiválasztása, és továbbképzésre hívása szempontjából, illetve a Honismereti Szövetség történészekből, muzeológusokból és néprajzosokból álló vezetőségének ajánlása sem lenne érdektelen ebből a szempontból. Hasonló módon lehetne a helytörténeti hálózat kialakításához aktív támogatást kérni a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület tagjaitól. A 2011-ben alakult, mára 869 rendes és 1443 pártoló tagot a soraiban tudó szervezet körül tevékenykedők számára valószínűleg nem idegen például az anyakönyvi kutatás.[18]

A fenti szervezetekben kutatói munkát vállaló önkéntesek közül feltehetően több olyan személyt találhatna a szakma, aki hatékonyan közreműködne professzionális történeti vizsgálatok adatgyűjtésében is. A dűlőnevek mellett valószínűleg akár anyakönyvek, telekkönyvek, egyéb összeírások adatainak, helyi választási eredményeknek a számítógépes rendszerezése is lehetővé válna ebben az összefogásban. Ráadásul így egy sajátos formában valósulhatna meg a történelemtudományban so-

falusi általános iskola igazgatója dolgozza föl, vagy egyik pedagógusával dolgoztassa föl faluja történetét. A szükséges levéltári kutatás elvégzésére minden falu kap egy kutatónapot. Az egynapos kutatóút költségeit fedezik, de ez alatt az egy nap alatt vegyenek birtokba minden levéltári adatot. Máskor tetszetős tematikát adunk eléjük [értsd: a tanárok elé], *csak arról nem tájékoztatjuk őket, hogy a szép gondolatmenet kidolgozásához hol, milyen lelőhelyen, milyen iratállagokban milyen jellegű kérdésekre kapnak választ. Helyénvaló volna falutörténeti tematikáinkat úgy megfogalmaznunk, hogy az a bizonyos »nem szakember« a munkája során felmerülő nehézségek leküzdésének módjáról is tájékoztatást kapjon. Véleményem szerint az előbb felsorolt nehézségek közül a falusi pedagógus szorgalmas tanulással egyiket-másikat esetleg le tudja küzdeni, de a nyelvismeret hiányából eredő nehézséget már nem lesz képes leküzdeni s ez az a pont, ahol a vidéki levéltárak dolgozóinak kell megteremteniök a segítés valamilyen formáját.*" Soós 1960. 334.

17 A Honismereti Szövetség honlapján megtalálható legfrissebb beszámoló a 2022. év eseményeibe ad betekintést. Szakmai beszámoló a Honismereti Szövetség 2022. évi munkájáról. (https://honismeret.hu/wp-content/uploads/2023/05/szakmai_beszamolo_2022.pdf - Letöltve: 2024. augusztus 9.)

18 Magyar Családtörténet-kutató Egyesület honlapja. (https://macse.hu/society/tagjaink.php - Letöltve: 2024. augusztus 9.)

kak által szintén régóta hiányolt team-munka. A források másolatainak elkészítésében és elektronikus elküldésében a megyei levéltárak nyújthatnának segítséget, bár az otthoni munkavégzés a digitalizálás előrehaladottságának következtében ma sok esetben – például az anyakönyvek terén – eleve megoldott lenne. Az adatok beérkeztetésére szintén a digitalizáció révén rendelkezésre álló eszközök nyújthatnának egyszerű teret. Az így felépített adatbázisok felbecsülhetetlen értékűek lennének a magyar történelemtudomány minden ága számára.

Kétségkívül nehéz tevékenységet jelentene ugyanakkor ilyen munkamegosztásban a Benda Gyula által a hivatásos szakemberekre vonatkozóan is problémásnak tartott ellenőrzés folyamata.[19] Ám talán a megfelelő előképzésen részt vett amatőrök adatainak szúrópróba-szerű kontrollja elegendő lehet a tapasztalt történészek számára, hogy képet alkossanak „adatgyűjtőik" munkájának minőségéről. Természetesen a továbbképzést teljesítő, de a munkáját mégis tartósan nem megfelelő színvonalon végző műkedvelők eltanácsolása akár még a folyamatnak ezen a szintjén is szükséges lehet. Az adatok összesítése, a következmények levonása, a narratíva megalkotása természetesen kizárólag a projektben részt vevő történészek dolga lenne, akik az amatőrök munkája révén egy-egy történeti táj közösségeinek modern elemzéséhez kapnának rövid időn belül releváns forrásbázist.

Ez alapján eleve magának a tájnak a pontos határait is meggyőzően ki lehetne jelölni a vizsgált téma szempontjából.[20] Továbbá például csak a házassági anyakönyvek házas felek lakhelyére vonatkozó információinak azonos időintervallumot átfogó, interlokális összevetéséből beható képet lehetne alkotni a tájra jellemző migrációs tendenciákról, kapcsolati hálóról.[21] Ennél az egyetlen forrástípusnál maradva: az első házasodók életkorának feldolgozásával olyan fontos társadalomtörténeti motívumot lehetne egzakt módon vizsgálni, amelynek okai a kutatott táj etnikai, vallási, de akár földrajzi és gazdasági sajátosságainak finom rezdüléseiből fakadnak. Mindezzel pedig egy fél évszázados, John Hajnal által elindított történeti demográfiai diskurzushoz lehetne csatolni nemzetközi színtéren is a lokális kutatást.[22] Utóbbi témában már többek között Őri Péter is végzett komplex, 18. századra vonatkozó demográfiai vizsgálatokat. Ebben 121, az egykori Pest–Pilis–Solt–(Kiskun) vármegyéhez tartozó települések lélekösszeírásait elemezte.[23] Nyilvánvaló, hogy komoly relevanciával bírna ennek a rendkívüli kutatásnak a folytatása nagyobb térre vonatkozóan is.

A program fókuszába állítható témák meríthetők továbbá a Horváth Gergely Krisztián által megemlített kutatandó területekről is. Ilyen például a mezőgazdasági

19 Benda 2006. 73.

20 A történeti táj meghatározásáról, jelentőségéről l. Faragó 1984.

21 Schweininger 2023. 182–192.

22 Hajnal 1965. A Hajnal-tézis kritikájára l. például: Faragó 2001.

23 Őri 2003.

nagyüzemek jellemzőinek vagy az állami centralizáció és a helyi autonómia lokális megjelenésének korszakokon átívelő vizsgálata,[24] de folyhatna kutatás akár a Benda Gyula által hiányolt, 18. századra irányuló, országos szintű mortalitási mutatók összegyűjtése és elemzése,[25] vagy Kápolnai Iván felvetése nyomán a *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára* című sorozat kiadványainak hiányzó, felekezeti viszonyokra vonatkozó adatainak egyszerű pótlása, az ehhez kapcsolódó helyi jellegű elemzések elkészítése terén.[26] Mindezek mellett akár a mályuszi népiségtörténet szellemiségének megfelelően interdiszciplináris kutatási témák is felvethetők lennének. A különböző tudományok együttműködésére jó példa lehet a közelmúltból a Bárth Dániel vezetésével tevékenykedő néprajzos kutatócsoport munkássága, amely néhány esetben történészeket is bevonva az egyháztörténet és a történeti folklorisztika összehangolására törekedett.[27] A történelemtudomány oldaláról pedig például az Erdélyi Gabriella által szervezett családtörténeti kutatócsoport vont be többek között régészeket és művészettörténészeket a nemegyszer helytörténeti tárgykört is érintő vizsgálataik közé.[28]

Az országos szinten összehangolt lokális vizsgálatokhoz tehát több irányból is érkezhetne a konkrét téma. Ennek kijelölésekor fontos lenne mérlegelni, hogy a kutatás alapja egy kvantitatív forrásbázis lehessen, hiszen így lennének bevonhatók az amatőrök nagy hatékonysággal a projektbe. Az adatbázis-építőkké vált műkedvelők egy részétől ugyanakkor valószínűleg nem várható el az, hogy teljesen lemondjanak publikálási igényeikről. Ám úgy gondolom, hogy ezekből az ambíciókból is fakadhatna némi szakmai haszon. A kutatási projektet vezető történészek felhívhatnák a figyelmet olyan, az adatbázisból jól leszűrhető helyi problémákra, amelyek esettanulmány jellegű kibontására bíztathatnák a körből kiemelkedő, az íráshoz ragaszkodó amatőr kollégáikat, és mentorálásukkal segíthetnék a munka elkészülését. Ezzel szintén egy többek által kívánt tényező valósulhatna meg: a tartós párbeszéd a szakma és a laikus érdeklődők között. A történelemtudomány sajátos expanzióba léphetne így a tudományos intézmények falain túl is, ami a társadalom egy látható

24 Horváth 2016. 64–69.

25 Benda 2000. 122.

26 Benda 2004. 17.

27 A 2018 és 2023 között működő MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport a helytörténethez szorosan köthető művek sorát jelentette meg. Ilyen például Bednárik János monográfiája: Bednárik 2020. A kutatócsoport több esetben hívott történészeket szakmai fórumaira. Ilyen volt például a 2020-ban megrendezett, a *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben* című konferencia. A kutatócsoport elhivatottságát a tudományközi kapcsolatok erősítésében jelezte a *Diszciplínák párbeszéde* című kerekasztal-beszélgetések rendszeres megszervezése is.

28 A 2017 és 2022 között működő MTA BTK Lendület Családtörténeti Kutatócsoport kutatásainak fókuszában a mozaikcsaládok története állt. Ez önmagában igényelte a legtöbb kutatási projekt kapcsán a történeti demográfiai és mikrotörténeti megközelítést, amely sok esetben kapcsolható helyi történetekhez. L. például: Szilágyi 2018; Géra 2019.

csoportja körében erősíthetné például a kritikai gondolkodás képességét vagy egyszerűen a tudomány és a tudósközösség iránti érzékenységet. Az egyetemen oktató szakemberek pedig ugyanezen helyi problémák közül kínálhatnának fel néhányat beadandó dolgozat témájaként a helytörténeti szemináriumukon részt vevő vagy ebben a műfajban szakdolgozati kutatási tárgyat kereső hallgatóik számára. Ez elősegíthetné, hogy a jövendőbeli történészek már a képzésük során csatlakozhassanak egy szakmai hálózathoz, ne elszigetelten dolgozzanak, és így munkáikkal egymást erősítve hirdessék a tudományág régi vágyát: a kutatói szintű intézményesülés elérését.

Az ilyen vagy ehhez hasonló program természetesen nem garantálhatná azt, hogy egyáltalán ne szülessenek az országban dilettáns helytörténeti művek, de ez a műfajban írt, szakmailag elfogadható publikációk arányát a gyenge színvonalúakéhoz képest jó eséllyel növelné. Ezt azzal érné el, hogy az amatőrök alkotói idejét szakmailag megalapozott részkutatásokkal töltené ki, és elérné, hogy lehetőségük legyen a szakma felől érkező kéznyújtás elfogadására, ha mégis publikálni szeretnének. Ilyenkor a képzett történész feladata lenne, hogy a problémaközpontú szemléletmód irányába terelje az amatőr kollégát is. Amennyiben egy potenciális szerző ezt nem fogadná el, tehát nem a történész útmutatásainak megfelelően végezné esettanulmányának megírását, akkor nem kapná meg művére a kialakuló helytörténeti hálózat szakmai támogatását. Azok, akik viszont szakszerűen dolgoznak, megkapnák a szakma pártfogását. Ez pedig minden hasonló munkánál – mint egyfajta minőségbiztosítási szempontból fontos tényező – feltüntetésre kerülne, a lektor és mentor nevével együtt, akár egy hosszú távon megjelenő, az egyes települések anyagi támogatását is elfogadó sorozat részeként piacra kerülő kiadvány elején. Egy ilyen sorozatban publikálni az amatőr szerzőnek is rangot jelenthetne, a szakma időt spórolna és további információkat nyerne, miközben a kötet az olvasóközönség felé is jelezné: továbbra sem végzett történész írta a munkát, nem várható el minden esetben mély, árnyalt elemzés, ugyanakkor a mű alapvető kérdésfelvetése releváns, forrásmegjelölései egyértelműek, a szöveg mentes az áltudományos tartalmaktól. Az így megjelenő szövegek akár arra is alkalmasak lehetnek, hogy néhány hivatásos történész figyelmét is felkeltsék egy adott lokális probléma iránt, amelynek esetleges mélyebb elemzésére már maguk vállalkozhatnának. Ugyanez a metodika működhetne egy szakmailag lektorált honlap esetében is, amely a projekt eredményeit az *open access* jegyében szisztematikusan adná közre.

Kétségtelen, hogy a fentiekben leírtak egy utópia elnagyolt vázlatát jelentik csupán. Nyilvánvaló például, hogy legalább a történészek mentori és publikációs tevékenységét, a levéltárosok igyekezetét, illetve a projektbe belépő, és ott jól teljesítő amatőrök gyűjtőmunkáját szükséges lenne értékelhető módon finanszírozni ahhoz, hogy bármilyen hasonló hálózat felépítése elkezdődhessen. Amíg ez nem áll rendelkezésre, addig a hasonló irányú programok megvalósulása helyett legfeljebb a történészek lelkesedéséből fakadó, korlátozott kiterjedésű együttműködések létre-

hozása realizálható. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy az ilyen típusú összefogásnak a tudományos hatásai sem lennének feltétlenül lebecsülhetők, hiszen a fentiek során láttuk: több civil szervezet rendszeresen tud nagy létszámú csoportokat mozgatni azok puszta lelkesedéséből, történelem iránti érdeklődéséből. Ennek összehangolása egy vagy több történész részéről akár önmagában kifizetődő szakmai cél lehet, mindenféle külön pénzügyi forrás hiányában is. Egy jól szervezett történelemtudományos projektben részt venni, egy népszerű honlapon egy bemutatkozó interjút adni, saját adattárakat publikálni, kiadványok közreműködőjeként szerepelni a szakmai nyilvánosság előtt, mind-mind komoly motivációs forrásul szolgálhat az amatőrök számára. A történész pedig a regionális kutatások terén akár soha nem látott méretű adatbázis alapján alkothatná meg történeti műveit. Talán emiatt sem teljesen hiábavaló annak a diskurzusnak a megkezdése, amely a helytörténetet régóta béklyóban tartó amatörizmus problémájának megállapítása mellett a helyzet valamiféle megoldására, javítására törekszik, egy, a jövőben esetleg elérhető pályázati forráshoz vagy egyéb nagyszabású állami programhoz kapcsolható szakmai tervet dolgoz ki, és felveti ezen a téren a történész szakma kezdeményező szerepének lehetőségét, az elszenvedő szerep helyett.

A forráshiány enyhítésének lehetősége

A helytörténet területét választó professzionális történészek is gyakran nehéz helyzetbe kerülnek, ha a műfajt sújtó másik állandó problémával, a forráshiánnyal szembesülnek. A későrendi korszakot kutató szakemberek is sokszor komplett évtizedeket hagynak ki elemzéseikből egyszerűen azért, mert nem találnak ezekhez forrásokat. Ebben a helyzetben időről időre kénytelenek arról írni, amiről viszont fellelnek anyagot, ezzel azt sejtetve az olvasóval, hogy amiről van forrás, az feltétlenül fontos a hely történetét illetően, amelyről nincs, az pedig szóra sem érdemes. Ugyanez okozhat zavarokat egy problémaközpontú helytörténeti munka kapcsán is: a felvetett kérdés megválaszolásának útját a megtalált források kényszerű keretek közé szorítják.

A 18. század úrbéres településeire vonatkozóan a latinul és németül értő történészek rendszerint a földesúri hagyatékokban fennmaradt, esetleg a vármegyei közigazgatásra vonatkozó iratanyagban talált forrásokra építik írásukat. Ezekben a kutatók például arról találhatnak jelentős mennyiségű szöveget, hogy egy kiterjedt uradalom távoli városban élő tulajdonosa miként fejlesztette majorságának a vizsgált falu határában létesült gazdasági egységét. Adott esetben, a földesúri adminisztráció fejlettségének köszönhetően, hiába maradt fenn erről sok írásos forrás, könnyen belátható, hogy például egy nagy tehenészet építéséhez rendelt faanyag szállításának dilemmái vagy az innen származó tej eladásának kérdései kevésbé befolyásolhatták a kutatott falu életét, mint az uradalmi gazdaság helyzetét. Persze,

ha ezekben az iratokban a tehenészetben robotoló falusiakról, az ott alkalmazott szakemberek helyi jobbágygazdaságokra is hatással lévő reformjairól vagy éppen a majorság egy részének bérbeadásáról van szó, akkor az már sokkal inkább releváns lehet a kutatott téma szempontjából. Itt különösen fontos a kinyerhető információk hangsúlyozásának mértékére irányuló józan mérlegelés. Ám sajnálatos módon előfordulhat, hogy ezeknek a forrásoknak a születésekor például éppen egy lokális jellegű gyilkos járvány szedte áldozatait a faluban: jobbágygazdák maradtak örökös és munkaerő nélkül, gyermekek szülők nélkül. Az ott élők minden gondolata ekörül forgott, imájukba nem foglaltak mást, csak a vész megállítását kérő fohászt. A közösség korszerkezeti, gazdasági vagy társadalmi struktúrája pedig néhány hét alatt jelentős mértékben megváltozott. Erről ugyanakkor nem tájékoztatja a kutatót az uradalmi levéltárban megőrzött, falura vonatkozó, akár nagy mennyiségű iratanyag, így ez könnyen teljes homályban maradhat.

A korszakot vizsgáló történészek sokszor felismerik ezért a településeken élőket név szerint említő földesúri vagy vármegyei adminisztráció által készített források nagy értékét. Ennek nyomatékot adva több esetben egy-egy év teljes betelepítési listáját vagy éppen a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során készített egyik helyi névsort a főszövegben is közlik. Az ezek alapján megírt, sokszor kiváló gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések ugyanakkor nem egy esetben így is hiányosak. A forrásadottságok miatt ugyanis eleve el kell tekinteniük attól, hogy megjelenítsék a helyen élt nem úrbéres lakosságot vagy adott esetben a nem háztartásfő státusban lévő egyéneket: jellemzően a nőket és a gyermekeket. Pedig egy kisebb lakosságszámú település vizsgálata során éppen az lehet az egyik nagy kutatói előny, hogy esély kínálkozik a különböző időszakokban ott élt teljes közösség számbavételére. Úgy gondolom, ez elengedhetetlen folyamata a falvak, kisebb mezővárosok helytörténeti vizsgálatának. Egy közösség megismerésére indított kíséret ugyanis ritkán kezdődik el az oda tartozó egyének egyszerű számbavétele nélkül. Ha napjainkban egy multinacionális vállalathoz új csoportvezető, vagy egy iskolai osztályhoz új osztályfőnök érkezik, valószínűleg a rájuk bízott kör megismerését ők is egy, a csoportról készült lista tanulmányozásával kezdik. Ez ebben a folyamatban az első vagy inkább a nulladik lépés. A 18–19. századi települések közösségét kutató történész szerencsés helyzetben van: ezt az alapműveletet ő is nagy eséllyel elvégezheti.

A kulcsforrást ehhez az anyakönyvek jelentik. A módszertant pedig a történeti demográfia szolgáltatja. A 18. században majdnem minden egyház- és hitközség rendelkezett már anyakönyvekkel. Ezek vezetése általában ekkor indult, ebből kifolyólag természetesen sok helyen nehézségek léphettek fel bármelyik felekezet adminisztrációjában. Az emiatt kialakuló hiányosságok kiszűrésére ma már biztos módszerek léteznek,[29] és a történeti demográfiát művelők egyetértenek abban, hogy

29 Benda 1997. 77–92.; Schweininger 2023. 32–72.

a kezdeti nagyobb hiátusok utáni – rendszerint – kisebb kimaradások ellenére ez a forráscsoport remekül alkalmazható a népesedési folyamatok precíz feltérképezéséhez. Sőt, ezen túl, a matrikulákból nyert adatokkal még egyéb más történeti folyamatok is jól alátámaszthatók. Ezek közül néhány példa bemutatására visszatérek a későbbiekben. Az anyakönyvek magyarországi vezetését egy 1827-ben született törvény is megerősítette. Ez kötelezte a felekezeteket arra, hogy másodpéldányokat is készítsenek ebből a dokumentumtípusból, és megküldjék azokat az adott megyei levéltárnak.[30] Bár ezt nem minden esetben tették meg hiánytalanul, az mindenképpen örvendetes, hogy az erre az időre vonatkozó kutatások kapcsán már egy új lehetőség is a szakemberek rendelkezésére áll az esetlegesen helyben elveszett adatok pótlására. Vagyis az 1848 előtti évtizedek kutatója az anyakönyveket szemügyre véve nagy eséllyel azt tapasztalhatja: egy alig ezerfős falu kapcsán is több, mint százezer adat tárul fel előtte. Ráadásul ezek mindegyike közvetlen információt tartalmaz a helyben lakókról. Felhasználásukkal egyszerű zsellérek évszázadokkal korábban homályba vesző életének sarokpontjai is kiélesedhetnek a történész mikroszkópjában. Úgy gondolom, hogy egy sok ezer elemet tartalmazó anyakönyvi adatbázis felépítése és az ebből végrehajtott alapvető történeti demográfiai vizsgálatok eredményeinek megfogalmazása önmagában komoly gyógyír a krónikus forráshiányra. Így könnyen előfordulhat ugyanis, hogy a kutatásban – legalábbis a népmozgalmi tendenciák leírása terén – egyáltalán nem lesznek kimaradó évek. Ami pedig talán még ennél is nagyobb hasznát adhatja ennek a munkának: a helytörténeti vizsgálat olyan masszív alapot kap, amelyre bármely más forrásból nyert információk is ráépíthetők, így a történeti narratíva épülete jóval stabilabbá válik. Vagyis egy anyakönyvi adatbázis tükrében más források is könnyen felértékelődhetnek. Rögtön kontextusba állítható az összes esetlegesen fennmaradt tény a helyi népesség aktuális állapotával, az adott időszakra jellemző közösségi normákkal.

Új értelmet nyerhet a község határában épített majorsági tehenészet is, ha az anyakönyvekből például az látható, hogy éppen ennek az allodiális gazdasági egységnek az elindulását követően növekedett meg a születések száma a faluban. Ezt realizálva jöhet az okkeresés: ha egyszerre több, addig nem látott név bukkant fel a vonatkozó matrikulákban, akkor gyanítható, hogy új uradalmi alkalmazottak települtek a faluba. Ha a helyi, fiatal házasok közül írtak be szokatlanul sok új szülőt, az lehet annak a jele, hogy a szabadmenetelű közösség lakosság-megtartó ereje növekedett. Utóbbi bekövetkezhetett többek között azért is, mert a bomló rendi világ egyik sajátosságaként a roboton felül akár bérmunkában is alkalmazhattak falusi fejőket vagy kaszálólegényeket a tehenészetben. Ezzel a jelentősebb jobbágytelek-

30 1827. évi XXIII. törvénycikk az egyházi anyakönyveknek másod példányban a törvényhatóságok levéltárába helyezéséről s ott leendő őrzéséről. (https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=82700023.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26. - Letöltve: 2024. augusztus 13.)

kel nem rendelkező családok is komoly, helybéli megélhetési forráshoz juthattak, így nem kellett elköltözniük. Ha pedig a törvénytelen születések száma ugrott meg a falu határában épített, „svájci legényeket"[31] alkalmazó tehenészetben, akkor más, már az erkölcsi normák változásának irányába mutató hipotézis állítható fel.

Az anyakönyvekből nyerhető információk mellé ugyanakkor érdemes más, szintén kvantitatív jellegű adatokat is bevonni az adatbázisba: a lakosság vertikális metszetét nyújtó összeírások például külön távlatokat nyithatnak az elemzésben. Néhány ilyen, az állami levéltárakban megtalálható, fontos összeírást már említettem: a betelepítési listákat és a Mária Terézia-féle urbárium kiadásakor készített helyi tabellákat. Utóbbi dokumentumhoz kapcsolódóan kiváló forrásismertetés is rendelkezésére áll a kutatóknak,[32] amely alapján már akár szintén online is megkezdhetik ennek az iratnak a tanulmányozását: a Magyar Nemzeti Levéltár elektronikus adatbázisában a legtöbb korabeli úrbéres település anyaga megtalálható a történelmi Magyarország területéről digitalizált formában is.[33] Ezeknek a forrásoknak ritkán említett külön jelentőséget ad, hogy az egyes településekre vonatkozó felmérés során belevették az esetegesen korábban is létezett urbáriumok szövegeit, listáit, így a történész a vizsgált településének korábbi jogi helyzetére utaló adatokat is megtalálhatja itt. Ezeket is érdemes az adatbázisába felvennie, a Mária Terézia rendelete nyomán elkészített, az urbáriumokban a nyomtatott mezőkbe írt, általában másodikként közölt lista adatai mellé. Az így keletkező új Excel- vagy Access-munkalapon természetesen csak az úrbéres, adófizető háztartásfők nevei jelenhetnek meg, de ez az információ már egy kiterjedt anyakönyvi adatbázissal együtt egészen más lehetőségeket ad, mint önmagában használva.

Emellett pedig sok uradalom és megye iratanyaga között fennmaradtak olyan egyéb összeírások, amelyek szintén fontos információkat szolgáltathatnak a helytörténeti kutatóknak: ilyenek például az adóívek. Ezekben is egymás alá írt nevek olvashatók, mellettük különböző összegekkel. Sokszor akkora mennyiségű, évről éve vonatkozóan, hiánytalanul megmaradt információt tartalmaznak ezek a forrástípusok, hogy a kutató el is felejti a forráshiányos helyzetét, egyenesen szelektálnia kell. Például minden ötödik év névsorát veszi fel adatbázisának új munkalapjára, és ha egy háztartás anyagi helyzetének változásait esetleg még közelebbről vizsgálná, akkor a rájuk vonatkozó adatokat természetesen bármikor kikeresheti külön évenkénti bontásban is a levéltári anyagból. A népmozgalmi adatok közül a legnehezebben

31 A 18–19. században több magyarországi uradalomban is megjelentek az úgynevezett svájcerájok. Azok a tehenészetek, amelyek a kor modern szakmai kívánalmainak megfelelően, svájci mintára építették ki tejgazdaságukat. Sok esetben ténylegesen is Svájcból hívtak ehhez alkalmazottakat. L. erről: Szabad 1957. 87.

32 Felhő 1957.

33 Mária Terézia Úrbéri Tabellák (https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/ - Letöltve: 2024. augusztus 13.)

kutatható jellemző, a migráció vizsgálata is lehetővé válhat az összeírások és az anyakönyvi adatok összekapcsolásával, hiszen így az adózó háztartások eltűnésére vagy újak érkezésére is felfigyelhet a történész. Ezek alapján pedig be- és kivándorlási mutatószámokat állapíthat meg, ami jól modellezi a helységre jellemző migrációs tendenciákat.[34] Kétségtelen, hogy például a jelentős nemesi, vagy egyéb nem úrbéres lakossággal rendelkező települések tekintetében ezek a források kisebb relevanciával adnak képet a közösség egésze kapcsán, ám ezek elemzése ilyen esetben sem lehet teljesen haszontalan a helytörténetet művelő szakember számára. Ráadásul komoly segítséget nyújthatnak a hiátusok leküzdésében az egyházi levéltárak: az egyes felekezetek lélekösszeírásai jellemzően a teljesség igényével készültek, vagyis minden hívőt lajstromoztak a gyermekektől az idősekig.

Fontos, hogy az adatfelvétel során a kutató figyelmét ne kerüljék el a kvantitatív információk mellé írt széljegyzetek, apró, narratív bejegyzések. A legtöbb anyakönyv és összeírás rubrikái mellé ugyanis rendszerint olyan megállapításokat írtak a korabeli adminisztrációt végző alkalmazottak, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a helyi társadalom apró rezdüléseiről is ismereteket adjanak. Jellemző például, hogy a plébánián „*D*" betűjelet tettek a tekintélyesebb személyek neve elé, kifejezve ezzel, hogy az oda beírt ember *dominus*nak vagy *domina*nak, tehát úrnak vagy úrhölgynek számított. Ezt néhol nem nemes személyek is kiérdemelték az anyakönyvet vezető egyháziaktól, így a presztízs tekintetében árnyaltabb helyi viszonyok megrajzolását teszik lehetővé ezek a bejegyzések. Az ilyen szövegek részére érdemes az adatbázis munkalapjain egy „megjegyzések" rovatot fenntartani, és később, a helyi történeti narratíva megalkotásakor újra végigtekinteni ezeken. Ebbe a rovatba a kutató természetesen az adatfelvétel során tapasztalt egyéb észrevételeit is feljegyezheti. Például azoknak a házaspároknak a neveit, akik népszerű keresztszülők voltak a helyen, vagy éppen a ritka keresztnevek előfordulását.

A nevek felvétele terén fontos az egységesítés és a következetesség. Vagyis a rendszerint előforduló, általában a bejegyzést végző személytől függően, abszolút esetlegesen változó, nagyszámú vezetéknév-variációkat nem érdemes az adatbázisba is egytől egyig beírni, hiszen ez nagyon megnehezíti a számítógépes keresést. Érdemes egy jellemző formulánál maradni egy családnevet tekintve, és ezt követni az adatfelvétel végéig. Fontos továbbá a nevek nyelvi egységesítése is. Egy kis hely vizsgálata során ugyanis lehetőség van hosszú távú időintervallumok vizsgálatára, és ezalatt bizonyára előkerül a probléma, hogy az anyakönyveket és összeírásokat latinul, németül és magyarul, sőt adott esetben egy településen élt más nemzetiség nyelvén is vezették. Egy személy az élete során így akár négy nyelven, több különböző formában leírt családnévvel is bejegyzésre kerülhetett. A kutató dolga, hogy eldöntse, mely nyelv helyesírása szerint szerepelteti ezeket a személyeket a születendő törté-

34 Schweininger 2023. 164–168.

neti szövegében. Biztos, általánosan elfogadott szakmai elv erre vonatkozóan nincs, ugyanakkor egyértelmű célként kell kitűzni a következetességet ezen a téren is.

A sokadatos elemzéssel induló történeti demográfiai vizsgálat egyetlen hátránya az, amelyet Őri Péter úgy fogalmazott meg, hogy „*csak irgalmatlan mennyiségű munkával lehet eredményt elérni*".[35] Ha ezt a történész nem vállalja, akkor erre is lehet megoldás: a fentiekben bemutatott team-munka. Jellemző, hogy éppen a Központi Statisztikai Hivatal egyik jelenleg is futó történeti demográfiai projektjéhez alkalmaznak gimnazistákat, vagyis amatőröket, községi anyakönyvek feldolgozásához. A csoportos munkához tartozó további pozitívum, hogy napjainkban már a plébániákat és levéltárakat sem kell feltétlenül felkeresni az anyakönyvek szemügyre vételéhez. A mormon egyház munkájának köszönhetően ugyanis ma már a legtöbb magyarországi település anyakönyveit megjelenítő mikrofilmek is elérhetőek digitalizált formában online a *familysearch.org* oldalon. A felületen található anyakönyvi fotók tára ráadásul folyamatosan bővül az 1895 utáni, polgári matrikulák szabadon kutatható lapjaival is.

Már az 1960-as években az *Annales*-iskola második történészgenerációja is felhívta a figyelmet a problémaközpontú lokális kutatások jelentőségére. Ez a szemlélet egyébként gyakorlatilag megfeleltethető a Mályusz által elképzelt korábbi, népiségtörténeti koncepcióban kitűzött vizsgálati metódusok irányainak is. A történelemtudomány nívós képviselői manapság is a problémaorientált történeti megközelítést javasolják a helyi vizsgálatok kapcsán. Ezzel szemben áll a komplexitás elvének azon megnyilvánulása, amelyet követve más kutatók igyekeznek a hely múltját teljes egészében, az országtörténeti szintézisek fejezeteihez hasonló beosztásban megismertetni olvasóikkal. Az ilyen kutatások számára a vizsgált hely önmagában is érdekes. Véleményem szerint az ilyesfajta történeti érdeklődés nem érdemel feltétlenül becsmérlést, hiszen ez egy valós igényt jeleníthet meg ma is sokak számára: megismerni a helyet egészében, amelyhez a legtöbbször személyes kötődés társul. Ez sok ember számára egyfajta önismereti gyakorlat is, így kifejezetten sokan igénylik az ilyen típusú munkákat. Ennek az érdeklődésnek a szolgálata is jelentheti a történelem gyakorlati hasznosulását. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy a szakma részéről jogos az állásfoglalás: komplex szemlélettel ritkán lehet minőségi helytörténetírást produkálni. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a fent bemutatott adatbázis népességtörténetre vonatkozó információihoz hasonló mennyiségű, konstans és releváns anyag álljon a kutató rendelkezésére például a helyi közélet megismerése kapcsán. Ez a tény pedig magával vonja a hangsúlyeltolódás veszélyeit. Egy hely múltjának totális feltérképezéséhez sok esetben még a 20. század kapcsán sem áll rendelkezésre elegendő forrás.[36]

35 Őri 2014. 8.

36 Káli 2003.

Azt gondolom ugyanakkor, hogy a kutató írhat olyan problémaközpontú helytörténeti munkát, amely tekintettel van a komplexitás elvére is. Vagyis ennek szellemében alapvetően egy jól körülhatárolt kérdéskört vizsgál, de – amikor erre lehetősége van – nem mulasztja el egyéb szempontból is bemutatni a helyet. Ezt akkor lehet érvényesen megvalósítani, ha a más résztémában kapott eredmények nem borítják fel az eredeti kérdésfeltevés megválaszolására irányuló gondolatmenetet. Ezeket a résztémákat egyébként rendszerint csatlakoztatni is lehet a kutatás sodorvonalát képező problémakifejtéshez és az erre adott válaszok megfogalmazásához. A fenti adatbázisból megalkotható történeti konstrukció alapvetően történeti demográfiai kérdésfeltevést tesz lehetővé. A helytörténet így kidolgozott módszerek sokaságát kölcsönözheti ettől a tudományágtól. A vizsgált település háztartásait például Peter Laslett háztartásmorfológiai elemzésének eredményeihez,[37] a parasztgazdaságok életciklusait Alekszandr Csajanov modelljéhez lehet mérni,[38] míg a Louis Henry és munkatársai által kifejlesztett családrekonstitúciós vizsgálatok alkalmazásával a mikrotörténeti szálak sokszínűsége növelhető.[39] Ám a történeti demográfiai közegbe bevonhatók egyéb megközelítési módokkal kapott eredmények is: a törvénytelen szülések tendenciáiból vagy a keresztnévadási szokások változásaiból például mentalitástörténeti,[40] a térképek tanulmányozásából történeti földrajzi adalékok is nyerhetők a vizsgált helyről.[41] A kutatás így két szempontból is integráló lehet: a problémaközpontúság a komplexitás elvét, a történeti demográfia pedig több más történelemtudományos módszert kapcsolhat be a helytörténeti kutatásba.

Az adatbázisból kinyerhető információkhoz ilyen módon új források eredményei is társíthatók. Így ágyazódhat be egy helyi jellegű probléma kibontására törekvő történeti narratívába egy esetlegesen fennmaradt peranyag is, ha van hozzá egy komplex, anyakönyvekre és immáron összeírásokra is épített adatbázis. A szári kutatásom során megtaláltam például egy, számomra izgalmasnak tűnő úriszéki jegyzőkönyvet. A tatai Esterházy-uradalom hagyatékában maradt fenn a magyar nyelvű, 1814-ben keletkezett dokumentum. Az irat már nyelvi jellemzőit tekintve sem volt érdektelen, ám a felhasználását végül az indokolta, hogy a négy oldalnyi narratív szöveg főhőseként egy szári fiatal házasember jelent meg. Ő volt Paulini Jakab, aki a tatai földesúr bírósága elé került azért, mert a vád szerint megcsalta a feleségét a szomszéd falu kocsmárosnéjával, emellett rendszeresen csavargó életmódot folytatott: viszonylag hosszú utakra ment, apró tárgyak adásvételével kétséges kereskedelmi ügyletekbe bonyolódott. A vádlott következetesen védekezett a bíróság előtt, de

37 Laslett 1965; Schweininger 2023. 229–232.

38 A modell részletesebb ismertetését l. Pozsgai 2006. 55–58.

39 A módszer leírását, kritikáját és az alkalmazásához részletes, magyar nyelvű útmutatást l. Andorka 1988.

40 Schweininger 2023. 115–123.

41 Schweininger 2023. 58–60, 83–89.

az végül egy hét elzárásra és 25 botütésre ítélte Jakabot, aki ezt követően hazamehetett. Könnyen belátható, hogy ez a történet önmagában még nem sokat árul el Szár község történetéről.

A helyi kutatásokhoz használt, fenti mintára felépített adatbázisból ugyanakkor egy egyszerű számítógépes kereséssel megtalálhatóak voltak az ügy szereplői. Ezzel nemcsak a nevük, a születési, házasodási, halálozási dátumaik, gyermekeik és szüleik alapvető életadatait kaphattam meg egyszerre, hanem például azt is, hogy melyik házban, a falu mely részén lakott Paulini Jakab. Ez utóbbi már az adóívekből lehet világos, hiszen ezeket mindig egy meghatározott rendben írták fel, így – akár egy térképpel kiegészítve – megállapítható a család lakhelye, amely egy társadalmi rétegek szerint is lokális elkülönülést mutató település esetében nem lehet érdektelen. Ezenkívül árulkodtak az összeírások a Paulini-család vagyoni helyzetének alakulásáról, és például arról a nem elhanyagolható tényről, hogy melyik időben ki volt a gazdaság ura. Ez annak fényében vált különösen is érdekessé, hogy Jakab hangsúlyozta a bíróság előtt: sajnos apja még nem adta át neki a háztartás vezetését, de ez tervben van. A magyarországi németeknél egyébként is jellemzően az a szokás élt akkor, hogy az apa még életében átadta gazdaságát egy felnőtt gyermekének. Jakab viszont ezt sokáig nem kapta meg, és így rögtön feltehető a kérdés: lehet, hogy éppen ezért élt csavargó életet? Ráadásul még a per lezárása utáni időre is rálátást adott az adatbázis, hiszen az ottani adatokból kitűnt: az ígéret ellenére Jakab a későbbiekben sem kapta meg a gazdaságot. Ez valószínűleg csak az apja halála után történt meg, de Jakab már ugyanezt a gyakorlatot folytatta vejével is, ő is haláláig megtartotta a háztartásfőséget. Megváltozott a hatalomátadás normája Száron? A válasz: igen. Az adóívek információit és az anyakönyvek halálozási adatait összekapcsolva megállapítható, hogy a 19. századra már a helyi sváb gazdák nagy többsége is, a magyarokhoz hasonló módon, a haláláig őrizte háztartásfői szerepét.[42] Így vezetett egy peranyagban található apró mozzanat egy teljes faluközösség normaváltását eredményező folyamat, illetve a kárpát-medencei magyarság és németség egymásra ható kapcsolataira bizonyítékot adó egyik gazdasági jelenség megtalálásához, és vált rögtön egy mellékes történet ennek a tendenciának az emberi érzelmekre is rávilágító aspektusát megragadni képes, fontos forrásává. Ez a saját kutatásomból vett példa is alátámasztja, hogy az adatbázis felépítésébe megéri energiát fektetni. Az itt található adatokat narratív forrásokkal összekapcsolva pedig a történész kezében a mikroszkóp egyre élesebb képeket adhat, a későrendi korszakra vonatkozó kínzó forráshiány könnyen megszűnhet.

42 Schweininger 2023. 215–220.

Összegzés

Jelen írás igyekezett bemutatni a magyarországi helytörténetírást övező régi problémákat. Eszerint ez egy népszerű, mégis lenézett tudományág; nagy szükség van erre, mégis kevés figyelmet kap a szakmától. Ezekből következik, hogy a hivatásos történészek inkább csak elvétve tévednek a területre, így komoly teret hagynak az amatőr műkedvelőknek. A tanulmány ezeket az ellentmondásokat kísérelte meg feloldani részben új megoldási javaslatokkal.

Az amatörizmus területén a történész szakma kezdeményezését hangsúlyozta, amellyel akár egy országos projekt keretében jöhetne létre egy helytörténeti kutatói hálózat. Ebben megvalósulhatna a kapcsolat különböző településtörténetek releváns adatainak, különböző tudományok megismerési módszereinek, tudós szakembereknek és laikus műkedvelőknek az összekapcsolása. Az így létrejövő kutatásban tehát egyszerre jelenhetne meg az interlokalitás, az interdiszciplinaritás és a kooperativitás.

A helytörténet másik súlyos terhe a forráshiány. Ennek leküzdésére jelen írás a helytörténet történeti demográfiai megközelítési módját és ehhez egy adatbázis felépítését javasolta. Ezt fontos és elengedhetetlen módszerként értékelte különösen a 18. századtól 1848-ig tartó időintervallumra irányuló községi és mezővárosi vizsgálatok esetében. Az anyakönyvek és összeírások elemeiből összeállított forrásbázis nagy valószínűséggel önmagában releváns problémák sorára utaló jeleket nyújt, és a kutatást egy előre megfogalmazott kérdéssel kezdő szakemberek számára is válaszelemeket ad. Az adatbázisban kialakított kvantitatív tartalomhoz más források információi is biztonsággal bevonhatók egy mély elemzés során. Így elérhető az is, hogy a megszületető helytörténeti munka ne csak kizárólag a feltett kérdés megválaszolását szolgáltassa, hanem a helyet néhány egyéb szempontból, más módszerek alkalmazásával is bemutassa.

Kétségesnek tűnik, hogy létezik-e egyáltalán olyan módszertan, amely kifejezetten a problémaközpontú helytörténetíráshoz kötődik.[43] Úgy tűnik, inkább különböző megközelítések léteznek a történelemtudomány különböző ágai felől egy adott helyen keletkező probléma feltérképezésére. Ezek pedig mind-mind magukkal vonzanak egy módszertant. A helytörténet így tudományos módszerek sokaságát integrálhatja. Talán önmagában ez lehet a metodikai sajátossága. Az irányok és hangsúlyok megválasztása természetesen a történész dolga. Erre nem lehet biztos recept.

43 Bár több, kifejezetten falvak történetére vonatkozó módszertani összefoglaló is napvilágot látott már, ezek rendszerint nem a modern, problémaközpontú helytörténetírás alapvetéséből indulnak ki. Ennek ellenére ahhoz kétségtelenül hasznosak is lehetnek, hogy kellő kritikával olvasva néhány ötletet, forrást, alapvető szakirodalmat hozzon a kutató számára a komplex látásmód érvényesítéséhez. Szántó 1992; Pejin 2008.

Minden hely más. A végeredményt tekintve viszont a cél lehet azonos. Az minden esetben kívánatos ugyanis, ha a történész mikroszkópjának képeiből összeállított helyi narratíva is megfelel a Szijártó István által a mikrotörténelem esetében követett és megfogalmazott jellemzőknek: az érdekes, az igazi, a megélt és az általános felé mutató történelem ismérveinek.[44]

Felhasznált irodalom

A. Gergely 2019 = A. Gergely András: A hazai terepkutató klasszikusok. A korrekt parasztok Átányon és társadalomtörténeti hatása. Erdélyi Múzeum 81. (2019:2).

Andorka 1988 = Andorka Rudolf: A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. Budapest, 1988. (A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei 4.)

Asztalos 2024 = Asztalos Zoltán: Kircz István teveli igazgató-tanító pályaképe és hagyatéka. (szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2024.

Bácskai 2003 = Bácskai Vera: A várostörténet újabb dilemmái. In: Vonyó József (szerk.): Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan. Pécs, 2003. 13–28. (Tanulmányok Pécs történetéből 14.)

Bednárik 2020 = Bednárik János: Falusi plébános a polgári korban. Egyház és társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban. Budapest, 2020.

Benda 1997 = Benda Gyula: Keszthely népessége 1696–1851. Történeti Demográfiai Füzetek 16. (1997), 76–146.

Benda 2000 = Benda Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. Történeti Demográfiai Évkönyv 1. (2000), 122–165.

Benda 2004 = Benda Gyula: „Kvantitatívvá tenni a helytörténetírást". Interjú Kápolnai Ivánnal. Korall 15–16. (2004), 5–21.

Benda 2006 = Benda Gyula: A magyar családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege. In: Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György (szerk.): Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 2006. 67–76.

Benda 2008 = Benda Gyula: Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely társadalma 1740–1849). Budapest, 2008.

Csörgő 2024 = Csörgő Bence: Vágkirályfa a XIX. században. (szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2024.

Faragó 1984 = Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése

44 Szijártó 2014. 242–243.

során keletkezett kérdőjelek megválaszolására.). In: Csahók István (szerk.): Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. (1984), 5–38.

Faragó 2001 = Faragó Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. Történeti Demográfiai Évkönyv 2. (2001), 19–64.

Felhő 1957 = Felhő Ibolya: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In: Kovacsics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest, 1957. 200–223.

Für 2000 = Für Lajos: A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására. Budapest, 2000.

Géra 2019 = Géra Eleonóra: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726. Budapest, 2019. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, Magyar családtörténetek: tanulmányok 3.)

Gyáni 2018 = Gyáni Gábor: Helytörténet és országtörténet: kapcsolatuk alakulása. Forrás 50. (2018:7–8), 3–18.

Hajnal 1965 = Hajnal, John: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. (Ed.): Population in History. London, 1965. 101–143.

Horváth 2016 = Horváth Gergely Krisztián: Vidék egy agrártársadalomban? A rurális társadalomtörténet lehetőségei. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Budapest, 2016. 11–28. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.)

Horváth 2022 = Horváth, Gergely Krisztián: Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts. Wien, 2022. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien XVIII.)

Hudi 2003 = Hudi József: A falutörténetírás múltja és jelene Magyarországon. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények 30. (2003:3–4), 90–99.

Husz 2002 = Husz Ildikó: Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében. Budapest, 2002.

Káli 2003 = Káli Csaba: Zalalövő 20. századi történetének másodlagos levéltári forrásai. In: Vonyó József (szerk.): Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan. Pécs, 2003, 177–182. (Tanulmányok Pécs történetéből 14.)

Koloh 2021 = Koloh Gábor: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj". Az ormánsági egykézés története (1790–1941). Budapest, 2021. (A vidék vonzásában 1.)

Kövér 2016 = Kövér György: Van-e, volt-e vidéki történetírás? In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Budapest, 2016, 29–57. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.)

Kövér 2011 = Kövér György: A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest, 2011.

L. Gál 1988 = L. Gál Éva: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766. Budapest, 1988.
Laslett 1965 = Laslett, Peter: The World we have lost. London, 1965.
Mályusz 1924 = Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladata. Századok 58. (1924), 538–556.
Mályusz 1931 = Mályusz Elemér: A népiség története. In: Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új útjai. Budapest, 1931. 237–269.
Őri 2003 = Őri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783. Budapest, 2003. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.)
Őri 2004 = Őri Péter: Előszó. In: Őri Péter (szerk.): Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. Budapest, 2004. 7–9.
Pakot 2013 = Pakot Levente: Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön. Budapest, 2013. (KSH NKI Kutatási Jelentések 95.)
Pejin 2008 = Pejin Attila: A helytörténet-kutatás és -írás kézikönyve. Zenta, 2008.
Péterdi 1934 = Péterdi Ottó: Az észak-bakonyaljai német falvak dűlőnevei. Budapest, 1934. (Német philologiai dolgozatok 61.)
Pozsgai 2006 = Pozsgai Péter: Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén. (Ph.D. disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006.
Schweininger 2017 = Schweininger Péter: Helytörténet hatodikban. Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat 8. (2017:1–2), (https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2017/10/schweininger-peter-helytortenet-hatodikban-08-01-08/ - Letöltve: 2024. augusztus 14.)
Schweininger 2023 = Schweininger Péter: Sváb világok. Népesség és mentalitás Szárón, 1729–1848. Budapest, 2023. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, Magyar Családtörténetek: tanulmányok 9.)
Soós 1960 = Soós Imre: A falutörténeti forrásközlés kérdése. Századok 94. (1960), 333–336.
Szabad 1957 = Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.
Szabó 2024 = Szabó Zétény: Görögkatolikus egyház és társadalom a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. (szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2024.
Szántó 1992 = Szántó Imre: A helytörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdései. Budapest, 1992.
Szijártó 2014 = Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Budapest, 2014. (Mikrotörténelem 7.)
Szilágyi 2018 = Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Budapest, 2018. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, Magyar családtörténetek: tanulmányok 1.)

Tóth 2009 = Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony, 2009.
Varga 2021 = Varga Zsuzsanna: A magyar parasztság esete a szovjet kolhozzal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években. Budapest, 2021.
Weidlein 1935 = Weidlein János: A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai. Századok 69. (1935), 665–692.

Mézes Ádám

Járványadatok és ragálykultúrák

Egy karanténigazgató a hiteles információk nyomában

1765. június 15-én Mária Terézia felszólította a cseh-osztrák kancellária alá tartozó kereskedelmi tanácsot (*Kommerzienrat*), hogy vizsgálja ki, a monarchia miért képtelen pozitív külkereskedelmi mérleget kialakítani az Oszmán Birodalommal.[1] A királynő azt is tudni akarta, hogy szükséges-e új, a jelenleginél előnyösebb vámszerződést kötni a törökökkel. Az új szerződés 1771-ben kerül majd megkötésre, de a királynőnek adott válaszában Johann Bernhard von Degelmann tanácsos addig is erősen szorgalmazta az osztrák exporttevékenység felélénkítését. Ennek azonban több akadálya is volt, a kancellária egy 1766-os jelentése szerint többek között az, hogy a monarchia kereskedői nem akartak átutazni török területre, méghozzá a visszaút miatt nem.[2] A monarchia déli határán a bejövő forgalommal szemben ugyanis rendkívül szigorú járványügyi rendelkezések voltak érvényben, és a kereskedők nem voltak hajlandóak heteket, hónapokat vesztegelni a határátkelők karanténállomásain. Az 1765-ös év a járványokkal szembeni küzdelem történetében is változás szelét hozta, ezért a királynő kérdése ebből a szempontból is időszerű volt. Az erdélyi határállomások elkészültével ugyanis épp ekkorra épült ki teljes hosszában a horvát tengerparttól az erdélyi bércekig húzódó katonai határőrvidék és állandó pestiskordon.[3] Minden határátkelő egyben vesztegzárállomás is volt, ahol a királynő 1770-es egészségügyi alaprendelete (*Generale Normativum in Re Sanitatis*) értelmében még pestismentes időszakban is kötelezővé vált legalább három hétre karanténba vonulni.[4] Az osztrák határőrvidék karanténszabályainak szigorúsága és a személyzet

1 von Herzfeld 1917. 255–56.
2 von Herzfeld 1917. 288.
3 Lesky 1957. 88.
4 Bronza 2019. 180.

rendszeres túlkapásai miatt az oszmán kereskedők gyakran inkább megkerülték a Kárpátokat kelet felé, és Lengyelországon át léptek be a monarchiába.[5]

Jelen esszé kontextusát azok a célzott, kereskedelmi és járványügyi adatgyűjtési erőfeszítések[6] adják, amelyekkel az udvar az 1740-es évektől kezdve igyekezett megalapozni a déli határforgalmi politika felülvizsgálatát. Az információgyűjtésben a karanténállomások vezető szerepet vittek, amit az alábbiakban a Temesi Bánság délnyugati csücskében működő pancsovai karanténállomás példájával fogok illusztrálni. Egy viszonylag ritkán használt forráscsoportra, az állomás karanténnaplóira (*Sanitätsdiaria*) támaszkodva egy karanténigazgató megbízható járványügyi információk után folytatott hajszáját mutatom be. Az esszé egyben amellett érvel, hogy a karanténnaplók nem csak rendészet-, gazdaság-, és orvostörténeti kérdések kutatására használhatók, ahogy azt a szakirodalom gyakran teszi, de kultúrák közötti találkozások elemzésére is.

Az állandó pestiskordon

A Habsburg-kormányzat a 18. század derekán rendkívüli orvosrendészeti intézményt hozott létre az Oszmán Birodalommal közös, déli határán: az Adriától a Radnai-havasokig húzódó szárazföldi pestiskordont, amely a század második felére lényegében megszabadította a monarchiát a pestistől.[7] A kordon a katonai határőrvidék részét képezte, ami nagyban hozzájárult hatékony működéséhez. A pestisveszély elhárítása mellett a déli határvidéknek további hozadéka volt, hogy a kormányzat lényeges államigazgatási és orvosrendészeti tapasztalatokra tudott itt szert tenni. A törököktől a 17. század végén és a 18. század elején vissza- és elhódított területeken ugyanis a kormányzat nem állította vissza a korábbi birtokviszonyokat, így viszonylag akadálymentesen tudott kísérletezni kameralista elméleti alapokon nyugvó igazgatási módszerein.[8] A határvidéken szerzett tapasztalatok később hozzájárultak a felvilágosult államelmélet olyan teoretikusainak munkájához, mint Johann Gottlob von Justi és Joseph von Sonnenfels, valamint a század második felének igazgatási reformjaihoz, köztük az 1770-es egészségügyi alaprendelethez, amelynek célja a monarchia egészségügyének és a járványok elleni küzdelemnek mélyreható reformja volt.[9]

A kordon kialakítása a század elején kezdődött, de eleinte csak ideiglenes karanténállomásokból állt, amelyeknek nem volt állandó személyzete, és csak járvány idején

5 von Herzfeld 1917. 288.
6 Kaps 2011; Pešalj 2019.
7 Lesky 1957; Bazala 1976; Kulcsár 2020; Jesner 2021.
8 Brüser 2010; Marjanucz 2013.
9 Horn 2003; Horn 2007.

működtek. Állandó karanténállomások igénye először VI. Károly 1728-as pestisrendeletében merült fel.[10] Az 1738-as, Szerbiáért vívott háború és az azt követő nagy pestisjárvány újabb motivációt adott a kordon kiépítéséhez, és az 1740-es években a határőrvidéki tartományi kormányzatok sorra létesítették karanténállomásaikat. Ezek már állandóak voltak abban az értelemben, hogy maradandó kőépületek voltak, állandó, kijelölt személyzettel, de többnyire csak pestisveszély idején szabtak ki vesztegzárat az átmenő forgalomra. Ez a helyzet 1770-ben változott meg a fent említett alaprendelettel, amely pestismentes időkben is minimum 21 napos karantént rendelt el minden bejövő személyre. Ez utóbbi, a kereskedelmet nagyban hátráltató intézkedést végül Adam Chenot erdélyi főorvos (*protomedicus*) tanácsára 1785-ben visszavonták.[11]

A kormányzat pestisrendeleteinek értelmében a karanténállomásra érkezők társadalmi állásuktól függetlenül hosszas procedúrára számíthattak.[12] A ruhákat le kellett venni, a karanténsebész megvizsgált mindenkit (a nőket csak bizonyos testrészeiken), a ruhákat közben tisztító füstölésnek vetették alá. Az egészségesnek tűnő személyeket karanténházakba, a betegeket pedig a lazarétumba szállították. Aki ez utóbbi intézményből élve kikerült, áthelyezték a karanténházba, ahol az egészségesekhez hasonlóan meg kellett kezdenie a kiszabott karanténidőszak letöltését, ami a század folyamán változó hosszúságú volt, általában 21, 42 vagy 84 napig tartott. Az állomást csak akkor lehetett elhagyni, ha a karantén teljes időtartamát tünetmentesen vészelte át valaki; tünetek produkálása esetén a karanténidőszak újraindult. Az állomásra érkező tárgyak szintén szortírozásra kerültek, a magánleveleket felbontották, az árukat kicsomagolták, és a levetett ruhákkal együtt osztályozták a pestisméreg hordozására való fogékonyságuk alapján. A pamut, a gyapjú, a textil, a bőr és az állati szőrme a korszak orvostudománya szerint különösen veszélyes volt, míg a fa, a fémek és kövek kevésbé. A tárgyakat leggyakrabban kénes füstöléssel, ecetes főzéssel vagy szellőztetéssel tisztították meg. A karanténállomás kellemetlen, hosszas és drága beavatkozás volt az egyén életébe (az étkeztetés, a takarítás és tisztítás költségeit is fizetni kellett), a fertőzésveszély miatt ráadásul veszélyes is. Egy 1765-ös kormányzati javaslat állomásonként két karanténsebész kinevezését javasolta az addigi egy helyett, mert veszélyesnek tűnt, hogy egyazon karanténsebész végezze a bejövő, adott esetben fertőzött személyek és a karanténból kilépni készülő, egészséges utazók vizsgálatát is.[13]

A teljes kordon 1765-re készült el az erdélyi határőrvidék kialakításával, és a határőrvidékrendszer 1870-es feloszlatásáig kisebb változásokkal a következő állomásokból állt: Rudanovac, Szluin (Slunj), Hrvatska Kostajnica, Gradiška, Brod,

10 Jesner 2021. 37.
11 Lesky 1957. 98–102.
12 Lesky 1957; Balázs 2010; Kulcsár 2020.
13 Balázs 2010. 83.

Mitrovica és Zimony (Zemun) a horvát–szlavón határőrvidéken; Pancsova (Pančevo), Orsova (Orșova) és Mehádia (Mehadia) a Temesi Bánságban; valamint Vulkán, (Vulcan), Vöröstorony (Turnu Roșu), Törcsvár (Bran), Predeál (Predeal), Bodzavásár (Buzău), Ojtoztelep (Oituz), Gyimes (Ghimeș), Gyergyótölgyes (Tulgheș) és Óradna (Rodna) az erdélyi katonai határőrvidéken.[14] A karanténállomások között katonai őrkunyhók láncolata igyekezett megakadályozni az állomások megkerülését.

A pestiskordon rendszere szigorúbb állami felügyeletet jelentett a korábbi határigazgatási gyakorlatnál, és számos feladatott látott el.[15] A karanténállomások vesztegzárgyakorlata és a különféle tisztítóeljárások, amelyeknek személyeket és árukat egyaránt alávetettek, a pestis terjedését igyekeztek megállítani. Ez a funkció az 1830-as években lényegében okafogyottá vált, mivel ekkorra már a Dunai Fejedelemségekben is létesültek karanténállomások. A katonai határőrvidék, fegyveres szolgálattal tartozó parasztjaival akadályt képezett az esetleges oszmán portyáknak, egyben korlátozta a csempészek és banditák mozgását is. A határőrvidék az oszmán oldalról érkező bevándorlókat (*Transmigranten*) aktívan támogatta, a Habsburg oldalról történő illegális mozgást, dezertáló katonákat és elvándorló telepeseket viszont igyekezett feltartóztatni. Ezenfelül, mint arról alább bővebben lesz szó, a kordonnak mindvégig lényeges feladata volt adatokat gyűjteni a migrációs és kereskedelmi forgalomról, valamint járványok terjedéséről.

A pancsovai karanténállomás és forrásai

Pancsova karanténállomása 1740-ben, a Temesi Bánság délnyugati sarkában épült, mindössze tizenöt kilométerre keletre a már meglévő zimonyi állomástól. Mindkét állomás a Konstantinápolyból Szófián, Nišen és Belgrádon át Pestre és Bécsbe vezető nagy kereskedelmi útvonal ellenőrzésére szolgált. A pancsovai karanténállomás két részből állt, a Temes folyó dunai torkolatához közel fekvő, mocsaraktól körülvett előkaranténból (*Vorkontumaz*) és a településen belüli, fallal elkülönített fő karanténállomásból. Az előbbit a „pestisméreg" beszívására és terjesztésére leginkább fogékonynak tartott áruk tárolására és tisztítására használták.[16] A főállomáson, a falon belül helyezkedtek el a karantén alá került személyek szobái, a purifikálásra váró, pestisre kevésbé fogékony áruk raktárai és egy fogadó. A megtisztított áruk raktárai és a karanténon átesett muszlim kereskedők részére külön létesített fogadó (*Haan*) az állomás falán kívül, Pancsova városában kapott helyet.[17]

14 Jesner 2021. 38.
15 Pešalj 2013. 250–251.; Pešalj – Ehmer 2023. 66–114.
16 Balázs 2010. 82, 87.
17 Pešalj 2019. 242.

Az állomás személyzetét a karanténigazgató vezette, alá tartozott két felügyelő (az egyik az adózásért és az útdíjakért, a másik a karantén mindennapi működéséért felelt), egy tolmács (aki nélkülözhetetlen volt, hiszen a vezető tisztségviselők ritkán beszéltek a németen kívül más nyelvet), egy írnok (aki az állomás jelentéseit készítette, és levelezést folytatott más hivatalokkal, mint a zimonyi és a mehádiai karanténállomások, és a temesvári tartományi vezetés), valamint több karanténszolga, akik takarítottak és élelmet vittek a karanténban várakozó utazóknak. A személyzeten belül külön csoportot alkottak azok, akik közvetlenül ki voltak téve az utazók és áruik hordozta fertőzésnek, vagyis a karanténsebész, a felügyelők és a karanténszolgák. Az ő lakásaik az állomás falán belül, az igazgató, a tolmács és az írnok szállása ellenben a falon kívül, Pancsova városában helyezkedett el. Az állomás biztonságát egy határőrszázad (az 1750-es években harminc huszár) vigyázta, akik az állomáson belül és azon kívül, a Duna bal partján felállított őrtornyokban és -kunyhókban helyezkedtek el.

Az állomások az 1750-es évek elejétől információs csomópontként is kezdtek működni. A bécsi kormányzat ebben az időszakban kiterjedt adatgyűjtést hajtott végre a monarchia osztrák, cseh és horvát tartományaiban zajló kereskedelemről. A tartományoknak táblázatos jelentéseket kellett készíteniük az ottani árumozgásokról (*Kommerztabellen*).[18] Az adatgyűjtést a fentebb már említett bécsi kereskedelmi tanács (*Kommerzienrat*) indította, amelynek 1746-os alapítását (*Universal-Kommerzien-Direktorium* néven) a szakirodalom a kereskedelmi statisztika szimbolikus kezdeteként is szokta értelmezni. A Temesi Bánságban eközben jelentős közigazgatási változások mentek végbe.[19] 1751-ben az addigi kettős, katonai-kamarai kormányzás átadta helyét egy teljesen polgári kormányzatnak. Az új civil kormányzat pedig az Ignaz Kempf von Angreth udvari tanácsos vezette bizottság előzetes felmérése alapján elrendelte a természeti erőforrások és a népesség pontosabb felmérését, és szigorúbb számviteli rendszert követelt meg a kormányzati intézményektől.

A bánsági tartományi kormányzat az 1750-es években a karanténállomásoktól karanténtáblázatokat (*Kontumaztabellen*) rendelt be, ezeket pedig a kísérő szöveges karanténnaplókkal (*Sanitätsdiaria*) együtt tovább küldték a bécsi Udvari Egészségügyi Bizottságnak (*Sanitätshofkommission*).[20] A táblázatok listázták az állomásra belépő és onnan kilépő személyeket, az érkezés és távozás időpontját, a foglalkozásukat, etnikai-vallási hovatartozásukat, a birodalomba való belépés okait, és hogy milyen és mennyi jószágot és portékát hoztak magukkal. Ilyen szempontból a monarchia más területein készült kereskedelmi táblázatokhoz hasonlítanak. A naplókba a határon túl, oszmán területen terjedő, fertőző(nek tűnő) betegségekről szóló híreket,

18 Kaps 2011.

19 Heppner – Jesner 2020; Landais 2020.

20 Pešalj 2019. 244–250.

az állomás működésével kapcsolatos problémákat, valamint a tartományi és udvari kormányzat rendeleteinek, pestispátenseinek és vámrendelkezéseinek betartatásával kapcsolatos eseményeket iktatták be. Változó időközönként készültek (feltehetően az említésre érdemes események függvényében), hol kéthetente, hol ritkábban, tehát nem sürgős híreket akartak közölni, inkább az állomás feletti adminisztratív ellenőrzés eszközének tűnnek. Jelenleg Pancsovából és Mehádiából ismeretes ilyen fennmaradt irategyüttes, táblázatok az 1752 és 1755, naplók pedig az 1754 és 1756 közötti időszakról.[21]

Liminális típusú találkozások

A pestistraktátusokkal, kormányzati rendeletekkel és más normatív forrásokkal szemben a karanténnaplók az állomások tényleges működésébe nyújtanak bepillantást. A naplók rendkívül értékes források azon kutatási projektek számára, amelyek a pestiskordont megélt tapasztalatként, az élet részeként mutatják be; Sonia Horn még 2007-ben hívta fel a figyelmet az ilyen irányú tanulmányok hiányára.[22] Azóta több munka is született ebben a szellemben, különböző aspektusokat vizsgálva, mint például a migráció, a társadalmi fegyelmezés, vagy kultúrák együttélése. Az alábbiakban a pancsovai karanténállomás 1754 és 1756 között készült naplóira támaszkodva szolgáltatok adalékokat a pestiskordon mindennapjainak vizsgálatához. A tárgyalt időszakban a karanténigazgató mindvégig Johann Paitsch, a sebész pedig Johann Adam Richter volt.

Mivel a pancsovai és mehádiai karanténtáblázatok és -naplók az állomásra belépők etnikai-vallási hovatartozásával kapcsolatban is tartalmaznak adatokat, a források alkalmasak migrációtörténeti vizsgálatokra. Sabine Sutterlüti megállapította például, hogy a kordon bevezetése különösen a határ közelében élő, nagyobb mobilitáshoz szokott népesség életét nehezítette meg, az illegális határátlépések nagy száma is erre látszik utalni.[23] Jovan Pešalj szerint ugyanakkor a pestiskordonnak nem volt kimutathatóan negatív hatása a monarchiába való bevándorlásra, mert a Habsburg rendelkezések támogatták az állandó telepeshiánnyal küszködő határvidékre történő népességbeáramlást.[24] A pancsovai naplók tanúsága szerint ez a támogatás nem mindig volt elegendő. A karanténigazgató, Johann Paitsch tisztában volt azzal, mennyire nehéz a telepeseket a határ innenső oldalán tartani, többször panaszkodik jelentéseiben a munkaerőhiányra. 1755. októberi jelentésében pedig megjegyezte,

21 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1.

22 „[l]*iving with the cordon saintaire*". Horn 2007. 305.

23 Sutterlüti 2016.

24 Pešalj – Ehmer 2023.

hogy az oszmán adók és árak emelkedése vagy csökkenése nagyban befolyásolja a migrációt, amint ugyanis az adók mérséklődnek a határon túl, látványosan kevesebb bevándorló érkezik az állomásra, sőt, sok bánsági telepes átmenekül az Oszmán Birodalomba.[25]

A karanténállomáson veszteglő személyek és tárgyak többlépcsős beavatási eljáráson estek át. Ebben a zárt, ellenőrzött térben a beérkezők gyakorlatilag tehetetlenül várták, hogy az orvosi tekintetek osztályozzák, elkülönítsék és megtisztítsák őket. Erdélyi karanténállomásokat elemezve Daniela Sechel találóan jegyezte meg, hogy a külső társadalmi fegyelmezés (*social disciplining*) szélsőséges formájának tekinthető az az eljárás, amelyet az állomásra belépőknek át kellett élniük.[26] Minthogy a karanténeljárást társadalmi státustól, etnikumtól, vallástól függetlenül mindenkin végrehajtották, Marina Ini a Velencei Köztársaság karanténállomásait kultúrák intenzív találkozási pontjaiként értelmezte, ahol különböző nyelvű, etnikumú, vallású, és társadalmi státusú utazók közös térben voltak összezárva, és alakítottak ki személyes és kereskedelmi kapcsolatokat.[27] Ini arra is rámutat, hogy bár bizonyos fokú társadalmi diverzitás és vallási tolerancia jellemző volt a karanténállomásokra, azért a karanténtapasztalatot sok minden befolyásolta. A követeket, főrendieket külön, kényelmesebb körülmények között helyezték el, az oszmánokkal szemben pedig a személyzet gyakran durvábban léptett fel, mint a keresztényekkel.

Az oszmán alattvalók sokkal gyakrabban panaszkodtak a déli szárazföldi határőrvidéken tapasztalt sérelmekre, mint például a trieszti kikötői karanténgyakorlatra.[28] Ennek egyik oka az egységes karanténgyakorlat hiánya volt: a különböző határőrtartományokhoz tartozó állomásokon ugyanis más-más gyakorlat volt érvényben. A horvát–szlavón határőrvidéki Zimonyban például általában nem bontották szét az összepréselt és -kötözött textilbálákat a tisztítási procedúrák során, a szomszédos Temesi Bánság állomásain viszont rendszeresen. Szükséges eszközkészlet hiányában azonban az állomás személyzete képtelen volt a bálákat újra összepréselni, ezzel károkat okozva a kereskedőknek. Az is előfordult, hogy a karanténállomások közvetlen bécsi utasításra hátráltatták az oszmán kereskedőket. 1758-ban például az udvari kamara protekcionista szempontokat szem előtt tartva azt javasolta a határőrvidék karanténállomásainak, hogy amennyiben az oszmán kereskedők túl drágán terveznék eladni a teheneiket, akkor nehezítsék meg az átjutásukat a karanténszabályzat betartatásának örve alatt („*sub praetextu sanitatis*"), például a szükségesnél hosszasabb állatorvosi vizsgálatokkal, és a karanténidőszak folytonos meghosszabbítá-

25 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 180r–181r.

26 Sechel 2010.

27 Ini 2024.

28 von Herzfeld 1917. 287.

sával.[29] Oszmán panaszok Paitsch karanténnaplóiban is felmerülnek, a temesvári adminisztráció egy alkalommal például számonkérte a pancsovai állomást, miután török kereskedők bepanaszolták az intézményt a barátságtalan, durva bánásmód miatt. 1755 januárjában adott válaszában Paitsch tagadta, hogy ő személy szerint bárkivel is ellenségesen járt volna el, a sérelmeket azzal magyarázta, hogy biztos az útlevélszabályok szigorodása miatt panaszkodtak a kereskedők.[30]

A pancsovai naplók tanúsága szerint a karanténállomás liminális tere nem csak kultúrák találkozásának volt helyszíne, de kulturális átalakulásoké is. A karanténigazgató feladatai közé tartozott a dezertőrök kezdeti kihallgatása is, akik hosszabb-rövidebb oszmán területen való tartózkodás után önként vagy határőrök fogságába esve kerültek az állomásra. 1756 júliusában Paitsch a Baden-Baden Gyalogezredből dezertált katonáról tett jelentést, akit Pancsova közelében, az egyik dunai szigeten fogtak el a határőrök. A kihallgatást úgy tűnik, három férfi vezette le, Paitsch-on kívül egy bánsági tartományi tanácsos és egy pancsovai alezredes voltak jelen, akik *„úgy látták jónak, ha az illető török ruháit elveszik, és elégetik"*.[31] Előfordult ugyanakkor, hogy a monarchiába visszatérő dezertőrök nemcsak oszmán ruháikat és mivoltukat vetkőzték le a karanténállomáson. 1756 májusában határőr huszár kísért be egy volt katonát a pancsovai karanténállomásra, aki még 1753-ban dezertált a Waldeck Gyalogezredből. A férfi elmondása szerint négy napja barangolt már a határőrvidéken, átfázott, *„ruhái teljesen elvástak és egy fillérje sem maradt"*.[32] Miközben a dezertőr kötelező karanténidőszakát töltötte az állomáson, Paitsch elbeszélgetett vele, és meggyőzte, hogy az *„evangélikus hitről a mi római katolikus vallásunkra térjen át"*. A karanténigazgató még papot is szerzett neki, hogy megfelelő oktatásban részesülhessen.

Az igazság odaát van

A karanténállomások kultúraközvetítő szerepe azonban nem állt meg a monarchia határainál. Az állomások mélyen benyúltak oszmán területre, onnan járványokkal kapcsolatos információkat, és ezektől elválaszthatatlan helyi betegségelképzeléseket gyűjtöttek, szortíroztak és továbbítottak a monarchia központja(i) felé. A karanténállomások egyik legfontosabb, ám a szakirodalomban gyakran figyelmen kívül hagyott funkciója ugyanis az oszmán területen felbukkanó, fertőzőnek tűnő betegségek megfigyelése volt. A tizennyolcadik század nagy részében (kivéve a fentebb

29 von Herzfeld 1917. 287–88.
30 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 176v.
31 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 252r.
32 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 238r–v.

említett 1770–1785 közötti időszakot) a monarchiába beutazóknak csak akkor kellett karanténba vonulniuk, ha oszmán részről járványveszély fenyegetett. Emiatt a pestiskordon hatékony működése érdekében döntő fontosságú volt, hogy az állomások jóval azelőtt tudjanak a közelgő veszélyről, hogy az elérné magát az állomást. A pancsovai naplók legértékesebb bejegyzései ebből a szempontból azok, amelyek Paitsch járványügyi hírszerző hálózatának kiépítéséről és működéséről szólnak. A naplókat olvasva szépen kirajzolódik, ahogy Paitsch maga is csak fokozatosan szerzi meg a hírszerzőtevékenységhez szükséges *knowhow*-t. A karanténigazgató rendszeresen kikérdezett minden, az állomáson áthaladó utazót, kereskedőt és katonát az oszmán egészségügyi helyzetről. Az így szerzett információk azonban nem voltak megbízhatóak. Paitsch többször megjegyzi, hogy az információk, amiket utazóktól, kereskedőktől, a saját tolmácsától, más karanténállomásoktól vagy éppen a tartományi kormányzattól kapott, ellentmondanak egymásnak.[33] A kereskedők sokszor titkolták, hogy járvány sújtotta a régiót, ahonnan jöttek (vagy amin átutaztak), máskor pedig pont fordítva, azt hazudták, hogy pestisveszélyről hallottak egyik-másik oszmán tartományban, hogy az onnan érkező konkurens kereskedőket feltartsák a karanténállomáson.[34] Paitschnak szüksége volt hiteles információkra, nemcsak a járványveszély miatt, de azért is, mert a karantén kiszabása (és feloldása) közvetlen kihatással volt a kereskedelemre.

Az állandó információs bizonytalanságot Paitsch első körben úgy próbálta megoldani, hogy ügynököket (*Kundschafter*) toborzott a határ innenső oldalán, akiket azzal küldött át a határon, hogy győződjenek meg róla, igazak-e a hírek az egyik vagy másik török tartományban kitört járvánnyal kapcsolatban. 1755. januári jelentésében először elpanaszolta, hogy nincs elég pénze a küldetések költségeinek fedezésére, novemberi naplójában pedig kifejtette a kiküldetéses megoldás további alapvető problémáit.[35] Először is, magyarázta Paitsch, ha az ügynökök nem kapnak elegendő pénzt, mindössze pár mérföldet tesznek meg a határtól délre, ott beülnek az első fogadóba, és addig esznek-isznak, amíg a pénz kitart. Ekkor aztán visszajönnek, és a fogadóban hallottak alapján hamis jelentést készítenek a járványhelyzetről. Érthető persze, hogy az ügynökök nem éreztek magukban késztetést arra, hogy személyesen vizsgálják ki a járványokat. Paitsch egyik ügynöke a pancsovai körzetben lévő Omlódba (Omoljica) valósi Dimo Sifkovith volt, akit az igazgató egy macedón járvány felderítésével bízott meg. Sifkovith nem akart menni, félt attól, hogy maga is „*borzalmas halált fog halni*" a járványban, ráadásul az oszmán oldalon akkoriban az alapvető élelmiszerek árai is rettentő magasak voltak, így úgy vélte, nem lenne elég pénze az útra. Paitsch végül azt is kifejtette, hogy általában sem bizonyult jó

33 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 176r, 178r–179r, 191v, 251r.

34 von Herzfeld 1917. 288.

35 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 175v, 190v–191v.

ötletnek Habsburg ügynököket küldeni oszmán területre, mivel a piactereken és a városokban élők nem nézték jó szemmel az olyan gyanús alakokat, akik nem vettek és nem árultak semmit, csak lődörögtek és kérdezősködtek mindenféléről.

Paitsch és határon túli információforrásai között nyelvi szakadék tátongott, és az igazgató többször is méltatta a karanténtolmács nélkülözhetetlen voltát. 1755 decemberében például egy kereskedő érkezett az állomásra, 40 bála kordován bőr társaságában.[36] A kereskedő azt állította, hogy ő és a bőr a bolgár Vidinből jöttek, az állomás tolmácsa azonban informálta Paitsch-ot, hogy a kereskedő hazudik, valójában a havasalföldi Craiovába valósi. Paitsch nem fejtette ki, hogy a tolmács honnan tudta az igazságot, rájött talán a kereskedő akcentusából, ruházatából, netán ismerte őt személyesen? A tolmács tudása mindenesetre életbevágónak bizonyult, mivel abban az időben Havasalföldön épp pestisjárvány dúlt. Tekintve, hogy a bőrt a pestismérgre leginkább fogékony anyagok közé sorolták a korban, Paitsch nem engedte be a kereskedőt az állomásra.

A karanténigazgató végül 1755 novemberében talált megoldást az információs zűrzavarra: felfogadott egy oszmán alattvalót, George Bulliát, hogy legyen a főinformátora.[37] Bullia az oszmán fennhatóság alatt álló Grocka nevű faluban, Pancsovától délkeletre lakott. A karanténnaplók „görögként" (*Gerich*) említik, teljes biztonsággal azonban csak annyit állapíthatunk meg az elnevezésből, hogy ortodox keresztény volt.[38] Paitsch a tartományi kormányzat felé kezeskedett róla, hogy Bullia becsületes, megbízható ember, és jelentette, hogy további oszmán alattvalók, ügynökök toborzásával és irányításával bízta meg őt. Paitsch azt is hangsúlyozta, hogy Bullia csak rendkívül megbízható ügynököket bérel fel, olyanokat, akiket több mint egy évtizede személyesen ismer. Míg Bullia Grozkában marad, ügynökei oda-vissza járnak majd a határon keresztül, járványügyi információkkal látva el Paitsch-ot. Az igazgató nemcsak pénzt kért az adminisztrációtól Bullia tevékenységének finanszírozására, hanem többször is megpróbált elintézni neki egy magántermészetű üzleti ügyet.[39] A naplókból úgy tűnik, Bulliának volt egy borospincéje Pancsova környékén, Habsburg területen, amit nem igazán tudott az oszmán oldalról igazgatni. Paitsch többször kérte a tartományi adminisztrációt, hogy állítsanak ki különengedélyt Bullia számára, hogy üzletét zavartalanul folytathassa.

Későbbi jelentéseiben Paitsch rendszeresen Bulliára alapozta a járványokkal kapcsolatos hírek hitelességét, a görög neve eggyé vált a megbízható információval. A karanténigazgató járványokkal kapcsolatos információkat gyűjtött ugyan, de

36 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 195r.

37 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 191r–v.

38 A Habsburg tartományi kormányzat etnikumfogalmainak értelmezési nehézségeivel kapcsolatban l. Pešalj 2019. 237.

39 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 191r, 195v.

egyik informátora sem volt sebész vagy orvos, ezért aztán az informátorok csak a halálesetek számáról tudtak beszámolni, és arról, hogy az emberek mivel magyarázták a pusztulást. Orvosi szakértők hiányában különösen fontos volt, hogy a hírek legitimitást nyerjenek a kormányzat szemében, amit egymás megbízhatóságáért kezeskedő hírvivők neveinek láncolatával lehetett elérni, ilyen láncot alkottak Paitsch, Bullia és ügynökei, például Nicola Bulliovith és Johann Kirkovith.

Ragálykultúrák

Míg a naplók az állomáson belüli orvosdiagnosztikai feladatokról és nehézségekről szinte egyáltalán nem beszélnek, az állomás falain kívül felbukkanó kórságok természetéről annál inkább. Az informátorok számára nem mindig volt egyértelmű, hogy ismert vagy ismeretlen, epidemikus vagy endemikus, egyáltalán, természetes vagy afeletti nyavalyáról kaptak hírt. Paitsch jelentései között több furcsa betegség is említésre került. 1756 áprilisában egy temesvári „görög" kereskedő, bizonyos Theodor Dumbar érkezett az állomásra. Elmondása szerint pestises ragályról nem hallott a Macedóniától Pancsováig tartó hosszú úton, de arról igen, hogy Konstantinápoly alatt néhány faluban *„valami egészen furcsa betegség"* ütötte fel a fejét.[40] A kórkép lázból és erős torokfájásból áll, a torok annyira megdagad, hogy a beteg nyelni sem tud, és egy-két napon belül belehal. A kereskedő szerint csak nagyon kevesen épülnek fel a kórból. Ugyanebben a hónapban Bullia is beérkezett az állomásra, és egy másik különös esetről számolt be, ami már az állomás közelében történt. Egy, a Grozka és Belgrád közötti erdei úton árukat szállító kocsis ismeretlen okból hirtelenmód elhunyt, de a helyi vajda utasítására nem a temetőbe, hanem az út mellé földelték el. Bullia hozzátette, hogy nem tudta kideríteni, miféle betegségben szenvedett az illető.[41] Az ilyen különös kórokról és a betegekkel, illetve holttesteikkel való bánásmódról szóló információk pragmatikus járványkezelési szempontok mellett potenciális tudományos érdeklődésre is számot tarthattak, az Oszmán Birodalom ugyanis mindig is betegséggócpontként, új, különös betegségek forrásaként vagy közvetítőjeként élt az európai orvostudomány képzeletében.[42]

A karanténállomások a járványügyi adatok gyűjtése közben idegen betegségkultúrák morzsáit is közvetítették nyugat felé. Ennek a folyamatnak látványos példája a pestiskordon mindkét oldalán grasszáló vámpírokkal kapcsolatos hírverés. A töröktől visszahódított délvidéki területeken a tartományi Habsburg-kormányzat ugyanis szembe találta magát a helyi ortodox lakosság visszajáró halottakkal kapcso-

40 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 229v.

41 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 230v.

42 Ini 2024.

latos elképzeléseivel. A szerb *vámpír* és a román *moroi* a néphit szerint napok alatt képes volt legyengíteni és elveszejteni áldozatát, ráadásul a Habsburg-kormányzat jelentései szerint az európai visszajáró halottakkal ellentétben képesek voltak megfertőzni, vagyis vámpírrá változtatni áldozataikat. A határőrvidék falvaiban pusztító efféle „vámpírjárványok" természetesen megszólaltatták a vészcsengőt a határőrvidék járványokra érzékeny rendszerében. Nem véletlen, hogy az Európában addig ismeretlen vámpír alakját is egy Habsburg karanténorvos nyugtalanító jelentése indította el a világhír felé még 1732-ben.[43] A 18. század első felében a tartományi kormányzat és a helyi lakosság között olajozott vámpírügyi együttműködés állt fenn: a Habsburg hatóságok felügyelet mellett engedélyezték a vámpírok kihantolását és megsemmisítését.[44] A Temesi Bánságban a helyzet 1753-ban kezdett megváltozni, amikor a temesvári kormányzat a tartományi főorvos, Kőműves Pál Ádám vezetésével háromtagú bizottságot állított össze a vámpír- és *moroi*-hit kivizsgálására, a bizottság pedig félelem-szülte babonaságnak minősítette azt. 1755 március elsején Mária Terézia adott ki rendeletet egy morvaországi visszajáró halottak elégetésével kapcsolatos eset miatt; az örökös tartományokra érvényes rendelet szintén elítélte a visszajáró halottaknak tartott holttestek kivégzését.

Az egyre szkeptikusabbá váló légkör ellenére Paitsch és ügynökei 1755 után is szorgalmasan gyűjtögették és továbbították a híreket az Oszmán Birodalomban fel-felbukkanó, visszajáró halottak okozta járványokról. 1755 januári naplójában Paitsch arról számolt be, hogy Dimo Janko nevű ügynöke megerősítette a hírt, miszerint Szófiában pestis dúl, jelentette továbbá, hogy a szerbiai Niš városában is terjed valamiféle ragály, egyesek szerint pestisről, mások szerint viszont vámpírokról van szó. Az ügynök értesülései szerint a helyi roma közösségben két teljes háztartást irtott ki az ismeretlen nyavalya.[45] Egy év múlva, 1756 áprilisában már George Bullián keresztül érkezett a hír, miszerint egy török kereskedő szerint Nišben nem kevesebb, mint kétszáz ember halt meg a vámpírok miatt. A „törökök" egy szófiai nőt hívtak a városba, aki szakértő volt vámpírügyben. A nő utasításainak megfelelően a helyiek négy vámpírholttestet végeztek ki, és a beszámoló szerint a rítust követően rögtön abbamaradt a tömeges halálozás a városban. Bullia a városba küldte egyik ügynökét, Nicola Bulliovithot, aki a következő hónapban megerősítette a történetet. Közben Paitsch egy, az állomásra érkező temesvári kereskedőtől is kapott hírt a vámpírprobléma megszűnéséről.[46] Ugyanezen év júniusában Bullia ismét több, mint kétszáz áldozatot követelő ragályról számolt be Paitschnak, ezúttal Mavrochoriból, egy macedón településről. Bullia Kirkovith János nevű ügynöke jelentette, hogy a

43 Erről részletesebben l. többek között: Klaniczay 2004; Bohn 2016; Mézes 2021.

44 Mézes 2014.

45 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 178r–v.

46 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 229r, 230r. 238v–239r.

helyiek több holttestet kihantoltak, fejüket levágták, a holttesteket pedig elégették, ezzel sikeresen megszűntetve a ragályt.[47]

Paitsch gondosan felépített hírszerzőlánca a vámpírokról, *moroi*-okról és (görög nyelvterületen) *vroucolacasokról* szóló híreket közvetítve olyan, más kultúrákból származó elképzeléseket terjesztett és hitelesített, amelyek a kormányzatétól eltérő képet festettek a természeti és a természetfeletti világ működéséről. A „vámpírölő" rítus gyógyászati hatékonyságáról szóló, visszatérő naplóbejegyzések különösen csengenek a tartományi és bécsi kormányzat 1753/1755-ös szkeptikus fordulatának ismeretében.

Összegzés

Rendészeti feladataik végzése mellett a karanténállomások mindennapi tevékenységének elengedhetetlen része volt járványügyi információk beszerzése, hitelesítése és rendszerezése. A pancsovai állomás karanténnaplóinak segítségével bepillantást nyerhettünk annak a hírszerzőhálózatnak a kiépítésébe, amelynek az volt a célja, hogy az állomás megbízhatóbb, rendszerezettebb híreket tudjon begyűjteni az oszmán területen grasszáló ragályokról. A karanténállomás mindezt politikai, etnikai, vallási, kulturális határokon átívelve vitte véghez, és a járványügyi adatokhoz tapadó, más kultúrterekből származó elképzeléseket is közvetített a monarchiabeli központokba.

A járványokkal kapcsolatos információszerzés és kultúraközi tudásteremtés részleteivel kapcsolatban a karanténnaplók további kérdéseket vetnek fel. A tartományi és bécsi kormányszervek anyagainak vizsgálatával fontos volna felmérni, hogy pontosan mit kezdtek az állomás által termelt tudással a központokban? További források bevonásával fel lehet térképezni, hogy más állomásokon is kiépültek-e hasonló hírszerző hálózatok, volt-e átfedésük a Habsburg kémhálózatokkal, mi lett a jövőjük az 1750-es éveken túl, és tágabban, mennyiben tekinthetőek ezek az ügynökláncolatok egyfajta professzionalizációs folyamat részének? A kérdésekre adott válaszok nemcsak kormányzat-, de orvoslás- és kultúrtörténeti szempontból is értékes eredményekkel kecsegtetnek.

47 OESTA FHKA NHK Banat A 123.1. 245r–v.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Levéltári források

OESTA FHKA NHK, Banat A 123.1 = Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv Wien, Banater Akten in publico-contentiosis, Kontumaztabellen betreffend Panczova und Mehadia, 1752–1755.

Felhasznált irodalom

Balázs 2010 = Balázs, Péter: The Austrian Success of Controlling Plague in the 18th Century: Maritime Quarantine Methods Applied to Continental Circumstances. Kaleidoscope 1. (2010:1), 73–87.

Bazala 1976 = Bazala, Vladimir: Kroatisch-Slawonische Militärgrenze als Gesundheitsfaktor mit Besonderer Berücksichtigung des Sog. Pestkordons. In: Antall, József – Buzinkay, Géza – Némethy, Ferenc (Ed.): Acta Congressus Internationalis XXIV Historiae Artis Medicinae. 25–31 Augusti 1974 Budapestini. Volume 1. Budapest, 1976. 527–541.

Bohn 2016 = Bohn, Thomas M.: Der Vampir. Ein Europäischer Mythos. Köln–Weimar–Wien, 2016.

Bronza 2019 = Bronza, Boro: Austrian Measures for Prevention and Control of the Plague Epidemic along the Border with the Ottoman Empire during the 18th Century. Scripta Medica 50. (2019:4), 177–184.

Brüser 2010 = Brüser, Joachim: Herzog Karl Alexander von Württemberg und die Landschaft (1733 bis 1737) - Katholische Konfession, Kaisertraue und Absolutismus. Stuttgart, 2010.

Heppner – Jesner 2020 = Heppner, Harald – Sabine Jesner: Die Personalfrage in Neuen Provinzen: Das Banat im Regionalen Vergleich. Stuttgart, 2020.

Horn 2007 = Horn, Sonia: A Model for All? Healthcare and the State in 18th Century Habsburg Inherited Countries. In: Abreu, Laurinda – Bourdelais, Patrice (Ed.): The Price of Life. Welfare Systems, Social Nets and Economic Growth. Lisboa, 2007. 303–315.

Horn 2003 = Horn, Sonia: Geschichte(n) von Gesundheit und Krankheit zwischen Kameralismus und Medizinischer Polizey - Forschungsdesiderata für Österreich und Ungarn in der Frühen Neuzeit. In: Glatz, Ferenc (Ed.): Europa, Ungarn - Heute und Morgen. Budapest, 2003. 227–245. (Begegnungen - Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 19.)

Ini 2024 = Ini, Marina: Quarantine, Diseased Geographies, and Cross-Cultural Encounters in the Eighteenth-Century Mediterranean. The Historical Journal 67. (2024:2), 256–80.

Jesner 2021 = Jesner, Sabine: Habsburg Border Quarantines until 1837: An Epidemiological "Iron Curtain"? In: Weindling, Paul – Trubeta, Sevasti – Promitzer, Christian (Ed.): Medicalising Borders: Selection, Containment and Quarantine since 1800. Manchester, 2021. 31–55.

Kaps 2011 = Kaps, Klemens: Trade Statistics in the Habsburg Monarchy in the 18th Century. Working Paper for the Workshop "International Trade in the 18th century" at Lille University, March 11th, 2011. (https://groupes.renater.fr/sympa/d_read/18c_trade_data/2011%20Lille%20Workshop/Paper%20-%20Kaps%20-%20Austria.pdf. – Letöltve: 2025. április 2.)

Klaniczay 2004 = Klaniczay, Gábor: Historische Hintergründe: Der Aufstieg der Vampire im Habsburgerreich des 18. Jahrhunderts. In: Bertschik, Julia – Tuczay, Christa (Ed.): Poetische Wiedergänger: Deutschsprachige Vampirismus-Diskurse vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Tübingen, 2004. 83–112.

Kulcsár 2020 = Kulcsár Krisztina: „A' pestis idején mire kellessék vigyázni" – Védekezés a határvidéken és a Magyar Királyság belsejében a 18. században. Levéltári Közlemények 94. (2020), 7–36.

Landais 2020 = Landais, Benjamin: Gouverner le Banat habsbourgeois au milieu du XVIIIe siècle. Brăila, 2020.

Lesky 1957 = Lesky, Erna: Die Österreichische Pestfront an der k. k. Militärgrenze. Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte 8. (1957), 82–106.

Marjanucz 2013 = Marjanucz László: A Temesi Bánság, mint modernizációs kísérleti telep, 1716–1778. In: Karlovitz János Tibor (szerk.): Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején. Komárno, 2013. 216–222.

Mézes 2021 = Mézes, Ádám: Vampire Contagion as a Forensic Fact – The Vampires of Medveđa in 1732. Historical Studies on Central Europe 1. (2021:1), 149–176.

Mézes 2014 = Mézes Ádám: Visum Repertum: Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában. Budapest, 2014. 109–154.

Pešalj 2013 = Pešalj, Jovan: Some Observations on the Habsburg-Ottoman Border and Mobility Control Policies. In: Wakounig, Marija – Peter, Markus (Ed.): Transgressing Boundaries. Humanities in Flux. Wien, 2013. 245–256.

Pešalj 2019 = Pešalj, Jovan: Monitoring Migrations: The Habsburg-Ottoman Border in the Eighteenth Century. (Ph.D. disszertáció) Universiteit Leiden, Leiden, 2019.

Pešalj – Ehmer 2023 = Pešalj, Jovan – Ehmer, Josef: "Hard Border" Facilitates Migrations: The Habsburg-Ottoman Border Control Regime in the Eighteenth Century. In: Pešalj, Jovan – Lucassen, Leo – Steidl, Annemarie – Ehmer, Josef

(Ed.): Borders and Mobility Control in and between Empires and Nation-States. Leiden, 2023. 66–114. (Studies in Global Migration History 46/14.)

Sechel 2010 = Sechel, Daniela Teodora: Healthcare Policy and the Social Discipline Promoted by the Habsburgs in Transylvania (1740–1830). In: Wolfgang Schmale (Ed.): Multiple Kulturelle Referenzen in der Habsburgermonarchie des 18. Jahrhunderts. Bochum, 2010. 231–47. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts 24.)

Sutterlüti 2016 = Sutterlüti, Sabine: Die Kontumaz in Mehadia. Mobilitätskontrolle und Seuchenprävention im 18. Jahrhundert. (MA szakdolgozat) Universität Wien, Wien, 2016.

von Herzfeld 1917 = von Herzfeld, Marianne: Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740-1771. Wien, 1917.

Nagy János

Kazinczy Ferenc pantheonja az 1764–1765. évi országgyűlésről[1]

Kazinczy Ferenc (1759–1831) kiterjedt irodalmi-, irodalomszervezői-, és nyelvújítói tevékenységét számos irányból vizsgálta az irodalom-, és történettudomány. Önéletrajzi művei (így a *Fogságom naplója*, a *Pályám emlékezete*), hatalmas levelezése, és máig részben kiadatlan kézirathagyatéka a kor politika-, és mentalitástörténetének is kiapadhatatlan forrása. Tudatos és szívós „dokumentátor"[2]-ként a családi és a nemzeti közösség számára jegyezte le és gyűjtötte össze saját emlékeit és a korban terjedő anekdotákat. Levelezéseiben, különböző életrajzi feljegyzéseiben és az ezek alapján létrejövő időskori művében, a *Pályám emlékezete* egyes szövegváltozataiban más–más történeti helyzetben újra és újra előbukkanó történetek ennek a kulturális identitásképző folyamatnak az egyes állomásait villantják fel az olvasónak.[3] Fontos szerepet kapnak Kazinczy szövegkorpuszában azok a portrék, amelyeket a nemzet irodalmi és közéleti kiválóságairól készített.[4] Kazinczy Ferenc összhangban a kor irodalomfelfogásával, legfőbb érdemnek a nemzeti közösségért hozott áldozatot tartotta. A közösséget szolgáló nagy tettek jutalmazhatók örök dicsőséggel, vagyis a „dicsőség templomá"-ba való bekerüléssel.[5] Az irodalmi emlékállítás kettős funkcióval bírt: egyrészt felhívta a figyelmet az illető erkölcsi nagyságára példaszerű magatartásának megörökítésével, másrészt demonstrálta a nemzeti kulturális emlékezet közösségi

1 A tanulmány megírásához szükséges levéltári kutatásokat „A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526-1848) II." (NKFI 143017) projekt és a Tempus Közalapítvány 2020. évi bécsi ösztöndíja támogatta.

2 A kifejezést Debreczeni Attila könyvének fejezetcíméből kölcsönöztem: Debreczeni 2020. 234.

3 A mű kritikai kiadása: PE.

4 A biografikus szemléletre Kazinczynál: Vörös 1996. 334.

5 A nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló képzeletbeli „díszcsarnok" felépítésével és működtetésével kapcsolatos diskurzust nevezi panteonizációnak Porkoláb Tibor. E fogalmat jelen írásomban, mint az itt tárgyalandó országgyűlési szereplőkre való irodalmi emlékezés és emlékállítás fő céljaként határozom meg. A panteonizációra: Porkoláb 2005. 69.

erejét.[6] A múlt ilyen típusú biografikus szemlélete, amely ahistorikus módon kiragadja azt eredeti összefüggésrendszeréből, egyfajta példatárként működik Kazinczynál. Az emlékezés felhívja a figyelmet a helyes nemzeti és egyéni cselekvés szükségességére, gyakran utalva a görög és római történelem hasonló magatartású szereplőire is.[7] Egy fiatalkori, 1789-ben kelt levelében erről így vallott: „*az emlékezés elődeink hősi erényeire* [kell, hogy minden magyarban, – N.J. megjegyzése] *aki büszke származására és nevére, lángra lobbantsa a nemzeti jellemet, nagylelkűséget, bátorságot és patriotizmust*".[8]

A múltbeli „nagy és tiszta" férfiak, a „hív hazafiak" ilyen módon történő pantheonba emelése a szerző részéről nemcsak egyszerű ünnepélyes aktus, hanem tudatos pozicionálás és önreprezentáció, annak bemutatása, hogy a portréba rajzolt közelmúltbeli személyekkel milyen viszonyt ápolt.[9] Ebből a szempontból lehetnek érdekesek a gyermekkor emlékképeinek és a felnőtt, felvilágosodás programját vállaló értelmiségi tudatos értékválasztásának a metszéspontjában elhelyezkedő alakok: az 1764–65. évi diéta Bihar vármegyei követének, Baranyi Gábor alispánnak (a szerző nagyapja, Bossányi Ferenc táblabíró követtársának)[10], illetve későbbi irodalmi mesterének és patrónusának, a diéta Pest megyei követének, Ráday Gedeonnak a személye.

Jelen írásom az utóbbi szereplőkre fókuszálva arra keresi a választ, hogy Kazinczy Ferenc munkásságában az 1800-as évekre kialakuló, immár a magyar nyelvre és irodalomra építő, kultúrára alapozott nemzeti tudatot tápláló írói munkássága milyen korábbi, a rendi alkotmányosság korából származó közéleti magtartásmintákat örökített meg, és emelt be saját, így az utókor számára is kanonizált nemzeti tudatunkba.[11] Miként a korábbi kutatások megállapították, a magyar nemzettudat a kora újkorban döntően vallási (konfesszionális), majd a 18. század közepén alkotmánytudatú, a század végétől kulturális nemzettudattá alakult.[12] Sajátos kettőségét viszont megtartja ezután is: a reformkorra kialakult magyar nemzetfelfogás „kultúrnemzeti

6 Bódi 2020. 62–63.

7 Vörös 1996. 333.

8 Kazinczy Ferenc Kovachich Márton György történetírónak. 1789. december 28. KL I. köt. 526.

9 Erre a sokszor ellentmondásos önreprezentációra jó példa Kazinczynak az idősebb Ráday Gedeonról alkotott irodalmi képe: Orbán 2014. 58–69.

10 Bossányi Ferenc, nagybossányi (1703–1786) Nyitra vármegyei eredetű, majd Biharba telepedett református vallású család sarja. Bécsben, Száraz György személynök nyomására ifjú korában katolizált. 1725-ben a Királyi Tábla jurátusaként (esküdt jegyző) működött. 1732-től Bihar vármegyében viselt al-, majd főjegyzői tisztséget. Vármegyéjét az országos rendi fórumok előtt is gyakran képviselte, így az adómegajánló céllal összehívott 1737. évi pozsonyi *concursusra*, majd az 1751. és 1764–1765. évi országgyűlésre is eljutott. Életrajzára: Váczy 1915. 45.; Nagy 2020. 285–286.; OK 700.480. Acta Concursus Anni 1737. 8–9.

11 A 18. század végétől kialakuló, nyelvi alapon egységesülő új nemzettudatra: Bíró 2013. 123–124, 130.; Csetri 2007. 222.; Görömbei 2011. 43.

12 A korszakolásra utal: Arató 2019. 147.

jellegű, de sajátos államnemzeti konstrukciót is teremtett".[13] Az anyanyelvre és a nemzeti irodalomra támaszkodó identitás a szabadság és a jogok közösségén, valamint a jogkiterjesztésen alapuló egységképzettel együtt jelentkezett a korszakban.[14]

A Kazinczy által is megidézett 18. század közepi országgyűléseken – így az 1751. és az 1764–65. évi diétákon – az alkotmányos-közjogi kérdések (az elvi-alkotmányos problémaként értelmezett adóemelés, a nemesi felkelés reformja) kerültek a diétai viták középpontjába.[15] A század végén – a viharosan zajló 1790–1791. diétán – rövid időre ismét előkerültek a vallási viták, átpolitizálódva megjelent a magyar nyelv ügye,[16] de a közjogi kérdések dominanciája a reformkorig megmaradt a rendi országgyűlések működésében.[17] Ennek a rendi alkotmányos tendenciának a fő képviselői a vármegyéket képviselő jómódú birtokos nemesség (*bene possessionati*) tagjai voltak, akik a korábbiaknál konfrontatívabban fogalmazták meg politikai követeléseiket a bécsi udvarral és szemben.[18]

Kazinczy Ferenc alább idézendő irodalmi műveivel ezt a történeti folyamatosságot képviselte: a magyar rendiség jogaiért és a Magyar Királyság Habsburg Monarchián belüli önállóságáért fellépő országgyűlési szereplők a modern kori magyar nemzeti emlékezet részévé válhattak. Kazinczy szerzőként többnyire homályban hagyta konkrét politikai céljaikat, de nem egy lezárt korszak pusztán mentalitás-történeti lenyomataiként, hanem a jövőre is kisugárzó mintaképekként tekintett rájuk.

Az 1764–1765. évi diéta Kazinczy Ferenc által megalkotott országgyűlési panteonját a már kiadott nyomtatott források alapján vizsgálom, melyeket az általam újonnan feltárt országgyűlési naplórészletekkel és a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagában található, Festetics Pál udvari kamarai tanácsos Cornelius Neny kabineti titkárhoz küldött bizalmas beszámolóival vetettem egybe.[19]

Kazinczy álláspontja a rendiség-abszolutizmus kérdésében

A Martinovics-összeesküvés leleplezését követően a börtönből 1801-ben szabadult Kazinczy Ferenc visszavonult a direkt politikai cselekvéstől, és belevetette magát a nyelvújítás és az irodalmi élet küzdelmeibe. A Zempléni és Bihar vármegyei nemesi közéletbe csak idővel kapcsolódott be újra. Hosszabb-rövidebb ideig alkalmi díjazá-

13 A reformkorra kialakuló kultúrnemzeti felfogásra: Gergely 1987. 70–71, 108–109.

14 Utóbbira: Debreczeni 2005. 214.

15 Szijártó 2012. 37–62.

16 A rendiséget rövid időre országgyűlési egységfrontba terelő magyar nyelv ügyére: Bíró 2013. 114–119.; Hönich 2020. 275.

17 Szijártó 2021. 334.

18 Erre a jelenségre az 1751. évi diéta példáján újabban: Nagy 2020.

19 ÖStA HHStA KA Nachlass Neny.

sokkal járó munkát is a vármegyéknél vállalt: Bihar vármegye népességének összeírását 1804-ben, a sátoraljaújhelyi vármegyei levéltár rendezését 1815-től végezte.[20] A fennmaradt nagyszámú levele azért némi támpontot ad politikai-társadalmi nézeteinek rekonstrukciójához: e szerint a rendi alkotmány fokozatos átalakításának a híve, társadalmi-gazdasági kérdésekben (pl. jobbágykérdés) meglehetősen konzervatív álláspontot képviselt.[21] A kortársak által nyolcszázévesnek nevezett rendi alkotmányt viszont nem tartotta megváltoztathatatlannak, az így nyilatkozó kortársait is kritikával illette.[22] Magát ugyan lélekben demokratának vallotta egy Cserey Farkashoz írott időskori levelében,[23] de az 1825–27. évi diéta vitái idején ehhez hozzátette *„azt is minden tudhatja, hogy tüzesebb pártfogója Constitutionknak nincs mint én vagyok"*. Eszménye a törvényhozó és végrehajtó hatalom olyan típusú egyensúlya, amely Mária Terézia korában állt fenn: *„áldott kora A' Maria Therézia uralkodásának, miért távoztál-el! A' két szikének* [a mérleg két serpenyőjének – N.J. megjegyzése] *egymásra nem ellenségesen, hanem ellenkezve kellene hatni, 's most eggyik elfojtani akarja a' másikat"*.[24] Úgy vélte az 1807. évi diéta idején keltezett leveleiben, hogy a magyar nemesség 1741. évi anyagi-, és katonai áldozatvállalása példaértékű saját kora országgyűlései számára, ugyanakkor helytelenítette a sérelmek orvoslásának elmaradását, amelybe a háború szülte kényszerhelyzet miatt mégis belenyugodott.[25] E mellett Mária Teréziát nagyra becsülte azért is, mert végre békét teremtett az országban, támogatta a tudomány, az oktatás fejlődését és létrehozta a magyar nemesi testőrséget, amely (előzetes szándéka nélkül) a magyar irodalmi megújulásnak, Bessenyei György szervező tehetségének köszönhetően az egyik kovásza lett.[26]

20 Hőgye 1992. 117–119.

21 Kazinczy társadalmi-politikai nézeteiről homlokegyenest ellentétes történészi ítéletek születtek. Míg Kosáry Domokos „feudális-nacionalistának" tartotta a széphalmi mestert, addig például Miskolczy Ambrus a „magántársasági demokratikus kultúra" központi alakjának festette le. Ugyanő külön kötetben foglalkozott a historiográfiában a kozmopolitizmus-nacionalizmus leegyszerűsítő szembenállására redukált Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc közötti vitákkal. Erre összefoglalóan: Gergely 2010. 288–289. Az egyes nézetekre: Kosáry 2001. 213.; Miskolczy 2010.

22 Így az 1807. évi diéta vezérszónokát, felsőbüki Nagy Pált is kritikával illette: Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak. Széphalom, 1807. június 22. KL 5. kötet, (1126. sz.) 53–54.

23 A megjegyzés az irodalmi közéletben való egyenlőségre és az író szabadkőműves múltjára, kevéssé tényleges politikai-társadalmi elképzéseire utalhat. Erre Batsányi és Kazinczy kapcsolattörténetének példáján: Miskolczy 2009. 207–208.

24 Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1826. szeptember 4. KL 20. kötet. 111–112.

25 Kazinczy Ferenc id. Wesselényi Miklós bárónak. Széphalom, 1807. december 26. KL 5. kötet. 253–254.

26 Szilágyi 2014. 288.; Fried 2017. 50.

„Baranyi Gábor lelke lebegj körülttök" – Baranyi Gábor alakja Kazinczy írásaiban[27]

Kazinczy a magyar jakobinus mozgalom felszámolását (1795) követően kufsteini és munkácsi börtönévei után azonban távolról, de követte az északkelet-magyarországi regionális és az országos politika hullámmozgásait: írásműveiben az ezekről alkotott véleményét sem rejtette véka alá. Ezek tükrében különösen érdekesek a 18. század közepének rendi politikai szereplőiről írt jellemzései, melyek tudatos példakép-keresésének is dokumentumai!

Ennek a világnak (nagyapján, Bossányi Ferencen kívül) egy központi alakja volt, Baranyi Gábor. A kalandos életű váradi és micskei Baranyi Gábor (1713–1775), Bihar vármegyei nemesi családból származott.[28] Apja, Miklós (1680–1756) előbb 1711 és 1717 között Bihar vármegye jegyzője, majd 1721-ig másodalispánja, 1721 és 1725 között első alispánja, a családi vagyon megalapozója volt, aki megszerezte a család számára a micskei uradalmat.[29] Ezután – feltehetőleg katolizálásának is köszönhetően –, 1756-ban bekövetkezett haláláig a legfelsőbb országos bíróságnak, a Hétszemélyes Táblának lett az ülnöke. A 18. század eleji Habsburg-rekatolizáció éveiben a Tisza-menti protestáns vármegyék politikai elitjében nem volt szokatlan jelenség az érvényesülés ezen útja: legjobb barátja, Bossányi Ferenc is – noha belső meggyőződés nélkül – Száraz György személynök nyomására konvertált.[30] Így 1721-ben Baranyi Miklós két fia, Gábor és György is katolizált.[31] Gábor 1735-ben bölcsészeti bakkalaureátust szerzett a nagyszombati egyetemen, majd atyai intencióra joggyakorlatra, vagyis patvariára ment Reviczky János királyi jogügyigazgatóhoz.[32] Úgy tűnik, hogy a zabolátlan természetű ifjú megelégelte azt a korabeli szokást, hogy a principális, miként a korban szokásos volt, nemesi rangú patvaristaként őt is cseléd-számba veszi, és váratlan fordulattal katonának állt. Adjuk át a szót Kazinczynak: *„A' Patvaristában régen forrott a' méreg a' Principálisa ellen. Eggykor ennek sok vendégei voltak, 's bort kívánt. Baranyi Gábor felkél 's megtölt eggy meszelyes poharat serrel 's presentalja. – »No! hiszen én bort kiáltottam, nem sert; eb a' lelke tiszán-túli magyar ökre!« kiálta Reviczky. – »A' ser is jó a' tótnak, eb a' lelke veres hasú tótja!« felele B... lecsapja a' poharat 's lódúl, 's a' mint a' ház' kapujába ér, látja hogy ott megyen-el tánczolva a' Verbung. Felcsap 's tánczolva megy' végig az útszán."*[33]

27 Kazinczy Ferenc Cserey Miklóshoz. 1807. március 2. KL 5. kötet. 507.

28 Életrajzi adataira: Kordics 2003; Zoltai 1903. 173–175.

29 Bihar vármegyei tisztviselésének adataira újabban: Szerdahelyi 2005. 90.; Szijártó 2021. 341.

30 Váczy 1915. 45.; Nagy 2020. 285.

31 Zoltai 1903. 174.

32 Bognár – Kiss – Varga 2002. (2670. sz.) 270.

33 PE 20.

A Pályám emlékezete kritikai kiadásában jelent meg nyomtatásban először az a kéziratos szöveg, amely tartalmi szempontból is újat hozott a cenzúra beavatkozása miatt megcsonkított, nyomtatásban 1807-ben megjelent Baranyi-életrajzhoz képest. Ez a bihari nemesifjú francia hadseregbe való harmadmagával történő átállását, strázsamesterré való előléptetését, majd „*vicit amor patriae*" hazatérését rögzítette.[34] Baranyi Gábor és társai története nem volt egyedülálló: az ellenséges Franciaországban a lengyel örökösödési háború (1734–1738) idején szerveződő magyar tisztikarú és legénységű huszárezredeket nagyrészt a Habsburg Monarchia hadseregéből dezertált magyar katonákból verbuválták. [35] Kazinczy szerint külföldi katonai szolgálatának köszönhetően Baranyi még idős korában is olvasott és beszélt franciául. Az 1816–1817-ben keletkezett Erdélyi levelekben – talán nem függetlenül a politikai helyzet változásától – már azt állítja, hogy Baranyi nem katonaszökevény volt, hanem éppen francia hadifogságba esett, és itt tartott prédikációkat magyar nyelvű rabtársainak.[36] Akárhogyan is történt, de hazatérése után Baranyi közéleti pályája nem tört meg: 1739-ben a váradi járás főszolgabírája lett,[37] 1757 és 1773 között Bihar vármegye alispánja volt,[38] sőt 1761-ben Mária Teréziától királyi tanácsosi címet is kapott.[39] Amint Szijártó István is megállapította, hogy Baranyi Gábornak – a hétszemélynök apjával, Miklóssal ellentétben – nem sikerült az országos politikai hivatalnoki elitbe felkapaszkodnia, sem előkelő házassággal, sem főnemesi címszerzéssel. Szerepléseivel visszasüllyedt az ellenzéki vármegyei nemességbe.[40]

Kazinczy írásműveinek egyik különleges értéke, hogy önéletrajzi írásai betekintést engednek egy kelet-magyarországi vármegye, Bihar 18. század közepi politikai viszonyaiba.[41] Ebből következtethetünk a helyi politikai élet főbb jellemzőire: Baranyi Gábor és Bosssányi Ferenc megkérdőjelezhetetlen vezető szerepére a vármegye irányításában, a szegény köznemesség nagy számára és választott tisztviselői iránti feltétlen engedelmességére.[42] Érdemes ebből a szempontból elolvasni a leírását: *„S Bossányi olly tekintetben álla Biharnak mind alsóbb mind felsőbb Rendeinél, hogy midőn a' Megye, eggyik Tisztválasztó-széke' alkalmával, meg akara Kormányzója által lepetni, és ez a' Vice-Ispáni hívatal' candidátusait azért nem tudatá előre, hogy a' candidáltatást nem érdemlők mellett egyenesen az választassék a' kit megválasztatni ő akara; a' sokaság,*

34 Az eseményt nem tudom pontosan datálni, de Kazinczy elbeszélése szerint Franciaországból való hazatérése közvetlen Bagossy Zsuzsannával való házasságkötése előtt történt.

35 Tóth 2000. 51, 55–57.

36 EL 51.

37 EL 675.

38 Zoltai 1904. 174.

39 MNL OL A 57 A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 45. kötet. 573–574. Bécs, 1761. április 16.

40 Szijártó 2021. 341–342.

41 Az 1751. évi országgyűlés kapcsán felhasználta Kazinczy narratív forrásait: Nagy 2020. 311–317.

42 PE 471–472, 559.

megtanítva Baranyitól, hogy mély hallgatásban várja Bossányi Uram kit fog kikiáltani, 's akkor, ha az talán rossz nevet kiáltana is, azt toldítsa, hallgatott, 's azt toldította, az mellől magát más név' kiáltására elvonatni nem engedte. Mert akkor még a' sokaság tekintettel vala elsőbbjei eránt, mivel bizodalmát megcsalva soha nem látá, 's ezek magokat erkölcseik által sem útáltakká nem tevék, sem nevetségesekké."[43]

Érdemes jelezni, hogy a Kazinczy által leírt Mária Terézia-kori viszonyok az 1820-as évek politikai eseményeinek tükrében egy idealizált aranykornak tűnhettek, amikor a vármegyét még nem borította el a tisztújításkor jelentkező erőszakos korteskedés és választási korrupció, vezetői sziklaszilárd erkölcsűek voltak és a királyi biztosok sem az ország jogai és a vármegyei autonómia csorbításán fáradoztak, mint ahogy történt ez az 1819. évi tisztújítási rendeletet követő időszakban.[44] A politikai participáció kiszélesedését, vagyis a szegény köznemesség korábbiaknál aktívabb bekapcsolódását a politikai döntéshozatalba az idős Kazinczy bizalmatlanul és némi ellenszenvvel vette tudomásul az 1820-as években.[45] Az önéletrajzi forrásokból feltáruló szubjektív tapasztalat mögött egy strukturális, a politika társadalomtörténetét érintő változást is regisztrálhatunk. A korábbi időszakban, a 18. században a döntéshozatali mechanizmust a vármegyékben a közfelkiáltás uralta, a szavazatokat nem számolták, hanem mérlegelték, ahol a „józanabb és tekintélyesebb rész" (*sanior et potior pars),* vagyis a jómódú birtokos nemességhez tartozó táblabírák, megyei tisztviselők, uradalmi tiszttartók szava nagyot nyomot a latba a kisebb vagyonú köznemeséhez (armalisták, kurialisták, taxalisták stb.) képest.[46]

Most lássuk, hogy a nagyapja, Bossányi Ferenc házában zajlott érsemjéni gyermekévekhez (1759–1767) és Baranyi alispán halálához (1775) képest egy emberöltővel későbbi önéletrajzi írásában hogyan jellemezte az ideáltipikusnak tekintett rendi politikust, Baranyi Gábort: „*ollyan volt, mint a' Homér' Bajnokjai: durva, de nagy; heves,*

43 PE 559.

44 Az 1819-es tisztújítási rendelet írta elő a közfelkiáltással történő voksolás helyett a fejenkénti választást a szavazási rendellenességek megszűntetése és a birtokos nemesség megyebeli befolyásának megtörése céljából. A gyakorlat azt mutatja, hogy ezt abban az esetben alkalmazták az elnöklő főispánok, amikor a közfelkiáltással történő voksolások eredménye nem volt egyértelműen megállapítható. Erre: Degré 1972. 124–125.; Dobszay 2019. 86–87. Kazinczy véleményét az 1820-as évek Zemplén megyei politikai eseményeiről részletesen Völgyesi Orsolya két idézett írása elemezte: Völgyesi 2009. 20–31.; Völgyesi 2010. 306–318.

45 Kazinczynak a „reformkor nemzedéke" magatartásával szembeni ellentmondásos viszonyát egyik levele jól példázza. Kazinczy elborzadva emlékezett meg az egyik 1831-es zempléni közgyűlésen elmondott beszéde kapcsán Kossuth Lajosról, aki olyan hevesen beszélt „*mintha kezében volna a' zendítés szövétneke*". Mályusz Elemér társadalomtörténeti jellemzése adja meg erre a magyarázatot: a turóci származású, vagyontalan nemes ügyvéd saját társadalmi csoportját ismerve, a kisnemesség indulataiból és mágnásellenes közhangulatából tudott magának politikai tőkét kovácsolni 1848 előtti politikai pályáján. Erre: Mályusz 2006. 393–394.; Völgyesi 2010. 313-314, 316.; Völgyesi 2009. 26.

46 Az elv vármegyén belüli érvényesülésére: Szijártó 2005. 311. A vármegyegyűléseken résztvevők számára és összetételére bővebben: Nagy 2020. 313.

indúlatos, irtóztató, de derék. Századok szűlnek olly tulajdon characterű férfit", „*lelke tántoríthatatlan volt, híven szerette a' jót, a' gonoszt vesztig gyűlölte; nem tudta mit tészen félni*".

A vármegyegyűlésen, amikor hatalommal való visszaéléssel és az övével ellentétes vélemények elnyomásával vádolták meg, akkor biztosította ellenfeleit a voksok szabadságáról („*votorum libertatem non impedio*"). Hitet tett amellett, hogy a vármegyei hivatalát a vármegye választása révén saját érdemeinek, nem születési előjogainak köszönheti, és hatalmát nem önkényesen gyakorolja. Egyik vitapartnerének mondta válaszképpen, aki azzal vádolta, hogy bizonyos ügyekben elfogultan „langy meleg", szerinte háromféle politikus van „*született, lett és tétettettetett. Én tétettettetett vagyok, 's nem csuda*".[47] Ez a Baranyi Gáborról és kortársairól adott ábrázolás a 18. század felvilágosult, republikánus színezetű virtus-diskurzusába illeszkedett bele: az egyszerűségre utal, önuralomra, az állampolgár egyéni érdekeinek alárendelésére a közjó érdekében, a monarchiában is jelenlévő legfőbb republikánus értékre, a szabadság tiszteletére.[48] Emellett a kor hagyományos magyar virtus fogalmát is érezhetjük ebben: jóságos cselekedet, erő, vitézség, emberkedés.[49]

Az *Erdélyi levelek*ben (1816–1817 körül) az alispán körül csoportosuló vármegyei tisztségviselők alakjait jellemezte: nem egyéni, hanem kollektív portrét adva róluk. A vármegyei hivatalviselők patriarchális világának erkölcsi feddhetetlenségének és pártatlan igazságszeretetre alapozódó öntudatának – korábban az ókori római nagyságokhoz kötődő – nimbuszát hangsúlyozta, amikor a megyei ítélkezési gyakorlatot írta le: „*s oh a gyönyörű idő, melyben az áldott Therézia korának patriarchalis hősei erkölcseik szennyetlensége, és azon méltóság által, melyet az őnérzés ad, oly tiszteletesekké tevék magokat, hogy a vétek az ő megpillantásokra a szerint szeppene meg, mint a Flóra circuszának részegei, midőn oda Cátó lépe!*"[50] Mária Terézia korának „*csiszolatlanabb, de erőslelkű alakjai*"[51]-val szembeállította saját kora, a felvilágosodás hiábavaló értékei után kapdosó nemzedékét: „*fejek, lelkek, kezek tiszta volt, 's azok a' pillogást 's a' patkoncza* [nem teljes, üres] *fényt úgy kerülték, a' mi kezünk 's lelkünk ritkán tiszta 's veszve veszünk azért, a' mi ezekben nem kelle*".[52]

47 PE 22.

48 A korabeli magyar irodalomban jelentkező republikánus beszédmódra: Debreczeni 2001. 533–535. A francia felvilágosodás Kazinczy által is használt erény fogalma – a görög-római hősi múlttal, mint példatárral megtámogatva – az önkorlátozáson, a közösség, a haza érdekében hozott áldozaton nyugodott. Erre: Porkoláb 2005. 27.

49 Kazinczy virtus-fogalmára: Miskolczy 2009. 20, 22, 26, 35.

50 Az alábbi részt a legújabb kritikai kiadás nem, csak az Abafi Lajos-féle kritikai kiadás tartalmazza: Kazinczy 1880. 52–53.

51 A jellemzés Horváth Jánostól származik: Horváth 2006. 824.

52 EL 51.

Kazinczy és kortársai „szimbolikus politikája"

Felmerül a kérdés, hogy Kazinczynak szándékában állhatott-e megszólítani a politikai elitet, és lehetett-e és ha igen, szélesebb visszhangja az ilyen típusú műveinek? A művei megjelenéseiről és visszhangjáról szóló utalások kiadott levelezésében számtalan helyen megtalálhatóak, így bizonyos mértékben ezekről is képet alkothatunk. Kazinczy Ferenc először 1803-ban rajzolta fel Baranyi Gábor pályaképét, melyet átdolgozva és kibővítve – tudatosan időzítve – az 1807. évi országgyűlés alatt adott ki nyomtatásban, a Kultsár István szerkesztette *Hazai 's Külföldi Tudósításokban*.[53] A napóleoni háborúk légkörében, 1796 és 1812 között összeülő országgyűlések fő tárgya az adók és újoncok megszavazása volt, emellett a reformok és a rendi alkotmány védelmének kérdése teljesen elsikkadt. Utóbbi témák a magányos felvilágosult reformerek magánlevelezésibe és beszélgetéseibe szorultak vissza.[54] A nyomtatásra szánt munkák és a levelezések tartalmát a cenzúra jelentősen befolyásolta, ezért a szerzők sokszor burkolt formában igyekeztek kifejteni mondanivalójukat.[55] Kazinczy az 1764–65. évi diéta ellenzéki vezérének, Baranyi Gábornak a pályaképével valószínűleg példát akart adni az összeülő országgyűlés tagjainak határozottabb ellenzéki cselekvésre:[56] ezt a szándékát feltehetően észrevette a cenzor is, mert a műből számos sort törölt.[57] Csak feltételezni lehet, hogy az ekkoriban jelentkező nemesi felvilágosodás fiatal képviselőinek szánhatta irodalmi utalásait. Leveleiben barátjáról, a fiatal Zemplén vármegyei követről, Dessewffy József grófról elismerően nyilatkozott a diéta kapcsán, vele élénk levelezésben is állt,[58] viszont az ellenzék vezérszónokáról, felsőbüki Nagy Pál, soproni követről – mint fentebb is láttuk – sokkal ellentmondásosabb volt a véleménye.[59]

Talán az sem véletlen, hogy egy a következő sorsdöntő, 1811–12. évi diéta alkalmával is előkerült Baranyi Gábor és Bossányi Ferenc alakja Kazinczy levelezésében. Így emlékezett rájuk egy, a leveleiben 1812. februárjában többször is felbukkanó epigrammában:

53 PE 20–21. és ME 170–171.

54 Poór 1985. 193.; Poór 2003. 236–237.; Miskolczy 2006. 46.

55 Kecskeméti 2008. 30.

56 Erre: Kazinczy Ferenc Cserey Miklóshoz. 1807. március 2. KL 4. kötet. (1081.sz.) 507., (1090. sz.) 528.

57 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek. Széphalom, 1812. április 2. KL 9. kötet. 372.

58 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak. KL 5. kötet. (1118. sz.) 36–37. Dessewffy – a várakozásokkal ellentétben – ekkor még nem, csak az 1811–1812. évi diétától kezdve játszott vezető ellenzéki szerepet: Wertheimer 1896. 309, 395–396.

59 Felsőbüki Nagy Pál – Kazinczy véleményénél kiegyensúlyozottabb – legújabb történeti értékelése: Melkovics 2013. 50–63.

„Elsápadva tekint, szent Férjfiak, a' pulya rátok.
Érzi hogy e' nagyság őtet homályba löki.
Bár! úgymond; Nekiek csak erő juta, fény juta nékem.
Ez jóval szebb rész. Látszani nagynak elég."[60]

Az erő és az ész, az egyszerűbb múltbeli és a látszat csillogásában élő jelenkori nemzedék ellentétpárjában elbeszélt vers csattanója a költői öntudat pozitív kicsengésű önigazolása, melyben a költő ismét az erő, vagyis a virtus fogalmáról elmélkedik.[61] A levelezőpartnerei szemében ezen túl politikai kommunikációs eszköz is lehetett az ilyen típusú áthallásos vers. Levelezésköteteiből tudható, hogy nemcsak Kis Jánosnak, hanem Berzsenyi Dánielnek is elküldte, aki Baranyi Gábor alakja kapcsán saját apja családi emlékeit is felmelegítette az 1764–1765. évi diétáról. Talán nem véletlen, hogy a magyar nemesség katonai erényeit dicsőítő, sőt a nemesi felkelések alkalmából buzdító költeményeket (*A felkölt nemességhez a szombathelyi táborban, 1797*, *A felkölt nemességhez 1805*) is alkotó somogyi költő Baranyinak az *insurrectio* intézményét védő országgyűlési beszédeit tartotta emlékezetre méltónak válaszában: *„Aki a mi insurrectiónkat gyalázza, vét hazája, királya és Istene ellen: vét hazája ellen, mert annak dicsőségét mocskolja, és szabadságának fundamentumát felforgatni akarja; vét királya ellen, mert azt meghazudtolja, minthogy az a mi insurrectiónknak vitézségét számtalanszor magasztalta, és azt szabadítójának vallotta."*[62]

Botrány a diétán: Batthyány nádor kontra Baranyi alispán

A széphalmi mester élete alkonyán, 1826-ban levelezésében idézte vissza ismét Baranyi Gábor alakját, immár az 1764-65. évi országgyűlés egyik nevezetes botrányának főszereplőjeként. Ezen a diétán, mint említettem, Bossányi Ferenccel együtt határozott ellenzéki szellemiségű hozzászólásairól vált ismertté: nevüket egy névtelen országgyűlési gúnyvers (*Már kétségben esett siralmas Hazám vádja*) jellemezte ezzel a frappáns sorral: *„akiket meg nem lepe a németes korom"*.[63]

Kazinczy Ferenc 1826-ban már Baranyi jó szónoki képességét és hazafiságát is kiemelte, ám a történeti háttér most is hiányzik, tulajdonképpen ismételten csak egy példázatot olvashatunk arról, hogy milyen egy öntudatos, szabadságszerető ellenzéki vármegyei követ és hivatalviselő, aki az ország nádorával, illetve felsőtáb-

60 Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak. 1812. február 14. KL 9. kötet. 286.
61 Kazinczy egyik levelében prózába öntve magyarázta meg versét: Kazinczy Ferenc levele Fazekas Istvánnak. Széphalom, 1812. február 23. KL 9. kötet. 301.
62 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek. Nikla, 1812. március. Berzsenyi 1985. 538–539.
63 Czeizel 1903. 445–446.

lával szemben egy elsőbbségi (*praecedencia*) vita kapcsán ütközött össze. A római politikus, ifjabb Cato az író számára a szabadságért élni-halni kész, a zsarnoki hatalom ellen szónoki tehetségével harcoló,[64] de szerény jellemű politikus szinonimája is egyben, akinek alakja a börtönéveiben megkezdett, majd haláláig újra átdolgozott Sallustius-fordítása kapcsán sokat foglalkoztatta:[65]

„*Az 1764diki Diétán Baranyi Gábor V. Ispán és az anyám atyja, Bossányi Ferencz voltak Bihari Követek, két atrox Cato, jó hazafi, de mind a' kettő rossz Pápista, mint azok, a' kik nem születtek, nem lettek, hanem (a' Baranyi pajkos expressiója szerint) tétettettettek. – Bajzáth Veszprémi Püspök küldetett által izenettel a' Proceresekhez, hogy a' Statusok Táblája nem lehet egy vélekedésben az első Táblával. Bajzáth ezt előadván e' szóval élt: a' Tek. Statusok követik a' Nagy Mélt. Fő Rendeket… A' mint véget ért, az adstans Baranyi tellyes hanggal megcorrigálá a' Püspököt, hogy őket nem követni küldé a' Rendek Táblája, mert az első Tábla nekik társaik, nem Uraik. Talán tudod, hogy az akkori Nádor, Batthyáni Lajos, melly nagyon megbántva érzé magát, úgy hogy az engesztelő Personális Báró Koller sírva csókolgatá kezeit, 's Batthyáni még is Sessiókat nem tarta, valamíg Baranyi őtet a' Császárné világos parancsából meg nem követte.*"[66]

A Kazinczy Ferenc által megrajzolt politikusi portré alaposabb megismeréséhez érdemes felvázolni a leírt cselekménysor politikatörténeti hátterét. Az 1764–65. évi diéta során a legnagyobb vitát Kollár Ádámnak a rendi előjogokat támadó, az uralkodó által is támogatott könyvének ügye, a nemesi felkelés (*insurrectio*) Mária Terézia által javasolt reformja és ezzel együtt a birtokos nemesség adómentességének részleges felszámolása, illetve az úrbéri viszonyok szabályozása váltotta ki. A rendek által vitatott reformok napirenden kívül helyezésének ára volt: a hadiadó jelentős növelése, amely 3,2 millió forintról 3,9 millióra emelkedett. Az adóviták során, 1764. november 8-i leiratában az eredetileg a vármegyék és városok önkéntes adományaiból 1760-ban létrehozott bécsi magyar nemesi testőrség számára kért pénzt a királynő. Noha az uralkodónő a nevezett pótadót a nemesség saját zsebéből szerette volna kifizettetni, végül a testőrség eltartására szánt, a rendek által kényszerűen elfogadott évi 100 000 forintos összeg beépült a jobbágyság által viselt hadiadóba.[67]

Baranyi Gábor – Festetics Pál bizalmas jelentése szerint – azon néhány szélsőséges ellenzéki közé tartozott, akik a rendek nagy többsége által a diéta november 17-i

64 Marcus Porcius Cato Minor (Kr.e. 95 - Kr.e. 46), római szónok, az alkotmányos római köztársasági rendszer és híve. A szenátus az ő beszédének hatására rendelte el a Catilina-féle összeesküvés résztvevőinek kivégzését. Julius Caesar ellenfele, annak győzelme után öngyilkos lett.

65 Kazinczy Sallustius-fordításáról és ebben Cato alakjáról: Kaufmann 1898. 314–320.; Szörényi 2010. 114–115.

66 Kazinczy Ferenc levele Cserey Miklóshoz. Széphalom, 1826. május 22. KL 20. kötet. (4629. sz.) 24–25.

67 Horváth 1869. I. kötet. 414–415.; Ballagi 1878. 34–35.; Szijártó 2005. 252–253.

ülésén megajánlott adóemelést a végsőkig elutasították.[68] Baranyi még a Batthyány Lajos nádor által a vármegyei követek meggyőzésére összehívott vacsora során sem adta be a derekát.[69] Egyike volt azoknak a közjogi ellenzékiség hagyományát tovább vivő követeknek, akik a nemesi testőrség kapitányi tisztségének az országbárók, vagyis a felsőtábla tagjai közé való felvételét követelték. Az alsótáblán Koller Ferenc személynök december 29-én közölte a testőrséggel kapcsolatos királyi előterjesztést.[70] A január 3-i ülésen Baranyi Gábor felszólalt a gárdakapitányi tisztségnek a Haditanács, illetve a bécsi Főudvarmesteri Hivatal alá rendelése ellen, és sürgette, hogy a testőrség közvetlenül az uralkodótól függjön.[71] Ezután nagy visszatetszést szült a főrendek körében, hogy az alsótábla – Baranyi Gábor és néhány társa indítványára – a testőrségről szóló, már éppen elfogadott határozatot visszavonta, mivel nem látta biztosítottnak az újonnan alapított tisztség „német dikasztériumok"-tól, vagyis bécsi kormányszervektől való függetlenségét.[72] A zűrzavart csak tetézte a Kazinczy levelében is leírt szóváltás az ülés végén a felsőtáblára menesztett küldöttség szónoka, Bajzáth József esztergomi kanonok és a bihari alispán között, aki – tükrözve immár az alsótábla és vármegyei követek megnövekedett súlyát a rendi politikában – igényt formált a felsőtáblával való formális egyenlőségre.[73] Az elhangzottakat szinte szó szerint rögzítette – ritkaságképpen az eredeti nyelven, magyarul – Festetics Pál jelentése és egy korabeli országgyűlési napló, amely lehetőséget nyújt a Kazinczy Ferenc által leírt történet kiegészítésére és értelmezésére.

68 A 300 000 forintos adóemelésből 100 000 forintot szántak volna a gárda fenntartási költségeinek fedezésére: Kökényesi 2021. 141.

69 Az ő társaságában említi Luby György liptói követet, továbbá Árva, Szepes, Gömör vármegye követeit Festetics Pál jelentése: ÖStA HHStA KA, Nachlass Neny. No. 73. 1764. november 17. Festetics Pál Cornelius Nenynek.

70 Kökényesi 2021. 142.

71 MNL OL N 114 15. kötet. Publicum diarium diaetale anno D. 1764. Posonii celebratae conscriptum per Andreas Nedeczky. 1765. január 3–i ülés. és ÖStA HHStA KA, Nachlass Nenny. No. 89. 1765. január 3. Festetics Pál jelentése Cornelius Nenynek.

72 A személynök előterjesztése az Államtanács (*Staatsrat*) köreiben már évekkel korábban – leginkább Egyd Borié tanácsos által – képviselt azon centralizációs jellegű elképzelésen alapulhatott, miszerint a nemesi testőrség a magyar önállóság egyik szimbóluma, és ennek ellensúlyozására a létrehozott gárdát nem a Magyar Udvari Kancellária, hanem egy bécsi összbirodalmi hatáskörű kormányszerv, az Udvari Haditanács alá kell rendelni. Valójában a gárda alapító okirata szerint a testőrség katonai és fegyelmi kérdésekben az Udvari Haditanácstól, anyagi tekintetben a Magyar Udvari Kancelláriától, az udvari szolgálat tekintetében a főudvarmestertől függött. Erre: Ember 1936. 249.; Kökényesi 2021. 128.

73 A másnapi ülésen a nádor is visszautalt a Baranyival való szóváltásakor személyes sértődésének erre az okára: „*Én Kendet Baranyi uram, mint V. Ispánt tisztelem, de Sociusomnak /: Társomnak:/ nem recognoscallom*". Erre: MNL OL N 114. 15. kötet. Diarium diaeta in diem decimam septimam Junii anni 1764. indictae privatis horis et formata juxta propriam experientiam idea, pro memoria concinnata. 1765. január 4–i ülés.

Másnap, január 4-én folytatódott a vita a testőrséggel kapcsolatos felirat fogalmazványával, amit ezúttal Majthényi Károly ítélőmester fel is olvasott és javasolta, hogy a felsőtáblának rögtön terjesszék fel, ám a rendek ezzel szemben erősen tiltakoztak. Kifogásolták a tervezet közlésének módját, mivel ezt a nádor az uralkodónak magánúton küldte el, amit a rendek előtt fel sem olvastak korábban nyilvánosan, és ennek vitájára most sem nyílt alkalmuk: szerintük mindez ellentmondott a diéta konszenzuális működésének.[74] Amikor a vegyes ülésen a rendek a válaszfelirat megismétlését és ebből a testőrséggel kapcsolatos szövegtervezet kihagyását kérték, a nádor sértetten megjegyezte „*Nem reménlettem volna olly garázdálkodást, mellyet tegnapi sessioban tapasztaltam*".[75] Kijelentette, hogy az általa az uralkodóval már közölt határozataik megváltoztatásával a rendek őt magát, a nádort hozzák kellemetlen helyzetbe Mária Terézia előtt, így ez a nádori méltóság sérelmét is jelenti. Ilyen körülmények között az ülésen elnökölni nem akar. A főrendek (többek között Koller Ferenc személynök, Esterházy Károly egri püspök, Grassalkovich Antal kamaraelnök) nyomásgyakorlásba kezdtek, hogy a nádornak ez ügyben elégtételt adjanak, és az alsótáblát meggyőzzék, hogy ne változtasson az előző határozatában megszavazott felirat szövegén. A kamaraelnök javaslatára ekkor megvonták a szót Baranyaitól addig, amíg bocsánatot nem kér a nádortól és a főrendi táblától. A nádor is elhatárolódott az apjához, a magasra jutott Baranyi Miklós hétszemélynökhöz képest deklasszálódott ellenzéki bihari alispánnal való vitától: „*Baranyi Ur, esmérem Kendet és Kend Attyát is esmértem, de én Kenddel disputálni nem akarok*".[76] A Hétszemélyes Tábla elnökeként a nádor valószínűleg munkatársi-hivatali kollegai minőségében idézte meg a már elhunyt bírótársa emlékét, de a kortársak számára ez a mondat rosszindulatú pletykák kereszttüzében új értelmet nyert. Az udvarnak jelentést készítő Festetics Pál szerint Batthyány nádor inkább Baranyi kétes származására és kalandos magaviseletére utalt, miszerint a bihari alispán egy kálvinista prédikátor törvénytelen fia volna, aki katonaszökevényként bejárta Európát, majd örökbefogadás és egy királyi adomány (*nova donatio*) révén a Baranyi család egész vagyonát megörökölte.[77] Úgy tűnik tehát, hogy a Kazinczy-féle életrajzi leírásban szereplő életrajzi adalékok torzítva és meghamisítva kerültek bele a jelentésbe.[78] A naplókból tudható még az

74 Ezt a véleményt leginkább Baranyin kívül leginkább Vay István szabolcsi követ képviselte.

75 ÖStA HHStA KA, Nachlass Neny. ad No. 90.mo Névtelen jelentés a diéta 1765. január 4–i ülésről.

76 ÖStA HHStA KA, Nachlass Neny. ad No. 90.mo Névtelen jelentés a diéta 1765. január 4-i ülésről.

77 ÖStA HHStA KA, Nachlass Neny.No. 90. 1765. január 5. Festetics Pál jelentése Cornelius Nenyhez.

78 Valójában a Baranyi-családdal kapcsolatban ebben a 18. században folyó perek idősebb Baranyi Miklós első házasságából származó fia, ifjabb Miklós legitimitása körül folytak, akit apja nem ismert el saját fiának. Ezzel a lépéssel második házasságát próbálta törvényesíttetni. Ezek a perek árnyékot vethettek a második házasságból származó Gábornak és testvéreinek legitim származására is. Baranyi Miklós Festetics Pál a törvénytelen származására való utalással ennek az ügynek az érvanyagából is meríthetett. Ez az a persorozat, amelyet Jókai Mór: *Egetvívó asszonyszív* (1902) című munkájában is megjelenített. Erre: Szerdahelyi 2005. 91.; Szijártó 2021. 342.

is, hogy január 5-én két ellenzéki, Szathmáry Király György borsodi és Tiszta Pál abaúji követ közbenjárására, akik a napló szerint „gátra való ember"-nek nevezték a bihari alispánt, a nádor elfogadta Baranyi Gábor bocsánatkérő levelét, amelyet a diéta nyilvános ülésén fel is olvastak.[79] A nemesi testőrség kapitányának országbárók közé emelését az uralkodó a január 15-i rezolúcióban elfogadta, ám a megszületett törvénycikk (1765. évi VI. tc.) nem tartalmazott a testőrség szervezeti különállására való vonatkozó garanciát, ahogyan azt a rendi ellenzék eredetileg kívánta a kormányzattól, csak egy ígéretet, hogy a kapitányait született magyarokból és előkelő családok fiai közül fogja az uralkodó kinevezni.[80]

Összességében az 1765. január 3–4-re datált, Kazinczy által is megörökített, a nemesi testőrséggel kapcsolatos konfliktus nemcsak a nádor és bihari alispán, illetve a felső- és alsótábla közötti elsőbbségi vitaként fogható fel, hanem egy jóval mélyebb, az országgyűlési alkufolyamat (*tractatus diaetalis*) íratlan szokásrendszerének szövetét is rongáló incidensként értelmezhető. Baranyi Gábor kihágási esete egyfelől azt példázza, hogy az öntudatosodó vármegyei követek vezette alsótábla ebben az időszakban egyre inkább átvette a politikai vezetést a felsőtáblával szemben, tagjai a közjogi ellenzékiséget is vállalták, és ezt szimbolikus téren is igyekeztek megjeleníteni a diétai viták során. A rendi ellenzék és kormánypárt, illetve a magyar rendiség és az uralkodó közti politikai erővonalak század közepi megmerevedése egy, a korábbiakhoz képest konfrontatívabb és kompromisszumképtelenebb politizálási stílust hozott lére,[81] amely a magyar parlamentarizmusnak hosszú időtartamban is meghatározó jellegzetessége maradt. Másfelől a rendek és az uralkodó közt zajló *tractatus diaetalis* rendjének felrúgására a testőrséggel kapcsolatos felirat fogalmazványának részletes vitára bocsátásának követelésével az alsótáblai követek tettek kísérletet. A napirendre vételnek a kormánypárt, illetve a főrendek saját tekintélyükre hivatkozással igyekeztek elejét venni, annak érdekében, hogy a rendek kibontakozó obstrukcióját megakadályozzák, és az uralkodó előtt saját szavahihetőségüket megőrizzék.[82]

A történetírásunkban retrográd vonásokkal jellemzett birtokos nemesség e képviselője Kazinczy szövegeiben a haza ügyének erkölcsös védőjeként tűnt fel, noha diétai felszólalásai a a széphalmi mester által is nagyra becsült bécsi magyar nemesi testőrség fejlődését is közvetve-közvetlenül gátolták, azzal, hogy az erre a célra szánt adóemelést és ezzel közvetve a gárda intézményesülését próbálták akadályoz-

79 MNL OL N 114 15. kötet. Diarium diaeta in diem decimam septimam Junii anni 1764. indictae privatis horis et formata juxta propriam experientiam idea, pro memoria concinnata. 1765. január 5-i ülés.

80 Stefancsik é.n. 49–50.; Kökényesi 2021. 142.

81 Erre a politizálási stílusra: Szijártó 2019. 53.

82 A kor „udvari logikája" szerint az uralkodói kegy megszerzéséhez, illetve megtartásához megbízhatónak és szavahihetőnek kellett látszani, így az udvarhoz közelálló magyar főrendeknek is ennek az elvárásnak kellett megfelelniük: Erre a logikára: Stollberg-Rilinger 2018. 53.

ni. Talán nem véletlen, hogy a konkrét eseménysor leírása, illetve kontextualizálása (dátum, a vita tárgyának megjelölése) elmaradt Kazinczy fent idézett levelében. Emellett az önéletrajzi jellegű szövegekből is kiolvasható, hogy a vizsgált kelet-magyarországi vármegyékben (így Biharban) a nemesség összlakossághoz viszonyított nagy lélekszáma és aránya a kor politikai elitje számára egy olyan rejtett tömegbázist jelentett, amelyet később a reformkorban mind a kétségtelen infrastrukturális és anyagi előnyt élvező kormánypárt, mind az ellenzék saját politikai céljaira próbált kihasználni a vármegyei döntéshozatali mechanizmus során.[83]

„A Nemzet legtiszteltebb Képviselője", Ráday Gedeon[84]

Kazinczy Ferenc idősebb Ráday Gedeont (1713–1792), a költőt, műfordítót, könyvgyűjtőt és mecénást bemutató szövege jó illeszkedik országgyűlési panteonizációs gyakorlatába, amelynek célja az eszményi rendi politikus alakjának saját kora számára történő bemutatása volt.[85] „*Nemzeti szent tűz, oh ne aludj-el közttünk soha!*" – utalt Kazinczy saját szerzői szándékára Ráday Gedeon 1764–65. évi országgyűlési szerepét summázva. Ez a narráció elfedte az egykori történeti cselekmények, illetve a Kazinczy által kialakított „pantheon" közti tényszerű különbségeket, miként láttuk ezt a Baranyi Gáborral kapcsolatos írásokban. Az életrajz eredetileg 1808-ban keletkezett, majd ennek szövegének felhasználásával 1827-ben a Ráday családról is publikált egy tanulmányt a Felső Magyar-országi Minervában.[86] A „panteonizáció" korabeli emlékbeszédekben és ódákban felbukkanó irodalmi gyakorlatát alkalmazva Kazinczy akár tudatosan is nyúlhatott a „szépítés", a „felékesítés", de akár a történeti forrásoknak ellentmondva az „elhallgatás" retorikai eszközével, annak érdekében, hogy az ábrázolt jeles férfit a közösségi emlékezetbe beemelhesse.[87]

Miként Borbély Szilárd és Orbán László is utalt rá, hogy Kazinczy írásaiban mester-tanítvány viszonyként írja le Rádayhoz fűződő viszonyát, valójában viszont egyfajta irodalmi patrónus-kliens kapcsolatként lehetne ezt jobban értelmezni. A kultikus beszédmódba, ami egyfajta irodalmi előfutárként, „szent öreg"-ként tekintett Ráday Gedeonra, belefért az anekdotikus, emberközeli ábrázolás is, amely Ráday időskori különcségeit, lelki-szellemi kiválóságát, és pietizmusát emelte ki.[88] Kazinczy kivételes pillanatként, időskori elvonultságával szembeállítva mutatja be az 1764–65. évi diéta időszakát, amikor Ráday táblabíróként az országos közélet po-

83 Dobszay 2019. 97–98.

84 Kazinczy számította ezek közé: Kazinczy 1827. 1231.

85 Életére újabban: PE 914–915.; Kiss 2015. 175.

86 A Kazinczy által írt Ráday Gedeon életrajzra újabban: PE 844–845.

87 Porkoláb 2005. 149.

88 Borbély 2009. 13, 15.; Orbán 2014. 60–62.

rondjára lépett, és elvállalta Pest-Pilis-Solt vármegye követi tisztségét: „*Még akkor ereje volt kimondani a' mit állít, 's semmi tekintet által nem forgattathatott ki, nem némíthatott meg semmi tekintet által. Talán akkor, midőn a' Vexatio dat intellectum, hóhér kézzel égettetett-meg, 's Therésia Prímás Barkóczyt a' halálig keserítette, egynehány első fényű Követnek meg volt súgva, hogy ne szólljanak. Ezek közt vala Ráday is, Szatthmári Király György is, a' Pataki Collegium Fő Curátora. Az Ifjak elréműltek, hogy a' köz jó' Bajnokjai nem szóllanak, 's felsikoltottak: Ráday Uram akar szóllani. Ez le vala forrózva, mert hiszen nem tett semmi mozdulatot, hogy szóllani kíván. Zengett a' Ráday név, 's a' Követek várták, hogy szólljon. Szóllott, 's úgy szóllott, a' mint jó embernek kell és illik.*"[89]

Minden bizonnyal ennek az eseménynek a kapcsán született az ellenzéki szellemű országgyűlési ifjúság tollából egy latin nyelvű gúnyvers, vagy pasquillus, amely megrótta a „*vármegyék két fényességé*"-nek nevezett Pest megyei követeket az egyik ülésen való hallgatásuk miatt.[90] Kazinczy leírásából ismét nem derül ki, hogy pontosan mikor és milyen politikai kérdésben volt szüksége Rádaynak taktikusan hallgatni. Ha a naplókat és a bizalmas jelentéseket összevetjük a Kazinczy-féle szöveggel, akkor azt látjuk, hogy a diétára ellenzéki szellemű követutasítással érkező pesti követ kormánypárti irányba történő pálfordulásának leírását tartjuk a kezünkben.[91] Az újabb kutatások fényében világossá vált, hogy noha vármegyéje instrukciója határozottan az adóemelés és a nemesi felkelés reformjának elutasítását írta elő,[92] Ráday (a Kazinczy-levélben említett Szathmáry Király György borsodi követtel együtt) október 11-én megszavazta az adóemelést.[93] A nemes ifjúság éljenzése viszont akkor érhette, amikor arról kellett véleményt nyilvánítania, hogy a döntéshozatalkor a szavazatokat számlálni vagy esetleg (a vármegyei követek javára) súlyozni kell-e. Úgy tűnik, hogy Ráday ebben az ügyben az utóbbi álláspontot képviselte.[94] A végső adóösszeg (a 700 000 forintos adóemelés) 1764. november 17-i vitájakor a pesti követ ismét a királyi előterjesztés, vagyis az újabb emelés ellen nyilatkozott.[95] Ráday sok évvel később, 1782-ben – bárói rangemelése érdekében beadott kérvényének összeállításakor

89 PE 33–34.

90 Ráday követtársa, Laczkovich Imre pesti alispán volt: OSZKK Quart. Lat. 2498. 82.p.; In Ráday et Latzkovits Pestiensis Ablegatos. Erre aztán válaszvers is született Ráday védelmében: *In eundem Ráday* címen.

91 Pest-Pilis-Solt vármegye ellenzéki követutasítására és a királyi előterjesztések megszavazásának utólagos számonkérésére: Kiss 2015. 61–63.

92 Ráday 1764. szeptember 4-i és szeptember 6-i állásfoglalásában – a vármegyei követek többségéhez hasonlóan – még a nemesi felkelés reformja ellen foglalt állást: MNL N 114 15. kötet. Publicum diarium diaetale anno D. 1764. Posonii celebratae conscriptum per Andreas Nedeczky. 1764. szeptember 4., 6–i ülés.

93 ÖStA HHStA KA, Nachlass Neny. No. 44. Pozsony, 1764. október 11. Festetics Pál jelentése Cornelius Nenynek.

94 MNL OL N 114 15. kötet. [oldalszámozás nélkül], 1764. október 11-i ülés.

95 MNL N 114 15. köt. [oldalszámozás nélkül], 1764. november 17., OK 700. 457. 138–139. p.

– már úgy emlékezett vissza egy magánlevelében, hogy a legutóbbi diétán az uralkodónő és a kormányzat törekvéseit hathatósan támogatta, sőt állítólag Cornelius Neny kabineti titkár is kifejezte politikai szereplése iránti elégedettségét.[96] A pesti táblabíró uralkodónőhöz való hűségének kevés számú fennmaradt versének egyikében is hangot adott: az 1760–1770-es években megkezdett, Zrínyi Miklós Szigeti veszedelmének hexameterekbe átírt változatának invokációjában a költő már nem Szűz Máriához fohászkodik, miként a Zrínyi által szerzett eredetiben, hanem – egy 18. századi protestáns földesúr módjára – magához Mária Terézia királynőhöz.[97] A református vallású, apjához, Ráday Pálhoz hasonlóan egyháza ügyei érdekében az uralkodónál számos alkalommal megforduló, a bécsi udvarban és a központi kormányszékeknél is tárgyaló Gedeon sokkal inkább lehetett alkukész más kérdésekben (így az adó ügyében), mint saját felekezete ügyében.[98]

Végül is, miként a bihari alispán esetén láthattunk, úgy a pesti táblabíró kapcsán is azt tapasztalhattuk, hogy Kazinczy számára fontosabbak voltak az általa az adott személyről feltételezett, pozitívnak vélt magatartásminták, mint a történeti háttér felvázolása. Narratívája az öntudatos, jó szónoki képességekkel rendelkező, az ókori görög-római patriotizmus fogalomrendszerében elképzelt politikusokat emelte piedesztálra. Míg a feltárt forrásokban Baranyiról a végletekig vitt ellenzéki, addig Rádayról az uralkodótól felekezete sérelmeit orvosolni kívánó, óvatos kompromisszumokra is hajlandó vezérszónok képe rajzolódik képe ki: ezek az egyedi jellemvonások Kazinczynál egyetlen ideáltipikus ábrázolásban oldódnak fel.

Konklúzió

Kazinczynak az 1764–65. évi diéta alkalmával Baranyi Gáborról és Ráday Gedeonról készült irodalmi portréit áttekintve megállapíthatjuk, hogy az ezekben megfogalmazott tekintélytisztelet egyaránt táplálkozott gyermek- és ifjúkora aránytalan

96 „*Ha az én tsekély meritumaimrúl is akartok emlékezni az Diplomában nem ellenzem, ha be tészitek Diaetan való Követtségemet: mert hogy az akkor uralkodó Felség tzéllyainak elő mozdításában nem vóltam tellyességgel haszontalan ; meg tetszik abbúl; hogy eo Felsége akkori Cabineti secretariussa Neni által jelentette Groff Festetitsnek jelen létében iráprevintam s személyemmel való contentussát es approbatióját, különösen hivattatván ez végre egy reggel azon Urhoz: Kinekis az mint fellyebb irám az neve (ugy tartom Neni) vólt; azt tudom, hogy frantziául jobban tudott mint németül, mert az utolsót igen törte; Nem ez az értelmem* [érdemem]*, hogy ez szerint menjen be, hanem tsak az, hogy énis ott tehettségem szerint eleget kívántam tenni hazai s fejedelmemhez való kötelességemnek.*" Erre: RL C/64-10. VIII. g/1. 32. sz. Ráday I. Gedeon levelei fiához, Ráday II. Gedeonhoz.

97 Borbély 2009. 81, 371.

98 A dunamelléki református egyházkerület sérelmeinek orvoslása ügyében korábban számos alkalommal járt már a bécsi udvarban, így 1741-ben, 1749-ben és 1751-ben. Erre: RL A/1 a. 2. kötet. Dunamelléki református egyházkerület protocolluma 1731–1760. 151–161, 406–407, 439–443.

benyomásaiból, a reformkor kezdetének pártharcok által uralt vármegyei politikai viszonyait kárhoztató, a Mária Terézia-kori *bene possessionati* hatalomgyakorlásának nyugodtabb idejére visszatekintő időskori nosztalgiából és a republikánus beszédmódba illeszkedő virtus-diskurzusát folytató felvilágosult irodalmár nézetrendszeréből.[99] A 18. századi rendi patriotizmus költői a múlt példaszerű felmutatása segítségével a jogszokás által garantált rendi jogok képviseletét és a sérelmek orvoslását próbálták ellátni, amellyel egyúttal egyfajta időbeli folytonosságot igyekeztek teremteni a régmúlt és a jelen között.[100] Kazinczy Ferenc az 1764–65. évi diéta kapcsán írt portréiban ugyanezt a kontinuitást teremtette meg, ám ő már a kulturális-nyelvi nemzeteszme képviselőjeként tekintett vissza Mária Terézia időszakára. A barokk kor heroikus, vitézi képességeket dicsőítő nemzetképét is felidézve így vált Kazinczynál – az értelmes politikai cselekvés lehetőségétől megfosztott 1795 és 1820-as évek közti időszakban – a hazához, illetve annak közelmúltjához való érzelmes emlékezés tárgyává az 1764–65. évi diéta.[101] A Baranyi Gáborról és kortársairól alkotott arcképek célja a példaadás volt, – Miskolczy Ambrus szavaival – egyfajta ahistorikus „múltba vetített jövőkép", miként a 18. századi nemzettudata egyfajta őskultusz, *„az ősök világa ugyan harcosok, de egyenjogú és szabad emberek világa*".[102] Megírásuk és megjelentetésük több esetben aktuálisan egybeesett és kapcsolódott a rendi politikai élet fontos fórumaival, az országgyűlésekkel (így az 1807., 1808., 1811–12., 1825–27. évi diétákkal). Kazinczy Ferenc önéletrajzi írásaiban így vált – az író történeti forrásoknak is időnként ellentmondó konstrukciója segítségével – a rendi ellenzékiség mintává, a rendi részvétel értelmében vett szabadság központi értékké. Az alkotmányos-közjogi problémák a magyar közéletben 1918–ig jelenlevő túlsúlyának köszönhetően ez a Kazinczy Ferenc által is közvetített örökség követendő hagyománnyá vált a politikai csoportosulások egy része számára.[103]

99 Kazinczy tekintélytiszteletére: Horváth 2006. 824.

100 A 18. század végi hazai bárdköltészet gyökerei kapcsán Vaderna Gábor megállapítására: Vaderna 2013. 497.

101 Kulin 1986. 368–371. Kulin Ferenc szerint a Martinovics-féle összeesküvés vízválasztót képezett a kor irodalmi gondolkodásában: a felkelés utáni ferenci abszolutizmus megtorlása a korábban adott értelmes cselekvés lehetőségétől fosztotta meg a kor íróit, hazához való viszonyuk egyre inkább érzelmessé vált. Új korszakot csak Kölcsey Ferenc fellépése jelentett, akinek hatására a közösségi kérdéseket egyre inkább egyéni erkölcsi szempontból kezdték felvetni a kor tollforgatói.

102 Erre jó példa Dugonics András Etelkája vagy és a magyar őstörténetről szóló 18. századi jezsuita eposzok, bár Kazinczynál a mintaképek a római–görög történetelemből és kultúrából származnak: Miskolczy 2006. 57–58.; Szörényi 2018. 21.

103 Szijártó 2019a. 26, 28.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Levéltári források

MNL OL= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
A 57 = Magyar Kancelláriai Levéltár. Királyi Könyvek (Libri regii)
N 114 = Regnikoláris Levéltár. Kovachich Márton György gyűjteménye
OK = Országgyűlési Könyvtár, Budapest
OSZK Ktt. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
ÖStA HHStA KA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Bécs
RL = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
C/64-10. Ráday család levéltára. Ráday (I.) Gedeon levelezése.
A/1 a. Dunamelléki Református Egyházkerület. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1626–1996.

Nyomtatott források

Berzsenyi 1985 = Berzsenyi Dániel művei. Kis János emlékezései. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Orosz László. Budapest, 1985.
EL = Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Sajtó alá rendezte: Szabó Ágnes. Debrecen, 2013.
Kazinczy 1827 = Kazinczy Ferenc: A' Rádayak. In: Felső Magyar-országi Minerva 3. (1827), 6. füzet, 1225–1233.
Kazinczy 1880 = Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Budapest, 1880.
Kiss 2015 = Kiss Anita (szerk.): Pest-Pilis-Solt vármegye követutasításai a 18. században. Budapest, 2015.
KL 1. köt. = Kazinczy Ferencz levelezése I. kötet. 1763–1789. Közzéteszi: Váczy János. Budapest, 1890.
KL 4. köt. = Kazinczy levelezése 1806. január 1. – 1807. április 30. Kazinczy Ferencz levelezése 4. Szerk.: Váczy János. Budapest, 1893.
KL 5. köt. = Kazinczy Ferencz levelezése 1807. május 1. – 1808. június 30. Kazinczy Ferencz levelezése 5. Közzéteszi: Váczy János. Budapest, 1894.
KL 9. köt. = Kazinczy levelezése 1811. július 1. – 1812. június 30. Kazinczy Ferencz levelezése 9. Szerk.: Váczy János. Budapest, 1899.
KL 20. köt. = Kazinczy Ferencz levelezése 1826. április 1. – 1828. december 31. Kazinczy Ferencz levelezése 20. Közzéteszi: Váczy János. Budapest, 1910.
ME = Kazinczy Ferenc: Magyarok emlékezete. Baranyi Gábor. Hazai 's Külföldi Tudósítások 2. (1807:21), 170-171.
PE = Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debrecen, 2009.

Felhasznált irodalom

Arató 2019 = Arató György: Szabadon szolgál... Kultúráról és hatalomról (nemcsak) középiskolásoknak. Hitel 32. (2019:2), 145–155.

Ballagi 1878 = Ballagi Aladár: A magyar nemesi testőrség története. Különös tekintettel irodalmi működésére. Budapest, 1878.

Bíró 2013 = Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Budapest, 2013.

Bognár – Kiss – Varga 2002 = Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói: 1635–1777. Budapest, 2002.

Borbély 2009 = Borbély Szilárd (s.a.r.): Ráday Gedeon és Földi János összes versei. Budapest, 2009.

Bódi 2020 = Bódi Katalin: A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében. Verso. Irodalomtörténeti folyóirat 3. (2020:2), 61–78.

Czeizel 1903 = Czeizel János: Költemény az 1764-iki országgyűlésről. Egyetemes Philologiai Közlöny XXVII. (1903), 445–446.

Csetri 2007 = Csetri Lajos: Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban. In: Csetri Lajos: Amathus. Válogatott tanulmányok. Második kötet. Budapest, 2007. 214–227.

Debreczeni 2001 = Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. Irodalomtörténeti Közlemények 105. (2001:5–6), 513–552.

Debreczeni 2005 = Debreczeni Attila: Nemzet és identitás. In: Bényei Péter-Gönczy Mónika (szerk.): Nemzet-identitás-irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban. Debrecen, 2005. 197– 225.

Debreczeni 2020 = Debreczeni Attila: Szöveghálót fon az estve (Tanulmányok). Budapest, 2020.

Degré 1972 = Degré Alajos: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6. (1972), 121–140.

Dobszay 2019 = Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848). Budapest, 2019.

Ember 1936 = Ember Győző: Az egységes Monarchia gondolata Mária Terézia korában. Századok 70. (1936:7–8), 241–281.

Fried 2017 = Fried István: Mária Terézia magyar írók szemével. Kisebbségkutatás 26. (2017:4), 42–48.

Gergely 1987 = Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Budapest, 1987. (Elvek és utak)

Gergely 2010 = Gergely András: Kazinczy a történelemben. In: Debreczeni Attila – Gönczy Mónika (szerk.): Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Debrecen, 2010. 285–293.

Görömbei 2011 = Görömbei András: Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): Kultúra és identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) plenáris előadásai. Budapest, 2011. 41–60.

Horváth 1869 = Horváth Mihály: Az 1764-ki országgyűlés története. In: Horváth Mihály kisebb történelmi munkái. Pest, 1869. I. köt. 377–422.

Horváth 2006 = Horváth János: Kazinczy emlékezete. In: Horváth János irodalomtörténeti munkái II. Budapest, 2006. 816–835.

Hőnich 2020 = Hőnich Henrik: Latin vagy a magyar? A nyelvkérdés a diéta előtt 1791-91-ben. In: Dobszay Tamás – H. Németh István – Pap József – Szijártó M. István (szerk.): Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig. Budapest–Eger, 2020. 273–293.

Hőgye 1992 = Hőgye István: Kazinczy bihari kapcsolatai. Széphalom 4. (1992), 117–119.

Kaufmann 1898 = Kaufmann Lajos: A görög és római classicusok Kazinczy Ferenc levelezésében. Irodalomtörténeti Közlemények 8. (1898:3), 271–341.

Kecskeméti 2008 = Kecskeméti Károly: Magyar liberalizmus 1790–1848. Budapest, 2008.

Kordics 2003 = Kordics Imre: A váradi és micskei Baranyi család. Várad 2. (2003:1), (online megjelenés: Várad 2003. 2. évf. 1. sz. - EPA (oszk.hu), letöltés: 2024. szeptember 8.).

Kosáry 2001 = Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. In: A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok. Budapest, 2001.

Kökényesi 2021 = Kökényesi Zsolt: Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765). Budapest, 2021.

Kulin 1986 = Kulin Ferenc: Nemzet–eszme és nacionalizmus. In: Kulin Ferenc: Közelítések a reformkorhoz. Tanulmányok. Budapest, 1986. 359–389.

Mályusz 2006 = Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. In: Domokos Mátyás (vál. és szerk.): A magyar esszé antológiája. Sorskérdések. I. Budapest, 2006. 370–399.

Melkovics 2013 = Melkovics Tamás: Felsőbüki Nagy Pál. Élete, politikai pályafutása és közéleti szerepvállalásának jelentősége. Vasszilvágy, 2013. 50–63.

Miskolczy 2006 = Miskolczy Ambrus: A modern magyar demokratikus „eredeti jellegzetességeiről" 1790–1848. Budapest, 2006.

Miskolczy 2009 = Miskolczy Ambrus: Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. A virtus jegyében, avagy a széphalmi mester erény-, nyelv-, és nemzetszemlélete. Budapest, 2009.

Miskolczy 2010 = Miskolczy Ambrus: Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig III. Reformot! De hogyan? avagy Kazinczy Ferenc és Berzevczy Gergely vitája. Budapest, 2010.

Nagy 2020 = Nagy János: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. Budapest, 2020.

Orbán 2014 = Orbán László: Kazinczy Ráday-portréja (kapcsolattörténeti kérdések). In: Berecz Ágnes (szerk.): A Ráday család a magyar kultúrában. 300 éve született Ráday Gedeon. A 2013. október 10-én megrendezett jubileumi konferencia előadásai. Budapest, 2014. 58–69. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 10.)

Poór 1985 = Poór János: Szintemelés és alkotmányosság a 18–19. század fordulóján. In: Klaniczay Gábor–Poór János–Ring Éva (szerk.): A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára. Budapest, 1985. 177–198.

Poór 2003 = Poór János: Adók, katonák, országgyűlések. 1796–1811/12. Budapest, 2003.

Porkoláb 2005 = Porkoláb Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épűl". Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd. Budapest, 2005.

Stefancsik é.n. = Stefancsik Benedek Konrád: Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés. Kassa, é.n.

Stollberg-Rilinger 2018 = Stollberg-Rilinger, Barbara: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie. 5., durchgesehene Auflage. München, 2018.

Szerdahelyi 2005 = Szerdahelyi Zoltán: Szemelvények a Baranyi család XVIII. századi történetéből – a Baranyi-per. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 30. (2004-2005), Debrecen, 2005. 89–103.

Szijártó 2005 = Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708-1792. Budapest, 2005.

Szijártó 2012 = Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos" rendiségig". Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. Történelmi Szemle 54. (2012:1), 37–62.

Szijártó 2019 = Szijártó, M. István: The Birth of the Constitution in Eighteenth-Century Hungarian Political Thought. In: Hörcher, Ferenc – Lorman, Thomas (eds): A History of the Hungarian Constitution. Law, Government and Political Culture in Central Europe. London–New York, 2019. 46–62.

Szijártó 2019a = Szijártó M. István: Rendi kompromisszum-alkotmányos konfliktus. Magyar Filozófiai Szemle 63. (2019:1), 23–29.

Szijártó 2021 = Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom-, és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.

Szilágyi 2014 = Szilágyi, Márton: Ein ungarischer Schriftsteller in theresianischen Wien: Georg Bessenyei. In: Zsuzsanna Cziráki – Anna Fundárková – Orsolya Manhercz – Zsuzsanna Peres (Hrsg.): Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Wien, 2014. 287–293.

Szörényi 2010 = Szörényi László: Kazinczy Sallustius fordítása. In: Debreczeni Attila – Gönczy Mónika (szerk.): Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Debrecen, 2010. 112–120.

Szörényi 2018 = Szörényi László: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből. Budapest, 2018.

Tóth 2000 = Tóth, Ferenc: Ascension sociale et identité national. Integration de l' immigrattion hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815). Budapest, 2000.

Vaderna 2013 = Vaderna Gábor: Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra? Irodalomtörténet 94. (2013:4), 467–501.

Váczy 1915 = Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. Budapest, 1915.

Völgyesi 2009 = Völgyesi Orsolya: Kazinczy Ferenc és Zemplén vármegye nemesi társadalma az 1820-as évek közepén. Zempléni Múzsa 9. (2009:3), 20–31.

Völgyesi 2010 = Völgyesi Orsolya: Etika és politika (Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás). In: Debreczeni Attila – Gönczy Mónika (szerk.): Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Debrecen, 2010. 306–318.

Vörös 1996 = Vörös Károly: Kazinczy és a magyar múlt. Történelmi Szemle 38. (1996:4), 331–340.

Wertheimer 1896 = Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. I–II. közlemény. Századok 30. (1896:4), 293–309, 394–412.

Zoltai 1903 = Zoltai Lajos: A váradi és micskei Baranyi család. Turul 20. (1903), 165–177.

Szekér Barnabás

A hivatalviselő elit (egyik) iskolája

A váci Collegium Regium Theresianum és 1782. évi vizitációja[1]

Szijártó István politikai-társadalomtörténeti kutatómunkájának egyik fontos tárgya a 18. századi nemesség hivatalviselő elitje, amelynek tagjai a vármegyék és a királyi dikasztériumok állásaiban döntő szerepet játszottak a Királyság kormányzásában és a politikai döntéshozatalban a diétákon és azokon kívül. Az országgyűlésekről szóló második monográfiájában, amely 2021-ben jelent meg, négy nemzedékre osztja a magyar politikai elit „professzionális hivatalnokainak" csoportját. Az 1720 és 1740 között született, „teréziánusnak" nevezett negyedik nemzedék kapcsán többek között azt is hangsúlyozza, hogy őket „*részben már a felvilágosult abszolutizmus »nevelt[e] fel«*".[2] Ezzel arra utal, hogy sokuknak a habitusát és szaktudását már formálta az a császári–királyi iskola- és ösztöndíjhálózat, melyet Mária Terézia (a Monarchia hivatalviselő elitjének aktív közreműködésével) az államapparátus hatékonyságának növelését és integrációját célzó reformok sorában épített fel nagyjából az 1740-es és 1770-es évtized között.

Magam, aki – mint fájától messzebb eső alma – leginkább a 18. századi katolikus iskolákkal és az azokat működtető szerzetesekkel foglalkozom, ennek az intézményhálózatnak az egyik tagját szeretném bemutatni. A váci *Collegium Regium Theresianumot* az új iskolák „zászlóshajója", az uralkodó nevét viselő bécsi nemesi kollégium[3] mintájára 1767-ben közösen alapította Mária Terézia és Migazzi Kristóf (Christoph Anton Migazzi, 1714–1803) bíboros, bécsi hercegérsek és a váci püspökség apostoli

1 A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Tempus Közalapítvány 2022/23. évi 175390. sz. Collegium Hungaricum-ösztöndíja támogatta.

2 Szijártó 2021. 133.

3 Máig alapvető: Guglia 1912. Újabban pl. Khavanova 2006; Cerman 2006; Kökényesi 2021. 56–63.

adminisztrátora, a bécsi udvar korabeli (kvázi-)oktatáspolitikájának[4] egyik kulcsfigurája. A tanítás és nevelés munkájával a piarista rendet bízták meg, a kollégium a magyar rendtartomány büszkesége, a királlyal és a politikai elit legfelső köreivel való jó kapcsolatának (egyik) záloga lett. Falai között minden évben húsz magyar, horvát, illetve erdélyi nemesi családból származó fiú tanulhatott a királynő költségén, és még legalább ugyanannyian a sajátjukon a latin nyelv alapjaitól a filozófiai stúdiumig bezárólag egészen 1784-ig, amikor II. József a többi nemesi kollégiummal és konviktussal együtt ezt is feloszlatta.[5]

Mondhatjuk, hogy ez a kollégium a két kutatási terület metszetébe esik, ebben a tanulmányban azonban nem a hivatali karrierekről lesz szó, amelyek kezdetén vagy jutalmaként felbukkannak az itteni iskolaévek,[6] hanem az intézmény felépítéséről és jellemzőiről. Alább először egy vázlatos áttekintést adok erről az alapítástól a feloszlatásig. Majd ezt követően a kollégiumra vonatkozó történeti forrásanyag egy eddig nem ismert darabját mutatom be, a nemesi kollégium 1782. évi vizitációja alkalmával keletkezett kérdéssort és a hozzá tartozó válaszokat – melyre a Bécsi Egyházmegyei Levéltárban bukkantam rá 2023-ban, a Szijártó István biztatásával, támogatásával és a *Collegium Hungaricum* ösztöndíjával megvalósított kutatásom során.

Intézménytörténeti vázlat

A váci *Collegium Theresianum* alapítását a kollégium *historia domusa* szerint Mária Terézia határozta el, aki szeretett volna létrehozni egy, a nevét viselő bécsi nemesi

4 Az „oktatáspolitika" fogalmát Ugrai János nyomán én is használhatónak tartom a kora újkori viszonyok között is általános, az oktatásra, iskolákra vonatkozó előírások, rendelkezések és a mögöttük húzódó mérlegelési, döntési folyamatok összessége értelmében. Természetesen olyan folyamatos szakpolitikai tevékenység, mint a 19–20. századi államapparátusok keretei között, a 18. században, főleg a királyi tanügyi rendszer megalkotását megelőzően nem létezett. Vö. Ugrai 2014. 24–25.

5 A váci *Theresianum* nem ismeretlen sem a régi, sem a jelenkori történeti kutatás számára: Finászy 1899. 179–181.; Riedel 2012. 274–276.; Khavanova 2011. 360–361. Az intézmény történetéről azonban eddig először és utoljára a 20. század elején készült egy kismonográfia a magyar–latin szakos tanár, egyébként váci származású Kisparti János (1885–1940) piarista szerzetes tollából: Kisparti 1922. (Első kiadása: 1914.) Sajnos a kor mércéjével mérve egyébként alapos mű szerzője (aki tehát nem volt történész, és valószínűleg rendtársai tanácsára és/vagy adatgyűjtésére támaszkodott) éppen a legfontosabb irategyüttest, a királyi kollégium egykori saját archívumának anyagát nem ismerte. Erre Koltai András talált rá nemrég a Magyar Királyi Kamara levéltárában, ahová az a kollégium bezárása után került: MNL OL E 150 Irreg., 17. (Ezúton is köszönöm neki a kutatás elkezdésében nyújtott segítségét.) Mindenképp megemlítendő még Olga Khavanova családi levelezésre alapozó tanulmánya gróf Károlyi József (1768–1803) neveltetéséről, aki 1776 és 1784 között a váci *Theresianum* diákja volt: Khavanova 2009.

6 Ezt a nézőpontot nagyon termékenyen és következetesen érvényesítik Olga Khavanova tanulmányai. L. pl. az előző jegyzetek hivatkozásait.

akadémiához hasonló intézményt külön a magyar nemesség számára, a helyszínt pedig Migazzi Kristóf bíboros javasolta. Állítólag azzal érvelt saját püspöki székvárosa mellett, hogy az ország közepén fekszik, elég távol Pesttől, hogy a város „szennye" ne fertőzze meg a diákokat, de elég közel hozzá, hogy az ott megforduló előkelőségek könnyen meglátogathassák a kollégiumot.[7] Ismert, hogy a királynő elkötelezetten törekedett arra, hogy minél többen látogathassák azokat az új iskolákat, amelyek az államapparátus leendő tisztségviselőinek korszerű és egységes felkészítését szolgálták.[8] A váci *Theresianum* alapításának évében, 1767-ben éppen a bécsi egyetem Sonnenfels-féle *Polizeywissenschaft*-kurzusának elvégzésére alapított ösztöndíjat nyolc magyar és négy erdélyi diák számára.[9] A bécsi érsek pedig, aki egyúttal a váci egyházmegyét is kormányozta, kézenfekvő módon beszélgethetett a nemesi akadémiákról Mária Teréziával, és karolhatta fel az ötletet, hiszen ő volt az Udvari Tanulmányi Bizottság elnöke és 1761 óta egyúttal a bécsi *Theresianum* kurátora, azaz az uralkodót képviselő elöljárója/ellenőre is.[10] Talán éppen Migazzi magas rangjának és az uralkodóval való közvetlen kapcsolatának köszönhető, hogy a közös váci nemesi kollégium-alapítás gondolatát nem tárgyalta az Államtanács, nem véleményezték a magyar királyi hatóságok sem, hanem kész tényként, végrehajtásra váró feladatként jelent meg a hivatali iratanyagban.[11]

A *Theresianumnak* volt előzménye helyben is. Migazzi Kristóf már közvetlenül váci püspöki adminisztrátori kinevezése után, 1762-ben létrehozott egy kis, talán 15–20 diákot befogadó nemesi kollégiumot, amelyet a városban 1714 óta működő piarista szerzetesek láttak el nevelőkkel. Szerény mérete ellenére volt két olyan jellemzője, amely világosan megkülönböztette a rend (vagy akár a jezsuiták) többi nemesi konviktusától, és később a *Theresianum* intézményének is fontos vonása lett. Egyrészt Migazzi nem alapítványt adott át a piaristáknak, hogy azok erre alapozva szervezzenek egy kon-

7 MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 2. f. 248.

8 A Szent Korona országainak nemesei számára Bécsben 1751 óta tíz külön *stipendium* állt rendelkezésre a *Theresianumban* és néhány a Löwenburg-féle nemesi konviktusban (Khavanova 2011. 354–358.). 1755. évi újjáalakulása után a nagyszombati nemesi konviktushoz is tartozott királyi alumnátus (Kádár 2023. 25–26.); 1763-ban a Pozsony melletti Szencen gazdasági–mérnöki királyi kollégium nyílt Esterházy Ferenc magyar kancellár kezdeményezésére és konkrét bécsi mintát követve, amelyben húsz ifjú tanulmányait finanszírozta az uralkodó (Koltai – Szekér 2021). Ebben a sorban említhető még a kancellár másik iniciatívájaként szintén 1763-ban megnyíló királyi árvaház a közeli Tallóson (Kušniráková 2017).

9 Khavanova 2015. 107.

10 Guglia 1912. 48–51.

11 Migazzi 1767 márciusában közölte a tervet a váci piarista rektorral, ezután tavasztól őszig folytak a tárgyalások a püspök, a piarista tartományfőnök és Heinrich Kerens jezsuita, a bécsi *Theresianum* korábbi rektora (jó kapcsolatára Migazzival l. Hersche 1971. 298–299.) részvételével, valamint az előkészítő építési munkák (Kisparti 1922. 36–37.; MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 2. ff. 248–250.). A Magyar Kancellária és a Helytartótanács első vonatkozó aktái 1767. szeptember eleji dátummal: MNL OL A 35 1767. Sept. Nº 41–42; MNL OL C 39 Lad. A. Fasc. 22. 1767. szept. 5., Királyi leirat a *Theresianum* alapításáról.

viktust, amely tulajdonképpen az adott rendház alá tartozik,[12] hanem ehelyett a saját intézményeként kezelte azt. Váci helynökét, Salbeck Károlyt nevezte ki rektornak, és a fenntartás költségkeretét évről évre a püspöki jövedelmekből utaltatta ki. Másrészt a nemesi kollégium diákjai nem jártak át a nyilvános gimnáziumba tanulni, hanem helyben tartották nekik az iskolai órákat is; az ott szolgáló piaristák egyszerre voltak tanárok és prefektusok, szinte mintha házi nevelők lettek volna.[13] Ez a *Collegium Migazzianum* vagy *Cardinalitium* néven emlegetett nemesi kollégium aztán beleolvadt az új királyi intézetbe. A tanárok személyében ugyan nem volt kontinuitás, de az az ösztöndíjkeret, amelyből Migazzi itt nyolc diák taníttatását fedezte, megmaradt.

A váci *Theresianum* koncepciója az volt, hogy mintegy multiplikálja a bécsi *Collegium Theresianumot* a magyar, horvát és erdélyi rendek számára. Az új intézet is zárt, saját iskolával rendelkező nemesi kollégium lett, a bécsi tanulmányi és házirendet egy az egyben átvették. Ahogyan ott a jezsuita rend, úgy Vácott a piaristák látták el a diákság „igazgatását mind lelki, mind evilági dolgokban, és ezen kollégium teljes adminisztrációját (ami az ifjúság oktatását és a gazdálkodást illeti)", a szerzetesrendek részéről mindkettő önálló rendháznak számított; a rektor egyszerre volt a falak között lakó szerzetesek és diákok fő elöljárója.[14] Az uralkodó közvetlen kapcsolatát a *Theresianummal* nem az alsó-ausztriai kormányszék, hanem a külön erre a célra kinevezett kurátor biztosította.[15] Ezt a tisztet töltötte be 1761 óta Migazzi bíboros, és őrá bízta Mária Terézia az új *Theresianumban* is a magának fenntartott felügyelet jogát (erről részletesebben l. a következő részt).

Az uralkodó évi 20 fő számára biztosított királyi *stipendiumot* Vácott, ebből tíz fő a magyar, hat az erdélyi és négy a horvát rendeket illette. A döntés az uralkodóé volt, a Magyar Királyságból pályázók folyamodványait (a nagyszombati konviktusnál és a szenci királyi kollégiumnál bejáratott úton) a Helytartótanács gyűjtötte össze. Az ösztöndíjat vissza is lehetett vonni, az *alumnusok* előmeneteléről és magaviseletéről a rektor a Helytartótanács útján félévente referált a királynőnek, és a megüresedett helyeket (az önszántukból távozók után) is jelenteni tartozott.[16] Rajtuk kívül a Migazzi-féle *stipendiumból* évi hat, Mária Terézia „rendkívüli" támogatásával és önköltségen pedig változó számú diák tanult a kollégiumban.[17]

---

12 A magyar piarista rendtartományban Nyitrán, Kisszebenben és Medgyesen volt ebben az időben nemesi konviktus, Debrecenben pedig „szeminárium", azaz nem kizárólag nemesi diákszállás.

13 Szekér 2021. Vö. még Kisparti 1922. 11–34.

14 Idézet a királyi alapítólevélből: Kisparti 1922. V. Ezzel Vác Bécs mellett az egyetlen közép-európai város lett, amelyben a piarista rendnek egynél több rendháza volt.

15 Guglia 1912. 48.

16 Az ezzel kapcsolatos terjedelmes iratanyag a Helytartótanács levéltárában: MNL OL C 39 Lad. A. Fasc. 22. Vö. Khavanova 2011. 361.

17 A diáklétszámokat l. az 1. Függelékben. Az önköltségen tanuló *konviktorok* felvételéről és elbocsátásáról a kollégium rektora határozott: Kisparti 1922. 41.

Egy diák ellátásának éves költségét 180 forintban állapították meg. Az egész nemesi kollégium anyagi alapját egy 150 000 forint értékű, a Magyar Kamara által kezelt kegyes alapítvány jelentette, amelynek évi 4%, azaz 6 000 forint jövedelméből kellett fedezni a piarista tanárok, a házi személyzet és a 20 királyi *alumnus* minden rendszeres kiadását.[18] A fizető *konviktorok* díja ugyanakkor, amely 1770/71-ben pl. 5 000 forintra rúgott,[19] jelentősen növelte a kollégium jövedelmét, és egyszerűbbé tette a közös, nem közvetlenül a diákokra fordított kiadások fedezését is.

A kollégiumot a mezőváros főterén álló régi püspöki palotában rendezték be.[20] Az évente körülbelül 50-60 nemesifjú tanításának és felügyeletének feladatain eleinte 10-12 szerzetes osztozott.[21] A kollégium iskolája gimnáziumot az előkészítő osztályoktól a retorikáig, illetve filozófiai stúdiumot foglalt magába. Az iskolai osztályokat kettesével összevonva oktatta egy-egy tanár, mint a rend nyilvános gimnáziumaiban, a gyakorlásra, elmélyülésre és a plusz ismeretkörökre (élő idegen nyelvek, építészet stb., ill. a nemesi *exercitiumok*: tánc, vívás, esetleg lovaglás) a pihenő- és ünnepnapokra is kiterjedő szoros időbeosztás adott lehetőséget.[22] A diákságot valószínűleg az iskolai (kettős) osztályok rendjében osztották hálótermekbe.[23] Az önköltségen tanulóknak lehetősége volt arra is, hogy magasabb díjért saját nevelővel és inassal külön szobában lakjanak.

A két *Theresianum* közötti léptékbeli különbséget nagyjából illusztrálja a bécsi Favorita-kastély és a váci püspöki palota közötti méretkülönbség. A Favoritában az 1773 (a jezsuita rend feloszlatása) előtti évtizedben minden évben 50-60 jezsuita rendtag viselt gondot körülbelül háromszor annyi (1767-ben például 154) tanulóra.[24] Az iskolák közötti különbség a nagyobb diákok esetében mutatkozott meg: Vácott a filozófiát 1775-ig „házon kívül", a másik váci rendházban működő nyilvános stúdiumon tanulták, jogi stúdium pedig egyáltalán nem volt.[25]

18 Kisparti 1922. 41. VII. Kifejezetten megtiltották azt a piaristáknál egyébként bevett gyakorlatot, hogy misealapítványokat fogadjanak el a bevételek növelése érdekében.

19 AGSP Reg. Prov. 55B. Nº 6/12.

20 Az U-alakú, öblével a tértől elforduló, és egy tágas kertre néző, akkor egyemeletes épületről nem maradt fenn a *Theresianum* viszonyaira vonatkozó alaprajz vagy leírás. Átfogó régészeti–művészettörténeti vizsgálatának adatai alapján a földszinten kapott helyet a refektórium, emeletén a színház-, avagy vizsgaterem és feltehetőleg a tanulószobák is. A Szent Kereszt titulussal újraszentelt egykori püspöki kápolna két szintet foglalt el. Csemegi 1955; a kápolna titulusát l. MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 2. f. 249.

21 A rendházi létszámokat l. az 1. Függelékben.

22 A bécsi *Theresianum* 1767-ben érvényes tanulmányi rendjét l. Schwarz 1903. 6–7. A váci kollégiumból nem maradt fenn párhuzamos forrás, ezért ezen a területen a pontosabb kép megalkotása és az összehasonlítás további kutatást igényel.

23 Erre a prefektusi feladatkörök adataiból lehet következtetni: MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 1. Passim.

24 A tanárok számát l. Lukács 1978–1995. X–XI kötet passim. A diákokra vonatkozó adat: Kökényesi é.n. (Az adatot köszönöm a szerzőnek.)

25 Az alapítólevél rendelkezett egy jogtanár alkalmazásáról is, ám kurzus sohasem indult, egyesek magánúton, saját instruktortól tanultak mégis jogot, mint pl. gróf Károlyi József: Kisparti 1922.

A kollégium népszerűségét és stabilitását ugyanakkor jól mutatja a diáklétszám növekvő tendenciája. Főként az önköltségen tanulók száma gyarapodott, 1773/74-ben például egyszerre 10 fővel. Valószínű, hogy sokan tartottak igényt külön szobára és saját prefektusra is, mert innentől a piarista rendtagok száma is 3-4-gyel megemelkedett.[26] Mivel így a püspöki palota szűknek bizonyult, 1775-ben Mária Terézia és Migazzi bíboros megegyezett, hogy a város északi végén, a főtér és az 1764. évi királyi látogatásra épített diadalkapu között a Duna-parton új otthont építenek a kollégiumnak.[27] Az épület viszonylag gyorsan elkészült, és 1777. november 16-án – szinte napra pontosan tíz évvel az első tanév kezdete után – birtokba is vették a szerzetesek és a diákok.[28]

A költözés éppen egy időre esett a tanügyi rendszer nagy átalakításával, amelyet a jezsuita rend 1773. évi feloszlatása tett elkerülhetetlenné. A bécsi testvérintézményben a feloszlatás előtti és az azt követő években is több kisebb változtatás történt a tanterven, a legkomolyabb 1775-ben, az osztrák tartományok közös gimnáziumi tanrendjének bevezetésével,[29] ezeket azonban Vácott már nem léptették életbe. A tananyag tartalmi és időbeli struktúráját itt először csak a *Ratio educationis* megjelenésével (1777) hangolták át.[30]

A kollégium betagolódott az új királyi tanügyigazgatási szervezetbe. Az iskolai munkát ettől kezdve a budai tankerület királyi főigazgatója, Vörös Antal ellenőrizte ugyanúgy, mint a nyilvános gimnáziumokban.[31] Megváltozott az intézmény elnevezése is: a királynő nevét megtartotta, de mivel a gimnáziumnál magasabb szintű tanulmányokat is kínált, az új fogalmi rendszerrel összhangban kollégium helyett innentől gyakran akadémiaként (*Academia Regia Theresiana*) említik a korabeli iratok.

A *Ratio educationis* nem tartalmazott a konviktusokra, bentlakásos intézményekre vonatkozó szabályokat, ám miután a Budára költöztetett királyi egyetem mellett is létrehoztak egy Mária Teréziáról elnevezett nemesi akadémiát, amely új, saját bel-

40, 42.; Khavanova 2009. 83. Sajátos, és Migazzi szerepét is mutatja, hogy a kérdés már az első, még püspöki nemesi kollégium szervezésekor is tervben volt, aztán mégsem lett belőle semmi, de nem a piaristák miatt (akik egyébként jogi oktatással sehol sem foglalkoztak): Szekér 2021. A bíboros közismert politikai álláspontja fényében (vö. pl. Hersche 1971) nem lenne meglepő, ha nem szerette volna a Bécsben oktatott jogértelmezést a „saját" kollégiumában hallgatni.

26 1. Függelék. Alkalomadtán érdemes lehet megvizsgálni, hogy ez összefügg-e a jezsuita rend feloszlatásával, az ő „gazdájukat" veszített konviktusaikból érkezett-e a többlet.

27 PMKL I. 1. a. For. 28., Fasc. 1. Nº 3. Migazzi Kristóf levele Orosz Zsigmond piarista tartományfőnöknek, Bécs, 1775. Az épület ma a Váci Fegyház és Börtön része (Köztársaság út 62–64.).

28 MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 8, f. 3r.

29 Guglia 1912. 44–45.

30 MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 8, f. 3r-v.

31 MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 8, f. 3r. A budai tankerület iratanyagában a *Theresianumra* vonatkozó forrásokra Kisparti János is hivatkozott, pl. Kisparti 1922. 43, 45.

ső szabályzatot kapott,[32] ez utóbbi lett a nemesi konviktusok számára a mintaadó.[33] A váci nemesi kollégium újraszabályozása ennek mentén már II. József trónra lépését követően, az 1780/81. tanév vége felé történt meg. II. József elismerte, és fenntartotta édesanyja alapítványát, megtartotta az idősödő (és ekkor már az uralkodói egyházpolitika éles ellenzőjeként ismert) Migazzit a királyi felügyeleti jog gyakorlásában, és megújította a szabályzatot úgy, hogy az egyenruhától az uralkodóért mondott imáig a budai *Theresianummal* azonos rend szerint működjék.[34] Ami természetesen nem jelentette az addigi rendtartás gyökeres megváltoztatását, jelentőségét inkább az adja, hogy ez immár nemcsak mint iskola, hanem mint királyi nemesi akadémia is kijelölte a helyét a tanügyigazgatás új szervezetében.

A váci *Theresianum* az 1770–1780-as évek fordulóján virágzott, tágas új épületében több diákja volt, mint bármikor korábban. A virágkor azonban gyorsan véget ért. II. József hamarosan szakított a drágának tartott nemesi kollégiumok és konviktusok állami szponzorálásának politikájával, és 1784-ben feloszlatta az összes ilyen intézményt, méghozzá nemcsak azokat, amelyeket közvetlenül az államkasszából tartottak fenn, hanem mindegyiket, vagyonukat pedig „kézi", nem intézményhez kötött, hanem közvetlenül a diákok részére folyósított ösztöndíjak alapjává szervezte át.[35] Vácra az 1783/84. tanév végén érkezett meg a megszüntetésről szóló rendelet, amely a végrehajtással Migazzi Kristófot bízta meg.[36] Az akadémiával együtt a *theresianumi* rendház mint piarista rendi intézmény is megszűnt, a még ott lévő diákok és tanárok átmenetileg a másik váci piarista rendházba költöztek, az iratokat a Magyar Kamara irattárába szállították, és megkezdődött az ingóságok és ingatlanok felmérésének, szétosztásának és elárverezésének folyamata, amely a következő évben fejeződött be.[37]

Az 1782. évi vizitáció kérdőíve: kontroll és kollégiumi mindennapok

Az 1781/82. tanév végén, szeptemberben keletkezett vizitációs kérdőpontok és a hozzájuk tartozó válaszok a Bécsi Egyházmegyei Levéltár Migazzi-anyagában maradtak fenn más, Vácra vonatkozó iratok társaságában. A 31 pontból álló kérdéssor megíté-

32 A budai nemesi akadémiára: Khavanova 2021. A szabályzat szerzője Splényi Ferenc exjezsuita, esztergomi kanonok, a Jézus Társaság feloszlatásáig a nagyszombati nemesi konviktus elöljárója.

33 A vonatkozó rendeletre l. MNL OL E 150 Irreg., 17. Nº 8. f. 56v. Vö. Kisparti 1922. 45. A budai *Theresianumnak* ezen mintaadó szerepét megerősítő adalékkal szolgál a piaristák 1779-ben megnyitott szentannai (Arad vm.) nemesi konviktusával kapcsolatos levelezés is: PMKL I. 1. a. 1. Nº 31. Fasc. 3/3.

34 Kisparti 1922. 46. XVI–XLIX; MNL OL E 150, Irreg., 17. Nº 11.

35 Kisparti 1922. 47–48. A piarista konviktusokról általában ennek kapcsán vö. Pallmann 1914. 75–79.

36 Kisparti 1922. 47. XLIX–LII.

37 Kisparti 1922. 48–49.

lésem szerint a bíboros saját kezétől származik, és semmilyen formális megszólítást, a címfeliraton kívül semmilyen magyarázatot vagy kísérő sorokat nem tartalmaz. Königsacker József (1733–1797) *theresianumi* rektor másik lapra írt, 1782. szeptember 23-ára keltezett, szintén autográf válaszai is a lényegre szorítkoznak.[38] Különlegessé az a körülmény teszi őket, hogy – mint láttuk – Migazzi Kristóf a kollégium megalapításától a feloszlatásáig gyakorolta a felügyeletnek az uralkodó által személyesen rá ruházott jogát, a 17 tanévből mégsem ismerünk egyetlen más írásos jelentést sem az ezzel járó ellenőrzésekről, látogatásokról stb.

Pedig már az 1769. évi alapítólevél úgy rendelkezik, hogy Migazzit *„minden dologról és ügyről, ami ebben a kollégiumban történik, gondosan tájékoztatni kell, hogy ugyanő ezekről nekünk ügyről ügyre Királyi Helytartótanácsunk útján megfelelő jelentést tehessen, és mi jóakaratú királyi rendelkezésünket kibocsáthassuk".*[39] Az 1781-ben kiadott új szabályzat pedig még pontosabban kifejti a tájékoztatás kívánt módját: egyrészt a kollégium rektora mind a fegyelmi, mind a gazdasági ügyekről írásban jelent a püspöknek (míg a tanulmányi ügyek a tankerület királyi főigazgatójára tartoznak), az pedig másrészt ahányszor jónak látja, de évente legalább egyszer vizitálja az intézményt, és mindkét esetben a Helytartótanácson keresztül informálja az uralkodót.[40] A magyar piaristák által vezetett másik királyi intézmény, a szenci gazdasági–mérnöki kollégium esetében ezt a felügyeleti jogot a Helytartótanácson keresztül gyakorolta Mária Terézia. A Pozsonyhoz közel fekvő mezőváros kastélyába minden évben kilátogatott az egyik tanácsos (előbb galántai Balogh László, majd Berchtold Ferenc novi-i választott püspök, az üresedésben lévő esztergomi főegyházmegye helynöke), aki tapasztalatait egy beszámolóban összegezte. Az ügy összefoglalása és a tanácsülésen meghozott *votum* aztán a rendes hivatali úton megjárta a legmagasabb fórumot, ahonnan jóváhagyással vagy valamilyen változtatásra szóló utasítással érkezett vissza.[41] A *Theresianummal* kapcsolatban azonban ilyen jelentést, amelyet az előzőek alapján a bíboros tiszte lett volna megír(at)ni, egyet sem találtam sem a Helytartótanács, sem a Kancellária anyagában. Ez egyértelműen párhuzamos jelenségnek

38 DAW BA Migazzi Kt. 9. Nº 305. A teljes szövegközlést l. Függelék, 2.

39 A királyi alapítólevél 4. pontjában: *„Fenntartjuk továbbá magunknak állandóan ezen új, általunk alapított kollégium felügyelésének jogát. Magunk helyett egyelőre kegyelmesen kinevezzük a váci püspökség adminisztrátorát, akit minden dologról és ügyről, ami ebben a kollégiumban történik, gondosan tájékoztatni kell, hogy ugyanő ezekről nekünk ügyről ügyre Királyi Helytartótanácsunk útján megfelelő jelentést tehessen, és mi jóakaratú királyi rendelkezésünket kibocsáthassuk."* (Kisparti 1922. VI.)

40 *„§. 22. §. 23. Hogy pedig ugyanazon püspöki adminisztrátornak teljes ismerete legyen a kollégiumról, ahányszor jónak látja, de legalább évente egyszer a megfelelő módon tartson benne szemlét."* (Kisparti 1922. XXV.)

41 Jelentéseiket l. pl. MNL OL C 39 Lad. A. Fasc. 24. ff. 128–134: Balogh László helytartótanácsos jelentése a szenci *Collegium Oeconomicum* meglátogatásáról (1765. okt. 7.); Lad. E. Fasc. 30. ff. 10–13: Berchtold Ferenc helytartótanácsos jelentése a szenci Collegium Oeconomicum meglátogatásáról (1771. máj. 23., 1772. máj. 4.).

tűnik a bécsi *Theresianum* esetével, ahol kvázi kiváltságként külön kurátor felügyelte az uralkodó nevében a kollégiumot, és – Eugen Guglia szerint – az ő tevékenységüknek sem maradt különösebb írásos nyoma.[42] Bár másfelől Migazzi bíborosi és bécsi hercegérseki rangjának és személyes habitusának ismeretében arra is gondolhatunk, méltóságon alulinak érezte, hogy a Tanácson keresztül kommunikáljon az uralkodóval, és talán nem is szerette volna kitenni a kollégiummal kapcsolatos meglátásait a világi kormányszervek kritikus észrevételeinek.

Hogy miért született meg mégis ez a kérdéssor, arra a fentiek fényében egészen határozott választ nem lehet adni. Magam azt tartom valószínűnek, szem előtt tartva, hogy a kérdések elég sablonszerűek, nem utalnak semmi akut problémára, és legnagyobb részük tényleg éppen a fegyelemre és az anyagiakra vonatkozik, hogy az 1781. évi új szabályzatban előírt írásbeli tájékoztatással van dolgunk. Hogy miért éppen így valósult meg: a tanév befejezése után, a püspök kezdeményezésére, az összefügghet például azzal is, hogy a tanév során Migazzi Kristóf mennyi időt töltött a székvárosban, és milyen volt a kommunikáció közte és a kollégium új rektora között, aki a 14 évig regnáló elődje halála után került ide. Az iratok formai jegyei alapján a főpap Vácott tartózkodva (vizitációról nyilván csak ekkor lehetett szó) személyesen vagy küldötte útján adta át a kérdéseit a rektornak, és így is kapott választ. A válaszokra reflektáló megjegyzései pedig, amelyeket a saját kérdései mellé írt fel a lap szélére, arra utalnak, hogy a kérdések csak előkészítették a személyes látogatást, és arra ezek felírásakor még nem került sor.[43]

Végül pedig lássuk, hogy milyennek mutatják a rektor válaszai a nemesi kollégium belső viszonyait az 1781/82. tanévben! Abban az évben a királyi *alumnusok* száma 21, a fizető *konviktoroké* 46 volt. 14-en a kisebbek hálótermében, 20-an a nagyobbakéban voltak elszállásolva, a maradék 33 (valószínűleg mind fizetők) a „privát" szobákban. Mivel ezekből „körülbelül 26" darab volt, és néhányat a tanárok foglaltak el, kézenfekvően ezek közül néhányon is osztoznia kellett két-három diáknak. A hálótermek és a kisebb szobák lakóit helyiségenként egy-egy prefektus vigyázta és egy-egy inas (*ephebus*) szolgálta. A saját költségen lévő *konviktorok* két lehetőség közül választhattak: vagy a hálóterembe kerültek, a királyi *alumnusokkal* közös prefektus alá, vagy külön szobába (esetleg másod-, harmadmagukkal), saját prefektussal és inassal (1, 3.). Az utóbbi esetben ezek eltartásáért is külön fizetni kellett, ez volt tehát a drágább – ám a számokból ítélve a népszerűbb – konstrukció. A hálótermek mindkét prefektusa szerzetes volt, saját prefektust azonban a jelek szerint a piaristák közül is lehetett kérni, vagy kívülről is lehetett hozni. Utóbbiak száma az igények függvényében nyilván változott, ebben az évben négy szerzetes látott el ilyen

42 Guglia 1912. 48–51.

43 A 26. kérdéshez fűzött megjegyzés: „*A vizitáción a számadások maguk is előadandók, mert a kivonatból semmit sem lehet megérteni*." L. Függelék, 2.

szolgálatot a *Theresianumban* (14.). (Az itt feltáruló gyakorlat nagyon érzékletesen mutatja a – valamiképp mégis a nyilvános iskolák világához tartozó – konviktusi, illetve a házi tanítás és nevelés közötti jól átjárható határmezsgyét.)

A prefektusok feladata sokrétű volt: iskolaidőn kívül végig ők voltak a rájuk bízott diákokkal, igyekeztek betartatni velük a tanulásra szánt időt, kísérték őket kimenők alkalmával, jelen voltak a közös imákon (10-12.). Ha kisebb összegről volt szó, ők őrizték a diákok saját pénzét is. A nagyobb összegeket személyesen a kollégiumot vezető rektor felügyelte (17.).: Ő ellenőrizte egyúttal az összes bejövő és kimenő levelet (19.), felelt a kollégium pénztáráért, amelynek kettős kulcsát a rektorhelyettessel együtt hordták maguknál (24.), s éjszakára hozzá került a kollégium kapujának kulcsa is (28.). A rektori tisztség attribútumainak itt felsorolt listája korántsem teljes, de jól megmutatja, hogy a szerzetesközösség és a diákok feletti elöljárói hatalma milyen hétköznapi dolgokban manifesztálódott.

Több helyen előkerül a kollégium belső rendje és annak betartatása is. Az 1781-ben megújított szabályzat diákokra vonatkozó részét, vagyis az intézmény „házirendjét" minden szobában kiírták, és gyakran fel is olvasták (13.). Az ellene vétők nevét nyilvánosan kihirdették az ebédlőben vétségükkel és büntetésükkel együtt, amely legtöbbször abban merült ki, hogy állva kellett megvárniuk, amíg a többiek elfogyasztanak két-három fogást (5. – az étkezés ugyanis délben négy, este három fogásból állt: 23.). A kihágásokról és a diákok magaviseletéről viszont csak általánosságok derülnek ki (4-5, 11.). Migazzi érthető módon érdeklődött a liturgia és a hitoktatás rendje iránt. A tanulók a mindennapi imádságokon (12.) felül ünnep- és vasárnapokon a reggeli ima után hallgattak misét. Vasárnap ezt külön evangéliummagyarázat követte (a nagyobbaknak latinul a kápolnában, a kisebbeknek anyanyelven az iskolai teremben). Szentáldozáshoz viszont csak havonta járultak, amikor egyúttal meg is gyóntak. Ennek a napját, és a gyónást megelőző, lelkiismeretvizsgálatra indító beszédet elmondó rendtag személyét a rektor jelölte ki, a gyóntatást a pedig saját nevelőik helyett a másik váci rendházból hívott két páter végezte el (7-8.).

Összhangban azzal, hogy az iskolai tanulmányok a tankerületi királyi főigazgató hatáskörébe tartoztak, az oktatásra nem sok kérdést vesztegetett a bíboros. A királyi akadémia tanári karát – a *Ratio educationis* előírásainak megfelelően – öt gimnáziumi és három filozófiai tanár, valamint egy építészettanár alkotta (14.). A királyi tanügyi szisztéma iskolai rendjét csak annyiban módosították, hogy „a francia nyelv tanítása és a tánc gyakorlása miatt a délelőtti és a délutáni latin iskolák ideje fél órával lerövidíttetett" (9.). Érdekes apróság, hogy ha fertőző beteg volt a fiúk között, az épület végében lévő iskolai termek valamelyikét használták elkülönítőnek, és a tanulás ehelyett egy hálóteremben zajlott (16. – ezt a gyakorlatot a bíboros nem helyeselte).

A kérdések egy része végül a nemesi kollégium gazdálkodására vonatkozik. A királyi alapítványból származó bevételt, illetve az egyéni tartásdíjként kifizetett pénzt tartalmazó láda őrzésének módján kívül kiderül még, hogy a pénztár aktuális tartal-

ma 2005 forint volt, és az egyetlen komolyabb adósságot a kert vásárlására (egyébként a breznóbányai piarista rendház alapítványából) kölcsönvett összeg jelentette, amely után kamatot is kellett fizetniük. A többi adósság a rektor szerint csak átmeneti volt, és ha az önköltséges *konviktorok* kiegyenlítik a tartásdíjukat, azt könnyen kifizethetőnek ítélte (29.). (Ez utóbbi gyakorlatot, a tartásdíj utólagos kifizetését egyébként a bíboros szabálytalannak vélte.) Nemcsak a láda tartalmáért, hanem az azzal való elszámolásért is a rektor felelt, ám a számadások helyességét hárman is ellenőrizték (26.). A kollégiumnak nem voltak komoly rendkívüli kiadásai, a szinte új épületet nyilván nem kellett sokat javítani (21.). A mindennapi kiadások a világi szolgálattevőknek juttatott konvenciókból és a bevásárlási költségekből álltak össze. Ez utóbbiról a kollégiumban szolgáló laikus segítőtestvér és egy világi alkalmazott gondoskodott (23).

Összegzés

Ez az intézménytörténeti áttekintés elsődlegesen azt az egyszerű célt szolgálta, hogy jobban megértsük, milyen körülményeket biztosított a tanulásra ez a nemesi kollégium, és hogy kik, hogyan teremtették meg az ehhez szükséges körülményeket. Egyúttal viszont lehetőséget ad arra is, hogy más perspektívában is rátekintsünk. A kollégium Mária Terézia iskolákat érintő „reformpolitikájának" terméke, ezért a normaalkotás, -közvetítés és lokális beágyazódás folyamatában is értékelhetjük, ahogyan más uralkodói kezdeményezéseket, amelyek a 18. századi Habsburg Monarchia tartományaiban az alattvalók életmódjára irányultak. E különböző szintű hivatali iratanyagok, normatív és deskriptív szövegek együttes vizsgálatára alapozó kutatások fontos tanulsága azoknak a regionális vagy helyi körben mozgó egyéneknek a kulcsfontosságú szerepe és mozgástere, amellyel segíthették, gátolhatták vagy éppen teljesen hatástalaníthatták a reformok eredeti céljainak elérését.[44]

A váci *Theresianumot* az adatok alapvetően fejlődő és rendezett intézménynek mutatják, a bécsi jezsuita nemesi kollégium magyarországi „megkettőzése" és implementációja egy Bécstől távoli püspöki mezővárosban tehát sikeresnek mondható. Sikerében biztosan fontos szerepet játszott, hogy maga a kiinduló intézmény már kiforrott szervezeti mintát és bejáratott „brandet" kínált.[45] De legalább ennyire jelentős azoknak a piarista szerzeteseknek a szerepe, akik magukévá tették a nemesi kollégium szervezetének ezt a koncepcióját, és azt a nyilvánvaló léptékbeli különbségek dacára igyekeztek érvényesíteni. Saját mozgásterüket ezen az intézményi-szervezeti szinten erősen meghatározták az alapítólevél és az 1781. évi új sza-

44 Ennek számomra paradigmatikus megfogalmazása: Stollberg-Rilinger 2017. Néhány további példa: Gőzsy 2019; Pataki 2019; Löffler 2020.

45 A bécsi *Theresianum* többszöri átszervezéséről az 1750-es évek végéig l. Guglia 1912. 15–38.

bályzat rendelkezései, illetve a királynő nevében ezek betartását ellenőrző Migazzi Kristóf. Ám olyan, a bécsi gyakorlattól eltérő sajátosságok, mint pl. a kettős osztálytanítás a gimnáziumban, jelzik, hogy egyes mozzanatokban ragaszkodhattak a saját szokásaikhoz. Egy másik apró változtatás, a jogi kurzus be nem vezetése pedig talán magának a bíborosnak a mozgásterét illusztrálja (bár ennek eldöntéséhez még további kutatásra lesz szükség). Ami pedig az intézmény célközönségét illeti, minden igyekezet dacára alighanem a számukra is érezhetően különbözött a két kollégiumnak az udvartól való viszonylagos távolsága. A diáknévsorok feldolgozásával nyílhat majd meg az út annak rekonstruálása előtt, hogy vajon ezzel a különbséggel hogyan számoltak a fiaik iskolai karrierjét egyengető szülők.

1. Függelék: A váci *Collegium Regium Theresianum* szerzetesi személyzetének és diákjainak létszáma

Tanév	**Szerzetesek**	**Diákok**				
		Királyi *alumnusok*	Létszámfeletti kir. *alumnusok*	Migazzi-féle *alumnusok*	Fizető *konviktorok*	**Összesen**
1767/68	8	20	3	6	23	52
1768/69	10	20	6	6	22	54
1769/70	11	20	4	6	19	49
1770/71	10	20	9	6	22	57
1771/72	11	20	8	4	11	43
1772/73	12	20	7	1	17	45
1773/74	12	20	9	1	26	56
1774/75	16	20	9	1	33	62
1775/76	16	20	6		34	60
1776/77	15	20	6		41	67
1777/78	16	20	4		39	65
1778/79	13	20	7		34	63
1779/80	17	20				73
1780/81	18	20				79
1781/82	19	20				72
1782/83	18	19			40	59
1783/84	18	19			40	59

Forrás: Szerzetesek: MNL OL E 150 Irreg., 17. № 1.
Diákok: MNL OL E 150 Irreg., 17. № 3 (1768–1777). № 4 (1778–1781).
№ 6 (1782–1784).

2. Függelék: Pontok a váci *Collegium Regium Theresianum* vizitációjához

A közreadó megjegyzése: Az eredetileg két külön lapon olvasható kérdéseket és válaszokat a jobb olvashatóság kedvéért egymás alá szerkesztve közlöm, *a kérdéseket dőlt*, a válaszokat normál betűvel szedve.

Puncta pro visitatione Collegii Regii Theresiani Vaciensis
Responsa ad puncta pro visitando Collegio Regio Theresiano Vaciensi

1. Quis numerus in hoc Regio Collegio fundatorum alumnorum? Quis item convictorum solventium, privatis suis praefectis, ephebis et cubiculis provisorum, aut non provisorum?
Ad 1. Alumni sunt numero viginti et unus. Convictores solventes numero quadraginta sex; quilibet eorum aut privatum habet praefectum, aut peculiari religiosi alicujus curae est commissus. Nullus, qui non vel proprium, vel communem habeat ephebum; habitant autem partim in camerulis cameradarum, partim in privatis cubiculis. – *Distinguendi erant convictores, qui privatos habent praefectos, cubicula etc. ab illis, quibus hae cum aliis sunt communia.*

2. Exhibeatur tabella et informatio de singuli alumni et convictoris patria, aetate, moribus, inclinatione animi, profectu in studiis etc. ad illam normam conficienda, juxta quam vi institutionum hujus Collegii post peractum examen semestrale relatio fieri debet.
Ad 2. Tabella informationis de cujusvis alumni et convictoris patria, aetate, moribus etc. his responsis humillime adnectitur sub A.[46]

3. Quot contubernia, sive cameradae, quot item privata cubicula in hoc collegio cemeantur? An singula suum habeant praefectum constitutum?
Ad 3. Contubernia seu cameradae sunt duae, quaelibet suo distincto praefecto est provisa. In majore camerada habitant majores viginti, partim alumni, partim solventes. In altera minore minores quatuordecim aeque partim alumni, partim solventes. Cubicula privata sunt circiter viginti sex, sed complura ex iis per professores occupantur.

4. Quae disciplinae domesticae et praescriptarum regularum observatio? An non sint aliqui in Collegio, qui has crebrius infringere, rectori aut praefectis se refractarios exhibere, pacem turbare et discordias seminare, libros vetitos legere, arma tenere, aut alteri rei illicitae operam dare et caeteris scandalo esse observarentur? Si qui sunt his, vel aliis vitiis notati, nominatim exprimantur.

46 A diáknévsort tartalmazó mellékletet l. DAW BA Migazzi Kt. 9. Nº 276: Tabella informationis de singuli alumni, et convictoris [...] data Eminentissimo Cardinali occasione visitationis academiae hujus Mense Augusto 1782.

Ad 4. Accidit subinde, ut aliqui ex juventute disciplinam domesticam et praescriptas leges transgrediantur. – *In informatione sub A. sequentes exponuntur moribus esse non satis compositis: B. Jos. Lopresti, B. Laur. Basselly, Leo Kállay, Carolus Újfalusi, Josephus Vinkler, Stephanus Kállay, Jos. Müller, Leop. Posgay, Mich. Kende. Verum ad plenam de convictoribus informationem hoc etiam experimendum erat, an non graviorem aliquam excessum admiserint, et in quo genere delicti.*

5. Qua ratio discolos ejusmodi alumnos corrigendi? Si qui essent, qui post iteratas rectoris, ac professorum monitiones non resipuissent, et authoritate supremi moderatoris hujus pro Collegii ad frugem reducendi viderentur, distincte, et circumstantialiter declarentur.
Ad 5. Plerumque in communi refectionis loco ex cathedra nomen, delictum et poena legitur, quae consistere solet in eo, quod aliis sedentibus, in loco suo stans tempus illud transigere debeat, quo duobus, aut tribus ferculis alii reficiuntur. – *Exponendum erat, quomodo, qui gravius delinquunt, puniantur, et num aliqui sint, supremo Collegii moderatori denunciandi.*

6. Quid singulus alumnus annue sive de linea supellectile, sive de alio vestitu a Collegio accipit? An singuli praescriptam tesseram deferant?
Ad 6. Singulus alumnus annue in vestitum suum internum et externum impendere potest quinquaginta florenos, quos Collegium suppeditat; si plus impendat, Collegio restituit, si minus, Collegium ipsi. Quod sub Augusta Fundatrice iam fuit stabilitum et usu introductum. – *Contra regulas Collegii fit, quod pecunia pro vestibus ad manus convictorum daretur, has enim juxta eadem regulas superiores domus providere debent. De tessera nihil respondetur.*

7. Divina quo ordine peraguntur, an his omnes, nisi justa causa excuset, interesse soleant? Doctrina Christiana an frequenter, quibusve diebus, qua methodo, et per quem juventuti explanetur?
Ad 7. Diebus feriatis mane sunt preces matutinae, quas subsequitur sacrum missae officium. Vesperi fiunt aeque preces omnibus praesentibus. Diebus Dominicis post sacrificium missae fit explanatio evangelii in sacello per Exhortatorem. Minores vero in schola eandem evangelii explicationem lingua vernacula ab altero sacerdote eodem tempore audiunt. A meridie matutinum officii Beatae Virginis cantando absolvitur, post quod sub Pange Lingua datur benedictio cum Sanctissimo, quod ultimum omni etiam die Sabbathi vesperi fieri solet.

8. Qui dies pro confessionibus alumnorum designati? An omnes, et quidem apud sacerdotes Collegii, aut fortassis extra illud peragere soleant? An communionem praescripta in regulis exhortatio semper praecedat, lectio autem spiritualis comitetur? An diebus hujusmodi exitus alumnis denegetur?

Ad 8. Dies confessionis et communionis quolibet mense per P. Rectorem designantur, sicut et quinam sermonem eo die sit dicturus. Advocantur duo sacerdotes ex altero Scholarum Piarum Collegio, qui confessiones excipiant. Habetur sacrum cantatum chorale. Ad domum secularem eo die nemo dimittitur. – *Supplendum in responsione, an diebus confessionum alumni pro recreatione dimittantur.*

9. Observaturne methodus studiorum in literario systemate praescripta?
Ad 9. Methodus studiorum in literario systemate proscripta observatur. Tantum quod ob Gallicae linguae studium ac saltus exercitium, matutinum et pomeridianum latinarum scholarum tempus hora dimidia sit abbreviatum. – *An immutatio facta sit cum consensu supremi directoris studiorum.*

10. An tempus pro studiis, et caeteris functionibus ordinatum debite observatur? Annon sint, qui ab illis se subducere, per cameradas, ambitus etc. discurrere, per fenestras prospectare etc. soleant?
Ad 10. Praefecti invigilant, ut tempus studiis designatum iis impendatur.

11. Qui dies pro recreationibus nobili huic juventuti concessi? Qua ratio, et consuetudo in hujusmodi relaxatione animi, an omnes una, vel per contubernia divisi semet recreare, numve semper praefecti interesse soleant?
Ad 11. Dies Jovis ac subinde dies Martis, si peculiari specimine juventus diligentiam suam probet, recreationi destinantur. Praefecti cum sibi commissis plerumque separatim exeunt, aut alio modo se recreant. – *Annon aliqua fiant occasione recreationum, quae per regulas prohibentur?*

12. Praescriptae in regulis preces num quotidie persolvantur? Quis, dum hae aut alia religionis pia opera peraguntur, interesse consuevit?
Ad 12. Praescriptae in regulis preces quotidie persolvuntur. Praeest semper Exhortator, saepe Praefecti, Vice-Rector et Rector.

13. Statuta hujus Collegii an frequentius, quibusve diebus alumnis praelegantur?
Ad 13. Leges et statuta juventutis praesentibus omnibus hoc anno sunt publicata; descripta habentur in cameradis, ubi saepe praeleguntur. – *Determinandi certi dies, quibus praelegi debeant.*

14. Quis numerus religiosorum hujus Collegii, quae cuivis officia, et num illis omnes accurate satisfaciant?
Ad 14. Religiosi sunt numero 19. Rector, Vice-Rector, Exhortator, quinque Professores inferiorum scholarum, tres philosophiae, unus architecturae, duo Praefecti cameradarum, quatuor Praefecti privati, qui nullum aliud officium, pro quo aliquis

fundatus esset, gerunt. Frater laicus, qui Procurator et Dispensator est Collegii. Omnes hi officio suo satisfacere conantur.

15. Annon circa hos, aut circa alias domus ejusdem personas mutatio quaepiam utilis, aut necessaria esse videatur, et quibus de causis?
Ad 15. Circa anni finem solent P. Provinciali tam Rector, quam ipsi religiosi circa mutationem aliquid significare.

16. Quae cura circa infirmos tum in illis, quae animam, cum vero quae ipsam valetudinem concernunt? Quae provisio, si morbus aut gravior sit, aut periculum contagionis subversetur? An distinctum pro talibus cubile habeatur?
Ad 16. Cum tot in domo sint religiosae personae, animae aegrotantis in primis cura geritur. Habent et medicus et chirurgus suum annuum pensum. Medicinae alumno ex cassa fundationis suppeditantur. Si ex herulis quispiam morbo contagioso laboraret, ad scholarum aliquam ex iis, quae circa extremitatem aedificii sunt positae, deferretur; interea in alterutra cameradarum schola illa haberetur. Servi in alodio peculiare habent cubile, quo gravius aegroti deferantur. – *Obligatio hac peculiariter P. spirituali incumbit, communia enim onera communiter negligi solent. Pro infirmis peculiare cubile destinandum esset.*

17. Privatae alumnorum pecunia apud quem conservantur, et quomodo dispensantur?
Ad 17. Privatae alumnorum pecuniae, si notabilem summam efficiant, apud Rectorem deponuntur; si minorem, Praefecto consignantur, qui pro eorum necessitate eam dispensat.

18. Estne aliquis extraneorum, qui victum in Collegio habeat, quis, et erga quale pretium?
Ad 18. Nullus extraneorum in Collegio habet victum.

19. Literas alumnorum sive datas, sive acceptas an aliquis reserare, et relegere, aut quis ad expeditorem postae deferre soleat?
Ad 19. Literae omnes per Rectorem dantur et accipiuntur.

20. Habeturne archivum juxta praescriptam in regulis normam constitutum Item bibliotheca num existat, et quis eidem praefectus?
Ad 20. Scripta ad Collegium hoc pertinentia conservantur. Extat bibliotheca, ejus Praefectus nunc est Professor logicae et matheseos, qui accuratum etiam librorum omnium catalogum confecit.

21. Aedificia Collegii in quo statu existunt? An frequentius, ut constitutum est, lustrentur, et quae reparatione indigent, indilatae reparentur?

Ad 21. Aedificia Collegii in statu bono existunt, lustrantur, et si opus sit, indilate reparantur.

22. Habeturne confectus elenchus rerum tum in communi ad Collegium, cum vero in particulari ad singulas cameradas, cubicula, culinam, penum etc. spectantium? Quis earum curam habet, quis, et quoties perlustrat, an omnia extent, et an aliquid destructum non sit, nihilque per incuriam interierit?
Ad 22. Habetur elenchus rerum tum in communi ad Collegium, tum vero in particulari ad cameradas, cubicula etc. spectantium. Revidentur omnia sub initium et finem anni scholastici, aut si mutetur persona cujus curae res sunt commissae.

23. Quae ratio victus in Collegio? Necessaria pro culina, et aliis Collegii usibus procurandi cui onus incumbit? An is rite suo fungatur munere, vel quales in hoc genere defectus, aut difficultates occurrant?
Ad 23. Quatuor fercula in prandio, tria in coena dari debent. Necessaria pro culina et aliis Collegii usibus procurantur per religiosum fratrem laicum; item hominem alium secularem.

24. Pecunia Collegii ubi, sub cujus cura, et num sub duplici clavi asserventur? Quae ratio illas percipiendi, aut incassandi?
Ad 24. Pecuniae Collegii servantur in cista, quam nonnisi duae claves aperiunt; una earum est apud Rectorem, altera apud V-Rectorem. Nihil itaque erogari, nihil percepi nisi utroque praesente solet.

25. Quae mundities in cubiculis, culina, vasis utensilibus etc. observatur?
Ad 25. Munditiei in cubiculis, culina, vasis omnes student.

26. Diurnae, menstruae, et annuae percepti, et expensi rationes num per vicerectorem, ac provisorem juxta praescriptum regularum accurate ineantur? Producatur novissimum illarum exemplar, prout etiam tabella, stipendia famulorum, et aliorum conventionatorum exhibens.
Ad 26. Rationes per viceectorem ac procuratores ineuntur. Exhibetur mensis Augusti exemplar. Item tabella stipendia conventionatorum exhibens. – *Ipsum corpus rationum in visitatione producendum, nam ex extractu nihil erui potest.*

27. In familia annon aliqui sit, cujus vita, et consuetudo suspecta, ac scandalosa videtur? Cui cura istius peculiariter concredita?
Ad 27. In familia, qui sit offendiculo non invenitur. – *Suppleatur, quis eorum in spiritualibus, et illis, quae officium tangunt, curam gerat.*

28. Claves portae exterioris quis apud se retinet?
Ad 28. Clavis portae exterioris interdiu est apud Portarium, noctu apud Rectorem.

29. Quis effectivus cassae status? An etiam debita aliqua sive activa, seu passiva Collegium habeat?
Ad 29. Status cassae effectivus 24. Septembris constituit 2005 f 2 x. E debitis illud hic in primis commemorandum est, quod Collegium hoc occasione emti horti levaverit summam mille quingentorum florenorum, a qua nunc etiam censum a 5 pro centum quotannis pendit. Hortus tamen hic Collegio est utilis, quod juventus in eo se recreare possit, et in aedificio, quod ibidem est, prandere. Usum etiam praestat olerum educatione. Debita si qua supersunt, ea cum fine anni scholastici restantiis per convictores depuratis exsolventur. – *Solutio debitorum ex praescripto regularum ad finem anni non est rejicienda.*

30. Si quid pro majori Collegii emolumento immutandum, emendandum, aut statuendum videretur, totum id distincte, et singillatim exprimatur.
Ad 30. Quod in Collegio hoc immutandum videretur, nihil occurrit.

31. Rationes totius anni de accepto, et expenso iis, quorum supremae moderationi hoc Collegium commissum est, suo tempore pro censura praesentandae, tempestive praeparerentur, ut ad praescriptum regularum E. Consilio Regio submitti possint. In his porro conficiendis octingentorum, qui de mensa episcopatus Vaciensis Collegio novissime accesserunt, florenorum ratio habeatur.
Ad 31. Rationes totius anni de accepto et expenso adparantur.

Christophorus ca[rdina]lis de Migazzi

Signatum Vacii 23. Septembris anno 1782.
P. Calasantius Königsacker mp. e Scholis Piis
Theresiani Vaciensis Rector

Lelőhelye: DAW BA Migazzi Kt. 9. Nº 305.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Levéltári források

AGSP Reg. Prov. 55B = Archivio Generale delle Scuole Pie (Roma), Regestum Provinciarum, Hungaria

DAW BA = Diözesanarchiv Wien, Migazzi Bischofsakten, Migazziakten

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL A 35 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus expeditionum

MNL OL C 39 = = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Acta fundationalia

MNL OL E 150 Irreg., 17. = = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára ‚Magyar Kamara Archívuma, Acta Ecclesiastica, Irregestrata, Váci Theresianum

Nº 1: Familiae domus et mutationes (1767–1783).

Nº 2: Historia collegii Theresiani Vacziensis (1767–1775).

Nº 3: Nomina convictorum Collegii Regii Theresiani Vaciensis (1768–1779).

Nº 4: Tabellae continens relationem … de nobilibus Collegii Regii Theresiani Vaciensis (1768–1781).

Nº 6: Tabellae continens relationem … de alumnis ceterisque nobilibus Collegii Regii Theresiani Vaciensis (1782–1783).

Nº 8: Notitia de cursu studiorum in Theresiano Vaciensi (1776–1781).

Nº 11: Institutiones ac leges pro Collegio Theresiano Vacziensi a Sua Majestate constitutae (1781).

PMKL I. 1. a. For. = Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Archivum Provinciae Hungariae vetus, Foruli

28: Theresianum Vaciense

31: Convictus Debreczinensis, Nitriensis et S. Annensis

Felhasznált irodalom

Cerman 2006 = Cerman, Ivo: Habsburgischer Adel und Theresianum. Wissensvermittlung, Sozialisierung und Berufswege. In: Cerman, Ivo – Velek, Luboš (Hg.): Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen. München, 2006. 143–168.

Csemegi 1955 = Csemegi József: A siketnémák váci országos Tanintézetének épülete. Művészettörténeti Értesítő 4. (1955:1), 134–149.

Finászy 1899 = Finászy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. Budapest, 1899.

Gőzsy 2019 = Gőzsy Zoltán: A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások és minták Mária Terézia idején. Századok 153. (2019), 1167–1188.

Guglia 1912 = Guglia, Eugen: Das Theresianum in Wien. Vergangenheit und Gegenwart. Wien, 1912.

Hersche 1971 = Hersche, Peter: Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 24. (1971), 280–309.

Kádár 2023 = Kádár Zsófia: A nagyszombati jezsuita kollégium, gimnázium és tanulói (1616–1773). In: Fazekas István – Kökényesi Zsolt – Ternovácz Bálint – Kádár Zsófia (szerk.): A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772). Budapest, 2023. 1. kötet, 9–66.

Kisparti 1922 = Kisparti János: A váci Theresianum története. Közoktatástörténeti tanulmány. Vác, 1922.

Khavanova 2006 = Havanova, Olga V.: Zaszlugi otcov i talanti szinovej. Vengerszkije dvorjanye v ucsebnih zavegyenyijah monarhii Gabszburgov 1746-1784. Szankt-Petyerburg, 2006.

Khavanova 2009 = Havanova, Olga V.: Born or Brought Up a Hungarian Aristocrat? Count Antal Károlyi Educates his Son József. In: Haug-Moritz, Gabriele – Hye, Hans-Peter – Raffler, Marlies (Hg.): Adel im „langen" 18. Jahrhundert. Wien, 2009. 73–88. (Zentraleuropa-Studien 14.)

Khavanova 2011 = Khavanova, Olga: Königliche Stipendien als Instrument der Sozialpolitik im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In: Bahlcke, Joachim – Winkelbauer, Thomas (Hg.): Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800. Wien–München, 2011. 351–370. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 58.)

Khavanova 2015 = Khavanova, Olga: Eine universitäre Lehrveranstaltung als universales Instrument. Joseph von Sonnenfels und die administrative Elite der Habsburgermonarchie. In: Wendehorst, Stephan (Hg.): Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien. Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation. Berlin, 2015. 103–119. (Bibliothek altes Reich 5.)

Khavanova 2021 = Khavanova, Olga: A budai Terézia Akadémia. Exkluzivitás vagy egyenlőség? In: Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban. Budapest, 2021. 61–75. (Humaniórák)

Koltai – Szekér 2021 = Koltai András – Szekér Barnabás: A Collegium Oeconomicum, Magyarország első közgazdasági és mérnöki iskolája, 1763–1780. In: Szécsényi András – Zsidi Vilmos (szerk.): A Budapesti Corvinus Egyetem és elődintézményei története a kezdetektől 2020-ig. Budapest, 2021. 31–42.

Kökényesi 2021 = Kökényesi Zsolt: Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765). Budapest, 2021.

Kökényesi é.n. = Kökényesi Zsolt: Főnemesek az iskolapadban. A magyarországi és az erdélyi jezsuita iskolahálózat főúri tanulói a 17–18. században. Budapest, megjelenés alatt.

Kušniráková 2017 = Kušniráková, Ingrid: Az árva és elhagyott gyerekek intézeti ellátása Magyarországon a 18. század második felében. A tallósi–szenci–pozsonyi királyi árvaház. / Ústavná starostlivosť o osirelé a opustené deti v Uhorsku v druhej polovici 18. storočia. Kráľovský sirotinec v Tomášikove–Senci–Bratislave. In: Strešňák Gábor (szerk.): Az Esterházyak fraknói ifjabb ága. / Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov. Szenc, 2017. 358–383.

Löffler 2020 = Löffler, Josef: Die Erforschung der theresianischen Reformen im ländlichen Raum. In: Seitschek, Stefan – Lobenwein, Elisabeth – Löffler, Josef (Hg.): Herrschaftspraktiken und Lebensweisen im Wandel. Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Wien, 2020. (Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich – Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts Bd. 35.)

Lukács 1978–1995 = Lukács, Ladislaus: Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. I–XI. Romae, 1978–1995.

Pallmann 1914 = Pallmann Péter: A magyar piaristák II. József uralkodása alatt. Kolozsvár, 1914.

Pataki 2019 = Pataki, Katalin: Resources, Records, Reforms. The Implementation of Monastic Policies in the Kingdom of Hungary under Maria Theresa and Joseph II. Budapest, 2019. (PhD disszertáció, CEU) DOI: 10.14754/CEU.2020.06

Riedel 2012 = Riedel, Julia Anna: Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung. Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II. Stuttgart, 2012. (Contubernium 77.)

Schwarz 1903–1904 = Schwarz, Johann: Die niederen und höheren Studien an der k. k. Theresianischen Akademie in Wien. In: Jahres-Bericht des Gymnasiums des k. k. Theresianischen Akademie in Wien. Teil I: 1902/1903. 1–49.; Teil II: 1903/1904. 1–40.

Stollberg-Rilinger 2017 = Stollberg-Rilinger, Barbara: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. München, 2017.

Szekér 2021 = Szekér Barnabás: Deo et Regno. Az első váci nemesi kollégium megalapítása és szervezete. In: Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban. Budapest, 2021. 31–60. (Humaniórák)

Szijártó 2021 = Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.

Ugrai 2014 = Ugrai János: A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitika megszületése a 18. században. Budapest, 2014.

Horváth Gyula Csaba

Gróf Esterházy Ferenc báni tevékenysége

Esterházy Ferenc rövid életrajza

Gróf galánthai Esterházy Ferenc (1715–1785) Ferenc (1683–1754) tárnokmesternek és erdődi Pálffy Mária Szidónia (1690–1743) grófnőnek a fiaként született 1715-ben.[1] Születésének pontos időpontjáról eltérő adatokat közöl a szakirodalom. Fazekas István szerint 1715. július 4-én,[2] Szluha Márton és Vásárhelyi Miklós szerint szeptember 12-én Pápán,[3] Markó László szerint pedig szeptember 19-én született.[4] 1732. szeptember 2-án bátyjával, Miklóssal együtt peregrinációra indult Bécsből. 1732-től 1733. április 16-ig a luneville-i nemesi akadémián (Ritterakademie) tanultak. Itt ismerkedtek meg és barátkoztak össze Mária Terézia királynő későbbi férjével, Ferenc lotaringiai herceggel, ami nagy hatással volt későbbi karrierjükre.[5] A hercegtől ekkor kapta meg – később a bécsi császári udvarban is használt – becenevét, a *Quinquin*t.[6] 1736. február 11-én kinevezték Lotaringiai Ferenc herceg szolgálattevő kamarásává.[7] 1745. szeptember 13-án az udvari kamara tanácsosa lett.[8] 1741. szeptember 23-án kinevezték Moson vármegye főispánjának.[9] 1749. augusztus 9-én a *Directorium in publicis et cameralibus* tanácsosa lett.[10] 1752-től 1754-ig a bécsi *Hoftheater* intendánsa volt.[11] 1753 júliusa és októbere között több alkalommal is helyettesítette a betegeskedő Johann Josef von Khevenhüller-Metsch császári főkamarást bármiféle hivatalos kinevezés

1 Szluha – Vásárhelyi 2005. I/369.
2 Fazekas 2017. 49–59.
3 Szluha – Vásárhelyi 2005. I/369.
4 Markó 2006. 308–309.
5 Fazekas 2017. 49–59.; Khavanova 2017. 60–75.
6 Kökényesi 2016. 236.
7 MNL OL P 197-35. No. 1.
8 Fazekas 2017. 49–59.; MNL OL P 197–35. No. 8.
9 MNL OL A 57, 39. kötet. 119–120.; MNL OL P 197-35. No. 2.
10 Fazekas 2017. 49–59.; MNL OL P 197-35. No. 9.
11 Kökényesi 2016. 213–214.

nélkül.[12] 1757. február 15-én valóságos titkos tanácsosi kinevezést kapott.[13] 1762. november 29-én kinevezték magyar királyi udvari kancellárnak a kegyvesztett Pálffy Miklós gróf utódaként.[14] Kinevezése után hosszú évtizedek után újra alkancellárt neveztek ki a tehermentesítésére Fekete György személynök személyében.[15] 1764-ben kitűntették az ekkor – közreműködésével – alapított Szent István Rend nagykeresztjével.[16] 1766. január 13-án kinevezték Magyarország főkamarásának.[17] 1771-ben az Aranygyapjas Rend lovagjává ütötték.[18] 1771. november 18-án kinevezték Magyarország főudvarmesterének.[19] 1782. október 18-án kinevezték a helytartótanács főúri tanácsosának.[20] 1782-ben II. József kormányzati reformjainak részeként megtörtént a magyar királyi és az erdélyi udvari kancelláriák egyesítése. Ekkortól mindkét kormányszerv az ő vezetése alá került.[21] 1783. július 11-én kinevezték Horvátország bánjának.[22] Ekkor lemondott Moson vármegyei főispánságáról.[23]

Horvátország és a bán helyzete a 18. században

Gróf Esterházy Ferenc tisztségei közül a horvát-szlavón-dalmát báni tisztség volt a legmagasabb rangú, amely alapján – nádor híján – a második helyen állt a méltóságsorban, közvetlenül az országbíró után.[24] Ugyan csak territoriális tisztség volt, de a hatásköre alatt álló területen eredetileg a hatalom teljességét gyakorolhatta, ennek köszönhetően számított előkelőbbnek számos országos tisztségnél, többek között az udvari kancellárénál is. Ugyanakkor – mivel mégsem országos tisztség volt – az országgyűlés felsőtáblájának elnöklési sorában a nádor és az országbíró után nem ő, hanem a tárnokmester következett.[25] Bár presztízsét megőrizte, hatalma sokat erodálódott a 18. század végére. Eredetileg ő volt a Horvát–Szlavón–

12 Kökényesi 2016. 64.
13 Kökényesi 2016. 64.; MNL OL P 197-35. No. 6.
14 Fallenbüchl 1988. 99.
15 Fazekas 2017. 49–59.
16 Gödölle – Pallos 2014. 309. Az adománylevél eredetileg a családi levéltárban volt, de ma már csak egy 1907-es őrjegy található a helyén „*Ő excelenciájához levitetett*" szöveggel. MNL OL P 197-38. No. 1.
17 HU–MNL–OL–A 57, 47. kötet. 395–396.
18 Markó 2006. 308–309.; MNL OL P 197-39. No. 1.; MNL OL P 197-35. No. 2.; MNL OL P 197-37. No. 1.
19 Fallenbüchl 1988. 86.
20 Ember 1940. 200.; MNL OL P 197-41. No. 1.
21 Fazekas 2017. 49–59.
22 Fallenbüchl 1988. 76.
23 Fallenbüchl 1994. 86.
24 Fallenbüchl 1988. 21–22.; Szijártó 2005. 101.; Schematismus 1784. 87.
25 Szijártó 2005. 111.

Dalmát királyság legfőbb bírája, hadainak főparancsnoka és kormányzatának egyszemélyi vezetője.[26]

A török háborúk során – amikor a terület Zágráb, Varasd és Kőrös vármegyékre korlátozódott – elsősorban a bán katonai funkciója került előtérbe.[27] A felszabadító háborúk során visszaszerzett területek nem kerültek a bán kormányzása alá, hanem közvetlenül Bécs irányítása alatt álló katonai közigazgatás került bevezetésre. Később ezekből a területekből szervezték meg a katonai határőrvidéket.[28]

1714-ben a magyar országgyűlés törvénybe iktatta a horvát tartományi gyűlés, a *sabor* korábbi határozatait, de jelezte, hogy a jövőben nem fogja elfogadni a magyar törvényekkel ellentétes rendeleteit.[29] Ez utóbbi kitételnek az oka az 1712-es horvát *Pragmatica Sanctio* volt, amelyet gróf Pálffy János bán távollétében fogadtatott el a *saborral* Esterházy Imre zágrábi püspök,[30] és amely sértette az oszthatatlanság és szétválaszthatatlanság (*indivisibiliter et inseparabiliter*) elvét, hiszen ha két területen két különböző törvény szabályozza a trónöröklést – még ha azok meg is egyeznek –, az – még ha csak elvi szinten is – felveti a két terület későbbi esetleges elszakadásának lehetőségét, ezért a magyar *Pragmatica Sanctio* 1723. évi elfogadása után a szabályozást Horvátországra is kiterjesztették.[31]

III. Károly király volt az, aki szervezett keretek közé terelte a báni bíráskodást, 1723-ban a királyi tábla mintájára létrehozta a báni táblát,[32] ahonnan a hétszemélyes táblához lehetett fellebbezni, 1726-ban pedig az alsóbb szintű bíráskodás számára a magyarországi kerületi táblákhoz hasonlóan a zágrábi kerületi táblát, ahonnan pedig a báni táblához lehetett fellebbezni.[33] A báni táblának a bán volt az elnöke, tagjai voltak a bán által kinevezett albán, a horvát–szlavón tartományi gyűlés, a sabor által választott báni ítélőmester, valamint a bán által kinevezett egyházi, főnemesi és nemesi ülnökök. A zágrábi kerületi tábla viszont mind a kinevezések, mind az ítélkezés terén a bántól függetlenül működött.

26 Miskolczy 1927. I/27.

27 Palugyai 1863. 316.

28 Sokcsevits 2011. 244.

29 Sokcsevits 2011. 232. 1715. évi CXX. törvénycikk Corpus Juris V. (1657–1740)/530–533.

30 A horvát Pragmatica Sanctio szövege: Kukuljević Sakcinski 1861–1862. II/101–103. Esterházy Imre szerepéről az elfogadtatásában: Forgó 2009. 72–77.

31 1723. évi II. törvénycikk 5. § Corpus Juris V. (1657–1740)/566–567.

32 A báni tábla valójában már korábban is létezett, de nem mint állandó, kinevezett tagokkal (ülnökökkel) rendelkező bíróság, hanem csak mint egy ad hoc, esetenként összeálló testület. Az 1723. évi XXVII. tc. a báni tábla állandó bíróságként való felállításáról rendelkezik. Valójában csak 1726 februárjában nevezték ki a tagokat és 1727 májusában ült össze először az új báni tábla. Bónis 1935. 30–31, 149, 163. 1723. évi XXVII. törvénycikk Corpus Juris V. (1657–1740)/588–589.

33 Bónis 1935. 160–162.

Az 1741. évi L. törvénycikk rendelkezett Alsó-Szlavónia Horvát-Szlavónország polgári kormányzata alá való visszacsatolásáról.[34] Ez gróf Batthyány Károly bán fáradozásainak köszönhetően 1743-ban a valóságban is megkezdődött, és a területen 1745-ben helyreállították Verőce, Pozsega és Szerém vármegyéket.[35] Grassalkovich Antal személynök ugyan úgy vélte, hogy Szerém vármegyét, mivel eredetileg Magyarországhoz és nem Szlavóniához tartozott, oda is kellene visszacsatolni, de gróf Batthyány Lajos kancellár kinyilvánította, hogy Szerém mindig is Szlavónia része volt, így a kérdés eldöntetett. A visszacsatolás feltételeit így a *sabor* szabályozta: követeket küldtek a *saborba*, kimondták a katolikus vallás kizárólagosságát, igazságszolgáltatási szempontból pedig a zágrábi királyi tábla, illetve a báni tábla alá kerültek. Adóügyileg viszont Magyarországhoz tartoztak, így az adómegajánlás miatt 1751-től a magyar országgyűlésre is követeket küldtek.[36]

1747-ben a katonai igazgatás alatt álló területen megtörtént a tizenegy határőrezred megszervezése, amelyekből kettőnek 1750-ben a horvát rendek vállalták az eltartását, ezért ezek (innentől a két báni határőrezred) parancsnoka a bán lett, és az alezredestől lefelé ő nevezhette ki a tiszteket. Ezt 1768-ban úgy módosították, hogy már csak századostól lefelé nevezhette ki a tiszteket, ami megegyezett a többi ezredtulajdonos jogkörével.[37]

Horvátország Magyarországtól való különállásának erősítése a horvát altárnoki szék létrehozásának kísérletével kezdődött. Mária Terézia 1746-ban rendeletben utasította gróf Esterházy Ferenc tárnokmestert (gróf Esterházy Ferenc kancellár és bán apját), hogy hozzon létre egy horvát altárnokmesteri állást, és egy altárnoki széket Zágrábban Zágráb (Zagreb), Varasd (Varaždin), Kapronca (Koprivnica), Kőrös (Križevci), Zengg (Senj) és Cirkvenica (Crikvenica) városok számára. Esterházy egyáltalán nem hamarkodta el a dolgokat, csak 1749-ben reagált az utasításra egy felterjesztésben, amelyben kifejtette, hogy miért nem tartja jó ötletnek a horvát altárnoki szék létrehozását. 1751-ben azonban Mária Terézia újból határozottan utasította őt a horvát altárnokmester kinevezésére. Így végül 1752-ben Raffay József zágrábi alispánt tették meg horvát altárnokmesternek, és a vezetésével felállították Zágrábban a horvát altárnoki széket. Azonban a horvát városok képtelenek voltak fenntartani a számukra létrehozott fellebbviteli bíróságot, így Esterházy már 1753-ban kérvényezte Mária Teréziánál, hogy vagy az állam biztosítsa a horvát altárnokmester számára a fizetést, vagy pedig engedélyezze a horvát városok számára, hogy inkább a magyar tárnoki székhez fellebbezzenek.

34 Corpus Juris VI. (1741–1835)/48–49.
35 Kukuljević Sakcinski 1861–1862. I/402–410.
36 Sokcsevits 2011. 235.
37 Miskolczy 1927. I/28.

Mária Terézia az utóbbi mellett döntött, ami egyet jelentett a horvát altárnoki szék végével.[38]

1767-ben Johann Neuhold kamarai tanácsos és Koller Ferenc személynök javaslatára Mária Terézia – miután az úrbérrendezés kapcsán nemcsak a magyar, hanem (még 1756-ban) a horvát rendekkel is összekülönbözött[39] – felállította a horvát királyi tanácsot (*Consilium regium in regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*).[40] A tanács elnöke a bán volt, ekkor (és a tanács megléte alatt végig) Nádasdy Ferenc gróf, tagjait az uralkodó nevezte ki, az első tagok voltak: Erdődy László gróf, Malenich Sándor (Aleksandar Malenič) báró, Paksy János (Ivan Paxi) szerémi (1769-től zágrábi) püspök, Komáromy Zsigmond királyi prokurátor, Jankovich Antal (Antun Janković) pozsegai alispán (későbbi tárnokmester) és Skerlecz Miklós (Nikola Škrlec) báni ítélőmester.[41] A tanács átvette a *sabor* legtöbb jogkörét – elsősorban a rendeletalkotást –, gyakorlatilag csak az ítélőmester- és országgyűlési követválasztást, a követutasítások kidolgozást, valamint a bán beiktatását hagyta meg a számára.[42] A *sabor* ezután a korábbi évi többszöri alkalom helyett már csak pár évente ült össze (1767 és 1773 között négyszer, 1773 és 1780 között pedig egyszer sem). A királyi tanács hatásköre alá került Szlavónia is méghozzá adóügyileg is, így a terület kettős hovatartozása ezzel megszűnt. Bár ezek az intézkedések növelték Horvátország különállását Magyarországtól, a horvát rendek – jogaik csorbítása miatt – mégis negatívan viszonyultak hozzájuk.[43]

1775-ben a fiumei városi tanács kérvényezte Mária Teréziánál, hogy kereskedelmének fejlesztése érdekében válasszák le az osztrák tengermellékről, ahová ekkor tartozott, és csatolják Magyarországhoz. 1776-ban a királynő eleget tett a kérésnek, és Magyarországhoz, helyesebben Horvátországhoz csatolta Fiumét Buccarival együtt. Ezzel egyidőben Zágráb vármegye délnyugati részéből létrehozta Szeverin vármegyét, amelynek Fiume és Buccari is része lett.[44]

1779-ben fordulat következett be Horvátország növekvő különállásában. Mária Terézia a gróf Esterházy Ferenc vezette magyar udvari kancellária javaslatára megszüntette a horvát királyi tanácsot, és ügyköreit nem a *sabor* alá rendelték vissza, hanem a magyar helytartótanácshoz kerültek.[45] Ugyanekkor Fiumét (és Buccarit is)

38 Veres 1968. 32–34.

39 A Körös vármegyei jobbágyfelkelés Rauch János (Ivan Rauch) albán és a helyi nemesség által történt 1755. évi kegyetlen leverése után akarta a királynő mindenáron végrehajtatni a horvát úrbérrendezést. Horbec 2009. 295.

40 Horbec 2009. 300.

41 Lunaček 1962. 149.

42 Sabol 1995. 51.

43 Sokcsevits 2011. 238.

44 Sokcsevits 2011. 239.; Kukuljević Sakcinski 1861–1862. I/453–455.

45 Sokcsevits 2011. 238.

különálló testként közvetlenül Magyarországhoz csatolták;[46] kormányzójuk azonban továbbra is a szeverini főispán[47] volt egészen 1785-ig, amikor – a közigazgatási reform keretében – II. József Szeverin vármegyét visszacsatolta Zágrábhoz.[48] A horvát királyi tanács megszüntetését és a horvát ügyeknek a magyar helytartótanács alá rendelését a horvát rendek örömmel fogadták, mivel a rendi jogok helyreállítását látták bennük.[49] A fordulópontot II. József 1785-ös közigazgatási reformja jelentette, ami egyértelműen a rendi jogok elleni támadás volt.[50] József 1790-es halála után viszont már nem a rendi jogok kérdése, hanem a magyarokkal szembeni etnikai (nyelvi) különállás került előtérbe.[51]

A kalapos király abszolút uralma korlátozójának látott mindenfajta rendi gyűlést, így a magyar országgyűlést egyszer sem hívta össze, a közigazgatási reformja kapcsán a megyegyűléseket is igyekezett eltörölni, és a *sabort* is a lehető legkevesebbszer hívta össze, csak amikor tényleg feltétlenül szükséges volt, mindösszesen három alkalommal: először 1781-ben, Spissich Péter (Petar Špišić) báni ítélőmester halála után az új ítélőmester, Bussich Boldizsár (Baltazar Bušić) megválasztásakor,[52] valamint 1783-ban és 1785-ben, Esterházy Ferenc és Balassa Ferenc bánok beiktatásakor.[53]

Mint már említettem, a török idők alatt a bánok katonai funkciója került előtérbe. Bár a felszabadító háborúk után ez háttérbe szorult, továbbra is az egész 18. században katonákat tettek meg bánnak. Ez alól épp a II. József által kinevezett két bán, gróf Esterházy Ferenc és gróf Balassa Ferenc jelentettek kivételt. Főleg a század első felében ezek a katonák egyéb parancsnoki kötelezettségeik okán hivatali idejüket nagyrészt Horvátországtól távol töltötték és vagy egy kinevezett báni helytartó (*Banalis Locumtetens*) vagy pedig amolyan természetes báni helyettesként a zágrábi püspök helyettesítette őket.[54] Ez utóbbira a legjobb példa a már említett Esterházy Imre tevékenysége.[55] A fordulópont gróf Nádasdy Ferenc 1756-os báni kinevezése

46 A horvátok mindenképp a vármegyei rendszerbe akarták bekapcsolni Fiumét, a fiumeiek viszont különálló test szerettek volna maradni, és ebben őket támogatta II. József császár (ekkor még nem király). Anyja e kérdésben hallgatott rá, így került Fiume közvetlenül Magyarországhoz. Sokcsevits 2011. 239.

47 Illetve inkább a fiumei kormányzó volt továbbra is a szeverini főispán.

48 Guldescu 1970. 211. A rendelkezés illeszkedett a közigazgatási reform kapcsán elrendelt többi megyeegyesítés sorába, valójában azonban az akkori bán, gróf Balassa Ferenc csak deklarálta a két vármegye egyesülését, de gyakorlati lépéseket nem tett a két megye összeolvasztására, arra hivatkozva, hogy a magyar tengermellék és Szeverin határai bizonytalanok. Hajdú 1982. 278.

49 Sokcsevits 2011. 238.

50 Hajdú 1982. 108–156, 166–172, 300, 304–306.

51 Berényi 1914. 21–22.; Guldescu 1970. 228–230.; Marczali 1907. I/378.

52 Guldescu 1970. 206.

53 Sabol 1995. 52.

54 Horváth 2012. 61–63.

55 Forgó 2009. 72–77.

után következett be, és vele kezdve már az volt a jellemző, hogy a bán Horvátországban tartózkodik. A Habsburg uralkodóknak ugyanis idáig kényelmes volt az a helyzet, hogy nem az elvileg szabad kézzel kormányzó bán irányította Horvátországot, hanem különböző helyettesek, és így a bánnak nem sok befolyása volt a horvát ügyekre.[56] De miután ez oda vezetett, hogy gróf Batthyány Károly bán 1756-ban nem tudta végrehajtatni a rendekkel a horvát úrbérrendezést, Mária Terézia rájött, hogy mégis csak szükséges, hogy a bán Horvátországban székeljen.[57]

Esterházy Ferenc bánsága (1783-1785)

Ilyen körülmények között nevezte ki II. József 1783. július 11-én gróf Esterházy Ferenc magyar királyi udvari kancellárt bánnak, gróf Nádasdy Ferenc 1783. május 15-i halála után. Bár a főméltóságok számára a törvények tiltották, hogy egyidejűleg más országos főméltóságot is betöltsenek, a bán (valamint a nádor és az országbíró) számára ezt lehetővé tették.[58] Így Esterházy egyidejűleg megmaradhatott kancellárnak is (ez a kettős tisztségviselés a bánok esetében a 18. században már viszonylag ritkának számított, utoljára gróf Batthyány Ádám bán 1700-as országbírói kinevezésekor fordult elő). Mivel a kancellári teendők ellátásához elengedhetetlen volt Esterházy számára a folyamatos bécsi tartózkodás, ezért csak a báni beiktatása alkalmából tudta tiszteletét tenni Zágrábban. A további báni teendők ellátására az ő javaslatára, gróf Pálffy Károly alkancellár és gróf Győry Ferenc pártfogásával az uralkodó augusztus 17-én gróf Széchényi Ferencet nevezte ki báni helytartónak.[59] A teljes 5000 forintos báni fizetést biztosították a számára (amit a kamara zágrábi katonai pénztárában vehetett fel),[60] ugyanakkor annyiban korlátozták, hogy a „nagyobb jelentőségű" ügyekben kérje ki gróf Esterházy Ferenc bán előzetes véleményét, valamint az albán és a báni táblai ülnökök kinevezését is a bánnak tartotta fent.[61]

56 Gróf Pálffy János bánnak 1713. március 25-én kelt, gróf Erdődy Györgyhöz intézett levele példázza ezt a legjobban, amelyben, attól tartva, hogy a horvát rendek a *saborban* úgy tesznek, mintha nem kapták volna meg a hivatalos levelét, és elszabotálják a felolvasását, arra kéri Erdődyt, hogy felszólalásában jelezze majd a rendeknek, hogy tudomása van a levél létéről: *„Írtam az statusoknak egy választévő levelet, minthogy egy kevéssé exaggeráltam némelyek cselekedéseit, a kik hirem nélkül a diaetakor kezdettek vala holmi dolgoknak végben viteléhez fogni, személyemnek postorgációjával tartok attul (sub rosa alatt irván Kgdnek) netalántán ha addig veszik is maguknál tartsák s in publice el ne olvassák, s consequenter supprimálják, légyen azért vigyázással Kgd azon levelemre és ha elő nem találnák adni, szót is tehet iránta."* Jedlicska 1910. 564.

57 Horbec 2009. 301–302.

58 1498. évi LXX. törvénycikk Corpus Juris I. (1000–1526)/636–637.

59 Fraknói 1902. 94.

60 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 10. old. 35. sz.

61 Fraknói 1902. 94.

A báni tábla, amelynek elnöke a bán volt, és távollétében a báni helytartó elnökölt rajta, tagjait pedig – a báni ítélőmester kivételével, akit a *sabor* választott – a bán nevezte ki, ekkor a következőképp nézett ki: gróf Esterházy Ferenc bán, elnök, gróf Széchényi Ferenc báni helytartó, elnöki helyettes, gróf Sermage Péter (Petar Sermage) és Voikffy Zsigmond (Žigmund Vojković) főnemesi ülnökök, Pullay Antal (Antun Pullay) zágrábi kanonok, kemleki (Kalnik) főesperes, egyházi ülnök, Bedekovich Antal (Antun Bedeković) albán, Bussich Boldizsár (Baltazar Bušić) báni ítélőmester, Kanotay Ferenc (Fanjo Kanotay) és Szécsen Sándor[62] (Aleksandar Sečen) köznemesi ülnökök, Jelasics Miklós (Nikola Jelačić), a kiadóhivatal vezetője (*expeditor*), Bedekovich Péter (Petar Bedeković) a szegények ügyvédje[63] és Bosinszky Imre (Mirko Bošinski) jegyző.[64]

1783. szeptember 2-án Gallyuff József (Josip Galjuf) zágrábi püspök elnökletével összeült egy értekezlet, amely kidolgozta a báni és egyben báni helytartói beiktatás tervezetét. Eszerint Esterházy és Széchényi október 17-én érkezett meg Horvátországba, ahol a határnál a főnemesek részéről gróf Erdődy László és gróf Draskovich Ferenc, a klérus részéről Pullay Antal zágrábi kanonok, a köznemességtől Petrichevich György (Juraj Petričević) kőrösi és Bedekovich Tádé (Tadej Bedeković) varasdi alispán, a polgárságtól pedig Gregurich Mátyás (Matija Gregurić) varasdi bíró fogadta őket. Innen Varasdra vonultak, ahol az éjszakát töltötték. Innen már bandériumok kíséretében vonultak tovább Novi-Marofba, ahol a következő éjszakát töltötték, majd október 19-én érkeztek meg a ma már Zágráb külvárosának számító, akkor a káptalan birtokában lévő Dubravába. Október 20-án vonultak be Zágráb városába, amelynek kapujában a városi magisztrátus fogadta őket, majd az utcán álló nép éljenzése, valamint ágyú- és mozsárlövések között vonultak a *sabor* épületébe. Itt fogadta őket gróf Voikffy Kristóf (Krsto Vojković) ezredes, gróf Voikffy Zsigmond és gróf Sermage Péter báni táblai ülnökök, Petrovich Mátyás (Matija Petrović) olvasókanonok, Bussich Boldizsár báni ítélőmester, Ivanchich György (Juraj Ivančić) szeverini, Petrichevich György kőrösi, Koczó Imre szerémi, Dolvácz Ferenc (Franjo Dolovac) verőcei és Bedekovich Tádé (Tadej Bedeković) varasdi alispán, Pogledich György (Juraj Pogledić) tanácsos, valamint Zágráb, Károlyváros és Kapronca városbírái. A kettős beiktatás megtörténte után ismét ágyúlövések dördültek. Végezetül pedig hálaadó misét tartottak a Szent Márk templomban.[65] A beiktatás után gróf Esterházy Ferenc

62 Későbbi kamaraelnök.

63 Schematismus 1783. 179.

64 A Schematizmusokban a jegyző már nem szerepel, őt Széchényi egy neki címzett 1784. július 29-i levele alapján azonosítottam (tehát lehet, hogy 1783-ban, Esterházy és Széchényi kinevezésekor még nem ő volt a jegyző); MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 85. old. 233. sz.

65 MNL OL P 623-A-I.-10.-16. Esterházy és Széchényi ünnepélyes zágrábi bevonulását ábrázoló metszet megtalálható a Széchényi család levéltárában: MNL OL P 623-A-XII.-B-3. No. 4.

hazatért Bécsbe, gróf Széchényi Ferenc pedig Zágrábban kibérelte Kulmer báró házát évi 1800 forintért.[66]

Mint már említettem, a báni táblai ítélőmesterek és az albán kinevezése a báni jogokat egyebekben nem gyakorló gróf Esterházy Ferencnek lett fenntartva, és ez utóbbi a báni kinevezés után hamar – még a báni beiktatás előtt – esedékessé vált. Az albán megbízatása ugyanis az új bán kinevezésével – még a familiaritás rendszerének maradványaként – automatikusan megszűnt. Így Bedekovich Antal albán már augusztus 31-én (gratuláló levelében) érdeklődött gróf Széchényi Ferencnél, hogy számíthat-e állása megtartására,[67] aki szeptember 5-én továbbította a kérést Esterházynak.[68] Végül szeptember 23-án ment a megnyugtató válasz Bedekovichnak állása megtartásáról.[69] Az eset külön érdekessége, hogy még ez az egyértelműen a bánnak fenntartott kinevezés is a báni helytartón keresztül történt.

Hamarosan egy újabb, immár valós kinevezéssel járó személyi ügy is előkerült. Nagyjából Esterházy kinevezésével egy időben Szécsen Sándor báni táblai ülnököt előléptették helytartótanácsossá.[70] Helyére a báni táblához gróf Erdődy János október 17-én saját fiát ajánlotta,[71] október 27-én Galyuff József zágrábi püspök Petrovich Józsefet (Josip Petrović), a zágrábi akadémia igazgatóját javasolta.[72] Október 28-án Dolovácz Ferenc verőczei alispán,[73] november 12-én pedig Lukavszky Donát (Donat Lukavski) Zágráb vármegyei alispán is bejelentkezett Széchényi Ferenc báni helytartónál a megüresedett ülnöki posztra.[74] Azonban egyikük sem járt szerencsével, mivel Esterházy Ferenc választása Petrichevich György kőrösi alispánra esett,[75] akinek a helyébe Hadrovich Antal (Antun Hadrović) lépett a megyében.[76]

Ez nem bizonyult szerencsés választásnak a részéről, mivel Petrichevich már a következő év elején, 1784. január 2-án este elhunyt. A sajnálatos eseményekről már másnap tájékoztatta Széchényi Ferencet Petrichevich alispáni utóda, Hadrovich Antal, aki levelében egyben fel is ajánlotta magát az újfent megüresedett báni táblai ülnöki poszt betöltésére.[77] A tisztségre Hadrovichon kívül még két jelentkező akadt: Dolovátz Ferenc verőczei alispán (újra) és Miloss József (Josip Miloš) zágrábi kerületi táblai ülnök. A kevesebb jelölt ellenére most hosszasabb egyeztetés vette kezdetét

66 Fraknói 1902. 97.
67 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 4. old. 13. sz.
68 MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 6. old. 13. sz.
69 MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 9–10. old. 23. sz.
70 Ember 1940. 203; Széchényi szeptember 9-én gratulált neki: MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 6–7. old. 14. sz.
71 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 14. old. 53. sz.
72 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 16. old. 59. sz.
73 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 16. old. 58. sz.
74 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 20. old. 69. sz.
75 Schematismus 1784. 179.
76 Schematismus 1784. 181.
77 MNL OL P 623-A-I.-10.-1. 312. lap.

Esterházy és Széchényi között a kinevezésről, bár Széchényi már az elején leszögezte, hogy egyik jelöltet sem ismeri, így nem tud alapos véleményt formálni róluk.[78] Végül kettős kinevezés született: Hadrovich és Dolovátz is báni táblai ülnökök lettek.[79] Hamar kiderült azonban, hogy Hadrovich nem tudja teljes értékűen ellátni az új feladatkörét. Nem sikerült ugyanis utódot találni a kőrösi alispáni tisztségre, és bár hivatalosan már nem volt alispán, továbbra is ő látta el az alispáni teendőket, így elengedhetetlen volt részvétele a megyegyűléseken. Emiatt azonban több alkalommal is ki kellett mentenie magát a báni táblánál. Érdekesség azonban, hogy amíg az ülnöki jelentkezés esetében Széchényinél pályázott, bár a kinevezés joga Esterházynak volt fenntartva, a kimentése kapcsán már nem közvetlenül a báni táblán ténylegesen elnöklő Széchényihez fordult, hanem főispánján, gróf Erdődy Lászlón keresztül magához Esterházy bánhoz, aki aztán megírta Széchényinek a helyzetet.[80]

A báni tábla ülnökei között Esterházy rövid báni működése alatt már nem történt több személyi változás, alacsonyabb szinten azonban volt még egy: Sokévnyi áldozatos munka után a báni tábla kiadóhivatalának vezetője, Jelasich Miklós (Nikola Jelačić) 1784. március 18-án a felmentését kérte Széchényi Ferenctől, mivel kinevezték királyi tanácsosnak és a zágrábi kerületi tábla számfeletti ülnökének.[81] Miután Széchényi konzultált a témáról Esterházyval,[82] Jelasich a felmentést meg is kapta, állására pedig három jelentkező akadt, Plepelich Miklós (Nikola Plepelić), Gallyuff János Baptist (Ivan Baptist Galjuf) és egy bizonyos Suvich (Suvić) úr.[83] A tisztet végül Plepelich Miklós kapta meg július 6-án,[84] addig emeritusként továbbra is Jelasich látta el az expeditori teendőket.[85]

Bár a báni tábla elnöke hivatalosan a távollévő Esterházy Ferenc volt, Széchényi Ferenc teljes jogkörrel helyettesítette őt az elnöklésben, annyira, hogy miután a tábla működést nem találta elég szervezettnek, Esterházy teljes kikerülésével fordult 1784. január 31-én Végh Péter személynökhöz, egyben a királyi tábla elnökéhez, kérve őt, juttassa el számára a királyi tábla szabályzatát (*statutum*), hogy bevezethesse azt a báni táblán, mivel szeretné, hogyha „rendesen" működnének ott is a dolgok.[86]

Volt még egy, báni táblán kívüli kinevezés, amibe ugyan hivatalosan semmilyen beleszólása nem volt sem Esterházynak sem pedig Széchényinek, mégis közrejátszot-

78 MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 26–27. old. 87. sz. és 38–39. old. 107. sz.

79 Schematismus 1785. 178.

80 MNL OL P 623-A-I.-10.-1. 91. lap. Azért Erdődy László Széchényinek is írt egy levelet, amiben kimentette Hadrovichot: MNL OL P 623-A-I.-10.-1. 89. lap.

81 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 62. old. 166. sz.

82 MNL OL P 623-A-I.-10.-1. 69. lap.

83 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 128. old. 308. sz.

84 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 142. old. 350. sz.

85 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 63. old. 180. sz.

86 MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 30. old. 93. sz.

tak benne. Még 1783 végén elhunyt Petrovich Mátyás (Matija Petrović) zágrábi olvasókanonok, és helyébe Taisperger József (Josip Taisperger) váskai (Vaška) főesperes lépett, akinek a posztját Millassinchich Ferenc (Franjo Milašinčić) császmai (Čazma) főesperes kapta meg, Császmára pedig Ferk András (Andrej Ferk) zágrábi kanonok, a zágrábi kerületi tábla ülnöke került.[87] Az ilyen bonyolult módon megüresedett kanonoki posztra pedig egy 1783. december 9-én kelt levelében Esterházy Ferenc bán Verhovácz Miksát (Maksimilijan Vrhovac) protezsálta be Széchényi Ferencnél.[88] Bár hivatalosan egyiküknek sem volt köze a kinevezéshez, azért mégis Verhovácz lett az új kanonok[89] (majd nemsokára, 1787-ben Gallyuff József zágrábi püspök utóda is).

Gróf Széchényi Ferenc számos királyi biztosi kinevezést is kapott. Ilyen volt a sziszeki út és a varasdi Dráva-híd építése, a – Zágráb két városrésze, a Gradec (a szabad királyi város) és a Kaptol (a püspökváros) között átfolyó, és számos árvizet okozó – Medveščak patak szabályozása, a kanizsai láp kiszárítása, valamint Szerém és Verőce vármegyék határainak kiigazítása.[90] Bár ezeket a megbízásokat nyilvánvalóan báni helytartósága miatt kapta meg, hivatalosan teljesen függetlenek voltak ettől a tisztségétől, így tulajdonképpen Esterházy Ferenc bánnak sem volt köze hozzájuk. Azonban ezek közül a varasdi Dráva-híddal kapcsolatban többször is tájékoztatta Széchényi a bánt. 1784. május végén ugyanis a cenki birtokról visszatérőben, ahol a tavasz nagy részét töltötte, a báni tábla ülésszakára, Zágrábba tartva, Széchényi Varasdon értesült arról, hogy a Dráva tavaszi áradása teljesen elvitte az épülő híd már kész lábazatát. Széchényi május 23-án azonnal tájékoztatta Esterházyt az eseményekről és a megtett intézkedésekről: 500 kétkezi munkás és 150 szekeres kirendeléséről Varasd vármegyétől.[91] Ezután is rendszeresen informálta Esterházyt a híd építésének alakulásáról,[92] ami végül 1786-ban, már gróf Balassa Ferenc bánsága alatt lett befejezve.[93]

1785. február 22-én Esterházy levélben tájékoztatta Széchényit II. József közigazgatási reformjának, a kerületi rendszer bevezetésének lényegéről, valamint hogy őt (Széchényit) tervezik kinevezni évi 6000 forintos fizetéssel a zágrábi kerület (ez Zágráb megyét, amelyhez a reform bevezetésével megszüntetett Szeverin is tartozott, valamint Varasd, Pozsega, Körös és Zala vármegyéket foglalta magába) biztosának, és arra az esetre, hogyha elfogadná a megbízatást, további eligazítás végett menjen fel Bécsbe.[94] Ezt a levelet azonban Esterházy nem mint bán írta a báni helytartó Széchényinek, hanem mint kancellár a jövendőbeli kerületi biztosnak, és az összes jelölt

87 A változások már csak az 1786-os Schematizmusba kerültek bele. Schematismus 1786. 71–72.
88 MNL OL P 623-A-I.-10.-1. 377. lap.
89 Schematismus 1786. 73.
90 Fraknói 1902. 97.
91 MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 61. old. 194. sz.
92 MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 123. old. 341. sz.
93 Šipek 2011. 86.
94 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 188. old. 467. sz.

megkapta.[95] Széchényi elfogadta a megbízást, február közepén ment fel Bécsbe, és március 9-én le is tette az esküt mint zágrábi kerületi biztos. Ki is bérelte magának a Voikffy grófok zágrábi házát évi 1600 forintért.[96] Hamarosan már kinevezésekért is jelentkeztek nála: március 30-án Bencze Imre varasdi megyei mérnök kérvényezte, hogy megkaphassa az Eőry István halálával megüresedett Zala megyei mérnöki állást, mivel ott évi 100 forinttal magasabb a fizetés és szabad szállás (vagyis szolgálati lakás) is jár hozzá.[97]

Végül azonban, miután a pécsi kerületi biztosnak kinevezett Jankovich Antal egészségügyi okok miatt mégse fogadta el a megbízást, április 18-án Széchényi lett a pécsi kerületi biztos, amely kerület alá Baranya, Tolna, Somogy, Szerém és Verőce vármegye tartozott.[98] Kárpótlásul, hogy elesett a zágrábi kerületi biztossággal „járó" báni címtől, Széchényi titkos tanácsosi kinevezést kapott. Ez a nem várt fordulat azonban sokakban ellenérzést váltott ki. Hertelendy Ignác Kőrös vármegyei táblabíró például „gratuláló" levelében teljes elkeseredettségének adott hangot: „*Halhatatlan, Rettenetes eset!*" Elsősorban attól tartott, hogy azzal, hogy nem Széchényi lesz a zágrábi kerületi biztos, rossz lesz a zágrábi kerülethez csatolt zalaiaknak (a Hertelendy család elsősorban Zalában volt birtokos), és arra bíztatta Széchényit, hogy próbálja elcserélni Zalát valamelyik, a pécsi kerülethez került szlavón vármegyével.[99] Széchényi végül (látva, hogy az új rendszer eleve kudarcra van ítélve) egészségi állapotára hivatkozva már 1786-ban lemondott és hosszas nyugat-európai utazásra ment.[100]

A zágrábi kerületi biztos és egyben az új bán pedig gróf Balassa Ferenc lett. Gróf Esterházy Ferenc és gróf Széchényi Ferenc 1785. április 30-án mondott le a báni illetve a báni helytartói méltóságról.[101] Széchényi május 7-én írt gratuláló levelet Balassának, amelyben egyben a folyamatban lévő báni ügyekről is beszámolt neki.[102] Az új rendszerben a báni tábla, az albáni és báni ítélőmesteri tisztséggel együtt megszűnt, a volt ülnökök közül Bussich Boldizsár és Dolovácz Ferenc a kibővített zágrábi kerületi tábla ülnökei (illetve tanácsosai)[103] lettek, Hadrovich Antal visszament kőrösi alispánnak, a többiek azonban egyáltalán nem vállaltak szerepet az új közigazgatási rendszerben. Gróf Sermage Péter, gróf Voikffy Zsigmond, Bedekovich Antal és Kanotay Ferenc viszont 1790-ben visszatért a II. József halála után újra felállított báni

95 Szántay 2005. 218.
96 Fraknói 1902. 103.
97 MNL OL P 623-A-I.-10.-1. 123. lap.; Molnár 2000. 300.
98 Hajdú 1982. 184.
99 MNL OL P 623-A-I.-10.-22.
100 Hajdú 1982. 301.
101 MNL OL P 623-A-I.-10.-43. 219. old. 517. sz.
102 MNL OL P 623-A-I.-10.-42. 187. old. 530. sz.
103 Az 1786-os Schematizmusok tanácsosnak címzik őket, de a következő évben már visszatérnek az ülnöki cím használatához. Schematismus 1786. 176.; Schematismus 1787. 188.

táblához.[104] Esterházy Ferenc nem sokkal a báni címről való lemondása után, 1785. november 7-én hunyt el Bécsben.[105]

Összegzés

Összegezve azt láthatjuk, hogy gróf Esterházy Ferenc bán sok szempontból eltért korának tipikus bánjaitól, bár egyik nézőpontból sem mondható teljes kivételnek. Társadalmi hátterét tekintve teljesen beilleszkedett a század bánjai közé, rokoni kapcsolatait tekintve pedig kimondottan a középpontban állt. Az, hogy bánsága alatt nem székelt Horvátországban (és hogy báni helytartót állított maga helyett), a század első felének bánjait nézve kimondottan tipikusnak tekinthető, viszont az elődje, gróf Nádasdy Ferenc bán által megkezdett gyakorlattal már teljesen ellentétes, és a század második felének bánjait nézve (egész pontosan 1756-tól kezdve), már egyedi kivételnek mondható. Szintén kivételes, bár nem egyedi, hogy teljesen civil pályafutás után, nem pedig magas rangú katonatisztként lett bán, ebben csak utóda, gróf Balassa Ferenc, a II. József által kinevezett másik bán volt hozzá hasonló a század során. Ugyancsak ritkának, bár nem kivételesnek számít, hogy bánként egy másik (valós hatalommal bíró) főméltóságot is viselt, ebben a század első bánja, gróf Batthyány Ádám országbíró volt társa. Esterházy konkrét báni tényked ése a rövid időtartam és a távolléte miatt kimondottan korlátozott volt, csak a beiktatása és három kinevezés tartozott ide. Minden egyébben báni helytartója, gróf Széchényi Ferenc intézkedett a nevében, némely ügyben konzultálva vele, némely ügyben tájékoztatva őt, a többiben pedig teljesen önállóan.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Források

MNL OL A 57 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kancelláriai Levéltár, Királyi Könyvek

MNL OL P 197 = Esterházy család levéltára, Esterházy család tatai ága, Familiaria

MNL OL P 623 = Széchényi Család Levéltára, törzslevéltár, a család által rendezett iratok

Corpus Juris = Márkus Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár 1000-1895. Millenniumi emlékkiadás. Budapest, 1896–1901.

104 Fallenbüchl 1987–1994. V/708.

105 Szluha – Vásárhelyi 2005. I/369.

Kukuljević Sacinski 1861–1862 = Kukuljević Sakcinski, Ivan (szerk.): Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Cum privilegiis, libertatibus, articulis et constitutionibus diaetarum seu generalium congregationum ejusdem regni, ac constitutionibus diaetarum seu comitiorum regni Hungariae, idem socium regnum spectantibus, ex Corpore juris Hungarici exerptis. Zagreb, 1861–1862.

Schematismus 1783–1786 = NN: Ecclesiasticae et politicae Regni Hungariae dignitates ac honorum tituli, quibus accedunt suprema armorum caesareo regiorum in Regno Hungariae Praefectura, insignis ordo S. Stephani Primi Regis Apostolici, status personalis nobilis Turmae Praetorianae item Postarum, Tricesimalium, et Salis Officialium. pro anno 1783–1786. Pozsony, 1783–1786.

Felhasznált irodalom

Berényi 1914 = Berényi Pál: Skerlecz Miklós báró művei. Budapest, 1914.

Bónis 1935 = Bónis György: A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica Commissio). Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5. sz. Budapest, 1935.

Ember 1940 = Ember Győző: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Budapest, 1940.

Fallenbüchl 1987–1994 = Fallenbüchl Zoltán: A hivatalnokság története 1790–1815. Adattár. Budapest, 1987–1994.

Fallenbüchl 1988 = Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Budapest, 1988.

Fallenbüchl 1994 = Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Budapest, 1994.

Fazekas 2017 = Fazekas István: Magyarországi karrier Bécsben: Esterházy Ferenc (1715–1785), a Magyar Udvari Kancellária kancellárjának pályája = Uhorská kariéra vo Viedni: pôsobenie kancelára Uhorskej dvorskej kancelárie Františka esterházyho (1715–1785). In: Strešňák Gábor (összeállította = Zostavil): Az Esterházyak fraknói ifjabb ága = Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov. Szenc = Mesto Senec, 2017. 49–59.

Forgó 2009 = Forgó András: Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben. In: Maczák Ibolya (szerk.): „Fényes palotákban, ékes kőfalokban". Tanulmányok az Esterházy családról. Budapest, 2009. 65–86.

Fraknói 1902 = Fraknói Vilmos: Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820. Budapest, 1902.

Gödölle – Pallos 2014 = Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitűntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Budapest, 2014.

Guldescu 1970 = Guldescu, Stanko: The Croatian-Slavonian Kingdom 1526–1792. The Hague–Paris, 1970.
Hajdú 1982 = Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest, 1982.
Horbec 2009 = Horbec, Ivana: Homo principis et homo statuum - banska služba za vladavine Marije Terezije. In: Povijesni prilozi 37. (2009), 283–316.
Horváth 2012 = Horváth Gyula Csaba: A báni méltóság a 18. században. In: Bárdosi Vilmos (főszerk.): Tanulmányok, Történelemtudományi Doktori Iskola. Budapest, 2012. 59–68. (Asteriskos 2.)
Jedlicska 1910 = Jedlicska Pál: Eredeti részletek Gróf Pálffy Család Okmánytárához 1401–1653. S Gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Budapest, 1910.
Khavanova 2017 = Khavanova, Olga: Gróf Esterházy Miklós szentpétervári nagykövet karrierje = Kariéra grófa Mikuláša Esterházyho veľvyslanca v Petrohrade. In Strešňák Gábor (összeállította = Zostavil): Az Esterházyak fraknói ifjabb ága = Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov. Szenc = Mesto Senec, 2017.
Kökényesi 2016 = Kökényesi Zsolt: A magyar arisztokraták integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem doktori program. Budapest, 2016.
Lunaček 1962 = Lunaček, Valdemar: Hrvatski kameralist Nikola Škrlec Lomnički. In: Historijski Zbornik 15. (1962), 141–181.
Marczali 1907 = Marczali Henrik: Az 1790/1-diki Országgyűlés. Budapest, 1907.
Markó 2006 = Markó László: A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig 2., bővített, javított kiadás. Budapest, 2006.
Miskolczy 1927 = Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Budapest, 1927.
Molnár 2000 = Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája 1138–2000. Zalaegerszeg, 2000.
Palugyai 1863 = Palugyai Imre: A Kapcsolt-részek (Slavonia-Croatia) történelmi- s jog-viszonyai Magyar-országhoz. Pozsony, 1863.
Sabol 1995 = Sabol, Željko (szerk.): Croatian Parliament, second revised edition. Zagreb, 1995.
Šipek 2011 = Šipek, Mario: Čovjek i okoliš – dravska zanimanja s osvrtom na Sylvu. In: Podravina 10. (2011), 84–92.
Sokcsevits 2011 = Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig, Budapest, 2011.
Szántay 2005 = Szántay, Antal: Regionalpolitik im alten Europa: die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden: 1785–1790. Budapest, 2005.

Szijártó 2005 = Szijártó M. István: A Diéta, a magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Budapest, 2005.
Szluha – Vásárhelyi 2005 = Szluha Márton – Vásárhelyi Miklós: Magyar császári és királyi kamarások ősfái 1–3. Budapest, 2005–2013. I/369.
Veres 1968 = Veres Miklós: A Tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1849. Budapest, 1968.

D. Mohay Borbála

Törekvés a pallérozott attitűd elsajátítására

Vizsgálat egy barlanglátogatás alapján

Bevezetés

Széchényi Ferenc 1787-ben vezetett, csaknem hatszáz oldalas utazónaplójának 517. oldalán a következőket írja: „*A Peaks Hole vagy Devils Arse* […] *félelmet és borzongást kelt, ezt* [valóban] *így is teszi, de ugyanakkor a lelket csodálattal tölti el.*"[1]

Mai szemmel nem tűnik különösnek, hogy egy barlangi túra bevezetőjeként a félelem és a csodálat érzése egymás összefüggésében szerepel. A 18. században, a természet megszelídítésének századában, a *pleasure of terror* (borzongás élvezete) és a *fenséges* „feltalálásának" idején egy magyar arisztokara naplójában viszont annál figyelemreméltóbb. Mivel a napló többi része az igényes, de amatőr utazó nézőpontja, és spontán esztétikai megnyilvánulások jellemzik, különösen kiugró ez a definíció-szerűen pontos, pallérozott ízlésítélet. Ráadásul Széchényi Ferenc életében sem a jogi-politikai szerepvállaláshoz, sem az országos könyvtár alapításához és egyéb kulturális vagy mecénási tevékenységhez, sem a – Miskolczy Ambrus által olyannyira hangsúlyozott, de leginkább csak Ferenc fia, István nézőpontjából releváns – szabadkőműves / katolikus attitűdhöz nem igazítható.[2]

A következőkben ezen egyetlen mondatnak a térben és időben különböző léptékű kontextusait vizsgálom. Elsőként a barlangi túra leírását tekintem át és vetem össze annak bevezetőjével. Ezt követően az utazónapló egészéből a borzongás élvezetéhez és a fenségeshez kapcsolható részek kigyűjtése által körvonalazom a gróf írásgyakorlatának sajátosságait, fogalomhasználatának és ízlésalkotásának tudatosságát. Végül a központi mondat hátterében álló hatást vizsgálom, tehát azt,

[1] *Descr.iti./*9.517. E mondatban és a továbbiakban minden szögletes zárójelbe tett megjegyzés a szerző kiegészítése.

[2] Miskolczy 2019; Bártfai Szabó 1913.

hogy miből táplálkozhatott Széchényi Ferenc mondatának megfogalmazásakor. Mindezáltal egy mikroszkópikus példán megfigyelhető Széchényi Ferenc törekvése a pallérozott attitűd elsajátítására, miközben a barlang turisztikai jellegének kialakulása is körvonalazódik.

A barlangi túra

Észak-Anglia máig legismertebb barlangjában, a Peak-körzet „hét csodájának" egyikében Széchényi Ferenc (1754–1820) 1787. október elején járt. A gróf fél évvel korábban indult Bécsből, hátrahagyva gyermekeit, nyugat-magyarországi birtokait és pécsi kerületi biztosi megbízatását.[3] Cseh, német és németalföldi városok megtekintése után másfél hónapot Spa-ban (Belgium) pihent. Ezt követően – a korszakban meglehetősen egyedi módon –[4] Angliában folytatta utazását. Londonon kívül számos vidéki várost és nevezetességet is felkeresett, amelyekről – immár titkárától különválva – saját kezű jegyzeteiben számolt be. A Peak Cavern előtt ugyanaznap reggel a környék egy másik „csodáját", a Poole's Cavern-t is meglátogatta.[5]

A Peak Cavern-beli élményeit hét oldalon keresztül tárgyalja – ez a különös részletesség figyelemreméltó, hiszen a legtöbb hasonló félnapos látogatásra legtöbbször egy-két bekezdés jut az útinaplóban. A már idézett mondat a kirándulás bevezetéseként, előzetes összefoglalásaként értelmezhető. A bevezető mondat, valamint a leírásban fellelhető hangulatfestő elemek és költői eszközök tudatos felépítésre, irodalmi megformáltságra utalnak.

A következőkben a szöveg egészét idézem. A későbbi elemzést megkönnyítendő az elkülöníthető epizódokat sorszámokkal és szögletes zárójelbe tett címekkel jelölöm.

A túra leírása[6]

[1. bevezető] „*A barlang Buxtonnál félelmet és borzongást kelt, ezt* [valóban] *így is teszi, de ugyanakkor a lelket csodálattal tölti el.*

3 Bár pozíciójából való felmentését egészségügyi indoklással kérvényezte, a szakirodalom többnyire a grófnak II. József központosító törekvéseivel szembeni elégedetlenségére hívja fel a figyelmet az utazás háttere kapcsán. Szőcs 1985. 69, 75.; Bártfai Szabó 1913. 294.

4 Széchényin kívül csupán e korai időszakban csupán Teleki László, Podmaniczky József, Vay Miklós és Sándor István járt Angliában. Közülük csak Széchényi hozott létre angolkertet cenki birtokán, így az angliai utazás hatását különösen érdekes vizsgálni. D. Mohay 2022; Fatsar 2016. 115–118.

5 A Peak más csodáiról korábban, kevésbé részletesen számol be a főúr. *Descr.iti.*/9.511, 516, 517. [okt. 6. körül.].

6 *Descr.iti.*/9.517–524. [okt. 7.]. L. még kiragadott mondatokkal Marczali 1936. 316–317.

[2. bejárat kívülről] *Egy kis víz mellett, Castleton közelében, egy nagy sziklahasadékhoz érünk, amely egy helyen 180 láb magas, és fölötte egy régi romos vár található, amelyhez már nincs kikövezett feljárat, és amelyről ez az egyébként jelentéktelen város a nevét kapta. Itt van ennek a barlangnak a széles szája, amelynek alján az említett víz kijön,*

[3. bejárat belülről] *és rögtön egy nagy boltozatot látunk, amihez semmi emberi kéz által alkotott nem hasonlít. Függőlegesen 42 láb magasságból és 120 láb szélességéből egyre alacsonyabbá válik, és mindkét oldalon összehúzódik, ahogy az ember bejut az* [*előrefelé és balra tovább is*] *ereszkedő talajára. Ekkora méreténél fogva elég hely van néhány kunyhónak, amelyekben szegény emberek laknak, akik ott fonnak, fonalat és kötelet készítenek. A boltozat teteje nagyrészt fekete a kunyhó kéményeiből kiáramló füst miatt, bár a közelben középen van egy természetes nyílás, amely átengedi a füstöt.*

[4. cseppkövek] *Az úgynevezett Spar-ok, és más nagy megkövesedett rögök, amelyek a csöpögő víz miatt naponta egyre nagyobbak lesznek, veszéllyel fenyegetnek / félelmet keltenek, és a Spar-ok csillognak, ahol nem színeződtek el a füsttől.*

[5. szűk járat] *Több nő égő gyertyákkal körülvett minket, ami miatt a Poole's-hole-ban ma reggel megtapasztaltak alapján felkészültünk a magasabb szcénákra: átkúsztunk egy szűk lyukon, és leereszkedett sziklák* [alá] *hajoltunk, végül 30 lábon keresztül, amíg több helyünk nem lett, hogy egyenesen álljunk.*

[6. Bell-house] *Itt, a körülbelül hét láb méter magas sziklaboltozatban van egy üreg, amelyet harangháznak (Bell-house) neveznek, mert* [minden] *gyereknek nevet kell kapnia, vagy ahogy ékesszóló vezetőnk fogalmazott, a kíváncsi utazók szeretnek neveket hallani.*

[7. Styx neve] *Most a boltozat*[os járat] *elkanyarodik, és az ember egy két láb mély vízhez ér, amelyet Styx folyónak neveznek, anélkül, hogy a pap vagy a keresztelőkút ismert lenne.*

[8. átkelés a Styx-en] *És aztán? A járat véget ér, és az alatta elfolyó Styx legfeljebb másfél lábnyit hagy a felszíne felett. Kitartás, kedves vándor! Kharón érkezik a csónakjával, vagyis inkább szalmával bélelt káddal felszerelt tutajával. Feküdj le a jobb oldalára, fejjel előre, és ne mozdulj; így ő a folyóban gázolva keresztülvisz anélkül, hogy a fejed vagy a vállad szétzúzódna a szikladarabon. Egyik útitársam csinálta ezt először, én pedig követtem őt, mindegyikünk lámpával a kezében, hogy az irányító is megtalálja az útját. Ez a keserves szakasz szerencsére nem tartott sokáig – valami harminc lépés hosszát körülbelül.*

[9. sziklahegy nőkkel] *És itt elálmélkodtam, miután kiszállás után megfordultam és egy új sziklaboltozat került a szemem elé, amely magassága a vállam fölött még sokkal nagyobb volt, mint a külső bejáratnál levőé, a nagy szikladarabokkal egyenetlenül borított alja egy jelentős magasságú heggyé emelkedik úgy, hogy az oldalai egyre közelebb kerülnek egymáshoz, és ott jónéhány nőt láttam lámpással, mintha egy oltár előtt lennének.*

[10. kanyargó járat] *Alig tértem magamhoz a csodálatból, a vezetőm emelkedőkre vitt fel egy másik, kanyargó, félelmetes, bár nem annyira magas sziklaboltozatban heverő számtalan szikladarabon át.*

[11. átkelés háton cipeltetve] *Egyszercsak újra egy két láb mély víznél voltam, anélkül, hogy csónak, vagy bármilyen más előtűnő segítség jött volna a szárazon átkeléshez.*

A vezetőm előállt azzal, hogy a hátán cipel át engem, és semmiféle ellenkezésem nem segített. Hogy bátorságot öntsön belém, újra és újra eldicsekedett, hogy a királyság legszebb hölgyeit hordozta ilyen módon. Mulatságos lehetett a látvány, ahogy ezt az utat megtettük ketten, ő a vízben, én a hátán, mindegyikünk kezében lámpással.

[12. vízesés] *Szerencsére mindez néhány perc alatt véget ért, és igaz gyönyörűségemre láttam az egyik legszebb forrást, ahogy erős vízesésként harminc láb magasról lezúdul, télen-nyáron, mindig ugyanolyan erővel, szakadatlanul.*

[13. nők éneke] *Mialatt nagy gyönyörködéssel el voltam foglalva ennek a forrásnak a szemlélésével, hirtelen egy női ének lepett meg. A történelem nem árul el semmit Persephoné énekéről – gondoltam, és egy ideig a csendes emberek között kerestem az énekest, és felfedeztem körülbelül öt nőt egy hatvanlábnyi magaslaton egy tízlábnyi, kerek nyíláson keresztül kinyújtott karokkal, mindegyikük kezében két lámpás – még egy ideig énekeltek, és a hangjuk a helytől, ahol álltak és a barlang többi közeli részétől ahelyett, hogy elveszett volna, a kellemesség tekintetében sokat nyert. Nagyon meghatódtam e szegény emberek láttán, tekintve, hogy mennyi erőfeszítést tesznek azért, hogy örömet szerezzenek e hely látogatójának, és megkeressék kevéske betevőjüket. Ugyanezt gondoltam a Poole's Hole-nál.*

[14. marasztalás] *Még sok csoda van itt, és a vezetőm arra akart rávenni, hogy járkáljak vele még hosszabb ideig e földalatti ritkaságok között. Állítása szerint még hétszer kellene átmennem ezen a vízen, és még sok figyelemreméltó dolgot kellene megnéznem. De itt nagyon hideg és nyirkos volt, és bár véleménye szerint a különböző patakok ezen a területen az ártalmas anyagoktól megtisztítják a levegőt, én mégsem egyeztem bele* [a maradásba], *mert egész délelőtt elég rosszul voltam.*

[15. bejárat belülről másodszor / cseppkőoszlop] *Ezért ugyanazon az úton mentünk vissza, amelyen jöttünk, és amikor kijöttünk azon a keskeny nyíláson, amelyből az első boltozaton át a Bell-house-hoz mentünk, ugyanaz* [a rész] *másképpen, sokkal előnyösebb és csodálatraméltóbb módon mutatkozott meg, mint a befelé vezető úton. Különleges benyomást keltett többek közt az ott elhelyezkedő, teljes egészében a falon kívül álló, a földtől önmaga felső része felé irányuló, pilaszter formájú szikladarab, ami korábban elkerülte a figyelmemet.*

[16. kövek alakjára magyarázat] *Sokan azt gondolják, hogy a barlangokban heverő nagy kövek felülről estek le, és félnek, hogy más* [kövek] *is rá akarnak majd esni a fejükre, de a vezetőm biztosított arról, hogy mindig ott voltak, csak a kis patakok elmossák a homokot és a földet közülük, és ezáltal nyerik el kinézetüket.*

[17. zárás] *Emlékül vettem egy fluor által forgatható poharat egy kis házikóban a barlang első bejáratánál, illetve itt hallottam, hogy néhány évvel ezelőtt egy fiatalember felmászott 60 láb magasra a függőleges sziklán, hogy kifosszon egy sólyomfészket, és leesett anélkül, hogy testének bármely tagját eltörte volna. Hát csoda, csoda mellett!"*

A túra elemzése

A barlangi túra teljes leírását felszínesen végigolvasva valóban bizonyítva érezzük az előzetes összefoglaló mondatot: a félelem és a csodálat egyaránt hangsúlyosan szerepel a leírásban. A félelemhez tartozó szöveghelyek [4, 8, 10, 11, 16.] markáns történeti ívet mutatnak: A veszélyes – és ezért félelmet keltő – kövek jelenlétét tömören konstatálja Széchényi [4.], sőt, még csillogásukat, tehát egyfajta esztétikai értékelésület is megemlíti. A barlangi patak szűk járatán való tutajozást már jobban részletezi, önnyugtató felkiáltással (Getröst!) és alvilági mitológiai párhuzammal (Kharón) érzékelteti a veszély magas fokát [8.]. Ez egyfajta csúcspontként áll a leírásban. A továbbiakban előbukkanó sziklás út [10.] és a térdig érő víz [11.] igaz, félelmetesnek tűnnek, de előbbi a korábbi tapasztalat fényében már nem kiszámíthatatlan, utóbbi pedig kifejezetten komikussá (tragikomikussá) válik az arisztokrata háton cipeltetése révén. Az utolsó, félelmet említő szakasz már nem is valódi veszélyről, hanem csak a veszély gondolatáról szól, és egyúttal a megnyugtató cáfolatot, a kövek elhelyezkedésének geofizikai magyarázatát is tartalmazza [16].

A csodálat érzését tartalmazó részletek [9, 12, 13, 15, 17.] nem egyenletesen váltakoznak a félelemmel. A két minőség egymásutániságát vizsgálva egyfajta pozitivitás irányába – a domináns rettenettől a nagyfokú csodálat és az enyhébb félelem felé – való elmozdulás fedezhető fel a szövegben. Ezt támasztja alá az is, hogy a csodálat szöveghelyei intenzitásában, jellegében nem a félelemnél tapasztalható ívet rajzolják ki: a csodálat első három tárgya – a hatalmas sziklaboltozat [9.], a vízesés [12.] és a nők éneke [13.] – különösen részletezett, valódi lelkes attitűdöt sejtet. Az utolsó csodálatot tartalmazó helyek – a bejárat előtti tér [15.], a fluor által forgatható pohár és a balesetet szerencsésen megúszó ember története [17.] – leírása rövidebb, szinte csak említésszerű, ráadásul legutóbbi már nem a rettentő és fenséges ámulatot, hanem egzotikus izgalmat kelt. Figyelemreméltó az is, hogy míg a rettegés tárgya minden esetben valamilyen természeti képződmény kapcsán kerül elő, a csodálat csak részben – a természetes vízesés és sziklapillérek mellett ugyanis emberi, művészi és technikai „csodák" is megjelennek.

A félelem-csodálat párosa a *fenséges* minőségét is előhívja – annak két legfőbb eleme, a természetesség empirikus tapasztalata,[7] és az episztemológiailag elérhető szakralitás[8] szintén előkerül a leírásban. A számos természetes elem leírása mellett Széchényi kihangsúlyozza, hogy semmi emberi alkotás nem fogható a barlang bol-

7 Brady 2013. 12–19. A fenségesről részletes bibliográfiát ad Zelle 1995. 123. Johann Christoph Gottsched példáján Uő, 131–133.; Ashfield – de Bolla 1996. 12.

8 Sircello 1993. 546–548. Immanuel Jakob Pyra kapcsán szemlélteti Zelle 1995. 137. L. még Brady 2013. 14.; Andrews 1989. 45.

tozatos terméhez [3.], ezáltal konkrétan is utal a természet művésziességére, hatalmasságára. Miközben Széchényi a barlangi sziklaboltozat magasságán csodálkozik és megpillantja a lámpásokat tartó nőket, önkéntelenül az jut eszébe, *„mintha egy oltár előtt lennének"* [9.] – a magasztos ének feletti szakrális ámulat,[9] bár spontán kifejezésmóddal, a fenséges pontos tapasztalatát mutatja. A mitológiai párhuzamok [7, 8, 13.] szintén az élmény kiszolgáltatott jellegét és a szakralitás pszichológizálódott verzióját[10] vetítik előre. Ezek mellett a fenséges objektíve beazonosítható tárgyai – a sötétség, a sejtelmes fények, a víz és vízesés –, valamint a fenségesnek a különböző elméletalkotók által hangsúlyozott minőségei – a képzelet (Joseph Addison),[11] a szokatlanság (John Baillie)[12] és a harmónia-ellentét párosa (James Usher)[13] – szintén beazonosíthatók a leírásban.

A tájesztétikailag pontosnak és különösen pallérozottnak tűnő szöveg a szorosabb olvasat során viszont ellentmondásosságot mutat. Nyilvánvaló, hogy a félelem és a csodálat bevezetőben megfogalmazott egyidejűségével szemben e két minőség a leírás folyamán csakis egymást váltogatva kerül elő. Esetleg az oltár előtti nők csodálásának és a félelmetes járat-szakasznak [9–10.] rögzítése van a legközelebb az egybeeséshez, de ez is inkább gyors időbeli egymásutániságot rejt magában. Ha tehát a túra leírásában egymás után következnek a félelmetes és csodálatos tapasztalatok, miért az idézett módon indítja beszámolóját a gróf?

A probléma még érdekesebbé válik, ha azt Guy Sircello elméletével összevetjük. Az amerikai esztéta alapötlete szerint a fenséges fenomenológiai tapasztalata elkülönítendő a róla való megszólalástól (*sublime discourse*) és a fenségest tárgyaló másodlagos, analitikus elméletektől (*talk about the sublime*). Sircello ugyanakkor leszögezi, hogy a fenséges diskurzust *„csak a fenséges megtapasztalása motiválhatja"*.[14] Mindez a *pleasure of terror* jelenségére, a félelem-csodálat egyidejűségére vonatkoztatva Széchényi esetében nem látszik igazolódni: Bár a gróf először rögzítette az élményt (*discourse*), valójában nem tapasztalta meg azt, vagyis a tapasztalatot részletező spontán leírása során nem említette a borzongás és a csodálat egyidejűségét.

9 A zene fenséges hatásáról l. Zelle 1995. 141.

10 Ashfield – de Bolla 1996. 3, 8–9, 12.; Thomas 1983. 261.

11 *The Spectator* 414. (1712. jún. 25, Vol. VI.); Brady 2013. 17.

12 Brady 2013. 17–18.

13 Zelle 1995. 125.

14 Az elmélet egyik jelentős eleme tehát, hogy a kanonizált esztétikai elméletek mellett figyelmet szentel az fenséges alkalmi rögzítésének. Másrészt az esztétikai minőség megtapasztalásának a róla való megszólalástól különálló, elkülöníthető jelentőséget tulajdonít. Sircello 1993. 541–542. L. még Brady 2013. 11–12. A továbbiakban a diskurzusnak és az elméleteknek a tapasztalás (hipotetikus, teoretikus) mozzanatához való viszonyát elemzi, arra a következtetésre jutva, hogy mivel a fenséges episztemológiailag elérhetetlen, lehetetlen egy igazi, valós elméletet felállítani róla. Sircello 1993. 542–545.

A fenséges kérdése ezzel pont ellentétes: bár a gróf nem verbalizálja a fenséges minőségét (*sublime, Erhabenheit*), több ponton úgy tűnik, megtapasztalja azt [3, 8, 9.]. Más részletekben viszont a fenséges átélése egyértelmű akadályokba látszik ütközni. A szűk járaton átkelést a „keserves" jelzővel illeti, ami „szerencsére nem tartott sokáig" [8.], a vízesés a sejtelmes énekkel pedig nem ragadta el annyira ellenállhatatlanul, hogy ne jusson eszébe az éneklők kevés bére, valamint saját reggeli rosszulléte – aminek eredményeként a barlang „többi csodájának" megtekintése helyett inkább a visszautat választotta [13–14.].

A tapasztalás-megszólalásmód többrétegű inkonzisztenciáját esztétikaelméleti magyarázattal könnyen fel lehet oldani. Edmund Burke közismert elmélete szerint a durvasággal, rendezetlenséggel, sötétséggel, bűzzel, kontrollálhatatlansággal jellemezhető dolgok csak akkor hívják elő a *fenségest*, ha azokat biztonságos helyről lehet szemlélni.[15] Széchényi Ferenc részéről tehát a veszély valódi megélése, időben és térben közeli volta akadályozta a *pleasure of terror* és a *fenséges* megélését. Történeti megközelítésben azonban a bevezető mondat megfogalmazásának mélyebb rétegeit is érdemes feltárni, amihez az írásgyakorlat széleskörű vizsgálata, az utazónapló számos releváns részének bevonása szükséges.

Írásgyakorlat az utazónaplóban

A félelem és a csodálat a napló szövegében a Peak Cavern-en kívül a wansteadi kert grottájának leírása során jelenik meg együttesen. Széchényi Ferenc rögzíti, hogy műbarlang *„sötét, különböző ásványokkal, kövületekkel, kagylókkal befedett bejárata félelmet kelt* [*flößt Erfurcht ein*]", és *„az ember meglepődik"*, hogy a grottából *„nincs jobb kilátás, mint egy pangó / büdös* [*faules*] *állóvíz"*.[16] A csodálat ez esetben tehát nem esztétikai elámulás, illetve a félelem sem elborzasztó volta miatt említésre méltó. A verbalizált érzések sokkal inkább illeszkednek a grotta környéke által keltett különböző benyomások – a jó elhelyezkedés miatti elismerés, a kövületek *„nagyon jól összeállított"* volta miatti harmónia-érzet, a fémesre festett fa szarkofág megtévesztő volta – közé. A szentimentális áthallás érthető, hiszen az esztétikai tárgy Wansteadben egy mesterséges természet-darab, szándékolt érzelemkeltő hatással.

A félelem tényleges megélése előkerül a Peak's Cavern előtt néhány órával meglátogatott Poole's Hole (Poole's Cavern) leírásában, ahol *„az embernek folyton veszélyek közepette kell a felhalmozódott és nedvesség miatt csúszós szikladarabokon másznia, és ezt a sötét és mindenütt veszélyekkel fenyegető ott-tartózkodást* [*allenthelben Gefahr drohen-*

15 Clery 1996. 166, 168.; Brady 2013. 24–28.; Zelle 1995. 126. A burke-i hatás a kontinensen Moses Mendelssohnnál ragadható meg leginkább. Zelle 1995. 142–143.

16 *Descr.iti.*/9.417–418. [szept. 22.].

den Aufenthalt] *jobban megvizsgálnia*".[17] Az útinaplóban más helyen nem bukkan fel a félelem-érzet megélése. A grottában és a barlangokban megtapasztaltak szövegreprezentációiban szembetűnő, hogy a félelemnek egy korai, érzelemgazdag (rokokó), egy érett, rettenetes (klasszicista), illetve egy késői, csodálattal vegyes (romantikus) variánsa egyaránt beazonosítható – mindez a gróf esztétikai attitűdjének átmenetiségére utal.

A csodálat, a *fenség*, illetve az ehhez kapcsolódó minőségek szintén megjelennek Széchényi útinaplójában. Pontos és tudatos ízlésítéletnek tűnik, mikor – Addison és Silvain *grandeur*-eszméjével összhangban –[18] a táj látványának tágasságát írja le a gróf. Az egyik útszakasz elragadtatott leírása következetes esztétikai rangsorolást mutat: „*Az élvezet nagyszerű, amelyben az ember a gyönyörű dombok és sziklák között Crumfordtól Mattlockig részesül, de azt túlszárnyalják a szikla tetjéről nyíló kilátások* […]".[19] A bradfordi úton a korábban tapasztalt szűkebb kilátáshoz képest a gróf szintén a szépség „magasabb fokaként" jellemzi az akadálytalan látványt: „[Ez] *az út az egyik legpompásabb, amit az ember kívánhat.* […] *Az ember* […] *bal felé egy kis völgyben falvak és házak sorát látja, olyan messze, ameddig csak a szem ellát.* […] *Bradfordból Leeds felé az út még mindig szép, de nem olyan magas fokon, mint az előző. Ahogy az ember egyre inkább közeledik Leedshez, úgy válik a kilátás egyre szűkebbé* […]".[20]

A gróf lelkes leírásait azonban a legtöbb esetben nem kíséri a nagyság és tágasság esztétikai kategóriáinak rögzítése, a szöveget spontán megszólalásmód jellemzi. A Northampton és Leicester közti szakasz „*csaknem minden szempillantásban a legpompásabb (die herrlichtsten)*" látványa[21] és Nottingham környékének „*leírhatatlan[ul] ragyogóan gyönyörű, pompás*" kilátásai[22] kapcsán nem kerül elő explicite, hogy azok tágasak, nagyszerűek lennének. A richmondi vendéglátó épületéből feltárulkozó látványnak, bár központi eleme a Temze mint a meglepetés, kiszámíthatatlanság, valamint a magasztos nagyság megtestesítője, ezen eszméket ugyancsak nem verbalizálja Széchényi.[23]

17 *Descr.iti.*/9.508. [okt. 7.].

18 A francia Enciklopédia *fenséges* szócikke is Silvainre hivatkozik, aki *grandeur*-elméletében a hősiességre, a klasszicista tragédiahősökre helyezte a hangsúlyt. Zelle 1995. 123.

19 *Descr.iti.*/9.498–499. [okt. 5.]. L. még tartalmi kivonatokkal Bártfai Szabó 1913. 308.; Marczali 1936. 315, 322. L. még a tágas kilátásról esztétikai értékeléséről: *Descr.iti.*/1.15. [máj. 30, Csehország]. *Descr. iti.*/9.502. [okt. 6. körül, Ashover]. *Descr.iti.*/9.446. [szept. 28, Norwich].

20 *Descr.iti.*/9.548–549. [okt. 11. körül]. L. még tartalmi kivonattal Marczali 1936. 319.

21 *Descr.iti.*/9.463–464. [szept. 30. körül].

22 *Descr.iti.*/9.473. [okt. 3. körül], l. 622. lábjegyzet.

23 „[A] *Temze – amely bámulatosan kanyarog a különböző, bokrokkal és fákkal* […] *szépen díszített parkok között – három helyen is látszik a Sion Parkig (ami Northumberlandhoz tartozik); a vendéglősnek is látható egy csinos kertecskéje háza közelében, és mindez a háztól balra Richmond felé a leggyönyörűbb alkalmat teremtette meg ahhoz, hogy ezt a bámulatos látványt teljesen kiélvezzük." Descr.iti.*/1.106. [szept. 16.] L. még csaknem szó szerinti fordításban Marczali 1936. 301.

Az ízlésítéletek következetlensége további példák révén még jobban kidomborodik. Az Elba környékén a főúr a „hegyek által behatárolt" kilátást is kifejezetten szépnek találja.[24] Buxton környékéről született leírás szerint pedig az utazó szeme elé kerülő „*minden oldalon tágas kilátások, de többnyire köves terméketlen* […] *földek*" nem kellemesek.[25] A hatalmas, puszta, vad területre tárulkozó kilátás az esztétikai kategóriák közül a legmagasabb fokú, ennek ellenére Széchényi spontán ízlésítélete szerint negatív minőséget kap. Az esztétikainak tűnő vélemény ilyenformán erősen összefonódik gazdasági elvekkel, és a birtokos főúr nézőpontját, a hasznosság-kellemesség problémakörét hívja elő. Mindez a naplószöveg számos más részében felbukkan. Coblenz, Norwich és Thrapston környékén a főúr a leggyönyörűbbnek, a legpompásabbnak[26] a skóciai tájban pedig „kacagónak" (lachender) nevezi a termékeny mezőket, legelőket.[27] Nottingham „szabad, nyílt környékének" értékelésekor pedig kiderül, hogy a háttérben nem esztétikai szempontok, hanem annak egészségügyileg előnyös hatása áll.[28]

Hasonlóan spontán szóhasználatról tanúskodik a *fenség* (*Erhabenheit*) fogalmának előfordulása. „*Cliffort fenséges környékén a tenger szép látványa mutatkozott meg*" –[29] írja a gróf egy helyen. A tenger a *fenséges* egyik legközismertebb tárgya,[30] Széchényi esetében viszont különös, hogy a környéket, és nem a tengert vagy a tenger látványát minősíti fenségesnek. Máskor pedig, bár elragadtatottan ír a tenger látványáról, egyáltalán nem használja a *fenséges* fogalmát.[31] Érdemes még megemlíteni, hogy a gróf *fenséges*nek nevezi a hatalmas norwichi katedrálist,[32] a naplószöveg kontextusából viszont az derül ki, hogy ehhez képest „*a szem számára vonzóbbnak*" tartja a cambridge-i Kings College Chapel könnyedségét, kecsességét és nagyságát.[33] Mindezt összevetve tehát a *fenség* nem a legmagasabb fokú esztétikai kategória, illetve nem egy objektíve

24 *Descr.iti.*/1.72. [júl. 6.]. L. még: Marczali 1936. 147. L. még: *Descr.iti.*/1.82. [aug. 31.].

25 *Descr.iti.*/9.515. [okt. 7. körül].

26 *Descr.iti.*/1.80. [júl. 11, Coblenz]. *Descr.iti.*/9.445. [szept. 28, Norwich]. *Descr.iti.*/9.458. [szept. 30, Thrapston]. L. még: *Descr.iti.*/9.548. [okt. 11. körül], *Descr.iti.* /1.71. [júl. 3.], *Descr.iti.*/9.506. [okt. 6. körül], *Descr.iti.*/9.560. [okt. 14.], *Descr.iti.*/9.417. [szept. 22.], *Descr.iti.*/9.420. [szept. 23.].

27 *Descr.iti.*/9.566. [okt. 15.].

28 *Descr.iti.*/9.473. [okt. 3. körül]. L. még csaknem szó szerinti fordítással Marczali 1936. 316.

29 *Descr.iti.*/8.414. [dec. 21.].

30 Francis Hutscheson az óceánra gondolva a változatlanság (*uniformity*) elvét hangsúlyozta. Brady 2013. 17–18.

31 „*Darauf erstiegen wir das fort an der Nordseite, welches mit ziemich schweren kanonen besetzt auf, und hatten da einen herrliche Aussicht in die See, nach der Stadt zu, und auch längst der Küste hin nach der Lestow, welche an der östlichen Küste gegen Süden zu bringt, und reden grund der äusserste östliche theil od[er] Spitze von England ist* […]." *Descr.iti.*/9.435. [szept. 25. körül]. L. még fordítással Marczali 1936. 306.

32 Ez összhangban van a burke-i elmélette, ami a vad természethez hasonlóan a képzelet kontrollálatlan szárnyalásának lehetőségét látja a katedrálisokban. Az elméletről l. Brady 2013. 26–28.

33 *Descr.iti.*/9.447–448. [szept. 28. körül]. A norwichi katedrálisról l. *Uo.*/9.441–442. [szept. 27. körül].

elsődleges ízlésítéleti szempont Széchényi Ferenc számára – a gróf szövegei ilyenformán a német gondolkodókkal mutatnak rokonságot, akik a fenséget a szépség egy fajtájaként (*beau disordre*), a legmagasabb fokú szépségként és a szépségtől teljesen független kategóriaként is pozicionálták.[34]

Összességében tehát a főúr ízlésítéletei leggyakrabban spontán ítéletalkotások következetlen fogalomhasználattal, illetve a tudatos elméleti átgondoltság hiányával. Ha a barlangi túra történetét a napló egészének spontán írásgyakorlata fényében nézzük, még jobban feltűnik a bevezető mondat és a túra részletezése közötti inkonzisztencia. A hosszú túraleírás következetlen fogalomhasználatával, személyes, érzelmes hangvételével, stilisztikai ingadozásával beilleszkedik a gróf egyéb jellemzései közé. A saját élmények és a szubjektív visszaemlékezés-jelleg domináns voltát korábbi útiélményére,[35] illetve fizikai hogylétére való utalás is alátámasztja. A bevezető ehhez képest kerek, tudatosan felépített mondat, ami külső forrásból látszik táplálkozni. A következőkben azt vizsgálom, hogy vajon mi lehetett az eredete Széchényi Ferenc szövegének.

Az információ forrása, beazonosítása

A Peak csodáiról, és konkrétan a Peak Cavern-ről is jó pár leírás született az 1787 előtti években.[36] Kézenfekvő ennek fényében feltételezni, hogy Széchényi Ferenc könyvből vagy útikönyvből táplálkozott mondatának megfogalmazásakor. Az útinapló anyagi kiadásokat összefoglaló része még a belgiumi Chaufontaine esetén említi az útikalauz vásárlását, de sajnos a gróf titkárától különválva nem vezetett tételes feljegyzéseket költségeiről, az angliai és skóciai városok megtekintése során esetlegesen beszerzett kalauzokról tehát nem áll rendelkezésre közvetlen információ.[37] Széchényi hagyatékában sincs nyoma annak, hogy birtokolt volna valamit a barlang 18. századi leírásai közül, sőt, a Peak csodáinak korai klasszikus összefoglalásai, Thomas Hobbes (1634) és Charles Cotton művei (1681) sem voltak meg könyvtárában.[38]

Az egyetlen könyv-beli lenyomata a Peak's Cavern-nek Daniel Defoe Széchényi soproni könyvtárában is fellelhető Britannia-leírása,[39] ami tartalmaz néhány bekezdésnyit a Peak hét csodájáról. Ezt lehetséges, hogy utazásakor vagy az előtt – arra

34 Zelle 1995. 134, 136, 140, 146.

35 Más esetben például: *Descr.iti.*/9.547; *Uo.*/9.548; *Uo.*/9.566. *Uo.*/1.98; *Uo.*, /9.564.

36 Ferguson 1772. 518–519.; Loutherbourg 1779; Saint-Fond 1784. Két évvel későbbi, meglehetősen tárgyilagos leírás: Pilkington 1789. 63–66. L. még Heringman 2004. 245–251.

37 *Descr.iti.*/6.

38 Hobbestól csak egy ismert filozófiai művet birtokolt a főúr. „Hobbes T., Elementa Philosophica, 1657." *Bibl.Sopr.* 238. (No. 2076.)

39 Széchényi soproni katalógusában Defoe nevének említése nélkül: *Bibl.Sopr.* 532. (No. 4380.).

mintegy felkészülve – szerezte be a gróf, hiszen a katalógus szerint a kötet az eredeti 1724-es kiadásnak egy későbbi, 1778-as verziója. Defoe azonban nemcsak hogy nem szerepelteti a csodálatraméltó és félelmetes dolgok egységének elvét szövegében, de még a Peak's Hole csodára utaló elnevezését is kérdőre vonja: „[A neki] *adott név nagysága ellenére* […] *alaposan kell keresnünk benne bármit, hogy Csodává alakuljon, vagy bármit, ami olyan különös, furcsa vagy durva, hogy a név* [Wonder] *jelölhesse*".[40] Defoe leírásában a Peak többi csodájának csodálatraméltó voltát is kritizálja, egyedül két dolgot tart „*igazi csodának*" a sok „*kitalált vagy egyszerű csoda*" mellett: az Elden Hole-t és a Chatsworth-házat.[41] Ez azért figyelemreméltó, mert a Chatsworth-házról Széchényi megjegyzi utazónaplójában, hogy azt „*Richardson a Peak igaz csodái közé sorolja*", és kifejezi sajnálkozását, hogy azt az utazás körülményei miatt nem tekinthették meg.[42] Defoe 1778-as Britannia-leírásának elején Samuel Richardson angol író közreműködőként van említve, így Széchényi minden bizonnyal rá gondolt – a katalógus Britannia-leírása ugyanis nem tartalmaz szerzőnevet, Richardsont viszont ismerte a gróf, hiszen leghíresebb regényeinek több kötetét is birtokolta soproni könyvtárában.[43] Úgy tűnik tehát, hogy olvasta ezt a részt Széchényi a napló megírása előtt, de a Peak's Hole esztétikai megítélését tekintve nem került hatása alá.

Figyelemreméltó egy másik kötet is, amit szinte biztos, hogy sosem vett kezébe a gróf, ráadásul az útinaplót követően kilenc évvel keletkezett. George Moutard Woodward *Eccentric Excursions* című, 1786-ban kiadott művében a Peak's Hole leírását a félelmetes, elborzasztó jelleg és a természetesség kiemelésével kezdi, („the grandest display of nature in her most awful form") míg a leírás közben a barlangi terek csodálatraméltó, meglepő minőségét hangsúlyozza. Woodward több, Széchényi leírásából is ismerős esztétikai-stilisztikai elemet beleszőszövegébe: a Styx folyón érkező „*öreg Kharón*" költői képzettársítását, a barlangi teremnek egy gótikus katedrálishoz való hasonlóságát, valamint az ott felcsendülő ének fenségességét („sublimity"). A karikaturista szövegében és metszetein a barlangi túra gyakorlatias mozzanatai, mint a Styx-en lapos tutajon való kalandos átkelés, a barlangi teremben felcsendülő ének, illetve a látogatók vállon hordozása is megjelenik.[44]

40 [Defoe] 1727. 63–64. Megjegyzendő, hogy Defoe művében gyakori kritika volt, hogy egy adott név nem kifejezetten passzol a látnivalóhoz. Starr 2012. 88. A további bekezdésekben konkrétan a Peak's Hole-ra vonatkozóan részletesen bizonygatja, hogy sem a barlangi termek, sem a vizek nem méltóak arra, hogy csodának tartsuk őket. [Defoe] 1727. 63–64.

41 [Defoe] 1727. 67.

42 *Descr.iti.*/9.506. [okt. 6. körül].

43 *Bibl. Sopr.* 453. (No. 3714–3715. Clarissa; No. 3716–3718. Grandison).

44 Woodward 1796. 198–201. A félelem és a csodálat kettőssége a további leírásokban is megjelenik, leghasonlóbban a következőben, a csodálaton nagyobb hangsúllyal: Britton – Brayley 1802. 464–466.

A meglepő hasonlóság Széchényi és Woodward leírása között aligha egy közös ismeretlen írott forrásra, sokkal inkább a barlangi idegenvezetés bejáratottá válására, a túra mozzanatainak egységesülésére utal. A leírások az 1780-as évektől kezdve már a *„kísérők tömegéről"*,[45] számos látogatóról, valamint a vezetők *„kifejező gesztikulációjáról"*[46] szólnak. Woodwardnál is előfordulnak olyan megfogalmazások, miszerint a kísérők lámpásokkal *várják* a látogatókat, illetve, hogy a túra végén a napfényre visszatérve *„gyakran szórakoztatják"* társukat a sziklába vájódott víznyomok megmutatásával.

Minden bizonnyal tehát Széchényi Ferenc is kísérője szavait, gondolatait idézi frappáns bevezetőjében – erre utalhat a mondatot megakasztó a reflektív ismétlés is (*„ezt* [valóban] *így is teszi"*). Ráadásul a túraleírás közbeni érzelmi-esztétikai élmények esetében minden bizonnyal szintén a vezető szóhasználata tükröződik. A gróf tőlevehette át például a Styx–Kharón [8.] és az ének–oltár asszociációt [9.], valamint a csoda fogalmának használatát a túra végén hallott történetre vonatkozóan [17.].

A két szöveg közti egybeesés jól illusztrálja a barlang egységes turisztikai jellegének megkonstruálódását, valamint az esztétikai beszédmód[47] kommercializálódását, a népszerű / amatőr esztétika variánsait. Figyelemreméltó Woodward és Széchényi pozíciója a barlanglátogatás esztétikai vetületének szempontjából: A 17. századi, Hobbes és Cotton által dominánsan a félelmetes jelleget hangsúlyozó, és a 19–20. századi, kizárólag csodálatos minőséget kiemelő leírások[48] között azok mintegy „félúton" helyezkednek el. Ez az ingadozás a nagy esztétikai elméletek szintjén is megragadható, filológiai téren pedig az „awe" fogalmának változása foglalja magában a tendenciát: a kezdetben rettenetet keltő barlang ma már csodálattal vegyes ámulatot ébreszt.[49]

Széchényi naplójára visszakanyarodva érdemes közelebbről szemügyre venni a kísérő szerepét. A Peak's Hole leírásban többször előkerül a vezető személye: Széchényi tőle tudja a sziklaalakzat nevét, és azt is, hogy a barlangi patakon átkeléskor hölgyeket is hátán hordozott a kísérő. Ezen érdekességeken kívül azonban nem említi a gróf, hogy vezetője szavait idézné, így az a téves benyomás alakul ki az olvasóban, hogy a többi szövegrészlet a gróf saját jellemzése. Ha a napló egészét nézzük, szintén csak elvétve kerül említésre az aktuális vezető személye egyes tényszerű információk[50]

45 Murray 1799. 9.

46 Saint-Fond 1784. 316. Saint-Fond máshol a számos tudós látogatóról ír. Saint-Fond 1784. 310. Britton – Brayley (1802. 464–466.) leírásában már még több sziklaalakzat el van nevezve. L. még alaprajzal, metszettel illusztrált ismertetés: [Sz. n.] 1834. 148–149.

47 Kisbali 2009.

48 Murray 1799. 11.; Britton – Brayley 1802. 464–466. Az útikalauzokban megtalálható fenségesről és egyéb esztétikai minősítésekről l. Mizukoshi 2001. 41.

49 Pszichológiai megközelítésben l. Lucht – van Shie 2024. 47. és Arcangeli et al. 2020.

50 *Descr.iti.*/9.506. [okt. 6. körül, Chatsworth-ház]. *Descr.iti.*/1.46. [jún. 11., wörlitzi kert].

vagy eszétikai ítéletek kapcsán,[51] míg nyilvánvaló, hogy számos adatnak – botanikus kertek növényneveinek,[52] építéstörténeti adatoknak,[53] lokális anekdotáknak –[54] a forrása a helyi vezető volt annak ellenére, hogy nincs említve személye. A ködös, esős időjárás, valamint az este sötétje miatt elmulasztott kilátások nagyszerű voltáról, esztétikai értékéről[55] szintén vezetőjétől értesülhetett. A kísérő személye rendkívül fontos lehetett Széchényi számára, a részletgazdag tájékoztatás elvárására ugyanis a vezetői tudás hiányosságának vagy bizonytalanságának[56] említése utal; a képgalériában, gyárakban, vagy egyes kertekben tett költségeknél pedig többször szerepel „*borravaló*" számbavétele.[57] Richardsonra és a Chatsworth-házra visszakanyarodva még az is elképzelhető, hogy nem is olvasta a Defoe-leírást Széchényi vagy nem saját emlékeiből idézte fel, hanem vezetője hivatkozott annak közismert megállapítására.

Következtetés, kitekintés

A gróf írásgyakorlatának spontaneitását, a vezető domináns szerepét, valamint a Peak's Hole-ban tett látogatások bejáratottá válását figyelembe véve valószínűsíthető tehát, hogy a félelem-csodálat egységének elvét barlangi kísérőjétől hallotta Széchényi Ferenc. Leírásában, részletezésében pedig immár utólagosan, a szöveg koherenciája kedvéért próbálta meg szerepeltetni a félelem és a csodálat érzéseit – más megközelítésben a bevezető mondatot hívta elő emlékeiből, és a túra részleteit ez alapján rekonstruálta. Elképzelhető, hogy a vezető részéről szintén a kirándulás elején hangzott el az elv mintegy figyelemfelkeltésként, valamint hogy a kísérő maga is ennek szellemében tartotta a túravezetést. Széchényi Ferenc tehát nem magától figyelt fel a borzongás élvezetének és a *fenségesnek* a lehetőségére, de megérezte, hogy egy pallérozott attitűdről van szó, és ezt az esztétikai beszédmódot próbálta interiorizálni, valamint szövegszerűen is rögzíteni.

51 Gawthorp-hall „pompás berendezéséről" hallomásból értesül. *Descr.iti.*/9.557. [okt. 13.]. Westmoreland környéke esetében pedig említi, hogy azt Anglia egyik legkietlenebb vidékének tartják. *Descr. iti.*/9.560–561. [okt. 14.].

52 *Descr.iti.*/1. 39; *Descr.iti.*/1.46.; Ribininél külön is: *Descr.iti.*/8.373.

53 *Descr.iti.*/9.466. [okt. 2, Leicester].

54 *Descr.iti.*/9.463. [szept. 30. körül, Northampton]. *Descr.iti.*/8.407. [dec. 9, Blenheim].

55 *Descr.iti.*/8.404. [dec. 7, Windsor]. *Descr.iti.*/9.473. [okt. 3. körül, Nottingham]. sötét: Leicester, Yarmouth és Carlisle *Descr.iti.*/9.469–470. [okt. 2. körül, Nottingham felé]. *Descr.iti.*/9.436. [szept. 26. körül, Leicester], *Descr.iti.*/9.562–563. [okt. 15. körül, Carlisle].

56 Kísérője nem tudta a weissensteini vízjáték első építészének nevét. *Descr.iti.*/1.77–78. [júl. 8.]. A skót királynő Poole's Hole-nál tett látogatása kapcsán hangsúlyozza, hogy annak részleteit két vezetője különbözőképpen tudta. Descr.iti./9.508–510. [okt. 7.]

57 *Descr.iti.*/6.197. [jún. 1.]; *Descr.iti.*/6. 199. [jún. 4.] *Descr.iti.*/6.195. [máj. 29.]; *Descr.iti.*/6.202. [jún. 8, György kert és Louisium, Dessau-Wörlitz.]; *Descr.iti.*/6.251. [szept. 14.] *Descr.iti.*/1.104. [szept. 15, Painshill].

Érdemes ezen a ponton megemlíteni néhány tényezőt, ami hathatott Széchényire abban a tekintetben, hogy a kifinomult esztétikai nyelvezet alkalmazására fogékonnyá váljon. Az első fontos hatástényező Michael Denis könyvtáros és esztétikatanár, akivel Széchényi a theresianumi évei alatt szoros kapcsolatot ápolt.[58] Denis bárdköltészete és német Osszián-fordítása figyelemreméltó,[59] hiszen a hamisított Macpherson-versek és az általuk ihletett Denis/Sined-költemények a természetközeli szentimentalizmus és fenség(esség) formai és eszményi kereteit népszerűsítették.[60] A szépirodalmi alkotások közül kiemelkedő még Gessner *Idilliumai*, amelynek magyar fordítása iránt Széchényi érdeklődött Kazinczynál,[61] ilyenformán a mű által propagált érzékeny természetélmény és a világtól való elvonulás ideája minden bizonnyal hatást gyakorolt rá. A *nagyság* korai mintázata szempontjából releváns a *The Spectator*, amely részleteinek fordítását Széchényi támogatta is.[62] Az utazása előtt kiadott – és feltehetően olvasott – érzékeny leírásokat tartalmazó úti beszámolók,[63] esztétikai fókuszú lexikonok, értekezések[64] szintén hathattak a kifinomult esztétikai nyelvezet iránti fogékonyságra. A gróf közismert érdeklődését, értő szellemiségét mutatja egy bizonyos Dauss levele is, aki a Kárpát-medence festői utazásairól szóló könyvének vázlatát küldte Széchényinek.[65]

58 Denis 1799. x.; Fraknói 1902. 71, 202–204.; Bártfai Szabó 1913. 390.

59 „Ossians und Sineds Lieder. Wien 1791." *Bibl.Sopr.* 129. (No. 1122.) L. még Denis több művét U*o.* 128–129. L. még az *Osszián* egy másik kiadását U*o.* 387. (No. 3213.). A hatástényezőkről bővebben l. D. Mohay 2022. 164–166.

60 Hartvig 2021.

61 „Salamon Gessners Schriften 1777–1778." *Bibl.Sopr.* 471. (No. 3841.). Kazinczy 2009. 100. (A' Királynál. Budán, 1792.) L. még szövegváltozatban: Uo., 102. (Audentziám II Ferencz Római Császárnál, Budán).

62 „Spectator Vol. 8. Edinburg 1766. Tomus 8." *Bibl.Sopr.* 502. No. 4122. és OSZK Törzsgyűjtemény, H23.599, Bejegyzés nincs, de pl. Vol. VI. No. 414. 80–82. oldalakon szenes-tintás ujjlenyomatok. Széchényi a *The Spectator*t fordító Kis Jánost is támogatta. A *The Spectator* magyarországi recepciójáról, terejdéséről l. Bodrogi 2018. 246.

63 „N. Fried: Beschreibung Berlin und Potsdam, 1786." *Bibl.Sopr.* 356. (No. 3107.); „Moore, Lettres d'un Voyageur Anglois, 1782." *uo.* 339. (No. 2967.); „Beschreibung Schottland, 1750." *uo.* 56. (No. 473.); „Büsch J. G., Bemerkungen auf Niederlande, und England, 1786." *uo.* 83. (No. 719.); „Archenholz J. W., England und Italien, 1787." *uo.* 22. (No. 211.); „Heinze V. A., Oeconomische und Statische Reise Meklenburg, 1786." *uo.* 227. (No. 1960.). L. még a későbbiekből „La Roche. Tagebuch einer Reise durch Holland und England, 1788." *uo.* 467. (No. 3753.).

64 „Sulzer J. G., Theorie allg. der schönen Künste, 1771–1774." *Bibl.Sopr.* 511. (No. 4214.). „Heydenreich K. H. Wörterbuch ästetisches, 1793. 1795." Uo. 233. (No. 2010.). „Ramler Carol W., Einleitung in die schönen Wissenschaften nach den Grundsätzen des Herrn Batteaux, 1770–1771." *Uo.* 435. (No. 3560.) „Vues pittoresque du Jardin Anglois v. Erménonville, [1785]," Uo. 583. (No. 4807.) „Pope, Elmélkedés avagy Próba-tétel a Kritikáról" *Bibl.Hung.MZ* 188; „Szerdahely G. A., Aesthetica, sive Doctrina boni gustus, 1778; Imago Aesthetices, 1780; Ars Poetica generalis, 1783; Poesis Narrativa ad Aestheticam, 1784; Poesis Dramatica ad Aestheticam, 1784; Programma quod habuit, dum Regia Scientiarum Universitas, 1784." *Bibl.Hung.MZ.* 416–417.

65 MNL OL P 623 A sorozat I. köt. 9. sz. No. 56. (31. cs.) /52, Dauss Széchényihez [Voyage Pittoresque]. Nincs tudomásom róla, hogy ez nyomtatásban megjelent-e.

Maga a gesztus tehát, hogy Széchényi Ferenc rögzítésre érdemesnek gondolta a félelem-csodálat elvének egységét, mindenképpen figyelemreméltó, még akkor is, ha esztétikaelméleti szempontból elsősorban e törekvés gyengéi, a kifinomultság tökéletlenségei látszanak. Mindez ugyanis hozzátartozik a fenséges diskurzusának társadalmi-kulturális-intézményes jellegéhez, valamint a fenséges tapasztalásának *„össztörténeti és multikulturális természetéhez"*.[66]

Az eredeti szöveg

Und nun von einem anderen Wunder des Peaks, der Peaks–hole, oder Devils arse – Flößt die Höhle bey Buxton Furcht und Schaudern ein, so thut auch diese es: aber sie füllet zugleich die Seele mit Verwunderung. Man kommt neben einem kleinen Gewässer dicht bey Castleton zu einen grosse Spalte des Felsen, der an einem Orte 180 Fus senkrecht hoch ist, und über sich ein altes zerfallenes Schloß hat, nach welchem kein gebahnter Zugang mehr ist, und von welchtem diese sonst unbedeutliche Stadt den Nahmen bekommen. Hier ist recht die weite Rachen dieser Höhle aus welchem besagtes Wasser von der niedrigen Seite kommt und sogleich sieht man ein grosses Gewölb, das keines durch Menschenhand gemachtes ähnliches hat. Von 42 Fus senkrechter Höhe, und 120 Fus Breite sinkt er immer tiefer, und zieht sich von beyden Seiten zusam[m]en, weiter man auf seinen [*ingerade Richtung, und auch linkerhand seitwarts*] abhängigem Boden hineinkommt. Durch diese grösse hat es Raum genug für ein paar Hüten, die dort von armen Leuten bewohnt werden, die Flachs spinnen, und eben daselbst Liedfaden, und Debschnüre machen. Das Gewölb ist oben gröstentheils schwarz von sem Rauchen, der aus den kaminen diese Hütte kommt. obschon es sonst beynahe in der Mitte eine natürliche Oeffnung hat, die den Rauchen durchläßt. So genannte Spars, und andere grosse petrificirte Klumpen, die täglich durch das herabtröpfenlde Wasser an grösse zunehmen, drohen Gefahr, und die Spars glänzen, wo sie nicht von Rauche schwarz gefärbt sind. Von mehreren Frauen mit brennenden Kerzen umrungen, (! umrunden) wurden wir, aus dem was wir heute morgens in Poole's–hole erfuhren, zu hoheren Scenen vorbereitet: und krochen durch ein enges Loch, und herabgesenkte Felsen gebückt an die entliche 30 Fus weiter fort bis wir mehrerem Raum zum Aufrecht stehen hatten. Hier ist ein dem ungefähre 7 Fus hohen Felsengewölbe eine Hohlung die das Glockenhaus (Bell–house) heißt, weil doch das Kind einen Namen haben muß, oder wie sich unser beredter Führer ausdrücke, neugierige Reisende gerne Namen hören. Nun krumt sich das Gewölb, und man kommt zu einen 2 Fus tiefen Wasser, welches der Flus Styx heißt, ohne daß der Pfarrer, oder Taufbathe

66 Vö. Sircello 1993. 542–544.

bekannt ist. Wohin nun? Das Gewölb hat ein Ende, und der darunter wegfliessende Styx läßt nur höchstens 1 ½ fus über seinde Oberfläche. Getröst! Lieber Wanderer. Charon kommt mit seinen Nachen, oder vielmehr Flache mit Stroh bedeckten Bad Wanne. Lege dich auf die rechte Seite, den Kopf vorwärts, und bewege dich nicht; so wird er im Flusse Wadend (! watend) dich durchbringen, ohne deine Kopf oder Schülterblatt an den Felsenstücken zu zerschmettern. Dieß that einer meiner Reisegefährten zu erst, ich folgte ihm nach, jeder ein Licht in der Hand, damit der Steuermann auch seinen Weg finde. Diese elende Passage dauert zum Glück nicht lang: einige 30 Schritte lang ungefahr. Und hier ward ich erstaunet, als ich mich nach dem Aussteigen umwand, und ein neues Felsengewölb vor Augen hatte, dessen hohe über meinem Scheitel – noch viel grösse als an der aussersten Oeffnung ist, sein mit grossen Felsenstücken sehen uneben belegter Boden auf eine beträchtliche Höhe Berg auf gehet, indem sich die Seiten immer näher zusamen ziehen, und ich daselbst etliche Freuensleute mit Lichtern gleichsam vor einem Altar fand. Noch nicht von meiner Verwunderung ganz zurückgekommen, brachte micht mein Führer über Berge von unzähligen im Wege liegende Felsenstücke in ein anderes sich krümmendes, fürchterliches, aber nicht so hohes Felsengewölb. Auf einmal war ich wieder an einen 2 Fus tiefen Wasser, ohne Bot, ohne alle ~~Hilfe~~ anschheinliche Hilfe trocken hinüber zu kommen. Mein Führer stellte sich an mich auf seinem Rücken hinüber zu tragen, und alle mein Verbitten half nichts. Um mir Muth zu machen rühmte er sich wiederholte male, daß er die schönsten Damen im Königreiche auf diese Art hinüber gebracht habe. Possierlich mag es wohl aus gesehen haben, als mir beyde, er im Wasser, ich auf seuem Rücken, jeder sein Licht in der Hand diese Reise machten. Zum Glück war sie in einigen Minuten vorüber: und ich hatte ein wahres Vergnügen eine der schönsten Quellen, wie starker Schauerregen von 30 Fus Höhe herunter fallen zu sehen, die im Winter und Sommer immer gleich stark und unaufhörlich fließt. Während ich mit Betrachtung dieser Quelle mit vielen Vergnügen beschäftigte, ward ich auf einmal mit einem weiblichen Gesange überrascht. Die Geschichte meldet doch nichts von Proserpinens Gesangen dachte ich: und suchte ein kleine Weile die Sangerinn auf die Stummen Persoehnen sich, und ich entdeckte auf einer Anhöhe von 60 Fus durch ein runde Oeffnung von 10 Fus im durchschitte 5 Frauenspersonen mit ausgestreckte Armen, jede zwey Lichter in ihren Händen, die noch eine Weile lang sangen, und deren Stimme vom dem Orte wo sie standen, und den übrigen benachbarten Theilen dieser Höhle, statt etwas verloren, viel mehr an Anemhlichkeit gewonnen zu haben scheint. Ich ward bey dem Anblicke dieser armen Leute sehr gerührt, in Erwägung, wie viele Muhe sie sich geben, dem Besucher dieses Ortes Vergnügen zu machen, und ihr wenige Nahrung zu Verdienen. Das nämliche dachte ich bey dem Poole's–hole. Der Wunder giebt es noch viele hier, und mein Führer wollte mich durchaus überreden, noch länger mit ihm unter diesen unterirdischen Seltenheiten herum zu wandern.

Ich hätte seiner Aussage nach noch 7 mal über dieses Wasser zu gehen, und viele meiner Aufmerksamkeit würdige dinge zu sehen. Allein es was hier sehr kalt, und feucht, und obschon seiner Meinung nach eben die verschiedenen Bäche in diesem Aufenthalte die Luft von schädlichen diensten rein erhielten, so habe ich doch nicht eingewilliget, weil ich den ganzen morgen ziemlich unpaß war. Wir giengen daher auf nehmliche Art wieder zurück, die wir kamen, und als wir durch die enge Oeffnung, wodurch wir durch das erste Gewölb zu dem Bell–house kamen, in jenes heraussagen, zeigte sich selbes auf ein vom dem Hineingange verschiedene, und viel vortheilhaftere und mehr in Verwunderung versetzende Art. Ein in Gestalt eines ganz ausser der Wand stehenden Pilasters sich dort befindliches von dem Grunde auf sich empor richtendes Felsenstück, das zuvor meiner Aufmerksamkeit entwischte, macht unter anderen einen besonderen Eindruck. Viele meinen, die in den eineren Höhlen liegende grossen Stein wären von oben losgewissen, und befürchten, andere möchten über ihre Köpfe nachfallen: allein mein Führer versicherte mich, die wären immer da gewesen, nur waschen die kleinen Bäche, den Sand und Erde zwischer denselben weg, wodurch sie jenes Ansehen bekommen. Zum Andenken kaufte ich in einer kleinen Hütte ausser der ersten Oeffnung dieser Höhle ein von Fluor gedrehtes Trinkglas: und hörte bey dieser Gelegenheit, daß vor einigen Jahren ein junger Mensch den senkrechten Felsen 60 Fus hinaufgeklettert sey, um ein Habichtnest auszunehmen, und herunter fiel ohne ein Glied seines Körpers zu zerbrechen. Also Wunder, neben Wunder! Unser Reise von Castleton bis Hathersee war stets durch fruchtbare Thäler mit Kornfeldern, und Wiesen, die von Hornvieh begraset waren. Von diesem Orte an hatten wir ein hohes Gebirg zu über steigen, das von allen Seiten öde war, und nur wenig Schafe nährte, Als wie seine Anhöhe erreicht hatten, sahen wir von allen Seiten die Rücken, vieler benachbarten Berge, und fuhren durch eine grosse Ebene, die ihrer Höhe ingenachtet morastig war, schwarze Erde, auch eine Weg-mine und in einen Entfernung und Gestalt eines dreyeckes angelegte kleine mit Haunen von Stinen umfangene Gebüsche [.] Von Bäumchen hatten nach Sheffield [...]

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Kéziratos források

Bibl.Sopr. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 51., Catalogus Bibliotheceae Széchénianae Soproniensis.

Decr.iti = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P623 A sor. I. köt. – 12. sz. – No. 9. [93. cs.] Descriptio itineris seu peregrinationis per Germaniam, Belgium, Galliam, Angliam et Scotiam anno 1787.

MNL OL P 623 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A sorozat I. köt. 9. sz. No. 56. (31. cs.)

Nyomtatott források

[Sz. n.] 1834 = [Sz. n.]: The Penny Magazine of the Society for the Diffusion of Useful knowledge III. (1834:131), 148–149. (1834. ápr. 19.)

Britton – Brayley 1802 = Britton, John – Brayley, Edward Wedlake: The Beauties of England and Wales, Vol. 3. London, 1802.

Bibl. Hung. MZ = Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi, Tomus I. Pars II. M–Z. [Scriptores hungaricos et rerum hungaricarum typis editos complexus]. Sopron, 1799.

Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi, Tomus I. Pars II. M–Z. [Scriptores hungaricos et rerum hungaricarum typis editos complexus]. Sopron, 1799.

[Defoe] 1727 = Defoe, Daniel: Tour through the Island of Great Britain, Vol. 3. London, 1727.

Denis 1799 = Denis, Michael: [Előszó]. In: Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi, Tomus I. Pars I. A–L. [Scriptores hungaricos et rerum hungaricarum typis editos complexus]. Sopron, 1799.

Ferguson 1772 = Ferguson, James: Mr. Ferguson's Description of the Devil's Cave, at Castletown, in the Peak of Derbyshire. Gentleman's Magazine 42. (1772), 518–19.

Kazinczy 2009 = Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Kazinczy Ferenc Művei, 1. osztály. Eredeti művek, s. a. r. Orbán László. Debrecen, 2009.

Loutherbourg 1779 = Loutherbourg, Philip James de: An Account of the Wonders of Derbyshire, Introduced in the Pantomime Entertainment at the Theatre-Royal, Drury Lane. London, 1779.

Murray 1799 = Murray, Sarah: Companion and Useful Guide to the Beauties of Scotland [...]. London, 1799. 8–11.

Pilkington 1789 = Pilkington, James: View of the Present State of Derbyshire. Vol. I. Derby, 1789. 63–66.

Saint-Fond 1784 = Saint-Fond, Bartélémy Faujas de: Travels in England and Scotland and the Hebrides Vol. II. London, 1784. 309–316.

Woodward 1796 = Woodward, George Moutard: Eccentric Excursions or Literary and Pictorial Sketches of Countenance, Character and County in different parts of England and South Wales. London, 1796.

Felhasznált irodalom

Andrews 1989 = Andrews, Malcolm, The Search for the Picturesque. Landscape Aesthetics and Tourism in Britain, 1760–1800. Stanford, 1989.

Arcangeli et al 2020 = Arcangeli, Margherita – Sperduti, Marco – Jacquot, Amélie – Piolino, Pascale – Dokic, Jérôme: Awe and the Experience of the Sublime. A Complex Relationship. Frontiers in Psychology 11. (2020:1340).

Ashfield – de Bolla 1996 = Ashfield, Andrew – de Bolla, Peter: Introduction. In: A. A., P. B. (Eds): The sublime. A Reader in British eighteenth-century Aesthetic Theory. Cambridge, 1996, 1–16.

Bártfai Szabó 1913 = Bártfai Szabó László: A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchényi család története II, 1733–1820. Budapest, 1913.

Bodrogi 2018 = Bodrogi Ferenc Máté: Der Polyhistor als Ästhet. Karl Georg Rumys Kommentare zum Grazien-begriff. In: Balogh, Piroska – Fórizs, Gergely (Eds.): Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 / Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850. Hannover, 2018. 239–252.

Brady 2013 = Brady, Emily: The Sublime in Modern Philosophy. Aesthetics, Ethics, and Nature. Cambridge, 2013.

Clery 1996 = Clery, Emma J.: The Pleasure of Terror. Paradox in Edmund Burke's Theory of the Sublime. In: Roy Porter, Marie Mulvey Roberts (Eds): Pleasure in the Eighteenth Century. New York, 1996, 164–181.

D. Mohay 2022 = D. Mohay Borbála: Fashionable and Unique. Influences on Ferenc Széchényi's Garden Development at Cenk. Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe 5. (2022), 155–177.

Fatsar 2016 = Fatsar, Kristóf: Hungarian Garden Tourists in Search of Lancelot Brown's Legacy. Garden History 44. (2016), 114–124.

Fraknói 1902 = Fraknói Vilmos: Széchényi Ferencz 1754–1820. Budapest, 2002 (1902).

Hartvig 2021 = Hartvig Gabriella: Az Osszián-kultusz Magyarországon. In: Tóth Orsolya (szerk.): A nyelvújítás kora. Pécs, 2021. 119–134.

Heringman 2004 = Heringman, Noah: Romantic Rocks, Aesthetic Geology. Ithaca, London, 2004.

Kisbali 2009 = Kisbali László, Ízlés és képzelet: az esztétikai beszédmód kialakulása a XVIII. században. In: Széchényi Endre (szerk.): Sapere aude! Esztétikai és művelődéstörténeti írások. Budapest, 2009 (1987). 61–71.

Lucht – van Shie 2024 = Lucht, Antonia – van Shie, Hein T.: The Evolutionary Function of Awe. A Review and Integrated Model of Seven Theoretical Perspectives. Emotion Review 16. (2024:1), 46–63.

Marczali 1936 = Marczali Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazásai. Budapesti Szemle 240. (1936), 129–151, 291–323.

Miskolczy 2019 = Miskolczy Ambrus: Széchényi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig, Budapest, 2019.

Mizukoshi 2001 = Mizukoshi, Ayumi: Keats, Hunt and the Aesthetics of Pleasure. Basingstoke, 2001.

Sircello 1993 = Sircello, Guy: How Is a Theory of the Sublime Possible? The Journal of Aesthetics and Art Criticism 51. (1993:4), 541–550,

Starr 2012 = Starr, George A.: Defoe's Tour through the Dialects and Jargons of Great Britain. Modern Philology 110. (2012:1), 74–95.

Szőcs 1985 = Szőcs Gábor: Nemesség, szabadkőművesség, művelődés a 18. századi Habsburg Monarchiában (gróf Széchényi Ferenc élete, politikai és művelődéstörténeti szerepe 1795-ig) Doktori értekezés (ELTE), Budapest, 1985.

Thomas 1983 = Thomas, Keith: Man and the natural word – Changing attitudes in England 1500–1800. UK, 1983.

Zelle 1995 = Zelle, Carlsten: Die doppelte Ästhetik der Moderne: Revisionen des Schönen von Boileau bis Nietzsche. Stuttgart–Weimar, 1995.

M. Varga Benedek

„Instar machinae"

A magyar alkotmány mechanikája a 18. század végén

Az ex-jezsuita jozefinista író, Kereszturi József (1739–1794) 1790-ben megjelent politikai utópiájában egy különös történetet mesél el. Eszerint II. Lipót megkoronázása után Eleutherius Pannoniust, a magyar prófétát, egy éjszaka magával ragadja egy angyal, és egy távoli helyre viszi. Ott Eleutherius húsz évig mély álomba szenderül.[1] 1810-ben, amikor felébred és Lipót két évtizednyi uralkodása után körbenéz Magyarországon, szinte rá sem ismer a királyságra, amelyet Lipót működése felvirágoztatott. Az angyal, aki magával viszi Eleutheriust viszont nem egyszerűen szárnyakon érkezik, hanem léghajóval, pontosabban egy olyan hőlégballonnal, amelyet a francia Montgolfier fivérek találtak fel.[2] Napjainkban – írja Kereszturi – az angyalok számára egyszerűbbnek tűnik, ha léghajó segítségével közlekednek a levegőben, mintha a régi módon, szárnyakon repkednének. A történet szerint Eleutherius volt az első magyar, akinek megadatott a szerencse, hogy egy ilyen szerkezeten repüljön, viszont sajnos nem írta le részletesen utazásának irányát és körülményeit. Pedig, a szerző szerint nagy haszna lenne ennek a hazára nézve, hiszen olcsóbban és gyorsabban lehetne egyik vármegyéből a másikba utazni.[3]

Azontúl, hogy alighanem Kereszturi vetette fel legelőször a magyarországi légi közlekedés gondolatát, más szempontból is érdekes ez a rész. Eleutherius a hőlégballon segítségével lényegében átlépett Magyarország elképzelt társadalmi és politikai

1 Kereszturi 1790b. 42. A jegyzetekben – amelyeket Kereszturi *Ioannes Panthopelius* álnév alatt úgy adott közre, mintha az különálló mű lenne – a szerző elmagyarázza *Eleutherius Pannonius* nevének értelmét: a görög „*eleutheros*" jelentése szabad, ezért *Elutherius Pannonius* annyit tesz, mint „*Liber Hungarus*" azaz „*Szabad Magyar*". Kereszturi 1790b. 183.

2 A hőlégballon (*machina aerostatica*) ötletét Kereszturi talán a *Mindenes Gyűjtemény*ből merítette. Péczeli József (1750–1792) lapja az 1789. augusztusi és szeptemberi számaiban több részletben számolt be a francia hőlégballon kísérletekről. Péczeli 1789. 225–234.

3 Kereszturi 1790b. 222–223.

modernitásába, amelyet az 1790. évi országgyűlés által hozott új törvények alapoztak meg. A szövegben a gépesítés által elért modernizáció szükségességét az angyalok példája támasztja alá, hiszen még ők is megváltoztatták közlekedési módszereiket az új korszak szelleméhez igazodva. A gépezetekről és találmányokról szóló felvilágosult fantáziák, amelyek az ipar vagy a kereskedelem gördülékenyebbé tételét ígérték, és ily módon a magyar állapotok „megjobbítását" szolgálták, a politikai gondolkodást is megihlették. A felvilágosult reformok szorgalmazói, akik az államot gyakran egy gépezetnek tartották, azt vizsgálták, hogy milyen módon lehetne megjavítani évszázados politikai szerkezetek működését, miként lehetne olyan államgépezetet alkotni, amely jobban, hatékonyabban működik. Ahogy alább bemutatásra kerül, ez különösen jelentőssé vált a 18. század végi magyar politikai diskurzusban megjelenő „alkotmány" gondolatának kialakulása és fejlődése szempontjából.

Szijártó István több helyen is felhívta a figyelmet a magyar rendi politika működésének 18. század folyamán lezajló átstrukturálódására, amelynek lényege, hogy a korábban konfesszionális töréspontok mentén szerveződő rendi politika modelljét fokozatosan felváltotta az „alkotmányos rendiség".[4] Ebben a konfrontatívabb, kevésbé alkuképes politikai kultúrában olyan ügyekre, mint a nemesi kiváltságok, az adózás vagy a nemesi felkelés egyre inkább alkotmányos kérdésként tekintettek a rendi politika szereplői, amely nem lehetett alku tárgya. A 18. század végétől ennek a folyamatnak lett az egyik központi gondolata az (ősi) alkotmány.[5] Az új alkotmány-fogalom kialakulásában – amelyet Marczali Henrik mint a *„törvényes állapot teljessége"* definiált – egyrészt nagy szerepet játszott a francia forradalom alkotmányozó folyamata, másrészt maga II. József, aki nem csupán egyes törvényeket vagy szokásokat vett támadás alá, hanem az egész jogi és társadalmi berendezkedést.[6] Hasonlóképp értékelte ezt a folyamatot Péter László is, aki szerint a József uralkodása idején szerzett politikai tapasztalatok elméleti reflexiói, nagyrészt Montesquieu hatására, abban a gondolatban kristályosodtak ki, hogy a királyság súlya nem csupán különálló törvények és kiváltságok sokszínű halmazára támaszkodott, hanem mindez egy összefüggő rendszert alkotott, amelyet egyre gyakrabban már „alkotmánynak" neveztek a politikai szövegekben.[7] Ennek a fejlődési ívnek fontos részét képezte az a felismerés is, hogy az egyes részek sérelme esetén a teljes rendszer is károkat szenvedett, tehát az egész politikai szisztéma integritását kellett megőrizni.[8]

A *constitutiones* és *constitutio* kifejezések már 1790 előtt is jelen voltak a jogi és politikai nyelvben. A *constitutiones* törvényeket jelentett, míg a *constitutio* az ország tár-

4 Szijártó 2012; Szijártó 2017; Szijártó 2018. 52–54.
5 Szijártó 2017. 323.
6 Marczali 1906. 396–397.; Marczali 1907. 110.
7 Péter 1991. 1521–1522. Montesquieu recepciójáról Magyarországon: Kontler 2022.
8 Marczali 1907. 110.

sadalmi és politikai berendezkedésére utalt.[9] Ekkor azonban az „alkotmány" kezdte elnyerni a fent említett átfogó jogi jelentését, amely lassú folyamat révén beépült az ország politikai szótárába. Péter szerint a magyar alkotmány vagy a latin *constitutio* szó valamilyen épülethez vagy várhoz hasonló összetett dologra utalt, amely hosszú évszázadok alatt épült fel, és amelynek építőköveit különféle jogok és kiváltságok alkották, amelyek az uralkodó számára tiltott területet jelöltek ki.[10] Philip Barker rámutatott arra, hogy az alkotmányra való hivatkozás gyakran organikus metaforák szövetében jelent meg. Ezt példázza a „*gyökeres*" és „*tős-gyökeres*" törvényekre és alkotmányra való utalás, amely azt sugallja, hogy a helyi földben gyökerező, élő entitásként felfogott szokások és törvények szemben álltak az udvar idegen, mesterséges emberi innovációival.[11]

Mindez azonban azt is jelzi, hogy a metaforák itt nem pusztán díszítő elem funkcióját látják el, hanem olyan képes beszédként szolgálnak, amely tömören fejez ki politikai elveket és állásfoglalásokat. Wolfgang Bergem szerint a metaforák azáltal, hogy kognitív, affektív és evaluatív folyamatokat idéznek elő, képesek arra, hogy befolyásolják az egyes dolgokról való percepciónkat, gondolatainkat és a dolgokhoz való hozzáállásunkat.[12] Így egyrészt megjelenítenek olyan láthatatlan absztrakciókat, mint az állam, másrészt pedig aktívan formálják is az ilyen politikai absztrakciókról való elképzeléseket és a velük kapcsolatos politikai attitűdöket.[13] Szabó Márton úgy fogalmaz, hogy „[*a*] *politikai metafora nem leír,* [...] *hanem értékel, ezért argumentál és cselekvésre buzdít*" így kulcsszerepe van a politikai valóság alakításában.[14] Különböző politikai irányzatok gyakran különböző metaforákkal dolgoznak, ezért ezek identitást konstruálnak, amennyiben politikai nézetek megkülönböztető jegyeként lépnek fel. Így a metaforák használata politikai tetté válik, amely által az egyén besorolhatja magát politikai csoportokba.[15] Amennyiben tehát a politikai metafora „*argumentál*", fontos alaposabban megvizsgálni, hogy a fenti példában megjelenő „*tős-gyökeres*" alkotmány organikus, vagy a „*fundamentalis Constitio*" esetében alkalmazott épület-metaforák pontosan mivel is vitatkoznak. Van-e egy olyan metafora-rendszer, aminek ellenpontját képezik?

Az alábbi esszé lényegi állítása, hogy az 1790. évben mind az alkotmány-fogalom, mind az ősi alkotmányra hivatkozó politikai nyelv formálódása, illetve az eze-

9 Az irodalom részletes áttekintése: Szijártó 2016. 239–241.; Hőnich 2022. 133–134. Egyes számban, de a régi értelemben használja az „alkotmány" szót a Kereszturi utópiáját fordító Szirmay Antal. *Eleutherius* elcsodálkozott, hogy két évitized alatt „*annyira megváltozott Magyar Országnak az egész alkotmánnya*." Kereszturi 1790c. 202. Az eredeti latin szövegben a *facies* (itt „forma", „alak") szó szerepel. Kereszturi 1790b. 152.

10 Péter 2000. 256. Köszönöm Hőnich Henriknek, hogy felhívta figyelmemet erre a szövegre.

11 Barker 2018. 67.

12 Bergem 2013. 52.

13 Sashalmi 2021. 19.

14 Szabó 1994. 101. Kiemelés: M. Varga Benedek (ezután: M.V.B.).

15 Szabó 1994. 106.

ket átszövő organikus és épület-metaforák egyfajta válaszként interpretálhatóak a felvilágosult kormányzás azon elképzelésére, amely az államot és annak működési módját egy, a mechanika törvényein alapuló, meghatározott cél elérésére kalibrált rendszerrel – különösen egy gépezettel – azonosította, amelyet különféle erők tartanak mozgásban. Az a Marczali által artikulált felvetés, hogy 1790 körül a különálló törvények és kiváltságok sokasága mint egy egész, összefüggő alkotás (alkotmány) jelent meg a rendek előtt, részben ennek a mechanizált politikai gondolkodásnak és diskurzusnak a hatása. Az alkotmány fogalma, akárcsak a gépezeté, ugyanis implikálja a részek laza halmaza helyébe lépő, rendszer-szintű gondolkodást. Ez a rendszer azonban nem olyan alapokon nyugszik, mint a felvilágosult kormányzás politikai diskurzusának államgépezete, hanem megjelenik benne a lassú, immanens fejlődés organikus jellege és a helyhez kötöttség, a stabilitás karakterisztikuma. Így a különféle organikus és építészeti metaforák által kifejezett alkotmány gondolata a felvilágosult államgépezet képének lesz polemikus ellenpontja. Mindez abból fakad, hogy a metaforikus szerkezetek szuggesztív erejét, amivel a politikai diskurzusban kifejtik hatásukat, az evidenciát, amit sejtetnek – ezen esetben a gépezet metaforája által sugallt racionalitást – nem lehet pusztán logikai érveléssel felülírni, vagy semlegesíteni. Szabó Márton szavaival élve „*[e]gy politikai metafora alternatívája ezért egy másik metafora*".[16] Fontos kiemelni, hogy nem az organikus vagy épület-metaforák megjelenése számít újdonságnak, hiszen ezeknek hosszú múltjuk van. A vizsgálat középpontjában az áll, hogy ezek a metaforák hogyan kapcsolódtak össze a kialakuló alkotmányos rendszer gondolatával, és ezzel milyen polemikus szerepet töltöttek be a politikai diskurzusban.

Az alkotmány organikus, stabil, helyi jellegének hangsúlyozása mellett azonban egy másik stratégia is kibontakozott a rendi oldalon, amelynek célja inkább a gépezet metafora kisajátítása volt, mégpedig olyan módon, hogy az államról mint gépezetről való gondolkozás kompatibilissé váljon a rendi struktúrákkal. Ahogy alább majd bemutatásra kerül, a felvilágosult rendiség programjához kapcsolódó szerzőknél a rendi dualizmus intézményeiről és szokásairól szóló narratíva „mechanizálódott", vagy – Takáts József modelljét követve – azt is mondhatjuk, hogy „átíródott" a felvilágosult kormányzás nyelvi eszköztárából származó gépezetmetaforával.[17] Az itt bemutatott „átírás" annak az érvelési kényszernek az eredménye, amelyet a felvilágosult kormányzat idézett elő azzal, hogy a hatékonytalanul működő és a rendiség által uralt államgépezet irracionális szerkezetének átstrukturálását sürgette. Az erre adott válaszban a rendi dualizmust védelmezők politikai narratívájukat olyan módon aktualizálták, hogy az ország működésének szokásrendszere

16 Szabó 1994. 107. Kiemelés: M.V.B.

17 Takáts 1998. 685, 674.Takáts említi a társadalmi szerződés elméletének beemelését az ősi alkotmány védelmére az 1790-es évek röpiratirodalmában.

egy racionálisan funkcionáló szisztémának tűnjék fel, amelynek nagyon is helyes belső logikája van.

Az alábbiakban tehát egyrészt szeretném áttekinteni az államgépezet metaforájának megjelenését a magyar politikai irodalomban a 18. század végén, megvizsgálva, hogy milyen formában jelent meg a felvilágosult kormányzat politikai érvelésében és ez milyen kihívásokat állított a rendi dualizmus védelmezői elé. Másrészt arra fogok példákat felhozni, hogy miként mechanizálódott a rendi dualizmus rendszere egyes szerzők politikai érvelésében.

A gépezet mint az állam metaforája a 17. században jelent meg szoros összefüggésben a mechanikus filozófia térhódításával, amely a természeti világ jelenségeit az anyag mozgásával írta le. Az emberi testtől a bolygók mozgásáig a világ óramű pontossággal működő gépezetként került értelmezésre.[18] Mindez a politikai test mechanikus felfogásához vezetett. Thomas Hobbes (1588–1679) *Leviatánjában* az állam egy mesterséges politikai test, amelyet a társadalmi szerződés hívott életre.[19] A 18. század folyamán a gépezet mint az állam metaforája az abszolutista kormányzás egyfajta vezérmetaforájává vált, amely azonban a század végére egyre több negatív konnotációt kapott.[20]

Német területen elsősorban Samuel von Pufendorf (1632–1694) és Christian Wolff (1679–1754) munkái révén jelent meg a gépezet metafora a politikai szövegekben és vált fontos részévé a felvilágosult abszolutizmus és a kameralizmus nyelvi eszköztárának. A kameralizmus gyakorlatorientált, közjót megvalósítani kívánó célkitűzéséhez – amely a gazdasági erőforrások minél észszerűbb kihasználásán és az államapparátus minél olajozottabb irányításán nyugodott – tökéletesen illet a gép metafora. Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) gyakran idézett megfogalmazása szerint *„egy jól berendezett államnak hasonlítania kell egy gépre, ahol minden kerék és hajtómű tökéletesen illeszkedik egymáshoz."*[21] A gépezetként felfogott állam egyes szegmenseinek tehát az a feladata, hogy minél nagyobb összhangban működve együtt szolgálják az állam közös célját, vagyis a közjót.

Így a felvilágosult abszolutizmus rendszerében a politika olyan hagyományos elemei, amelyek ennek az elvárásnak nem feleltek meg, elvesztették legitimitásukat, és felesleges tényezőkként jelentek meg, amelyek csupán hátráltatták az apparátus mechanizmusait. Míg a kora újkor dualista struktúrái a fejedelem és a rendek közötti konszenzus, megegyezés elérését tekintették értéknek, vagyis azt, hogy ha a különböző politikai irányok között valamiféle harmónia született, addig a felvilágosult abszolutizmus államgépezetének kitüntetett és mindenek felett álló céljaként

18 Stollberg-Rilinger 2017. 181.

19 Wootton 2006. 216.

20 Stollberg-Rilinger 2017. 182–183.

21 Justi 1758. 47–48. Idézi: Nokkala 2009. 72. (Ford. M.V.B.)

definiált közjó elérése próbált maga alá gyűrni vagy kiiktatni egyéb politikai célokat, tehát maga is egyre alkuképtelenebbé vált.[22] Az állam irányításának minél hatékonyabbá tétele pedig a felvilágosult kormányzás számára a sikeres működés szempontjából felesleges alkatrészek eltávolítását jelentette. Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) kancellár szerint a jól megalapozott állam gépezete annál tökéletesebb, minél kevesebb alkatrészre van szüksége a működéshez.[23]

Ebből pedig az is következett, hogy a fejedelmet hátráltató politikai szereplők is szükségtelenné váltak, mert a fejedelem racionális belátása elégségesnek tűnt az állam gördülékeny irányítása és átszervezése szempontjából. Barbara Stollberg-Rilinger szerint az „államgépezet" német teoretikusai egyáltalán nem szándékozták a Montesquieu-i fékek és ellensúlyok rendszerét a gépezetre alkalmazni.[24] Joseph von Sonnenfels (1732–1817) tartott tőle, hogy a Montesuqieu-i elképzelések megvalósulása az állam összetett gépezetében csak zavart okoz, mert az egyes részek állandó törekvése, hogy jogait kiterjessze, és több hatalmat bitoroljon, nem annyira egyensúlyi állapotot idéz elő, hanem állandó ingadozást okoz. Sokkal egyszerűbb megoldásnak tűnt tehát az ellensúlyt képező hivatalokat és tisztségviselőket a hatalomból kiiktatni és arra törekedni, hogy a közjót szolgálni kívánó uralkodó elől minden akadály elgördüljön.[25] Mindebből következett, hogy a gépezet működtetésében az uralkodónak volt kulcsszerepe, hiszen ő irányította azt, és adott lendületet a gépezetben működő egységeknek. Vagyis a király nem pusztán feje volt az államnak, hanem a rendszeren kívül álló, alkotó mérnök, aki a közjó elérését szem előtt tartva legjobb belátása szerint építette és alakította át a gépezetet.[26] II. József is így tekintett magára. Az *Álmodozásokban* világosan kifejti, hogy reformterveinek megvalósulása nem csupán csökkentené a hivatalnokok által keletkezett iratok mennyiségét, hanem nagymértékben leegyszerűsítené a gépezetet azáltal, hogy rangra való tekintet nélkül eltávolítaná belőle a lusta és hatékonytalan részeket.[27] Ezeket a gondolatokat látjuk tükröződni a Magyarországon megjelent jozefinista szellemű röpirat-irodalomban is, amely előszeretettel ábrázolta II. Józsefet az állam gépezetét átalakító, bölcs mérnökként.

Fontos megjegyezni, hogy a magyarországi politikai irodalomban az állam mechanikus gépezetként való felfogását a latin és német nyelvű szövegek a *machina* illetve a *Maschine* szavakkal fejezik ki. A magyar nyelvű szövegek és fordítások bizonytalanabbak abban, hogy miként adják vissza a gondolatot, ezért vagy pusztán a latin *machina, makhina* szót használják vagy gyakran zárójelben feltüntetik ezt az

22 Parry 1963. 182.
23 Beales 1987. 122.
24 Stollberg-Rilinger 1986. 165.
25 Stollberg-Rilinger 1986. 164.; Szántay 1994. 76–77.
26 Stollberg-Rilinger 1986. 110.
27 Beales 1980. 155.

olyan kifejezések után, mint „*gépely*", „*srófos eszköz*" vagy „*alkotmány*", hogy megmagyarázzák az olvasónak mire is gondolnak pontosan. Ezt a bizonytalanságot látjuk Szentmarjay Ferenc (1767–1795) Rousseau *Társadalmi szerződésének* fordításánál (1794). A 7. fejezet sokat vitatott szakaszánál, ahol Rousseau arról ír, hogy a társadalmi szerződés által az egyén „*kényszeríttetni fog arra, hogy szabad legyen*" és ezzel egy olyan feltétel valósul meg, amely „*mozgásba hozza az állam gépezetét*", Szentmarjay fordításában a „*gépely*" szó mellett dönt.[28] A kifejezéshez Szentmarjay jegyzetet fűzött, amely tisztázza, hogy a „*gépely*" a latin *machina* magyar ekvivalense, egyúttal pedig hivatkozza Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) és Baróti Szabó Dávid (1739–1819) szótárainak vonatkozó részeit.[29]

A gépezet metaforát a felvilágosult kormányzat hatékonyságra törekvő szellemében használja az egyik 1780-as évek második felében publikált, németről fordított röpirat az *Igaz Haza-Fiúi Fel-Jegyzések*. Szerzője, az osztrák jozefinista író, Johann Michael Schweighofer (1755–1812) II. József reformpolitikáját méltatja, különös tekintettel a jobbágyság helyzetét javítani szándékozó rendeleteit. A szöveg József nagyszabású reformmunkáját egy gép átépítéséhez hasonlítja: „*A' sok izgató kerekeket, mellyek gyakran az Elö-menetelben (mint valamelly* Maschinában*) hátráltatást okoztanak, el-'s-ki-mozdította helyekből, és a' dolgoknak jobb, együgyüebb folyamatját szabta.*"[30] Az állam és a társadalom működését hátráltató szokások és intézmények megszüntetésével József a rendszert nem csupán egyszerűbbé tette, hanem a társadalmi és politikai fejlődés feltételeit teremtette meg. Az államgépezet leegyszerűsítésének képét találjuk a pesti evangélikus lelkész, Molnár János (1757–1818) *Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn* (1790) című munkájában.[31] Molnár szerint József minden reformjában az észszerűségre törekedett, így járt el a német nyelv hivatalossá tételének ügyében is. Ez a kormányzást jelentősen megkönnyítette volna, nemcsak a latin nyelv elavult volta, vagy a királyság nyelvi-etnikai sokfélesége miatt, hanem azért is, mert a rendeletek útja az alattvalókhoz sokkal kevesebb intézményi „áttétet" igényelt volna. Ahogy Molnár írja, „*a nagyon összetett gépezetek, így az államgépezet is, hosszútávon nem használhatóak, és végnélküli javítási költségeket okoznak*,"[32] ezért József egyszerűsítő törekvéseit racionális megoldásnak tartotta.

28 Rousseau 2017. 280. (Ford. Kis János). Szentmarjay fordítása: „*eggy olly feltétel, melly a' politikabéli gépelynek mesterségét és járását okozza.*" Benda 1957. 986.; Benda 1978. 355.

29 Pápai Páriz 1708. 355. Machina: „*Okos kigondolt szerszám, Malom, Gépely az aknán, Mesterséges tsinálmány.*" Baróti Szabó 1792. 71., Gépely: „*felvonó, tekerő eszköz, v. szerszám, tsiga*".

30 Schweighofer é. n. 4. (Ford. Ismeretlen). Német eredeti: „*Er hat so viele Triebräder, welche oft der Maschine in ihrem Gang nur hinderlich waren, entfernt, und die ganze Leitung der Geschäfte auf einfachere Behandlung gebracht.*" Schweighofer 1785. 6.

31 Molnár 1790; Kosáry 1983. 354.

32 Molnár 1790. 163. (Ford. M.V.B.)

Az *Igaz Haza-Fiúi Fel-Jegyzések* szerzője szerint József olyan változásokat vitt végbe, amihez egyébként századokra lett volna szükség.[33] A szöveg hangsúlyozza, hogy nem létezik „*ollyan meg-gyökerezett törvény, mellyet a' Monárka el-nem ronthat*", vagyis határozottan szembeszáll egyes törvények változtathatatlanságának tézisével, amelyet a hagyományos rendi berendezkedést védő erők igyekeztek fenntartani.[34] A mozdíthatatlan társadalmi és politikai rend a jozefinisták szemében azt jelentette, hogy a régi struktúrák és dogmák útját állják az ész jobbító, fejlesztő törekvéseinek.

A reformokat sürgető jozefinista szerzők szerint az állami gépezetnek szüksége volt a bölcs mérnök beavatkozására, nem csupán azért, mert hatékonytalan volt a gépezet működése, hanem azért is, mert a gépezet egyes működtetői – konkrétan a magyar nemesség tagjai – visszaéltek a gép irányítása fölötti befolyásukkal. Martinovics Ignác (1755–1795) az *Oratio pro Leopoldo* (1790) című szövegében a törvények megváltoztatásának szükségessége mellett érvel, mégpedig azért, mert a jelenben a gépezet irányítása rossz kezekben van. Felháborodva hangsúlyozza azon tézis elavultságát, amely szerint Werbőczy *Hármaskönyv*e a nép (*populus*) körébe csupán a nemeseket és a főpapokat sorolja, akik pedig megkötik mind a király kezét mind pedig a törvényhozást. Martinovics szerint ezért a nemesség tagjai olyan privilégium birtokosai, amely által az egész nemzet (*tota natio*) büntetlenül kizárásra kerülhet a törvényhozásból. Ugyancsak ez a kiváltság az oka, hogy a nemzetről úgy vélekednek mint „*a főpapok és főrendek utasítása szerint irányítandó gépezetről*."[35] Sőt, maga a király is egy vakon engedelmeskedő gépezetté válhat. Martinovics elrettentőnek tartja azt, ha a „*papi méreg*" beférkőzik a királyi udvarba, mert így a király végül semmilyen saját törvényhozói és végrehajtói hatalmat nem fog birtokolni. A királyt ugyanis annyira befolyásolni fogják az egyházi figurák uralkodásában, hogy „*egy gépezet gyanánt*" akaratlanul is engedelmeskedni fog utasításaiknak.[36]

E gondolat egyik legvilágosabb és legnagyobb port kavart előzménye Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) 1764-ben publikált botrányos jogi művéhez kapcsolódik, amelyben Kollár az uralkodói felségjogok védelmét azért is szükségesnek tartja, mert a főpapok bábuként rángatják a királyokat.[37] Kollár itt a görög *neuropasta* szót használja, amely – mint ahogy saját maga is kifejti lábjegyzetben – lényegében a marionetthez hasonló, emberi formájú bábukat jelenti, amelyeket húrok segítségével irányítanak. Míg Kollár inkább a *theatrum politicum* témakörre történő utalással közvetíti az uralkodói szuverenitás megcsorbulásának veszélyét, addig Martinovics egy gépi metaforába sűríti mondanivalóját.

33 Schweighofer é. n. 8.
34 Schweighofer é. n. 29. (Ford. Ismeretlen)
35 Martinovics 1792. 33.
36 Martinovics 1792. 43. (Ford. M.V.B.)
37 Kollár 1764. 57.

Hasonló veszélyeket lát Leopold Alois Hoffmann (1760–1806) a magyar nemesség mesterkedéseiben, akik folyamatosan azon dolgoznak, hogy a nemzet elveszítse bizalmát jogos uralkodójában. Hoffmann *Babel* (1790) című röpirata szerint, a nemesség a nemzeti boldogság eszméjével hitegeti az embereket, de az ezekre vonatkozó terveket nem gondolja komolyan. Szerinte azért tesznek így, hogy „*a nemzet elvakított gépezetét az arisztokratikus despotizmus kötelékével* [...] *mindenféle reménytelen vállalkozásba rángassák*."[38]

Így értékeli a magyar helyzetet Hajnóczy József (1750–1795) is egy 1785-ben Forgách Miklósnak (1733–1795) írt levelében, amelyben kifejti, hogy csakis az uralkodói hatalom megerősítése által lehetséges a jobbágyság helyzetének bárminemű javulását elképzelni. Ugyanis Hajnóczy nem tartja reális elképzelésnek, hogy a nemesség önként lemondjon évszázados kiváltságairól. Hajnóczy szerint az 5 millió nem-nemes mellett 40.000 nemes él az országban, akik 500 követet küldenek az országgyűlésre, mégis törvénynek kell tekinteni az országgyűlés végzéseit, amely még abszurdabbnak tűnik, ha számításba vesszük, hogy valójában csupán alig 10 fő van az 500 között, akik ténylegesen részt vesznek a törvényhozásban. Hajnóczy szerint „*a többiek csupán automata gépek, akik hagyják, hogy az a 10 ember rokonság, kötelmek, rang, pénz és félelem révén oda vezesse őket, ahova akarja*".[39] Az állam gépezetét a saját haszna szerint vezérlő nemesség és főpapság visszaéléseit csak akkor lehet megszüntetni, ha egy erős uralkodó átveszi a gép felett az irányítást.

A kontextus alapján úgy tűnik, hogy itt Hajnóczy, Martinovics és Hoffmann a „gépezet" szó alatt nem egyszerűen valamilyen órához hasonló szerkezetet értett, hanem a korszak uralkodói udvarainak népszerű látványosságát, a gyakran rendkívül bonyolult mozdulatokra „programozott" automatákat. Ezt leginkább a Hajnóczy által használt „*automata Maschienen*" kifejezés sejteti. Az automaták tulajdonképpen mozgásra képes, gyakran zenélni is tudó mechanikus játékok voltak, amelyek gyakran állati vagy emberi mozdulatokat utánoztak, teljes egészükben megjelenítve azt a gondolatot, hogy az emberi test nem több puszta gépezetnél.[40] Nem meglepő, hogy a fenti szerzők politikai kritikájukhoz a külső utasításokat mechanikusan végrehajtó, automata gépezetet képét használták, hiszen a bécsi Habsburg udvar számos ilyen példánnyal büszkélkedhetett, főleg Lotharingiai Ferenc (1708–1765) műkedvelő érdeklődésének köszönhetően.[41] A leghíresebb bécsi automata a pozsonyi mérnök, Kempelen Farkas (1734–1804) szemfényvesztésen alapuló találmánya, a korszakban európai turnét is járó „Sakkozó török" volt. 1760-ban Friedrich von Knaus (1724–1789) egy íróautomatát készített Mária Terézia számára. Ez volt a valaha készített

38 Hoffmann 1790. 33. (Ford. és kiemelés M.V.B.)
39 Benda 1957. 47–48. (Ford. M.V.B.)
40 Schaffer 1999. 142.; Stock 2009. 13–14.
41 Stollberg-Rilinger 2017. 183.

első gépezet, amely képes volt írni, pontosan reprezentálva az uralkodói bürokrácia mechanikusságát.[42] Az automata, amely feltalálója és gazdája parancsainak mechanikusan engedelmeskedik, a despotizmus jelképévé vált, amelyet az említett jozefinista szerzők igyekeztek a nemesség ellen fordítani.[43]

Martinovics azonban mindezt a királyság nemzetközi helyzetére is rávetítette. Az *Oratio ad Proceres* (1790) című röpiratában – amelyet Laczkovics János (1754–1795) fordított le és dolgozott át – kifejti, hogy ha egy ország megmarad az ésszerűtlen politikai berendezkedés keretei között, akkor azzal csupán más országok számára válik haszonteremtő eszközzé. Ahogy Martinovics írja: *„Az illyen féle Nemzetek valósággal olly szomorú állapotban vagynak, hogy gyakorta az ő egész erejek, egy Szigetnek okos lakosai vagy egy éles elméjű Király, avagy ditsöségre, híres névre vágyodó Minister által egészlen fel morzsaltatódnak, ‚s srófos eszköz (machina[)] gyanánt mindegygyikének az ö különös hasznára fordíthatódnak."*[44]

Tehát az egész nemzet egy gépezetté válik, autonómiája súlyos károkat szenved, hiszen mások érdekeinek kiszolgálójává lesz „*vastag tudatlansága*" miatt. Martinovics itt a „*Sziget*" esetében Angliára gondol, amely sikeresen alkalmazkodva az idők és körülmények elvárásaihoz meghatározó európai nagyhatalommá vált, akárcsak a „*Király*", vagyis II. Frigyes (1740–1786) Poroszországa. Hogy Magyarország felzárkózzon az ilyen államok mögé, ahhoz a törvények elkerülhetetlen „*meg-jobbitása*" szükséges.[45] Ameddig tehát a kiváltságok, és elavult szokások működtetik az ország gépezetét, addig sem a király, sem pedig az ország nem lehet szabad. Az uralkodónak azon kell dolgoznia, hogy minél inkább függetlenítse magát a rendi működés mechanizmusaitól, hiszen ezáltal az alattvalókat is kiszabadíthatja a kiváltságnak engedelmeskedő gépezet rabságából. Amennyiben sikerrel jár, úgy az állam gépezete többé nem a privilégiumokat szolgálja majd, hanem a közjót.

A fent említett jozefinista szellemű szerzők által alkalmazott gépezet metafora tökéletesen megjelenítette a felvilágosult abszolutizmus célkitűzéseit. Kifejezte azt, hogy a törvényeket lehet és kell változtatni, mivel az állam mint működő rendszer nem tudja hatékonyan a közjót szolgálni és azt is, hogy az állam felett álló uralkodónak át kell venni a gépezet irányítását, mert az olyan kezekben van, amelyek kényük-kedvük szerint használják azt.

Itt érdemes még megjegyezni, hogy nem a gépezet volt az egyetlen mechanikus „alkotmány", ami a politikum működésének szisztémáját megjelenítette. A naprendszer ugyancsak kedvelt metafora ill. hasonlat volt a korszakban. Montesquieu

42 Voskuhl 2013. 5.

43 Schaffer 1999. 140–141.

44 Martinovics – Laczkovics 1791. 85. (Ford. Laczkovics János) A latin eredetiben: „*instar alicujus machinae*". Benda 1957. 138.

45 Martinovics – Laczkovics 1791. 85–86.

szerint a monarchikus államforma hasonlít a „*mindenség rendszerére*", ahol a becsület az a „*nehézségi erő, amely mindent visszaterel*" a középpont felé.[46] Hajnóczy József kritikus hangon teszi fel a kérdést, hogy „[*v*]*ajon alkotmánynak tekinthető-e az olyan állam törvényei* [...] *ahol az alap, mely körül az összes törvények forognak, mint a bolygók a nap körül, nem minden társadalmi egyesülés célja: az egésznek, vagy legalább a nagyobb résznek a java, hanem a nemesi kiváltság.*"[47] Vagyis Hajnóczy szerint a királyság rendező elve a nemesség privilégiuma, amely minden szokás, törvény és intézmény létének összetartó kapcsa, és olyan ellenállhatatlanul fejti ki hatását az állam rendszerének működésében, mint amilyen erővel a Nap gravitációs ereje a bolygók mozgását irányítja.[48]

A felvilágosult kormányzás kihívása tehát az volt, hogy összefüggő, mechanikus rendszerként beszélt a magyar politikai szisztéma működéséről, amelyet a közjó helyett a nemesi privilégiumok mozgattak. A rendi válasz erre nem a rendszerszerűség tagadása volt, hanem annak állítása, hogy ez a régi jogokból és szokásokból felépült alkotmányos szisztéma az ország szabadságának és boldogságának záloga. Ahogy Ürményi József (1741–1825) személynök 1790-ben diétai beszédében fogalmaz: „*gyökeres Törvénnyeink Alkotmánnyit fenn-tartani, nem azért kívánnyuk, hogy zablátlan Szabadságra kaphassunk, hanem hogy ezen Constitutionkat, Törvénnyeink igaz Értelme szerént, Köz-Társaságunknak bóldogúlására, leg-alkalmatossabbnak tapasztalásunkból találllyuk.*"[49] Tehát a törvényeknek ez az áthagyományozott és kiépült rendszere, amely az alkotmányt képezi, hozza létre a politikai közösség boldogságát, ezért a jogi szisztéma működését ebben a formában kell fenntartani. Itt nem lehet csak úgy fogaskerekeket kicserélni, vagy áthelyezni, ahogy azt II. József és hívei gondolták. Ennek megváltoztatása felér azzal, hogy az épület alapját lerombolják, vagy az alkotmány gyökerét kitépik, amely ezért összedől vagy elsorvad. A „*tős-gyökeres*" és „*fundamentomos*" alkotmányt a gépezet által sugallt dinamizmussal szemben inkább a stabilitás, lassú fejlődés jellemzi, amit nem is szabad megbolygatni.

Mindezzel párhuzamosan a rendi oldalon egy másik stratégia is megfigyelhető. Egyes szerzők nem ellenmetaforát kerestek, hanem a gépezet metaforát felhasználva az uralkodó ellen fordították azt a rendi dualizmus védelmében. A felvilágosult rendiség programjával rokonítható szövegek, amelyekben szintén megjelenik az állam mechanikus felfogása, Józsefet már nem mint bölcs mérnököt mutatják be, aki átlátja az állam gépezetének minden apró részét, és helyes irányt ad a gépezet működésének, hanem mint kapkodó újítót, aki valójában nem értette meg, hogy miként működik az állam gépezete és így szakszerűtlen beavatkozásával óriási károkat okozott.

46 Montesquieu 2000. 78. (Ford. Csécsy Imre); Sonenscher 2007. 49.

47 Csizmadia 1958. 303. (Ford. Csizmadia Andor, kiemelés: M.V.B.)

48 Batthyány 1791. 53. A kozmológiai hasonlatok szerepéről Osvaldnál: Hőnich 2022. 46.

49 Naponként 1791. 7.

A józsefi évek tapasztalatával maga mögött, Batthyány Alajos gróf (1750–1818) az *Ad amicam aurem* című politikai munkájának negyedik kötetében (1791) – Montesquieu-t követve – hangsúlyozza, hogy annak, aki törvényeket ad az embereknek, figyelnie kell az éghajlat adottságaira valamint a korszak és a polgárok fogyatékosságaira, tekintetbe véve a polgárság állapotát és igényeit, hogy elkerülje azoknak a törvényhozóknak a sorsát, akik „*az állam roppant szerkezetét szilárd alap nélkül építették fel*."[50] Tehát a politikával kapcsolatos általános, racionálisnak vélt elképzelések önmagukban nem elegendőek az ország helyes kormányzásához. Minden országnak megvannak a sajátos jellegzetességei, amelyeket a döntéshozás során nem lehet figyelmen kívül hagyni – ellentétben azzal, ahogyan azt József tette. Batthyány kifejti, hogy a kormányzás lényege abban áll, hogy „*az állam politikai gépezetének olyan örökmozgást*" adjon, amely dacolni képes, az uralkodók szeszélyével, a miniszterek korrupt akaratával, a birtoklásvággyal és a háború veszélyeivel. Vagyis olyan gépet kell megalkotni, amely képes egyensúlyban maradni, ezért sohasem robban le, és szerkezete ellen tud állni a despotikus tendenciáknak, bármely irányból is érkezzenek azok.

A felvilágosult abszolutizmus hibáit Kereszturi József a magyar intézményi struktúra működésének konkrét példájával is illusztrálja. A jozefinista szerző, akit II. József nemesi címmel tüntetett ki, az uralkodó halála után egyre jobban a rendek álláspontjára helyezkedett József uralmának megítélésében.[51] Ezt tükrözi az 1790 körül írt és névtelenül megjelentetett *Josephus II. in campis Elysiis* című műve is. A *dialogus mortuorum* műfajába sorolható szöveg elbeszélése szerint II. József a túlvilágon magyar uralkodókkal találkozik, köztük anyjával, Mária Teréziával, aki számonkéri fiát elhamarkodott kormányzásáért.[52] A királynő kifejti, hogy ha valaki egy népnek törvényeket akar hozni, akkor annak a népnek természetét, szokásait, erényeit és már létező törvényeit is ismernie kell. Ha pedig nem akar zsarnoki módon kormányozni, akkor legalább össze kell hívnia a legkiválóbb embereket (ha nem is az összes rendet) a királyság minden részéből, akik jól ismerik az állam ügyeit, hogy a meghozandó törvények illeszkedjenek az adott néphez.[53] Ameddig így tesz, a nép hallgat, ha azonban „*csupán egyetlen ember feje miatt az egész gépezet kimozdul az egyensúlyából, akkor a nép kiáltásától visszhangzik az ég is*".[54] Ez annál nagyobb veszély, minél kevésbé ismeri az uralkodó az állam gépezetének működési elveit. Márpedig Kereszturi szerint, József nem nagyon ismerte. Mária Terézia elmagyarázza fiának, hogy Magyarországon két tanács van, amelyek mint „*tengelyek az állam gépezetét mozgatják*",

50 Batthyány 1791. 76. (Ford. M.V.B.). Batthyányról: Ballagi 1888. 327–328.; Pruzsinszky 2001. 21–77.; Csaba 1917.

51 Kosáry 1983. 538.; Stančić 2008. 115.

52 Ballagi Géza a szöveget Horányi Eleknek tulajdonította. Ballagi 1888. 411.

53 Kereszturi 1790a. 29–30.

54 Kereszturi 1790a. 32–33. (Ford. M.V.B.)

az egyik a Királyi Kancellária, a másik pedig a Helytartótanács.[55] József azonban a királynő szerint szolgájának tekintette a Királyi Kancelláriát, a Helytartótanács szerepét pedig saját rendeleteinek terjesztésére redukálta, vagyis nem megfelelően kezelte őket, mivel a rendi visszacsatolásnak semmilyen mozgástere nem maradt.[56]

Kereszturi a gépezet metaforát használja, de átalakítja, és szembe megy a felvilágosult kormányzat és a kameralista állambölcselet fent említett szempontjaival. Justi szerint a „*fejedelemnek kell lennie az irányító mesternek, az első mozgató rugónak, vagy a léleknek – ha szabad így mondani – aki az egészet* [t.i. gépezetet] *mozgásba hozza*".[57] Kereszturi a hangsúlyt azonban az intézményekre helyezi és ebben az értelmezésben épp az uralkodó lesz az, aki önkényes változtatásaival megakasztja a rendszer működését. A felvilágosult abszolutizmus hatékonyságot éltető központi vezérlése is megkérdőjeleződik, hiszen pont az vált a problémák forrásává, pont az mozdította ki a gépezetet az egyensúlyából, hogy az uralkodó egyedül, a saját belátása szerint próbált változásokat kieszközölni a működő szisztémában.

Ez leginkább a király és a rendek kapcsolatában vált nyilvánvalóvá, különösen a törvényhozó hatalom megosztását tekintve. Osvald Zsigmond (1748–1825), *Az igaz hazafi* című, 1792-ben megjelent munkájában a politikai szervezet működését a testrészek analógiáján keresztül mutatta be, amely szerint a társadalom különböző rendjeinek fontos feladatokat kell ellátniuk az állam fenntartásának érdekében. Hőnich Henrik a műről készült alapos elemzésében hangsúlyozza, hogy az egyes rendek egymástól való függése és kötelességeinek korporális analógiába való sűrítése nem csupán az antikvitás óta fontos politikai toposz feleleventésének gesztusa, hanem feltételezhetően összhangban áll a felvilágosult kormányzás Wolffnál és Sonnenfelsnél is kifejtett funkcionalista társadalomképével.[58]

Osvald korporális társadalomképében a király a test különböző tagjaiban „*el-oszlott hatalomnak, erőnek, és méltóságnak egybe foglaltt sommája*", sőt a politikai élet „*közép pontya, tengelye, és a' törvény tévő hatalomnak rúgó-tolla, mellyek nélkül a' hatalom, az erő, a' meltóság, a' törvények tsüggedeznek, sött lankadságba merülvén éppen a' tehetetlenségben sinlödnek*".[59] E szakasz mechanikus metaforáival – mint a tengely és a rugótoll – a király funkcióját a fent említett kameralista irodalom és Justi szellemében jeleníti meg, kiemelve, hogy a király az, aki erőt visz a mechanikus rendszerbe, hogy az működésbe lépjen. De mindjárt hozzáteszi, hogy a törvényhozó hatalom „a nép" (tehát

55 Kereszturi 1790a. 60–61. (Ford. M.V.B.)

56 Hasonló gondolat jelenik meg Kereszturi utópiájában is. Szirmay Antal fordításában: Buda „*ki van ékesítve Tanáts házokkal*", mivel itt található a Királyi Helytartótanács és a Haditanács is, amelyek „*azok a rúgók, mellyek által az egész Országnak alkotmánnya mozgásra indíttatik.*" Kereszturi 1790c. 164. Az eredeti latin szöveg: Kereszturi 1790b. 122.

57 Justi 1758. 47–48. Idézi: Nokkala 2009. 72. (Ford. és kiegészítés M.V.B.)

58 Hőnich 2022. 54.

59 Osvald 1792. 29. A szakaszt elemzi Hőnich 2022. 153–155.

a rendek) és a király között egyenlőképp oszlik meg, vagyis az erő, amit a király a rendszerbe visz még önmagában képtelen érvényes törvényt alkotni, ehhez ugyanis az országgyűlésre is szükség van. Annál is inkább, mivel, ahogy Osvald írja, a rendek a fejedelem és a nép között elhelyezkedő, kiegyenlítő funkciójú politikai entitás, amely *„a' király Felsőségét, és a' népnek erejét úgy mérsékelyi, hogy egyik is a' másikat el-ne-nyomhassa; hanem … mindenkor a' közjónak pontyára intéztessenek*".[60]

Ezeken a pontokon válnak igazán láthatóvá a szövegek és érvrendszerek közti törésvonalak. Sonnenfels használta ugyan mind a gép, mind a test metaforát államelméletében, de szkeptikus volt Montesquieu azon meglátásával kapcsolatban, hogy a fékek és ellensúlyok képesek egyensúlyt létrehozni az államgépezetben. Továbbá Sonnenfels funkciók szerint tagolt, korporális társadalmi modelljében fontos szerepet kapott a nemesség, azonban sohasem tekintett rá olyan köztes erőként, mint ahogy azt Montesquieu vagy épp Osvald tette.[61]

A metaforák használata révén az egyén politikai csoportokba sorolja be magát, vagy épp ennek látszatával játszik.[62] Elsőre úgy tűnhet, hogy az itt említett szerzők a gépezet metafora révén a felvilágosult kormányzás nyelvéhez közelítenek. Valójában azonban épp a felvilágosult kormányzat érvrendszerét ássák alá a rendi dualizmus védelmében. Kereszturi, Batthyány és Osvald kiemelik a helyi struktúrák, illetve az egyensúly feltételeként meghatározott ellenerő jelentőségét, amelyet az államgépezet felvilágosult-abszolutista teóriája inkább akadálynak tartott. Az általuk támogatott rendi alkotmányosság mechanikájának rendkívül fontos eleme, hogy az uralkodó, nem úgy jelenik meg, mint a jozefinisták által elképzelt, gépezet felett álló mérnök, hanem maga is belekerül a gépezetbe, annak működési mechanizmusának részévé válik, kitéve az ellenerők hatásának, amit Sonnenfels mindenképp elkerülendőnek tartott.

Ezzel párhuzamosan a gépezet metaforát egy másik módon is a felvilágosult abszolutizmus ellen fordították. A jozefinista szerzők számára a főpapság és az arisztokrácia parancsai szerint engedelmeskedő uralkodó a legborzalmasabb politikai víziók közé tartozott. Azonban József uralkodása kapcsán még támogatói is felhívták a figyelmet annak veszélyére, ha egy uralkodó úgy kezeli az alattvalóit, mint fogaskereket a gépezetben. Az osztrák jozefinista szerző, Joseph Richter (1749–1812) által írt röpirat, *Miért nem szerettetik Jósef tsászár az ö népétöl?* (1787) azt próbálja meg kifejteni, hogy milyen okok vezettek oda, hogy Józsefet nem kedvelik alattvalói és azt, hogy az uralkodó milyen módon tudná visszaszerezni népeinek támogatását.[63] A szerző arra kéri Józsefet, hogy ne úgy bánjon a minisztereivel, mintha szolgák lennének, hanem

60 Osvald 1792. 35.
61 Kökényesi 2013. 72.
62 Szabó 1994. 106.
63 Richter 1787a; Richter 1787b; Wangermann 2004. 152.

úgy, ahogy az ember a barátaival bánik, mert szeretettel könnyebben el lehet érni a célokat, mint kényszerrel. Ahogy Richter írja, [*a*]*' katonáknak igen-is a' keménység a' Machinának hajtó kereke, mivel nagyobb részből az egész test kinszerittetett tagokból áll. De a Polgári állapot önként valókból áll.*"[64] Tehát az államot nem lehet olyan gépezetként kezelni, amelyben az egyes részek automatikusan parancsokat teljesítenek.

A katonás rendre épülő bürokrácia pontos leírását adja Berzeviczy Gergely (1763– 1822), aki szerint a „*kincstár rengeteg gépet fizet*", akiknek pusztán az a feladata, hogy az ügyeket lassítsák és káoszt keltsenek, ráadásul „*formaságaik és mechanizmusaik láncolatában olyan döntések születnek, amelyek nevetségességét az józan emberi ész is felismeri*".[65] Hozzáteszi azt is, hogy egy szabad népet, a kereskedelmet, az ipart nem lehet úgy irányítani, mint egy újoncokból álló ezredet, mert a felvilágosodást vagy a jólétet nem lehet parancsokkal kikényszeríteni.[66] Ezen a ponton párhuzamot vonhatunk göttingeni mestere, August Ludwig Schlözer (1735–1809) államelméleti tankönyvében kifejtett gondolataival. Schlözer szerint az állam ugyan gépezetként működik, de alapvetően különbözik más gépezetektől, mivel érzelmekkel rendelkező emberek működtetik, akiket nem lehet pusztán gépként leírni.[67]

Mindez az ember méltóságából és lényegéhez tartozó autonómiájából következik, amelynek megértése elkerülhetetlen a társadalomról és a politikáról alkotott elméleti reflexiók során. Nagy pontossággal fogalmazta ezt meg az orvos és író Decsy Sámuel (1742–1816) a *Pannóniai Féniksz* (1790) című munkájában: „*A' szabados gondolkodás egy olly természeti tulajdonsága a' léleknek, melly nélkül nem lélek a' lélek, hanem tsak valamelly alkotmányhoz (machinához) hasonló valóság.*"[68] Decsy szerint nincs nagyobb zsarnok annál, aki a gondolkozás szabadságát igyekszik korlátozni. A Teremtő szándéka ugyanis nem az volt, hogy az emberek egyformán gondolkozzanak. Ellenkező esetben „*úgy intezte vólna ö el a' léleknek tehetségeit, mint az órás az órának kerekeit; de igy nem embereket, hanem valamelly más állatokat teremtett vólna belölök*".[69] Mindez felidézi Kant híres felvilágosodás esszéjének utolsó mondatát, ahol Kant felhívja a figyelmet arra, hogy a kormányzatnak is előnyére válik, hogy az emberrel „*amely* több mint gép, *méltóságának megfelelően bánjék*".[70]

A fentiekben az alkotmányos rendről való elképzelések kialakulását próbáltam végigkövetni az 1790 körüli időszakban. Ez az esszé az alkotmány-fogalom kiala-

64 Richter 1787b. 37. (Ford. Ismeretlen)

65 H. Balázs 1967. 321. (Ford. M.V.B.)

66 H. Balázs 1967. 321.

67 Schlözer 1793. 157.

68 Decsy 1790. 190. A gondolkozás szabadságáról és az emberi lélek tulajdonságairól Decsynél: Bodnár-Király 2015. 41. Decsy filozófiai és természettudományos ismereteiről: Bodnár-Király 2017. 478–479.

69 Decsy 1790. 191.

70 Kant 1980. 85. (Ford. Vidrányi Katalin)

kulásának folyamatát nem onnan próbálta megközelíteni, hogy a józsefi politika mit tett Magyarországon, hanem abból az irányból, hogy a felvilágosult kormányzat politikai nyelve milyen módon beszélt az államról. Az itt felvázolt folyamat lényege, hogy a felvilágosult kormányzás mechanikai metaforákkal szőtte át a politikai diskurzust, amely az államot egy gépezethez hasonló mechanikus rendszernek tekintve magába sűrítette mind a törvények megváltoztatásának szükségszerűségét, mind pedig a közjót szem előtt tartó központi irányítás nélkülözhetetlen voltát. E politikai diskurzus rendszerszemlélete hatott az alkotmány-fogalom fejlődésére és az ezzel kapcsolatos beszédmódra, mégpedig úgy, hogy a rendi oldalon a törvények és szokások halmazát szintén egyfajta rendszerként kezdték szemlélni, ám olyan – gyakran organikus – rendszerként, amelynek immanens logikája és inkrementális fejlődési íve volt, és ezért szemben állt a felvilágosult kormányzat vezette logikával. Míg az ősi „*tős-gyökeres*" és „*fundamentomos*" alkotmányra hivatkozó beszédmódok épp olyan értelemben bírtak polemikus éllel, hogy tagadták a rendszer mechanikus jellegét, addig a felvilágosult rendiség célkitűzéseivel rokonítható egyes szövegek viszont azzal próbálták a rendi dualizmus intézményeit megvédeni, hogy mechanizálták az ország szokásaira hivatkozó narratívájukat, amelynek intézményei ilyen értelemben logikusnak és szükségszerűnek tűntek, hiszen erők és ellenerők dolgoztak benne, ezzel előállítva annak helyes, Montesquieu-i egyensúlyát.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Források

Baróti Szabó 1792 = Baróti Szabó Dávid: Kisded Szó-tár, Melly A' ritkább Magyar szókat az A.B.C. rendi szerént emlékeztetö versekbenn elö-adja. Kassa, 1784.

Batthyány 1791 = Batthyány, Alajos: Ad amicam aurem. Fasciculus quartus. (H.n.), 1791.

Csizmadia 1958 = Csizmadia Andor (szerk.): Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Budapest, 1958.

Decsy 1790 = Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Bécs, 1790.

Hoffmann 1790 = [Hoffmann, Leopold Alois]: Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. (H.n.), 1790.

Benda 1957 = Benda Kálmán (szerk.): A magyar jakobinusok iratai 1: Magyar jakobinus mozgalom iratai. Budapest, 1957.

Justi 1758 = Justi, Johann Heinrich Gottlob von: Die Chimäre des Gleichgewichts von Europa. Altona, 1758.

Kant 1980 = Kant, Immanuel: A vallás a puszta ész határain belül és más írások. Budapest, 1980.

Kereszturi 1790a = [Kereszturi, József]: Josephus II. in Campis Elysiis. Somnium Eleutherii Panonii. (H.n.), (é.n [1790]).
Kereszturi 1790b = [Kereszturi, József]: Leopoldus II. in campo Rákos Visio Eleutherii Pannonii. (H.n.), 1790.
Kereszturi 1790c = [Kereszturi József]: Második Leopold Magyar Király, Eleuterinek, egy Magyar Prófétának Látása Szerént. Pozsony, 1790.
Kollár 1764 = Kollár, Ádám Ferenc: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis. Vienna, 1764.
Martinovics – Laczkovics 1791 = [Martinovics Ignác – Lackovics János]: A' Magyar-ország' gyülésiben egyben-gyültt méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790-dik Esztendőben tartatott beszéd. (H.n.), 1791.
Martinovics 1792 = [Martinovics, Ignác]: Oratio Pro Leopoldo II. Rom. Imp. Aug. Hungariae, Bohemiae Etc. Rege Ab Hungaris Proceribus Et Nobilibus Accusato. (H.n.), 1792.
Molnár 1790 = [Molnár, János]: Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn: mit nüzlichen Winken zur Richtung der Gesinnungen des Adels der Geistlichkeit und des Volks auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn. (H.n), [1790].
Montesquieu 2000 = Montesquieu: A törvények szelleméről. Budapest, 2000.
Naponként 1791 = Naponként való jegyzései az 1790dik esztendőben Felséges II Leopold Tsászár és magyarországi király által szabad királyi városában Budán rendelt s Posony királyi városában átaltétetett s ugyanott, 1791dik esztendőben befejezett magyar országgyűlésnek. Buda, 1791.
Osvald 1792 = [Osvald Zsigmond]: Az Igaz hazafi kinek tulajdonságit együgyü beszédbe foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó szív. Pest, 1792.
Pápai Páriz 1708 = Pápai Páriz, Ferenc: Dictionarium Latino-Hungaricum. Lőcse, 1708.
Péczeli 1789 = [Péczeli József?]: Aeronautika, vagy a Levegő-égben való hajózás' fel-találtatásának, s' az által tétettetett egynéhány nevezetesebb útazásoknak le-írások. Mindenes Gyűjtemény 1. (1789), 225–234.
Beales 1980 = Beales, Derek: Joseph II's "Rêveries". Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 33. (1980), 155–160.
Richter 1787a = [Richter, Joseph]: Warum wird Kaiser Joseph von seinem Volke nicht geliebt? Wien, 1787.
Richter 1787b = [Richter, Joseph]: Miért nem szerettetik Jósef tsászár az ö népétöl? (H.n.), 1787.
Rousseau 2017 = Rousseau, Jean-Jacques: Politikafilozófiai írások. Budapest, 2017.
Schlözer 1793 = Schlözer, August Ludwig: Allgemeines Statsrecht und StatsVerfassungsLere: voran: Einleitung in alle Statswissenschaften, Encyclopädie derselben, Metapolitik. Anhang: Prüfung der v. Moserschen Grundsätze des Allgem. Statsrechts. Göttingen, 1793.

Schweighofer é. n. = J. M. S-r [Schweighofer, Johann Michael]: Igaz haza-fiúi fel-jegyzések az örökös jobbágyság igája el-mozdításáról Magyarországon. S ugyan annak hasznos, vagy káros Következéseiröl, mellyek abbol származhatnának. Pest, (é.n.).

Schweighofer 1785 = J. M. S-r [Schweighofer, Johann Michael]: Patriotische Bemerkungen über die Aufhebung der Leibeigenschaft in Ungarn. Frankfurt, 1785.

Felhasznált irodalom

Ballagi 1888 = Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888.

Barker 2018 = Barker, Philip: Resurrecting the Past, Reshaping the Future: The Rise of the ‚Ancient Constitution' at the Diet of 1790/1. In: Hörcher, Ferenc – Lorman, Thomas (Ed.): A History of the Hungarian Constitution Law, Government and Political Culture in Central Europe. London–New York, 2018. 63–91.

Beales 1987 = Beales, Derek: Joseph II: Volume 1, In the Shadow of Maria Theresa, 1741– 1780. Cambridge, 1987.

Benda 1978 = Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Budapest, 1978.

Bergem 2013 = Bergem, Wolfgang „Herrschende Dienerinnen" der politischen Theorie. Metaphern vom Staat. In: Kink, Markus – Ziegler, Janine (Hg.): Staatsansichten und Staatsvisionen: Ein politik- und kulturwissenschaftlicher Querschnitt. Berlin, 2013. 45–73.

Bodnár-Király 2015 = Bodnár-Király Tibor: A „nemzeti karakter" fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. Aetas 30. (2015:2), 17–43.

Bodnár-Király 2017 = Bodnár-Király Tibor: Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel Pannóniai Féniksz című művében. Irodalomtörténeti Közlemények 121. (2017), 473–488.

Csaba 1917 = Csaba Jenő: Gróf Batthyány Alajos „Ad Amicam Aurem" Című Munkája. Budapest, 1917.

H. Balázs 1967 = H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763-1795. Budapest, 1967.

Hőnich 2022 = Hőnich Henrik: Ki az igaz hazafi? Közösségfogalmak és patriotizmus a 18. század végi Magyarországon: egy politikai értekezés és kontextusai. Budapest, 2022.

Kökényesi 2013 = Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. Aetas 28. (2013:3), 60–91.

Kontler 2022 = Kontler, László: Political ambition: The concept in Montesquieu's The Spirit of the Laws and its reception in Hungary (1748–1848) In:

Szijártó, István M. – Blockmans, Wim – Kontler, László (Ed.): Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century. Volume I: Representative Institutions and Political Motivation. London, 2022. 199–226.

Kosáry 1983 = Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1983.

Marczali 1906 = Marczali Henrik: Alkotmánytervezetek 1790-ben. Budapesti Szemle 125. (1906), 393–422.

Marczali 1907 = Marczali Henrik: Az 1790/91-diki országgyűlés. I. Budapest, 1907.

Nokkala 2009 = Nokkala, Ere Pretti: The Machine of State in Germany: The Case of Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771). Contributions to the History of Concepts 5. (2009), 71–93.

Parry 1963 = Parry, Geraint: Enlightened Government and Its Critics in Eighteenth-Century Germany. The Historical Journal 6. (1963), 178–192.

Péter 1991 = Péter László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány 1790–1990. Holmi 3. (1991), 1519–1531.

Péter 2000 = Péter, László: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VII/1. – Verfassung und Parlamentarismus. Wien, 2000. 239–261.

Pruzsinszky 2001 = Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 2001.

Sashalmi 2021 = Sashalmi Endre: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800. Pécs, 2021.

Schaffer 1999 = Schaffer, Simon: Enlightened Automata. In: Clark, William – Golinski, Jan – Schaffer, Simon (Ed.): The Sciences in Enlightened Europe. Chicago, 1999. 126–127.

Sonenscher 2007 = Sonenscher, Michael: Before the Deluge: Public Debt Inequality, and the Intellectual Origins of the French Revolution. Princeton, 2007.

Stančić 2008 = Stančić, Nikša: Croatia and Europe 1789–1848: European or National Integration? Croatian Studies Review 5. (2008), 114–127.

Stock 2009 = Stock, Adam: The Organic and the Mechanical, Images of Man, the State and Society in the Eighteenth Century. Kaleidoscope 3. (2009), 7–24.

Stollberg-Rilinger 1986 = Stollberg-Rilinger, Barbara: Der Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstenstaats. Berlin, 1986.

Stollberg-Rilinger 2017 = Stollberg-Rilinger, Barbara: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit - Eine Biographie. München, 2017.

Szabó 1994 = Szabó Márton: A metaforikus politika. Politikatudományi Szemle 3. (1994), 91–111.

Szántay 1994 = Szántay Antal: Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében. Történelmi Szemle 36. (1994), 53–78.

Szijártó 2012 = Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos rendiségig." Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. Történelmi Szemle 54. (2012), 37–62.

Szijártó 2016 = Szijártó M. István: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Budapest, 2016.

Szijártó 2017 = Szijártó M. István: Az alkotmányos rendiség megjelenése az 1790-es évek politikai diskurzusában. Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica 21. (2017), 323–333.

Szijártó 2018 = Szijártó M. István: The Birth of the Constitution in Eighteenth-Century Hungarian Political Thought. In: Hörcher, Ferenc – Lorman, Thomas (Ed.): A History of the Hungarian Constitution Law, Government and Political Culture in Central Europe. London–New York, 2018. 46–62.

Takáts 1998 = Takáts József: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején – A keret. Irodalomtörténeti Közlemények 102. (1998), 668–686.

Voskuhl 2013 = Voskuhl, Adelheid: Androids in the Enlightenment. Mechanics, Artisans and Cultures of the Self. Chicago, 2013.

Wangermann 2004 = Wangermann, Ernst: Die Waffen der Publizität: Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II. Wien, 2004.

Wootton 2006 = Wootton, David: Liberty, Metaphor and Mechanism: ‚Checks and Balances' and the Origins of Modern Constitutionalism. In: Womersley, David (Ed.): Liberty and American Experience in the Eighteenth Century. Indianapolis, 2006. 209–274.

Tamás Máté

A pénteki laboratóriumban felfedezett zsidó úr

Kutatási napló a jogállás és a társadalmi helyzet vizsgálatáról[1]

A 2024-ben megvédett disszertációmban, amelynek témavezetői Dobszay Tamás és Szijártó István voltak,[2] egy zsidó kereskedőcsaládon keresztül igyekeztem megírni a kormányzattal való üzletelés és a társadalmi mobilitás (egy) mikrotörténetét. A 19. század eleji Habsburg Monarchiában játszódó történetben szereplő Lackenbacherek ebben az értelemben ezeknek a jelenségeknek a megismerési eszközeként funkcionáltak. Ezekről azonban csak részben lesz szó, ugyanis sokkal inkább azt szeretném bemutatni, hogy a tudományos gyakorlat során milyen folyamatok zajlottak le, és hogyan jöttek létre azok a szövegek, amelyek végül az általam laboratóriumnak tekintett egyetemi szobába kerülve kezdtek azzá formálódni, amikké végeredményben váltak: a disszertációm fejezeteivé.

Nem árulok zsákbamacskát, ha elárulom, hogy az ötlet Bruno Latour köpönyegéből bújt elő.[3] Latour világában ugyanis a laboratórium *„olyan zárt térként jelenik meg, amelyekben az emberi és nem emberi cselekvők különféle konfigurációi sajátos átváltásokat, átfordításokat, Latour terminusával* transzlációkat *hajtanak végre: a patkányok könnyebben kezelhető kémiai kivonatokká válnak, amelyek pontokkal, vonalakkal, oszlopokkal megjeleníthető ábrákká, diagramokká vagy képletekké alakíthatók: a dolgok egyre könnyebben mozgósítható, standardizálható és kombinálható entitásokká változnak.* […] *Latourék azt*

1 A szerző a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, e-mail: tamas.mate@abtk.hu. A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, a K 143231 azonosító számú „OTKA” projekt keretében készült.

2 A disszertációt a műhelyvitán Bányai Viktória, Halmos Károly, Horváth Gergely Krisztián és Kaposi Zoltán, a nyilvános védésen pedig Jakab Réka és Somorjai Szabolcs véleményezte. A témavezetőim segítségén kívül nekik is köszönöm alapos véleményüket.

3 Latour 1999.

vizsgálták, hogyan változtak a patkányok (számítógépek, kémcsövek, légkondicionáló rendszerek, nyomtatók és persze az emberi tudósok közreműködésével) papírrá. […] [A]z *angol* paper *szó itt szándékosan kétértelmű: egyszerre jelenti az olvasható, összevethető és elemezhető, a kinyert információkat tartalmazó publikált* tanulmányt, *és a fizikai, anyagi értelemben vett tényleges* papírt."[4]

Ezáltal bepillantás nyerhető abba a laboratóriumba, amelyet Szijártó István több, mint egy évtizede vezet *önképzőkör* néven az ELTE-n, és amelyben 2015 óta én is részt veszek. A laboratórium az erőforrások korlátozottsága miatt nem állandóan, hanem általában kéthetente péntekenként üzemel, ahova az egyetemi, főként doktori képzésben részt vevő hallgatók vihetnek be olyan szövegeket, amelyek sok mindent tartalmazhatnak (egy erdélyi nemes brutális lefejezéséről szóló levél, egy vámpírizmusról szóló jelentés, hivatali sematizmus-sorozatok, boszorkányságról szóló periratok, Habsburg-uralkodókról készített olajfestmények, *historia domus*ok, rúzst népszerűsítő reklámok stb.); de mire a hozott források a laboratóriumba kerülnek, addigra már számos transzláción keresztülestek. Ezeket a szöveggé formált entitásokat a résztvevők Szijártó professzor irányításával véleményezik. A szövegek céljukat tekintve is sokfélék lehetnek: szemináriumi dolgozat, BA-s és MA-s szakdolgozat, vagy éppen PhD-disszertáció egy-egy fejezete. A működési szabályokat nyilvánvalóan a professzor alakítja ki. Az egyetemi félév elején meghirdetett időpontokra a résztvevők előre jelentkeznek, attól függően, hogy előreláthatólag kinek mikorra készül el a gépirata. A kész gépiratokat a pénteki időpontokat megelőző vasárnap éjfélig kell elküldeni a professzor által létrehozott levelezőlistára. Ez a néhány nap áll rendelkezésre a szövegek olvasására és véleményezésére. Ha a szerző késik, mert ez is előfordul, akkor még kevesebb a rendelkezésre álló idő.

Ez az eljárás nem csak az ún. mély olvasás (*deep reading*) készségeit fejleszti, hanem a kérdések, javaslatok és kritikák megfogalmazását, és egyáltalán a diskurzus megteremtését is lehetővé teszi. A szövegek vizsgálatának folyamata a következőképpen zajlik. Először, bár nem minden esetben, a szöveget beküldő hallgató mond néhány előzetes megjegyzést, aztán a szoba két összetolt asztalát körbe ülők egyesével véleményezik a beérkezett gépiratot. A kör végén a professzor mondja el a véleményét, majd pedig a szöveg szerzője reagálhat az elmondottakra. A vélemények részletessége és mélysége nyilvánvalóan változó; némelyik hozzászóló csak a felszínt kapargatja, de általában vannak olyan hozzászólások, amelyek akár a szöveg koncepciójának teljes átgondolására és átdolgozására is késztetik a beküldött gépirat szerzőjét. A folyamat csúcspontjának az tekinthető, amikor a kör lezárultával a szerző visszakapja a szót, és reagál az elhangzottakra. A szerzők általában ilyenkor önreflexív állapotba kerülnek; habár tudják, hogy nem ők, hanem a szövegek vannak a boncasztalon, mégis olyan esszenciális megállapításokat tesznek, amelyek

4 Keresztes 2021. 339–340. Kiemelés az eredetiben.

máskülönben talán nem is jönnének létre. A szerző által e-mailben elküldött fájlt a hozzászólók általában korrektúrával is ellátják, és azt továbbítják a szerzőnek, aki a hozzászólásokat tartalmazó adatokat stb. megfogadja, elveti, vagy pedig válogat közülük. Nyilván vannak olyanok, akik teljesen negligálják ezeket. Ezzel sincs semmi baj, hiszen valaki más, többnyire egy szerkesztő vagy lektor később vélhetőleg újra megküzd majd a szöveggel és talán más javaslatokat fogalmaz majd meg. A tudományos gyakorlat folyamatainak szempontjából azonban egy olyan szövegváltozat kerül ki az egyetemi szobában berendezett laboratóriumból, amelyből potenciálisan egy új eredményeket tartalmazó tudományos publikáció születhet meg. És számomra most ez a lényeg.

Ezek alapján az alábbiakban megpróbálom leírni a tudományos gyakorlat egymást követő folyamatait, amelyek során láthatóvá válik, hogyan jöttek létre azok a szövegek, amelyeket én küldtem el a levelezőlistára, hogyan vizsgálták meg azokat a laboratóriumban, és mi volt a vizsgálat eredménye. Mivel azonban az évek alatt nem egyet küldtem el, szelektálnom kellett. Végül a disszertációm két fejezetét választottam. Ezek a jogállás és a társadalmi helyzet megismeréséről szólnak.[5] A helyzet azonban igencsak bonyolult, ugyanis a leírás elkészítésekor úgy kell a tudományos gyakorlat és a laboratórium működését megfigyelnem, hogy a megfigyelt folyamatoknak én is a résztvevője voltam.

Mindenekelőtt azonban írnom kell a disszertáció első fejezetéről. Ez ugyanis egy eset sűrű leírását tartalmazza, amely a következőről szólt: a Zala vármegyei Kanizsán 1800. szeptember 7-én, vasárnap, Moses Lackenbacher – másképpen Mose ben Jisszakhar Lackenbach (c. 1750/5510–1814/5574) – zsidó kereskedő fuvarosai szekereket rakodtak, ezért hat forintra megbírságolták őket. Másnap reggel már a kereskedő jelentette be az egyik városi tisztviselőnél, hogy fuvarosai folytatni fogják a rakodást. A tisztviselő azonban figyelmeztette, hogy aznap Kisasszony napját (Szűz Mária születésnapját) ünneplik a városi lakosság többségét kitevő katolikusok, ezért felszólította a kereskedőt az ünnepnapokra vonatkozó rendelet betartására. A kereskedő azonban azt mondta a tisztviselőnek, hogy ha a városbírónak nem tetszik a szekerek rakodása, akkor jöjjön a városbíró közvetlenül hozzá és panaszkodjon neki. A tisztviselő félve, de átadta az üzenetet. A városbíró ezt meghallva már nem megbírságoltatta, hanem elrendelte, hogy vádolják be a kereskedőt, de nem az úriszéknél, hanem közvetlenül a vármegyei törvényszéknél. Az eset kapcsán létrejött ügy azonban soha nem került a törvényszék elé.[6] A zsidó kereskedő és fuvarosai annak ellenére szegték meg a katolikus ünnepnapok-

5 A fogalmakhoz l. Tóth 1987; Kövér 2006. 99–112.; Farkas 2014; Farkas 2016; Farkas 2017; Farkas 2021a; Farkas 2021b.

6 TGyM TDT 72.4.1. Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve, 1800. szept. 9. No. 331. 267. p. L. ehhez Tamás 2023. 6–10.

ra vonatkozó rendeletet, hogy az rájuk is vonatkozott. A zsidó vallási normákat betartották. A *luah* (naptár) szerint ugyanis ezek nem voltak ünnepnapok, és a *saharit*ot (reggeli imát) is elmondhatták a reggeli rakodás előtt. Mindazonáltal az egész eset mögött egy szerződés állhatott, ami meghatározta, hogy a rakodott árut hova és mikor kell szállítani. Míg tehát a kereskedő a szerződési normát próbálta betartani, addig a katolikus vallási normákat megszegte. Az egyik norma tehát felülírta a másikat.

Az esetet az Edoardo Grendi-féle kivételesen normális (*eccezionalmente normale*) oximoronikus leíró fogalma alapján értelmeztem,[7] ugyanis egyrészt leszámítva azt a nyúlfarknyi jegyzőkönyvi bejegyzést az adminisztráció annyira *kivételes* volt az ügy kapcsán, hogy semmiféle *normális* dokumentációt nem hozott létre az illetékes joghatóság; másrészt az eset alapján láthatóvá válik, hogy egyes normák áthágása – de facto, de nem de jure – jelentette a normalitást bizonyos emberek számára. Ezek alapján úgy értelmeztem az esetről készített jegyzőkönyvi bejegyzést, hogy egy olyan valóság ábrázolható azon keresztül, amelyről nem feltétlenül az adminisztráció által termelt iratok hallgatnak, hanem sokkal inkább a történészi narratívák rétegei rakódtak rá, és takarják el mélyen azt.[8]

Ez az eset több, egymással összefüggő kérdést is generált. Ezek közül a legfontosabb, hogy mi tette lehetővé Moses Lackenbacher számára, hogy ellenszegüljön a városbírónak; vagyis milyen gazdasági tevékenységet folytatott, kikkel állt üzleti kapcsolatban, illetve mi jellemezte a jogállását és társadalmi helyzetét.

A gondok azonban itt kezdődtek. Nem találtam ugyanis egyetlen archívumban sem olyan rendszerezett levéltári egységet, például családi levéltárat, amely teljes egészében a Lackenbacher családra vonatkozó iratokat tartalmazott volna, és amely az ő nevüket viselte volna. Az eset megértéséhez tehát más módszert kellett alkalmaznom, ezért döntöttem a Carlo Ginzburg és Carlo Poni által javasolt módszer mellett: a cél a cselekvő egyének nyomon követése lett.[9] Kiválasztottam a legkézenfekvőbb nyomot, a *Lackenbacher*-névalakot (az eltérő írásmódból adódó változataival együtt), és elkezdtem követni a különböző archívumokban, akárcsak azok a madarak, amelyek felcsipegették a leszórt kenyérmorzsákat a Jancsiról és

7 Grendi először az 1977-ben megjelent cikkében alkalmazta a fogalmat, amely szerint „*a kivételes dokumentum kivételesen »normális« lehet, éppen azért, mert leleplező*". Grendi 1977. 512. Az 1994-ben közölt cikkében pedig „*a tanúvallomás/dokumentum kivételes, mivel egy olyan normalitást tükröz, amely annyira normális, hogy többnyire figyelmen kívül hagyják*". Grendi 1994. 544. Vö. Szijártó 2014. 53. A definíció kapcsán Francesca Trivellato azt írta, hogy éppen olyan magával ragadó, mint amennyire rejtélyes (Trivellato 2011. 3–4.). Nem véletlen, hogy számos értelmezés kapcsolódik hozzá. Ezekhez l. Szijártó 2014. 53–54.; Tamás 2023. 24–28. Grendi önreflexíven meg is jegyezte, hogy a fogalom némileg túlértékelt (Grendi 1994. 549. 14. lj.).

8 Vö. Ginzburg – Poni 1979. 187–188.; Szijártó 2014. 53.

9 Ginzburg – Poni 1979. Vö. Szijártó 2014. 43–44.

Juliskáról szóló mesében. A nyomkövetéses módszer alkalmazásával láthatóvá vált a cselekvő egyének komplex gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszere, és azok a szociális konfigurációk, amelyeket maguk az egyének alkottak meg és alakítottak. Latour szerint ugyanis „[d]*öntő fontosságú, hogy a kutatók ne határozzák meg előre, a cselekvők helyett, milyen építőkövekből áll a társas világ*", hanem *„magukat a cselekvőket kell követni"*.[10]

De nem ilyen egyszerű a dolog. Latour ugyanis „cselekvőnek *tekint bármit, ami egy folyamaton belül hatást vált ki vagy változást idéz elő. A tudomány antropológusának feladata tehát a cselekvők nyomon követése, mely tevékenység során végül a tudás tudományos előállításának* cselekvő-hálózata *rajzolódik ki*".[11] A Latour-féle kódnyelvet lefordítva a levéltárak a laboratóriumok, a kémcsövek és egyéb kísérleti eszközök pedig a levéltári rendszerek és az abban tárolt segédkönyvek, iratok stb., amelyek létrehozását, rendezését stb. a levéltárak működéséből az időben visszafele haladva kell megérteni, hiszen ezek együttesen járulnak a kutató tudásához. Az eltérő időbeliségből következően ezért nem csak az irat különböző levéltárakba való bekerülése utáni rendezését, csoportosítását, szelektálását, selejtezését stb. végző levéltárosok, vagy pedig az irat tárolására szolgáló doboz- és polcrendszer, hanem az irat megírását, fel-, le- vagy átküldését, érkeztetését és elintézését végző tisztviselők, hivatalok is részei ennek az episztemológiai eljárásnak. És persze maga a kutató is. A megvalósításhoz ezért, amennyire csak lehetséges, szükség volt arra, hogy átlássam a 18–19. századi adminisztráció és az archiválás olykor szövevényes folyamatait és cselekvőit, illetve az archívumok tárolási rendszerének történetét egészen a jelenig. A kutatás során tehát a különböző hivatalok iratanyagaihoz a levéltárnokok vagy más hivatalnokok által a 18–19. századtól kezdve készített mutatókönyvek és más segédkönyvek lényegében kulcsszavas keresőrendszerként funkcionáltak, amelyek elvezettek az egyes archívumokban tárolt ügyiratokig, és ha azok egymással összefüggtek, össze is kötötték azokat egymással.

Ember a cellákban

Mielőtt azonban rátérnék a tárgyra, előbb le kell írnom azt a levéltári kutatás alapján kialakított hipotézist, amelyet a zsidó lakosok jogállásával kapcsolatban fogalmaztam meg, és amelyet végül sikerült is alátámasztanom. A hipotézis szerint anakronizmus a zsidó lakosságot jognélkülinek vagy jogfosztottnak tekinteni a 18–19. században, és egyúttal megkérdőjelezi ezeket a szinte attribútumként kezelt jellemzőket, amelyek alól a teleologikus szemlélet szerint később az emancipáció és a re-

10 Latour 2005. 12, 41. Vö. Pintér 2007. 236.

11 Keresztes 2021. 339. Kiemelés az eredetiben.

cepció szabadította fel a zsidó lakosságot. Ez a hipotézis azért volt releváns, mert a jognélküliség vagy jogfosztottság jellemzője lényegét tekintve rendszeresen megjelenik a zsidó lakosok 18–19. század jogi helyzetével kapcsolatban: *„a zsidóság nem tagozódott be a rendi társadalomba, de társadalmi jogállását a hatalom pontosan meghatározta. A zsidóság a rendeken kívül álló, korlátozott jogokkal rendelkező, vallása és szokásai miatt elkülönülő közösségeket alkotott.* […] *Jogállása – az országos szabályozások általános érvénye mellett – településenként igencsak eltérhetett a település jogállásának, illetve a földesúr egyéni gazdasági érdekeinek, döntéseinek megfelelően.*"[12] Ez Jakab Réka 2014-es könyvéből való, amelyben egy 18–19. századi zsidó közösség eddigi legalaposabb társadalom- és gazdaságtörténeti elemzését végezte el. Éppen ezért félreértés ne legyen, nem azért idéztem, mert ne lennének ezek érvényes állítások, csak némileg félrevezetők. Vegyük sorra, miért. 1.) A 19. század közepéig fennálló társadalomszerveződési forma *rendi társadalom* kifejezés alatt fut a tudományos diskurzusban, amiből az következik, hogy *egy* társadalom létezett. Mivel azonban nem létezett egységes jogrendszer, egy minden lakosra egységesen kiterjedő jogrend, ezért sokkal inkább egymással hierarchikus és horizontális viszonyban, illetve különböző jogi helyzetben lévő társadalmakként értelmezhető közösségekből állt ez a társadalomszerveződési forma.[13] Ebben az értelemben tehát nem létezett *egy* társadalom, ahova a zsidók betagozódhattak volna. 2.) A zsidók valóban nem tartoztak az összlakosság mintegy 5%-át kitevő, *rend*eknek nevezett, alapvetően nemes jogállású lakossághoz. Ebből következőleg nem csak az alapvetően zsellér jogállású zsidó lakosokra érvényes ez az állítás, hanem a nem-nemes jogállásokhoz sorolható lakosságra is, amely az összlakosság nagyjából 95%-át tette ki. 3.) Nem egyértelmű, kikhez képest rendelkeztek a zsidók korlátozott jogokkal (és az már mellékes, milyen jogok voltak korlátozottak számukra). A nemes jogállású lakossághoz viszonyítva ugyanis ez az állítás ismételten a nem-nemes lakosság összességére érvényes. 4.) És ami a vallást és szokásokat illeti: ez megint nem csak a zsidókra volt jellemző, hanem más vallású és felekezetű egyének is saját közösségeket alkottak. A 19. század közepéig fennálló társadalomszerveződési forma egyik attribútuma volt a közösségbe való rendeződés. A jogok és kötelezettségek ugyanis a közösségekhez tartoztak, és nem pedig az egyénekhez. Az egyénnek a közösséghez való tartozásból eredően voltak jogai és kötelezettségei. Ezek a közösségek szervezeti és intézményi szempontból pedig igencsak hasonlóan épültek fel. A zsidó közösségeket ugyanis más – például jobbágy, nemesi vagy városi – *communitas*ok mintájára alakították ki a földbirtokosok és maguk a közösségek.[14] 5.) Végül pedig, ha a jogállásuk nem is, mivel nagyrészt zsellér jogállásúak voltak, de az azt befolyásoló jogszabályok valóban eltérők lehettek. A zsidó közösségek jogi

12 Jakab 2014. 72.

13 L. ehhez Tóth 1991a; Tóth 1991b. Vö. Horváth 2017., ill. Péter 1998; Dobszay 2021; Dobszay 2024.

14 Jakab 2014. 91.

helyzetét ugyanis nemcsak központi, hanem helyi (vármegyei, uradalmi vagy mezővárosi) szinteken is szabályozták. A különböző jogforrások közül pedig lokálisan elsősorban a földbirtokossal kötött szerződés érvényesült.

Ezek után térjünk rá azokra a nyilvántartás-sorozatokra, amelyekből megpróbáltam megtudni valamit a jogállásról és társadalmi helyzetről. Ebben a kutatási fázisban már kezdett körvonalazódni a családi és rokonsági konfiguráció is, ezért nem csak az általam követett embert, Moses Lackenbachert, hanem a rokonságát is figyelembe vettem. Most azonban külön nem foglalkozom velük, mert a megismerési eljárás folyamatai azonosak voltak.

Ezekről a nyilvántartásokról azt már előzetesen tudtam, hogy azok formuláit és kategóriarendszerét kormányzati szinten alkották meg, ezért ezekből az adminisztráció által konstruált társadalomképre lehet következtetni, amely alapján értelmezni és ellenőrizni tudták az így soha-nem-létezett-társadalmat. Tóth Zoltán ezért hasonlította ezeket a nyilvántartásokat *„egy barokk fejedelmi park mérnökileg kimért sétányaihoz"*.[15] A nyomtatott formulák ugyanis lényegében egy egységes rendszert alkotó társadalom reprezentációi. A központilag kidolgozott formanyomtatványokat azonban helyi hivatalnokok töltötték ki, ezért a kormányzat gondosan kimunkált társadalomképére rárakódtak a helyi hivatalok társadalomképének rétegei is. Ezekhez a nyilvántartásokhoz sorolhatók az adóösszeírások, amelyeket Benda Gyula *„az igazgatás által teremtett társadalmi képként"* írt le, és hozzátette, hogy ez a *„konstrukció csak az adózást tükrözi"*, és „[t]*ársadalmi azonosulást nem jelentett*".[16] Ezek a nyilvántartások tehát nem annyira a nyilvántartottakról, akiknek a neve a sorok előtti oldalrovatokban olvasható, hanem sokkal inkább a nyilvántartókról szólnak.[17]

Ezekhez a nyilvántartás-sorozatokhoz tartoznak az ún. nem-nemes népességre vonatkozó (*conscriptio popularis ignobilium*), és a dikális összeírások (*dicalis conscriptio*) is. Ezért rákerestem ezekre az ELP-en, és megtudtam, hogy a nem-nemes népességre vonatkozó összeírás-sorozat az általam kutatott településre, Kanizsára vonatkozóan elég foghíjasan maradt fenn az MNL ZML-ben, és ami megvan, az is településenkénti és megyei összesítő nyomtatvány.[18] A dikális összeírás-sorozat kevésbé hiányos,[19] szóval sok választási lehetőségem nem maradt, ezek vizsgálatát kellett elvégeznem. Elutaztam Zalaegerszegre, kikértem a szükséges dobozokat az állagból, amelyekben

15 Tóth 2015. 104.

16 Benda 2008. 51.

17 L. ehhez Őri 2002.

18 L. az MNL ZML IV.1.he. sorozatát. Vö. az MNL OL C 53 állagával.

19 L. az MNL ZML IV.9.b. állagát, amelyben Nagykanizsára vonatkozólag az 1773., 1775–1779., 1800–1801., 1803., 1806–1807., 1809., 1811., 1813–1817., 1821–1823., 1826., 1828–1829. stb. évi adókivetési nyilvántartások találhatók meg (Kiskanizsára vonatkozólag általában külön vezettek). Vö. az MNL OL C 62 állagot.

a nyilvántartásokat tárolták, fényképmásolatokat készítettem azokról, hogy azok a későbbiekben is rendelkezésemre álljanak. De a lényeg csak ezután következett.

A latin nyelvű formanyomtatvány egységes kategóriarendszere 1773-tól nem módosult, ezért azt attribútumként vettem. Első lépésként a több lapból összefűzött füzet fejlécében levő rovatait egy XLS-fájlba vittem be, és értelmeztem azokat. Ez volt az első transzláció. Az évről-évre kitöltött formanyomtatványok (adóív) fejléceinek összesítő és alrovatai alapján az adóalanyok teherviselő képességét regisztrálták.[20] A rovatok alatti sorokban tehát azokat a jövedelemforrásokat írták össze, amelyek az adóalapba beleszámítottak. Ezek adókivetési nyilvántartások voltak, amelyeket általában október végén hajtottak végre. Az adóév ugyanis november 1-től a következő év október 31-ig tartott. Az adóévre megállapított hadi- és háziadót pedig havonta szedték be településenként.[21]

Második lépésként azt próbáltam megérteni, hogy a fejlécben szereplő rovatok alapján hogyan töltötték ki a hivatalnokok ezeket a formanyomtatványokat, vagyis hogyan transzformálták az embereket szavakká és számokká az oszlopok és sorok metszéseibe, a cellákba. A nyomtatványok kitöltését ezért hasonlítottam össze. Az átírásokból, javításokból, betoldásokból és kihúzásokból nem csak a hivatalnokok hibái váltak láthatóvá, hanem hogy az adóíveket évről-évre lemásolták és frissítették. A nyilvántartásba vétel során a hivatalnokok kimentek a településre, egy évről-évre ismétlődő útvonalon bejárták azt, és az egyes telkeken álló házak háztartásfőinek számító embereket megkérdezték, a bemondások alapján pedig felvették a formanyomtatvány szempontjai alapján az adatokat. Mintha csak egy népszámlálás adatfelvételéről lenne szó! El lehet képzelni, mennyi transzláció zajlott le a hivatalnokok – a latin nyomtatvány szempontjai alapján – feltett kérdései, az emberek válaszai, és a hivatalnokok adatbevitele között. A nyilvántartásba vételt évről-évre végrehajtották, és a módosulásokról jelentést készítettek. A hivatalnokok ezek alapján aktualizálták a nyilvántartást, ahol azonban nem jelentettek változást, oda egyszerűen bemásolták az előző évi adatokat.

A formanyomtatvány kitöltéséből a nyilvántartásba vétel során alkalmazott sorrend is kirajzolódott. Először azokat az embereket regisztrálták a településen, akik úrbéres telkeken álló házakban laktak, és ha házat birtokoltak, akkor házas zsellérekként (*Inquilini*), ha pedig nem birtokoltak, csak bérelték a házat vagy annak egy részét, akkor házatlan zsellérekként (*Subinquilini*) vették nyilvántartásba őket. A háztartásfőnek számító embereket tehát jogállásuk szerint házas vagy házatlan zsellérekként sorolták be. A formanyomtatvány fejlécében hiába szerepel a jobbágyok (*Coloni*) rovat, senkit nem regisztráltak ezzel a jogállással. Az úrbéres telkeken álló házakban lakó zsellérek alkották a háztartásfők abszolút többségét. A csoportot

[20] A nyilvántartási eljáráshoz és értelmezéséhez l. Horváth 2005.

[21] Horváth 2005. 166–167.

azonban nem nevezték meg külön a kitöltés során. A házbirtokosokat önálló telekszámozással regisztrálták. Ha egy telken több ház állt, akkor ugyanazon a sorszámon – általában külön jelölés nélkül – egymás alá vették számba.

Másodszor azokat vették nyilvántartásba, akik allodiális telkeken álló házakat vagy haszonbérleteket béreltek a földbirtokostól. Ezeket az embereket külön regisztrálták, és mindig a nyilvántartás végén szerepelnek. A hivatalnokok ezt a csoportot általában két további alcsoportba kategorizálták: az egyik csoportot soron kívülieknek (*Extraserialistæ*), a másikat pedig zsidóknak (*Judæi*) nevezték. Ezek az emberek jogállásuk szerint házatlan zsellérekként szerepelnek a formanyomtatványban.

Harmadik lépésként Moses Lackenbacher és rokonságára vonatkozó sorokat szelektáltam a formanyomtatványokból, bevittem az XLS-fájlba, és létrehoztam egy új táblázatot. Ez egy újabb transzláció volt. A táblázatnak nem az volt a célja, hogy a benne levő adatokat elemezze, hanem hogy megjelenítse azokat, és az olvasó is láthassa, miből dolgozik a kutató. Ez azonban nem volt más, mint a formanyomtatványok oszlopfejléceinek és kiválasztott sorainak hasonmása. A sorokat úgy rendeztem, hogy egy-egy adóévből az egyes emberekre vonatkozó sorokat egymás alá tettem, az eredeti sorrendet és írásmódot – a rövidítésekkel, alá- és áthúzásokkal együtt – pedig megtartottam. Csak egy probléma volt, nem fért ki a táblázat, túl sok oszlop volt benne. Az elképzelésemhez azonban ragaszkodtam, ezért úgy döntöttem, hogy a formanyomtatvány oszlopfejléceiből csak a személyek (*Personæ*) összesítő rovatait teszem be a DOC-fájlba, de a sorokat megelőző széljegyzeteket, ahova a hivatalnok például a foglalkozási besorolást vagy az utcanevet írta, azt megtartom. Az egyik táblázatból ezáltal egy másik lett (ismét egy transzláció). A redukció után a nyomtatott szavakat, amelyek a fejlécben szerepeltek, próbáltam az eredeti stílusban megjeleníteni, a hivatalnok kézírását pedig ettől elkülöníteni. A célom ezzel az volt, hogy megkülönböztethető legyen a kormányzat egységes rendszert alkotó társadalomkategóriái és a helyi hivatalnokok kategorizálása, amelynek végeredményeként az emberek szavakká és számokká változtak.

Ezek után következett a szövegezés. A főkérdés az volt, hogy milyen tényezők tették lehetővé Moses Lackenbacher városbírónak való ellenszegülését, és ezen belül pedig egyik alkérdésként az fogalmazódott meg, hogy mi jellemezte a jogállását és társadalmi helyzetét. A szöveg első részében ezért megpróbáltam beazonosítani azokat a jogforrásokat, amelyek helyi szinten szabályozták Moses Lackenbacher jogállását. Az esetből ugyanis kiderült, hogy elsőfokon a városi elöljáróság, másodfokon pedig a vármegyei törvényszék volt az illetékes joghatóság, és nem pedig az úriszék. Az egyik ilyen jogforrás a földbirtokos által 1786-ban kiadott szabályrendelet volt, amely a helyi zsidó közösség szervezeti és intézményi működésére vonatkozott.[22]

[22] A kanizsai zsidó közösségre vonatkozó földesúri szabályrendelet (Vorschrift zur Aufrechthaltung der guten Ordnung bey der Judengemeinde in Kanissa), Körmend, 1786. okt. 20. Kiadását l. Neumann

A másik pedig a földbirtokos és a mezővárosi közösség között megkötött úrbéri szerződések voltak, amelyek 1773-ban és 1811-ben jöttek létre.[23]

Ezután egy külön alfejezetben tértem rá a fenti adókivetési nyilvántartásokra, amelynek a címe »„*CONSCRIPTIO POSSESSIONIS.*" – *Nyilvántartások, kategóriák és jövedelem*« volt. Az alfejezetben leírtam a fent már ismertetett nyilvántartásokhoz kapcsolódó értelmezéseket, aztán bemásoltam a formanyomtatvány oszlopfejléceinek a személyekre vonatkozó összesítő rovatait és az általam kutatott emberek adatsorait megjelenítő, többszörös transzláción átesett táblázatát. Pontosan úgy, ahogy fent bemutattam. Majd leírtam évenként az emberek adatait, de már nem csak a személyekre vonatkozókat, hanem mindent, amit lehet. Hosszan, oldalakon keresztül. Ez azonban nem volt más, mint az oszlopfejlécek szavainak, illetve a sorok szavainak és számainak összeolvasása, mondatokká alakítása.

A leírás után következtetéseket vontam le a nyilvántartások felvételéről, amelyben eljutottam arra a megállapításra, hogy a kitöltés során a helyi hivatalnokok kategorizálását a telek jogállása határozta meg. A telekjogállásból következően az úrbéres telken álló házak birtokosaira és az allodiális telken álló házak bérlőire másmás szerződési jog vonatkozott, amelyek helyi szinten szabályozták az emberek jogállását. Az úrbéres telkeken álló házak birtokosaira a közösségileg megkötött úrbéri szerződés, az allodiális telkeken álló házak vagy haszonbérletek bérlőire pedig az egyénileg kötött szerződések feltételei vonatkoztak. A földesúr és a zsidó közösség közötti szerződés is az utóbbiakhoz sorolható, amelynek érvényesítését több esetben is kifogásolta a városi elöljáróság főleg akkor, amikor a zsidó lakosok nem allodiális telkeken álló házak bérlőiként éltek a városban, hanem úrbéres telkeken álló házakat birtokoltak, és ezért az úrbéri szerződés hatálya alá estek (volna). Ezt a komplex jogi helyzetet próbáltam meg ábrázolni egy, a városi elöljáróság által a vármegyei közgyűlésnek küldött felirat-fogalmazványának idézéséből. A szöveg végén pedig egy 1795-ben kitöltött nyilvántartás formanyomtatványának oszlopfejléceit írtam le, amelyben zsidó háztartásfőket regisztráltak a rájuk kivetett külön állami adó, a *Toleranzgeld* hátralékaival kapcsolatban. A magyar nyelvű oszlopfejlécek ugyanis a fent említett adókivetési nyilvántartások latin nyelvű oszlopfejlécei alapján készültek, és a regisztrációban szerepeltek az általam kutatott emberek.

A terjedelem végül közel 60.000 karakter lett. A szövegnek az »„*eine gute Ordnung zwischen der Gemeinde erhalten werde*" – *Uralom, hatalom és társadalomkategorizáció*« címet adtam, aztán elküldtem a DOC-fájlt a Szijártó professzor által vezetett labo-

1885. A szabályrendeletet 78./1786. számon iktatták, és a szövegközlő szerint A *nagy-kanizsai izr. hitközség* levéltárában tárolták. Egyes részleteinek fordítását l. Villányi 1929. 252–253.

23 A földesúr és a mezővárosi közösség között megkötött úrbéri szerződés, Kanizsa, 1773. márc. 29. MNL OL P 1313 II. sorozat, 5. alsorozat, 5. tétel (1771–1780), No. 7. Fol. 30–54. A földesúr és a mezővárosi közösség között megkötött úrbéri szerződés, Kanizsa, 1811. febr. 27. MNL ZML V.1501.b. 9.a. Fol. 1–14.

ratórium levelezőlistájára, és vártam, hogy megvizsgálják. Nem árulok el nagy titkot azzal, hogy a laboratóriumban pénteken összegyűlt résztvevők, miközben próbálták értelmezni a koncepciót, részeire szedték az elküldött gépiratot. Kérdéseket tettek fel, kritikákat és tanácsokat adtak, amelyekről jegyzetet készítettem. Ezeket az eredeti sorrendben közlöm, de ha ugyanaz a megjegyzés több esetben is elhangzott, akkor azt nem fogom megismételni.

Az első hozzászóló gyorsan megállapította, hogy az elküldött szöveg befejezetlen és nem megfelelően tagolt. Ha az adókivetési nyilvántartásról készített táblázat szerepel a szövegben, akkor ugyanannak a táblázatnak az ilyen részletes és hosszú leírása feleslegessé válik. Egyik vagy másik. És ez még csak a kisebbik gond, ugyanis ez egyszerűen deskripció minden analízis és következtető értelmezés nélkül. Ezen kívül nem egyértelmű a fogalomhasználat, nincsenek megadva a leíró fogalmak jelentései. Néhol pedig ellentmondók a következtetések. A második hozzászóló szerint a szöveg nagy része statikus, tematizálást igényel, a fogalomhasználat pedig zavaros. Ha az egyediből az általános felé tart a szöveg (induktív módszer), akkor is le kell írni az olvasónak, mi a relevanciája az esetnek. A harmadik hozzászóló számára kérdésessé vált, hogy lehet-e egyáltalán bármire következtetni a nyilvántartásokból, és ha igen, mire. Ezen kívül a zsellér fogalom jelentését is tisztázni kellene, valamint azt is, hogy az adók volumene hogyan pozícionálta az általam kutatott embereket a zsidó közösségen belül és azon kívül. Ezután elmondta megfigyelését, hogy voltak esetek, amikor a társadalmi kategóriák összecsúsztak, és az emberek azokba a kategóriákba akartak tartozni, amiből előnyük származott. A zsidó kategória láthatóan nem csak hátrányokkal, hanem sok esetben előnyökkel is járt. A negyedik hozzászóló egy, a disszertációmra vonatkozó általános kérdéssel indított. Megkérdezte ugyanis, mi a cél az esettel, és ez a szövegrész hogyan viszonyul az esethez. Ezután rákérdezett arra, hogy a háztartásfőnek számító emberek sorába felvett fiú- és lánygyerekek hány éves kortól szerepelnek az adókivetési nyilvántartásokban, és mi az oka ennek. Végül pedig mit jelentenek az adóhátralékok, amelyek az 1795-ben készített nyilvántartásban szerepelnek.

Ezután következett a professzor, aki először a címre és a fogalomzavar elhárítására tett javaslatokat. A nyilvántartásba vétel sűrű leírásának ötlete, ami alapvetően a társadalmi kategorizációra vonatkozott, kifejezetten eredetinek találta, de hozzátette, hogy a sűrű leírás szoros olvasattal kell, hogy párosuljon. Mit jelentenek például az át- és kihúzások? Másolási hibák vagy annál többek? Miért csak a 16 év feletti fiú- és lánygyerekek regisztrálták az adókivetési nyilvántartásokban? Ezt magyarázni kell, és írni a nyilvántartásban megjelenő társadalmi konfigurációról. A kereskedéssel foglalkozó emberekre alkalmazott kifejezéseket szükséges értelmezni. Nem világos, hogy a szövegben szereplő emberekre kivetett adók volumene és módosulása mit jelentenek. Önmagában a számok ugyanis nem elegendők, mert nincs lehetőség a viszonyításra. Nem derül ki az adóalany teherviselő képességének mértéke, a társadalmi helyzet megismerésének egyik mutatója pedig a jövedelem és vagyon. Renata

Ago kutatására hivatkozva pedig megjegyezte a zsidókra kivetett külön állami adó hátralékaival kapcsolatban, hogy a legolcsóbb kölcsön a halasztott adófizetés. Az adóalanyokra vonatkozó különböző adótípusokat és behajtásukat, a lehetséges érdekellentéteket ezért figyelembe kell venni. A professzor aztán a *Schutzherr–Schutzjuden* reláció analógiájaként Otto Brunner *Land und Herrschaft* című könyvében tett megállapításait hozta fel, miszerint akik a tartományi herceg háztartásához tartoztak és szolgálatokat tettek neki, azok az emberek cserébe adókedvezményt vagy -mentességet kaptak. A professzor ehhez kapcsolódóan megkérdezte Rácz István *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között* című könyvére utalva, hogyha a telekjogállás határozta meg a joghatóságot, akkor ki lehet-e mutatni valamiféle csoportazonosulást az úrbéres telkeken és az allodiális telkeken lakó emberek között, akiket csak *mezővárosiak*nak és *uradalmiak*nak nevezett el. Végül elmondott néhány szerkesztési javaslatot. A megjegyzéseit tartalmazó fájlt pedig emailben továbbította számomra. Ezután következtem én, aki a hozzászólások közben igyekezett jegyzetelni. A megjegyzéseket természetesen elfogadtam. Ezek ugyanis egyértelművé tették a javítandó problémákat, az elvégzendő elemzéseket, ugyanakkor az eredményeket is.

Hogyan váljunk *úrrá*

Mivel a kutatás során találtam egy-két olyan bizonyságlevélről készített másolatot, amelyet Moses Lackenbacher adományozásaival kapcsolatban állítottak ki, úgy gondoltam, hogy ezek alkalmasak lehetnek az ember társadalmi helyzetének megismerésére. Az archívumok iratanyagának kutatása mellett ezért különböző periodikák és egyéb nyomtatványok digitalizált verzióját tároló adatbázisokban is kulcsszavas kereséseket futtattam le.

Első lépésként tehát igyekeztem összegyűjteni az adományozásra vonatkozó dokumentumokat. A DiFMOE-adatbázisban találtam rá a *Preßburger Zeitung* 1797. május 5-i számának egyik rovatára, amely szerint a pozsonyi zsidó közösség után a Nyitra, Pest, Sopron, Vas és Zala vármegyében élő zsidó lakosok hozzájárulásokat (*Beitrag*) adtak az inszurrekciós alakulatok ellátására. A hirdetésben kihangsúlyozták a kanizsai zsidó közösséget, és azon belül egyedüliként egy helyi kereskedő zsidót (*Handelsjud*), név szerint *Moyses Herschel Lackenbacher*t.[24] Egy másik adományozásra vonatkozó bejegyzés szerepel a városi tanács üléseinek egyik jegyzőkönyvében. Ezek szerint 1798 áprilisában gyújtogatások történtek Kanizsán, ezért a károsultak számára gyűjtést tartottak, amelynek során *Moyses Lakenpacher* 20 köböl rozst adományozott.[25] Egy másik esetről szóló bizonyságlevelet egy olyan ügyiratban találtam

24 Preßburger Zeitung, 1797. máj. 5. 414.

25 TGYM TDT 72.4.1. 1798. máj. 1. No. 137. 45–46. p.; 1798. ápr. 17. No. 133. 44. p.

meg, amely ahhoz látszólag nem is kapcsolódott.[26] Az irat szerint az 1805 júniusában Zalaegerszegen történt tűzeset után a városi tanács felkereste Moses Lackenbachert, aki kanizsai raktárából 300 köböl rozst a helyi piaci árnál olcsóbban adott el a városnak, 30 köbölt pedig ajándékozott. A bizonyságlevélben kétféleképpen szerepel: „*Moÿses Lackenbacher Kanisai Kereskedő Zsidó*ként, és *Lackenbacher Moyses Ur*"-ként.

A városi tanács ülésének egyik jegyzőkönyvében Moses Lackenbachernak egy adományozásra tett kísérlete is szerepel.[27] 1807 májusában ugyanis arról értesítették a városi elöljáróságot, hogy az uralkodó át fog utazni a városon, ezért a rendelkezésre álló idő rövidsége ellenére készüljön fel I. Ferenc király méltó fogadására. Az elöljáróság többek között két diadalkapu építéséről döntött. A jegyzőkönyvi bejegyzés szerint *Lakenbacher Moÿses helybéli Zsidó Kereskedő* személyesen ment az elöljárósághoz, és ajánlott 500 forintot egy diadalkapu építési költségére. Az elöljáróság azonban nem fogadta el az ajánlatot, mert a városi közösségnek kell állnia a reprezentációs költségeket, és nem pedig egy magánszemélynek. (Az uralkodói látogatásra vonatkozó jegyzőkönyvi bejegyzésekben szerepel az a rendtartás is, amelyben az elöljáróság meghatározta, kik és milyen sorrendben fogadják a királyt a városban.)

Az 1810 szeptemberében és decemberében készített jegyzőkönyvi bejegyzések másolatai szerint Moses Lackenbacher 5.000 forint alaptőkével évi 6%-os kamatra tett alapítványt a város számára azokkal a feltételekkel, hogy sem ő, sem pedig utódai nem követelhetik vissza ezt az összeget; a 300 forintos kamatösszegből 100-100 forintot fizessenek évente a városban működő ferences és a piarista rendháznak, a maradék 100 forintot pedig – a városi elöljáróság döntése alapján – szükség szerint módosítható arányban fordítsák a két iskola és a városi ispotály működési költségeire. Moses Lackenbacher az egyik bejegyzésben *Láchembacher Moÿses Ur helybéli Nagy Kereskedő*ként, a másikban pedig *Láchembacher Moÿses Ur*-ként szerepel.[28]

Második lépésként a fenti dokumentumokban az átadott javak körülményeire és az ember megnevezésére vonatkozó adatokat gyűjtöttem ki (újra egy transzláció). A tranzakciók megértéséhez először a javak átadását leíró szavakat igyekeztem megérteni, mi a különbség a fogalomhasználatban. Az adomány szót ugyanis egyikben sem használták, helyette a *Beitrag* (hozzájárulás), *resolvere* (rendelni), *ajándékozni*, *ajánlani*, *fundatio* (alapítvány) szavakat alkalmazták. A tranzakciók vizsgálata során a következő szempontok szerint kezdtem csoportosítani az adatokat: átadó és átvevő,

26 MNL OL A 39 1824. No. 14546. A Zalaegerszeg városbírója és tanácsa nevében Moses Lackenbacher számára kiadott bizonyságlevél (másolat), Zalaegerszeg, 1805. okt. 31. (5. melléklet.)

27 MNL ZML V.1501.a. Kanizsa város tanácsülési jegyzőkönyve (bekötetlen töredék), 1807. máj. 28. No. 269. 118–119. p.; 1807. jún. 4. No. 271. 120–121. p.; 1807. aug. 7. No. 350. 137–138. p.; 1807. aug. 8. No. 351. 138–139. p. Vö. Halász 2006. 416–417.

28 MFL Kanizsai rendház iratai, ms. 1052. Kanizsa város 1810. szept. 21-én tartott tanácsülésének 371. számú jegyzőkönyvi bejegyzéséről készített másolata; Kanizsa város 1810. dec. 31-én tartott tanácsülésének 529. számú jegyzőkönyvi bejegyzéséről készített másolata.

illetve az átadott jószág tárgya, értéke és mértéke. A társadalmi helyzet szempontjából nyilvánvalóan az átadóra vonatkozó reprezentációk voltak az elsődlegesek. Ezek közül egyértelműen Moses Lackenbacher *úr*ként való megnevezése volt a legszembetűnőbb. A jogállása alapján ugyanis házatlan zsellérként kategorizálták, és az ilyen jogállású embereket nem volt szokás *úr*nak szólítani. Ezzel összefüggésben merült fel az, hogy az átadó egyáltalán miért adott át bizonyos javakat az átvevőnek. Ez ugyanis a tranzakció egyoldalúságát reciprocitássá alakította át, és felmerültek azok a szempontok, hogy egyrészt mit kapott ellenszolgáltatásként az átadó az átvevőtől, másrészt pedig az átvevő hogyan kontrollálta azt, hogy kitől mit fogadott el, vagy pedig hogyan jelenítette meg az átadót.

Harmadik lépésként igyekeztem ezeket a szempontokat érvényesíteni a szövegezés során. Az átadó szempontjából ezek a tranzakciók alapvetően társadalmi célok elérését szolgálták, és a reciprocitás elvén alapultak. Ezek ugyanis nem ellenszolgáltatás nélkül mentek végbe, hanem az átvevő a tranzakció körülményeit tartalmazó és azt legitimáló bizonyságlevelet állított ki az átadó számára, és ami még fontosabb, a tranzakciót nyilvánossá tette. Az átadó számára a magasabb presztízzsel járó társadalmi helyzet elérése volt a tranzakció célja és ennek nyilvánossá tétele volt az a típusú csereérték, amit az átvevő biztosítani tudott. Az átadó társadalmi helyzetét reprezentáló szavak és címkék pedig a közösség normái szerint kerültek ezekbe a dokumentumokba. Nem véletlen, hogy a laboratóriumi levelezőlistára elküldött, hozzávetőlegesen 48.000 karakteres DOC-fájlnak *„Ajándékozási gyakorlatok és jelentésük: vagyon és presztízs, avagy hogyan archiváljuk önmagunkat?"* lett a címe. A fenti tranzakciók során Moses Lackenbacher a kanizsai zsidó közösségen kívül, főként városi közösségeknek adott át javakat, és próbált azokban magasabb társadalmi helyzetet elérni. De nyilvánvalóan nem csak a zsidó közösségen kívüli társadalmi helyzet ábrázolása releváns, hanem az azon belüli is. Ezért olyan jószágátadással járó tranzakciókat kerestem még, amelyek alapján láthatóvá válnak a zsidó közösségen belüli társadalmi helyzet reprezentációi is. A közösségben betöltött elöljárói tisztségein kívül ezek arra utalnak, hogy vagyonos és magas presztízsű társadalmi helyzettel bírt a közösségben. A találatok közé tartozik egyrészt Moses Lackenbacher héber sírfelirata[29] és a végrendeletében tett, a zsinagóga építési költségére rendelt adománya,[30] másrészt egyik fia, Israel és annak felesége, Rahel által a zsidó közösségnek adományozott tóraszekrény-függöny héber felirata[31] és Israel végrendeletében a közösség számára tett adománya.[32] A héber szövegeket Bányai Viktória fordította

29 Moses Lackenbacher sírja a nagykanizsai zsidó temetőben 45. szám alatt található.

30 MNL ZML IV.14.e. No. 417. VII. melléklet Israel Lackenbacher levele Heinrich Lackenbachernak, Kanizsa, 1815. febr. 13. L. még uo. No. 418. VIII. melléklet; MNL OL O 23 II. 41. No. 261.

31 MZSML No. 64.1549, a tárgyleírást l. http://collections.milev.hu/items/show/31509. L. még Lesták 2010; Lesták 2014.

32 MNL ZML IV.1.a. 1817. jún. 16. No. 1274. 333–334.

(ismét egy transzláció). Moses Lackenbacher héber sírfelirata (a sírkő másik oldalán a hébertől eltérő, német feliratot vésték) számos olyan címkét tartalmaz, amely a közösségen belüli magas társadalmi helyzetére utal (*rav*=úr, *gevir naale*=előkelő úr, *av haja la-jetomim*=árvák atyja, *szomékh almana*=özvegy támogatója), a vagyonosodás és a társadalmi mobilitás jelensége pedig főként a *cedaka* (jótékonyság) társadalmi intézményével összefüggésben rajzolódik ki.

A laboratóriumba került szöveg első hozzászólója először a fejezetcímben szereplő *ajándékozás* jelenségét kérdőjelezte meg, és felvetette, hogy ez a társadalmi intézmény sokkal inkább az adományozás vagy jótékonyság volt. A jótékonyság intézményéről pedig indokolt volna egy áttekintést adni a fejezet elején olyan szempontokat figyelembe véve, hogy mi volt a jótékonyság szerepe ezekben a társadalmakban, vagy pedig milyen különbség volt a zsidó és keresztény közösségekben. A narratíva az általánostól jusson el az egyedi esetekig, így láthatóvá válik, hogy az adományozásnak milyen sok típusa volt. A fogalomhasználatot és a jelentéseket tisztázni kell, nem jó keverni a korabeli fogalmakat a jelenséget leíró fogalmakkal. Ki lehetne térni Pierre Bourdieau kutatásai alapján arra, hogy egyrészt a gazdasági tőke hogyan konvertálható szimbolikus tőkévé, másrészt a már megszerzett szimbolikus tőke (presztízs, tisztelet, becsület stb.) birtoklása összefüggésben áll az ember közösségben betöltött társadalmi helyzetével és megfelelő stratégiával ezek szintén gazdasági és politikai tőkévé alakíthatók.

A második hozzászóló megjegyezte, hogy felesleges az elemzendő iratok szövegeit idézni, ha utána le van írva azok tartalma. A kettő együtt felesleges. Hozzátette, hogy a különböző tranzakciókról szóló szövegrészek kohéziója gyenge, és hiányoznak az átkötések. Koncentráltabban kellene megfogalmazni, mi a fejezet célja, hiszen láthatóan Moses Lackenbacher adományozási gyakorlatának ismertetésével az ő társadalmi helyzetének ábrázolása történik meg – csak éppen nem elég fókuszáltan. A többi hozzászóló ugyanezeket emelte ki és javasolta a korrekciót. A kört ismét a professzor zárta, aki először az 1797 májusában megjelent újságcikk kapcsán tett állításokkal kapcsolatban fogalmazott meg kritikákat, amelynek az volt a lényege, hogy másokhoz hasonlóan a zsidóknak is kötelezettsége volt a kivetett *subsidium*ot teljesíteni, és ezeket természetben vagy pénzben fizették. De az azonos kötelezettség nem jelentett csoportazonosulást azok között, akikre a *subsidium*ot kivetették. Ezenkívül a professzor felfigyelt arra az állításra, hogy Moses Lackenbachert több esetben *úr*ként azonosították, ami a jogállásához (zsellér) képest magasabb jogállásra vagy társadalmi helyzetre utal. Ez a megszólítás ugyanis a nemeseket illette meg, és ebből következőleg egy zsidó zsellérnek nem járt volna az *úr*ként való megszólítás. Ez már pedig rendkívüli!

A professzor javaslata azonban az volt, hogy finomítsam az állítást, mert nem csak nemeseket szólítottak *úr*nak, hanem *honoratior*okat is, akik pedig nem voltak nemesek. Mindenesetre Moses Lackenbacher *úr*ként való megszólítása így is egy

zsellérnél magasabb jogállásra vagy társadalmi helyzetre utal, és ezek alapján pedig egy zsidó zsellér is lehetett *úr*! Ezt azonban az is meghatározhatta, hogy javakat adott át egyik vagy másik városi közösségnek. Az uralkodói látogatásra vonatkozó rendtartás elemzésének mélységét hiányolta. Ez ugyanis egy olyan társadalomhierarchia ábrázolására való lehetőség, amelyet nem központilag alkottak meg, hanem helyileg alakítottak ki. Összességében sokkal részletesebb elemzést és alaposabb kiértékelést várt el, és az az eljárás, hogy először idézem a dokumentumok szövegeit, másodszor pedig leírom azokat, azt az érzést kelti az olvasóban, mintha mindent kétszer mondanék el.

Ez a laboratóriumi vizsgálat is azt bizonyította, hogy egy teljes szöveg részekké való szétszedése mennyi eredménnyel járhat. Nem csak a vizsgálaton keresztülment szöveg apró hibái és hiányosságai válnak jelentőségükhöz mérten arányossá, hanem az eredményeket is tesztelni lehet ezáltal. A szövegek átvilágítása, alkotóelemeire szedése, átalakítása stb. mind-mind azokhoz a folyamatokhoz tartoznak, amelyek során a vizsgált dolgok többszörös transzláción átjutva szöveggé, végső soron pedig tudományos eredményeket tartalmazó publikációkká alakulnak át. Egy olyan laboratórium működése, mint amelyet Szijártó professzor már több, mint egy évtizede vezet, rendkívüli jelentőséggel bír, és több, különböző generációhoz tartozó fiatal ember számára nyújtott lehetőséget a tudásszerzésre, nem utolsósorban pedig számos tudományos eredményt generált már – akárcsak egy eddig fel nem fedezett zsidó úr valaha volt létezése. Ez ugyanis nem az a társadalomkép, amelyről eddig tudomásunk volt.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Levéltári források

MFL = Magyar Ferences Levéltár (MFL)

MNL ZML IV.1.a. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Köz- és részgyűlési jegyzőkönyvek

MNL ZML IV.1.he. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Zala megye nem-nemes népességének összeírásai

MNL ZML IV.9.b. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Zala vármegye főadószedőjének iratai, Községi adóösszeírások

MNL ZML IV.14.e. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Zala Vármegye Törvényszékének iratai, Törvényszéken befejezett polgári perek

MNL ZML V.1501. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Nagykanizsa város tanácsának iratai

MNL OL A 39 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Leváltára, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellára regisztratúrája, Acta generalia
MNL OL C 53 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Leváltára, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum publico-politicum
MNL OL C 62 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Leváltára, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum exactorale-contributionale
MNL OL O 23 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Leváltára, Kúriai Levéltár, Királyi Kúria, Befejezetlen fellebbezett perek
MNL OL P 1313 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Leváltára, Batthyány család körmendi levéltára, Törzslevéltár
MZSML = Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Nyomtatott források

Neumann 1885 = Neumann Ede: A n.-kanizsai zsidó közösség statutuma. Magyar-Zsidó Szemle (2.) 9. (1885), 622.
Preßburger Zeitung 1797 = Kriegs- und Staats-Begebenheiten aus den K. K. Erblanden. Preßburger Zeitung (33.) 36. 1797. május 5., 413–415.
Thúry György Múzeum (TGyM), Történeti Dokumentációs Tár (TDT)

Felhasznált irodalom

Benda 2008 = Benda Gyula: Zsellérből polgár – Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. Budapest, 2008. (Mikrotörténelem 3.)
Dobszay 2021 = Dobszay Tamás: „Magyarországnak szabad fia vagyok" – A nemesi státus értéke és „használata". In: Varga Zsuzsanna – Melkovics Tamás (szerk.): Szabad nemzet szabad hazában. Tanulmányok a polgári átalakulás és a nemzeti modernizáció kérdéseiről Erdődy Gábor 70. születésnapjára. Budapest, 2021. 227–236. (Humaniórák)
Dobszay 2024 = Dobszay Tamás: Rendi egység és rendi tagoltság a nemesség körében 1848 előtt. In: Berecz Anita – Kristóf Ilona (szerk.): A rang kötelez. Rendi és rendies magatartásformák a középkortól a 20. századig. Eger, 2024. 123–134.
Farkas 2014 = Farkas Zoltán: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot. Valóság (57.) 4. (2014), 1–19.
Farkas 2016 = Farkas Zoltán: Újra a rendi helyzetekről – I. rész: Privilégium és diszkrimináció. JEL-KÉP 5. (2016:3), 93–105.
Farkas 2017 = Farkas Zoltán: Újra a rendi helyzetekről – II. rész: A rendi helyzet típusai. JEL-KÉP 6. (2017:1), 78–93.

Farkas 2021a = Farkas Zoltán: A rendi rétegződés fogalma, meghatározottsága és következményei. Valóság 64. (2021:7), 26–49.
Farkas 2021b = Farkas Zoltán: Társadalmi helyzet, státusz, szituáció: A főbb felfogások és fogalmak áttekintése és kritikája. Gépirat. 2021.
Ginzburg – Poni 1979 = Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: Il nome e il come. Scambio ineguale e mercato storiografico. Quaderni storici (14.) 40 (1979:1), 181–190.
Grendi 1977 = Grendi, Edoardo: Micro-analisi e storia sociale. Quaderni storici (12.) 35 (1977:2), 506–520.
Grendi 1994 = Grendi, Edoardo: Ripensare la microstoria? Quaderni storici (29.) 86 (1994:2), 539–549.
Halász 2006 = Halász Imre: Nagykanizsa önkormányzata a 19. század első felében. In: Lendvai Anna – Rózsa Miklós (szerk.): Nagykanizsa. Városi monográfia. 2. kötet. Nagykanizsa, 2006. 399–453.
Horváth 2005 = Horváth Gergely Krisztián: Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben. Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838). Korall 19–20. (2005), 160–189.
Horváth 2017 = Horváth Gergely Krisztián: A „torlódott szerkezettől" a „zsilipelésig": Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére. Miskolc, 2017. 13–34.
Jakab 2014 = Jakab Réka: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. [Budapest–Veszprém], 2014.
Keresztes 2021 = Keresztes Balázs: Bruno Latour hibrid gondolkodása. In: Kelemen Pál – Keresztes Balázs – Kun János Róbert (szerk.): Latour, Bruno: Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2021. 335–346. (Digi poszt 3.)
Kövér 2006 = Kövér György: A struktúra és tengelyei. In: Kövér György – Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, [1998] 2006. 70–112.
Latour 1999 = Latour, Bruno: Circulating Reference: Sampling the Soil in the Amazon Forest. In: Latour, Bruno: Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies. Cambridge (MA)–London, 1999. 24–79.
Latour 2005 = Latour, Bruno: Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford, 2005.
Lesták 2010 = Lesták Eszter: A nagykanizsai zsidó hitközség szakrális tárgyai. BA-szakdolgozat. ELTE BTK Keleti nyelvek és kultúrák alapszak – Hebraisztika szakirány, Budapest, 2010.
Lesták 2014 = Lesták Eszter: A nagykanizsai zsidó hitközség öröksége. MA-diplomamunka. ELTE BTK Hebraisztika MA – Judaisztika szakirány, Budapest, 2014.

Őri 2002 = Őri Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. (2002), 39–73. (A KSH Népességtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve 3.)

Péter 1998 = Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Budapest, [1989] 1998. 148–186.

Pintér 2007 = Pintér Zoltán: Akasszátok fel a királyokat! (Bruno Latour: Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory.) [Recenzió.]. Buksz 19. (2007:3), 236–246.

Szijártó 2014 = Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Budapest, 2014. (Mikrotörténelem 7.)

Tamás 2023 = Tamás Máté: Zsidó kereskedők és nyomok. Az üzlet mikrotörténete a 19. század eleji Habsburg Monarchiában (PhD-disszertáció). Budapest, 2023.

Tóth 1987 = Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. Statisztikai Szemle 65. (1987:1), 61–86.

Tóth 1991a = Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás". Társadalomtörténeti esszé. Századvég 7. (1991:2–3), 75–130.

Tóth 1991b = Tóth Zoltán: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: Tóth András (szerk.): Rendiség és polgárosodás. Budapest, 1991. 13–25. (Előadások a polgárosodásról 1.)

Tóth 2015 = Tóth Zoltán: Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában. Budapest, 2015.

Villányi 1929 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközség. In: Ladányi Miksa (szerk.): Nagykanizsa. Budapest, 1929. 251–262. (Magyar városok monográfiája 4.)

Nagy Ágoston

„… a' Végrehajtó hatalomnak akármit is tellyes, kirekesztő hatalmára, önkénnyére bízni, nem tanácsos"

Kisfaludy Sándor rendszeres bizottsági munkálatokra tett észrevételei és a korabeli politika dinamikája[1]

Jelen tanulmány egy készülő monográfia fejezete, amely korának népszerű írója, a Sümegen gazdálkodó táblabíró, Kisfaludy Sándor személyes iratain, illetve műfajilag vegyes, gyakorlati politikai céllal, döntően megyei használatra készült írásain keresztül azt kísérli meg bemutatni, hogy 19. század első három évtizedében a zalai jómódú birtokos elitek miképpen érzékelték a kései rendi berendezkedés összefonódó politikai, társadalmi, gazdasági válságjelenségeit, milyen megoldásokat láttak ezek orvoslására és hogyan igyekeztek ezeket a gyakorlatba átültetni. E szövegek a helyi politikai praxis termékei, mivel azonban használati értékükön túl jelen van bennük az absztraktabb társadalmi-politikai reflexió igénye, sajátos megismerési eszközként is szolgálhatnak a kutató számára. Igen jellemző, hogy Kisfaludy egy családi osztálylevél-tervezetben vagy genealógiában éppúgy képes volt meglátni a korabeli nemesi társadalmat feszítő általánosabb problémákat, mint kolerabiztosként végzett hivatali tevékenysége során keletkezett irataiban, különféle véleményeiben, a nádornak készített emlékirataiban vagy éppen közgyűlési beszédeiben.

Bár a téma látszólag az ünnepelt szűkebb kutatási horizontján túl helyezkedik el, úgy vélem, mégis számos ponton érintkezik azzal. Egyrészt ez az írás – de tulajdonképpen a készülő kötet egésze is – általánosabban az „alkotmányos rendiség" működését, illetve a jómódú birtokos nemesség politikai szerepét és politikai gondolkodásának jellegzetességeit vizsgálja. Másrészt, s ez talán a lényegesebb, a saját

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző *A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II.* (K 143017) NKFI program társult kutatója.

eszközeivel igyekszik érvényesíteni azt, a Szijártó M. István által a politikai eszmetörténet-írással szemben megfogalmazott elvárást, hogy a kutatásnak *„nagyobb hangsúlyt kellene fordítania a politika tényleges működése során keletkezett szövegekre, illetve az eredmények kiértékelésénél az ilyen szövegekre épített következtetéseket nagyobb súllyal kell tekintetbe vennie"*. Szijártó szerint, bár mind a korabeli politikai röpiratok, irodalmi alkotások, elméleti traktátusok stb., mind a – nála elsősorban diétai – politikai gyakorlat során keletkezett szövegek „kortársi reprezentációk", azaz *„a történeti cselekvők saját értelmezése arról, amit tesznek"*, mégis *„óriási különbségek vannak közöttük abban a tekintetben, hogy milyen messze helyezkednek el a politikai döntésektől"*.[2] A különféle státusú szövegek helyének és használatának értékeléséről persze lehet vitatkozni, de kétségtelen, hogy, legalábbis a 18–19. század fordulójára vonatkozóan a Trencsényi Balázs elnevezésével élve „kontextualista-konceptualista" eszmetörténet-írás vagy Szűcs Zoltán Gábor szavaival a „politikai diskurzustörténet" az előbbiek (tehát a röpiratok, traktátusok stb.) javára rendre elhanyagolta az utóbbiakat (a politikai gyakorlat szöveges lenyomatait).

Kisfaludy Sándor persze sosem volt „politikus" abban az értelemben ahogyan ezt a megyei hivatalviselő nemességgel kapcsolatban hagyományosan értjük: rendszeres fizetéssel járó, választott vagy kinevezett tisztséget nem vállalt, ugyanakkor származásával, majd saját jogán íróként, költőként, József nádor egykori szárnysegédjeként megszerzett presztízse révén, a közgyűlések rendszeres résztvevőjeként vagy különféle *ad hoc* deputációk tagjaként kétségtelenül hatást gyakorolt a politikai döntésekre, a megyei adminisztráció működésére és a helyi-regionális nemzeti kulturális intézményépítésre is.[3] Az arra rendelt deputáció tagjaként a rendszeres bizottsági munkálatokhoz fűzött észrevételei épp ilyen, a politikai döntések közelében keletkezett gyakorlatias szövegek. Bár konkrét hatásuk aligha rekonstruálható, a megyei álláspont kidolgozása érdekében, hivatalos keretek között végzett tevékenység során keletkeztek, egyúttal a praktikus reformjavaslatokon túl általánosabb igénnyel is tematizálták, elvontabb formában értelmezték a korabeli politika alapvető problémáit.

Kisfaludy Sándor szerepe a rendszeres bizottsági munkálatok zalai véleményezésében

Az 1827:8. tc. intézkedése következtében az 1791:67. tc. alapján kidolgozott rendszeres bizottsági munkálatok felülvizsgálatára a nádor vezetése alatt létrehoztak egy albizottságokra oszló országos deputációt, melynek véleményét a következő, hosszabbra tervezett diétára kellett benyújtania. Zala vármegyében már az 1825-ös követutasítás

2 Szijártó 2021. 228–229.

3 Ehhez máig a legjobb összefoglaló: Degré 1974.

szorgalmazta a bizottsági munkálatok tárgyalását, különösen a büntetőjogi tárgyra való tekintettel.[4] Az 1830-as alaputasítás pedig az uralkodó újoncigénye kapcsán az inszurrekció ügyének rendezését az operátumok elkészültétől tette függővé.[5]

A szakirodalom a munkálatok megyei vitatásának jelentőségét elsősorban az országos reformellenzék kibontakozása felől ragadta meg. Általánosabban véve a munkálatok országos érdekű kérdések kapcsán vitára és határozott állásfoglalás kialakítására késztették a közéletileg aktív megyei eliteket.[6] A megyei vélemények politikai jelentőségét az is növelte, hogy bennük nem csupán egy-egy szűk körű országos bizottság vagy szakértő véleménye volt kifejtve, hanem azokat a széleskörű autonómiával rendelkező törvényhatóságok által felállított, számos tekintélyes, köztük adott területen szakértőnek számító tagot felsorakoztató deputációk dolgozták ki, végül a közgyűlések hagyták jóvá, adott esetben korrigálták.

1831. január 17-étől Zalaegerszegen, Deák Antal – Ferenc bátyja – első alispán elnökletével tartott közgyűlésen az idősebb Deák és Kerkapoly István követek diétai beszámolóját követően, az 1830:6. tc. kihirdetéséhez kapcsolódóan állították fel azt a bizottságot, amely a rendszeres munkálatok felülvizsgálatát és véleményezését kapta feladatul. A deputációnak megyei tisztségviselők és táblabírák lettek a tagjai, két katolikus egyházi személyen kívül mind jómódú birtokos nemesek, összesen 38 fő, az elnöki tisztet az idősebb Deák fivér töltötte be.[7] A közgyűlésen Kisfaludy Sándor is részt vett,[8] s tagja lett a rendszeres bizottsági munkálatokat véleményező grémiumnak is.[9]

A törvény szerint az operátumok véleményezésével eredetileg az 1831. október 2-ra összehívandó diétára kellett volna elkészülni. Eredetileg úgy zajlott volna az észrevételezés, hogy a reverzális ellenében kikölcsönzött köteteket, melyekből munkála-

4 Zala megye országgyűlési követeinek alaputasítása, Zalaegerszeg, 1825. augusztus 8. In: Követutasítások 2003. 14.

5 Zala megye országgyűlési követeinek alaputasítása, Zalaegerszeg, 1830. szeptember 8. In: Követutasítások 2003. 25–26. „[A]*mennyire ősi szabad alkotmányunk szerént a haza védelme a nemesi kart is közelebbrül illeti, a nemes felkelőseregnek lustrájára és hadi gyakorlásaira nézve a szükséges intézetek megtételét azon időre, melyben ez érdemben kiküldött országos kirendeltség a maga munkálkodását bemutatni fogja, fenttartja*".

6 Molnár 2021a. 141.

7 MNL ZML IV. 1.a 95. doboz, 1. sz., 1831. január 17., 16–17. A kirendeltség tagjai a jegyzőkönyv szerinti sorrendjükben: Deák Antal első alispán (elnök), Inkey Ferenc és János, zalabéri Horváth János cs. kir. kamarás, Horváth Ferenc, id. Hertelendy György, Ruszek József keszthelyi apát, Kisfaludy Sándor, Farkas Ferenc és János, Skublics Károly, Botka József, Horváth Imre és Antal, Hertelendy Károly, Nedeczky Ferenc, Tolnay Gábor, Csesznák József, hóttói Nagy Antal, Novák Gáspár, Forintos József, Csány László, Oszterhueber József és György, Plander Ferenc novai esperes és Deák Ferenc táblabírák, Séllyey Elek másodalispán, Skublics Alajos fő-, Tuboly Mihály első aljegyző, a hat járási főszolgabíró (Kerkapoly István, Nedeczky Lajos, Chinorányi Boldizsár, Csillagh Lajos, Bertalan Pál, Gabelits Ferenc), Kuthy Pál tiszti főügyész, Koppány Ferenc főadószedő, Csík Boldizsár számvevő.

8 MNL ZML IV. 1.a Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek, 1831. január 17., 1. sz. 2.

9 Molnár 2000. 255–279, 257–258, 264.

tonként két-két példány állt rendelkezésre a vármegye levéltárában, a bizottság tagjai elolvassák, majd a kiküldöttség ülésén véleményeiket előadják, és az ezek nyomán összeállított munkát mutatják be a közgyűlés előtt.[10] A megkettőzött példányszám arra szolgált, hogy „mivel egyszerre többnek is kellvén olvasni, hogy azon egy időben azt többen által vizsgálhassák", így az észrevételek időben elkészülhessenek.[11] A zalai rendek ekkor még úgy tudták, az ősszel esedékes diéta a kereskedelemügyi munkálattal fog kezdeni, ezért utasították a bizottságot, hogy ezt vegyék előre. Arra az esetre, ha az idő rövidsége miatt nem készülne el valamennyi tárgy kapcsán a megyei állásfoglalás, kilátásba helyezték, hogy a deputáció azokat a tárgyalásokkal párhuzamosan dolgozza ki. A bizottság amúgy is szoros nexusban lévő tagjai számára informálisan természetesen ezen kívül is lehetőség nyílt arra, hogy konzultáljanak egymással.

A bizottság megkezdte a munkát, 1831. június 20-án azonban a deputáció elnöki tisztét betöltő Deák Antal lemondott alispáni hivataláról, s több mint egy évre visszavonult a közgyűlések látogatásától is. Utódja az alispáni és elnöki székben zalabéri Horváth János lett. Az operátumokkal kapcsolatos észrevételek kidolgozását azonban a Zalába 1831 augusztusától betörő kolerajárvány miatti rendkívüli állapot okán el kellett halasztani.[12] A bizottság így csak 1831. december 12-én ülhetett ismét össze. A közgyűlési jegyzőkönyv tanúsága szerint az operátumok egy részének véleményezésével már 1832. januárjában elkészültek, más részét még vizsgálták és megszakításokkal egészen 1832 nyaráig dolgoztak.[13] A választmány végül, ahogyan az Hertelendy Károly 1832 tavaszán írt leveléből kiderül, tulajdonképpen a Deák Antal és Ferenc által előre kidolgozott szövegeket tárgyalta meg.[14] A deputáció javaslatainak döntő többségét az 1832 augusztusában tartott közgyűlés változtatások nélkül elfogadta, észrevételeit záradék formájában csatolta hozzájuk.[15] Ezt követően döntöttek a szöveg kinyomtatásáról. Számos más vármegye javaslatával összehasonlítva a zalai észrevételek az összes felmerülő tárggyal kapcsolatban részletekbe menő, sok esetben koncepcionális megfogalmazását adták a megyei álláspontnak.

A deputáció munkájának pontos menete, erőviszonyai, egyes tagjainak a végleges szövegek megalkotásában játszott szerepe, esetleges különvéleményeik a két Deák fivér hozzájárulásán túl nem rekonstruálhatóak. Minden jel szerint a zalai bizottság – ellentétben például a zemplénivel – nem oszlott munkálatonként további

10 MNL ZML IV. 1.a, 1. sz., 1831. január 17., 18–19.

11 Deák Antal az ötletet már a diéta alatt közölte Oszterhueber Józseffel, s az bekerült a második követjelentésbe is. Deák Antal Oszterhueber Józsefnek, Pozsony, 1830. október 1. In: Molnár 2021b. 382–383.

12 A kolerajárvány megyei kezeléséhez és ebben Kisfaludy szerepéhez: Nagy 2020.

13 Molnár 2021a. 143–145.

14 Hertelendy levelének részletét idézi: Molnár 2000. 261.

15 Molnár 2000. 263.

albizottságokra.[16] Ahogyan Kisfaludy Sándor esete is mutatja, egyes tagjai feltehetően nem mind a kilenc, hanem csupán néhány munkálatot véleményeztek. Ez ugyanakkor nem zárja ki, hogy a tagok az üléseken más tárgyakhoz is érdemben hozzászólhattak. A deputáció észrevételeinek közgyűlés elé terjesztett példánya egyedül az ifjabb Deák sajátkezű javításait tartalmazza, ami arra utal, hogy utolsóként ő fésülte át a szöveget. Mindezen túl csupán egyetlen bizottsági tag véleményét ismerjük, Kisfaludy Sándor észrevételeit.[17]

Molnár András, a forráshiányos állapot dacára, abból kiindulva, hogy az észrevételek többsége a Deák testvérek munkája lehetett, a fivérek korabeli politikai gondolkodásának jellegzetességei és filológiai megfontolások alapján megkísérelte azonosítani melyikük milyen mértékben vehetett részt az egyes munkálatok szövegezésében. Eszerint az összesen kilenc operátum közül a kereskedelmi (I.), bányászati (V.), az adóügyi (III.) és a banderiális-inszurrekcionális tárgyra (IX.) adott észrevételek döntő részben Antalhoz köthetők, az egyházügy (VI.), a köznevelés (VII.) és a közjog (VIII.) területén a két testvér közösen dolgozhatott, csakúgy, mint az utóbbi időben előkerült források tanúsága szerint, az úrbéri munkálaton (II.), míg a jogügyi munkálat (IV.) véleményezése túlnyomórészt Ferenc munkája.[18]

Kisfaludy Sándor a „tudományosodás' dolgáról" *(de re litteraria),* azaz a köznevelési munkálatról írott véleményének szövege régóta ismert. Négy fólióra rúgó autográf kéziratát elsőként Sümegi Kálmán adta ki 1876-ban, „*Kisfaludy Sándor mint paedagóg*" címmel, aki a költő unokaöccsétől, Kisfaludy Elektől jutott annak birtokába.[19] Ennek rövid bevezetője szerint a „*jegyzeteket csak ugy hevenyében, pongyolán vethette papirra a koszorus iró*", amiből kiderül, hogy Sümegi a szöveg elkészültének kontextusával nem volt tisztában. Érdekes azonban, ahogyan a kézirat jelentőségét Kisfaludy életművének és életrajzának keretei között értelmezte. Szerinte ugyanis e rövid politikai munka egészen modern elveket képvisel, így nemcsak a nyelv és nemzet iránt elkötelezett, „*szivben, lélekben magyar érzelmü hazafi*" nyilatkozik meg benne, de – szemben a költőt „*makacs konzervativnak*" mutató bevett képpel – a „*szabad és felvilágosult szellem*" is. Az első tudományos kiadás Angyal Dávidhoz köthető, aki a költő „minden munkáiban" más rövidebb prózai szövegekkel együtt, immár a Kisfa-

16 A zempléni esethez l. Barta 1966. 107–151.

17 Az 1791-ben kirendelt rendszeres bizottságok köznevelléssel kapcsolatos munkálatához részletesen l. Hoós 1994. Az 1825/27-es diéta közoktatási bizottságának munkájához l. Kornis 1927. II. 3–41.

18 Molnár 2021a. 146–156. Molnár szerint az úrbéri munkálatra adott észrevételek „*túlnyomórészt továbbra is Deák Ferencnek tulajdoníthatók* […]*, tartalmában azonban inkább általában Deák Antal mérsékeltebb, konzervatívabb (óvatosabb reformtaktikát követő) nézetei érvényesülhettek*". Valószínűleg a benyújtott szövegben nem kaphattak helyet azok, a fiatalabb Deákhoz köthető radikálisabb észrevételek, melyekkel az idősebb testvér nem értett egyet.

19 Sümegi 1876.

ludy Társaság Levéltárából közölte a véleményt.[20] Mivel a kiadása alapjául szolgáló kézirat az előbbivel azonos, a két edíció között csak apró, a szövegkiadó olvasatából fakadó ortográfiai különbségek vannak. A kéziratot, más rövidebb munkákkal egyetemben ma a Magyar Tudományos Akadémia kézirattára őrzi.[21] Sümegi kétségkívül találó interpretációján kívül Kisfaludy észrevételeivel sem az irodalomtörténet, sem a történetírás nem foglalkozott.

Az Akadémia kézirattárában található autográf mindezen felül több dolgot is elárul. Egyrészt kiderül belőle az, hogy a szöveg feltehetően egy olyan fogalmazvány, melyet szerzője egy lendülettel írt meg, viszonylag kevés javítással. Másrészt, s ez a fontosabb, hogy a köznevelési munkálatot illető észrevételeket követően a hetedik számozott oldalon Kisfaludy – a tinta alapján egy későbbi időpillanatban – nekikezdett az inszurrekcionális-banderiális munkára adott véleménye kifejtésének is *(Banderium Lustra és Insurrectió)*, amelyet azonban nem fejezett be. Ezt a részt a kéziratban később maga a szerző vagy valaki más piros irónnal keresztben áthúzta. A töredéket – ismeretlen okból – sem Sümegi, sem Angyal nem adta ki, de még csak említést sem tettek róla.

Arról, hogy Kisfaludy összességében mely tárgyak véleményezésében vehetett részt, csupán egyetlen utalásából értesülhetünk. Az Akadémia elnökének, gróf Teleki Józsefnek szánt, 1831 őszére keltezett levélfogalmazványában saját tudományos tevékenységét összefoglalva részletesen beszámolt a megye szolgálatában végzett munkájáról is, mely szerint: „*A' Dietale Operátumokból N. Zala Vármegyének, mint Tagja az e' végre kinevezett nagy Deputatiónak, ki dolgoztam az észrevételeket, és minden hazafi által igen is szükségesnek itéltt különböző véleményeket a' Literariában, a' Publico Politicumban, és az Insurrectionáléban.*"[22] Abból, hogy épp ezt a három területet szignálták Kisfaludyra, nemcsak az derül ki, hogy a bizottságon belül – legalábbis az eredeti szándék szerint – munkamegosztást irányoztak elő, hanem az is, hogy a deputátusok minden bizonnyal képzettségüknek és tudásuknak megfelelő területeket kaptak. Kisfaludy a pozsonyi királyi jogakadémiának az első jogi évfolyamát ugyan abszolválta, de érdemi jogi gyakorlata nem volt. Sem fizetéssel járó, sem tiszteletbeli megyei hivatalt nem vállalt, táblabíróként azonban esetileg részt vett a megyei igazgatásban és jogszolgáltatásban. Ugyanakkor, egykori inszurgens őrnagyként és a nádor szárnysegédeként kétségtelenül szakértője volt az inszurrekció ügyének, csakúgy mint ismert és népszerű íróként, a nemzeti kultúra tevékeny helyi szervezőjeként, 1830. november 17-től a Magyar Tudós Társaság rendes tagjaként a köznevelés és a tudományok területének. Az ország közjogi intézményrendszerének reformjára irányuló közpolitikai munkálatot

20 Kisfaludy 1892.

21 MTA KIK Kt. K 379/33. Észrevételeim a' Diétále Operátumokra. In Re Literaria.

22 Kisfaludy Sándor gr. Teleki Józsefnek, 1831. ősz In: KSMM 1892. 690.

illetően pedig bizonyos fokig minden közéletileg aktív birtokos nemes érintettnek és tájékozottnak érezhette magát.[23] Az operátumok majdani diétai tárgyalásának sorrendjét illetően, mely taktikai és fontossági szempontokat egyaránt ötvözött, az inszurrekcionális és a köznevelési munkálatot az udvari és a rendi álláspont is leghátulra helyezte, de a közpolitikai munkálat is csak valahol a kiemelt fontosságú úrbéri, jogi és adóügyi után szerepelt.[24]

A fenti levelet Kisfaludy még a koleravész alatt írta, tehát eszerint már az 1831. decemberében megkezdődő érdemi megyei bizottsági munkát megelőzően készen kellett legyen észrevételeivel. A fennmaradt kézirat azonban nem ezt mutatja, ráadásul egy másik, ugyanazon év novemberében, Farkas Gáborhoz írott leveléből kiderül, hogy a saját gazdaságát is súlyosan érintő járvány miatt nem haladt az elvárt ütemben a munkával: mind *„a' Tudós Társaság, mind a' Vármegye némelly rám bízott munkáját most sürgeti, midőn illy környyűlállásaimban tiz annyi időmbe kerül minden, és mégis roszszabbul megy"*.[25] Könnyen lehet tehát, hogy Teleki felé, azért hogy akadémiai beszámolási kötelezettségének eleget tegyen, Kisfaludy némileg túlozva igyekezett kidomborítani egy aktuális, országos érdekű ügyben játszott szerepét. 1833-ban, szintén akadémiai tagságából fakadó beszámolási kötelezettségét teljesítve, a Tudós Társaság titkárának, Döbrentei Gábornak már nem említette saját szerepét a végleges szövegváltozatok elkészültében. A *„nem rég"* megjelent *Észrevételek*kel kapcsolatban csupán arról érdeklődött, hogy az első komolyabb egerszegi illetőségű nyomtatványok egyikeként,[26] igényt tart-e arra az Akadémia könyvtára.[27]

A fentiek alapján tehát nem valószínű, hogy Kisfaludy írásban mindhárom tárgy kapcsán kifejtette volna a véleményét, ami azonban korántsem zárja ki, hogy a bizottsági viták során szóban valóban előadta észrevételeit. A fennmaradt iratokra alapozva részletesen vizsgálat alá vetni csak a köznevelésre tett észrevételeket, illetve a banderiális-inszurrekcionális munkálat töredékét tudjuk. Jelenleg nem állíthatunk többet, minthogy Kisfaludy az országos deputációnak a köznevelés reformjáról készült munkálatra tett zalai észrevételek végső formájához – véleményének feltehetően a bizottság előtti felolvasásán, illetve egyéb megjegyzésein keresztül – bizonyos mértékben maga is érdemben hozzájárulhatott. A közpolitikai kérdések rendezésé-

23 A közpolitikai *(in publico-politicis)* deputáció munkájához l. Pajkossy 1978.

24 A kormányzati álláspont kialakulásához l. Völgyesi 2002. 20–25. Az 1832-es diéta királyi propozícióinak végleges sorrendje a következő lett: urbariale, juridicum, contributionale-commissariaticum, publico-politicum, commerciale, montanisticum, ecclesiasticum, litteraria, banderiale.

25 Kisfaludy Sándor Farkas Gáborhoz, Sümeg, 1831. november 13. In: KSHM 1931. 475.

26 A szombathelyi Perger Ferenc keszthelyi fióknyomdája, jelentős megrendelője, gróf Festetics György halálát követően költözött át Zalaegerszegre, miután Perger viszonya megromlott a megyével, 1830-ban a veszprémi Szammer Alajost bízták meg a hivatalos kiadványok elkészítésével. Az *Észrevételek* már itt készültek. Vö. Gyimesi 1990. A nyomtatvány: Észrevételek 1832.

27 Kisfaludy Sándor Döbrentei Gábornak, [Sümeg?], 1833. április 20. In: KSMM 1892. 14. Ezek a sorok ismeretlen okból át vannak húzva a kéziraton.

vel kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre a húszas évek végéről – harmincas évek elejéről olyan autográf forrás, amely alapján Kisfaludy ekkori álláspontját rekonstruálni tudnánk. A tárgyban megfogalmazott zalai vélemény alapvetően szikár jogi szöveg, mely általánosabb, elvi jellegű argumentációt csak elvétve tartalmaz. Kisfaludy álláspontjára ez esetben sem a koncepciót, sem a részletkérdéseket illetően nem tudunk következtetni. Feltehetjük ugyanakkor, hogy a cenzúra ügyében, gróf Dessewffy József különvéleménye nyomán a sajtó szabadsága – ennek híján legalább a könyvvizsgálatban tapasztalható visszaélések enyhítése – mellett a közjóra, a nemzeti lélek és művelődés kifejlődésére hivatkozó zalai érvelés mint programszerűen hazafias célú és nemzeti tárgyú irodalmat művelő íróhoz, hozzá is közel állhatott.[28]

Az 1830-as forradalmi hullám és a kései rendiség válságának percepciója: Deák Antal levele Kisfaludy Sándorhoz

A munkálatok megyei véleményezése kapcsán röviden ki kell térnünk arra a válságtapasztalatra, melyet az 1830-as európai forradalmi hullám jelentett a Habsburg monarchia számára.[29] Ez nemcsak a kormányzatot késztette preventív lépésekre – többek között hozzájárulva a diéta összehívásához is[30] – de, ahogyan Deák Antal Kisfaludy Sándorhoz írott leveléből kiderül, jelentékeny hatást gyakorolt az óvatos reformokra törekvő megyei nemesi elitek politikai nézeteire is. Kisfaludy levele és válaszlevele sajnos nem maradt fenn, de minden bizonnyal Deák olyan dolgokról ejtett szót, amelyek ebben az időben mindkettejüket élénken foglalkoztatták. Deák Antal és Kisfaludy a köztük lévő közel húsz év korkülönbség dacára közeli, baráti és munkakapcsolatban álltak egymással, továbbá összekötötte őket az 1809-es felkelés és a háború tapasztalata is. 1830-ban a pozsonyi diétáról Zala megye első követeként írt levelében Deák részletesen beszámolt a nyelvkérdésben elért eredményekről, a szeptember 28-án megkoronázott V. Ferdinánd személyiségéről, a koronázási ajándékról és annak az uralkodó által közcélokra ajánlásáról, illetve mindezzel összefüggésben saját nézeteiről a *„nyolcz századokat már kiélt”* alkotmány reformjával kapcsolatban.[31] Arra is felhívta Kisfaludy figyelmét, hogy az utóbbi kérdésre vonatkozó nézeteit csak bizalmasan közölte vele, ezért *„tartsa azokat csak tulajdon maga elméjébe titkon, ’s ne is fedezze vagy közölje senkivel, ne hogy a könnyen akadható agyarkodó szív balra magyarázván szavaimat onnan is maszlagot szedjen elle-*

28 Reformjavaslatok 2000. 230–231.
29 Ehhez átfogóan: Church 2022.
30 Ballagi 1897. 202–206.
31 Deák Antal Kisfaludy Sándornak, Pozsony, 1830. okt. 14-én In: KSHM 1931. 558–561.

nem, a hová', ha rózsákat nem is, de friss gyenge bimbókkal fakadó gallyakat tűztem".[32] Deák óvatossága érthető, magas tisztséget betöltő gyakorló politikusként nyilván jobban kellett ügyelnie a reputációjára, így arra is, hogy politikailag érzékeny témák kapcsán miképpen nyilatkozik.

Az 1830-as diéta és a rendszeres bizottsági munkálatok véleményezésének szélesebb nemzetközi kontextusát tekintve arról, a Clive H. Church szerint ötven hónapos forradalmi periódusról beszélhetünk, amely 1829 végétől 1831–32 teléig tartott, amely Európa számos országát érintette, melyben hasonló, célokért folyt a küzdelem, de igen különféle módokon: *„a politikai változás egészében a válság eredménye volt, de nem mindig klasszikus forradalmi erőszak révén valósult meg"*.[33] Csak az 1830-as évet tekintve többek között Franciaországban,[34] az Egyesült Németalföldi Királyságban,[35] a Lengyel Királyságban, más néven „Kongresszusi Lengyelországban", Németországban és az itáliai államokban is forradalmak, felkelések törtek ki a Napóleon bukását követő restauráció nemzetközi rendjét megtestesítő tradicionalista uralkodókkal és kormányzatokkal szemben.

Az 1830-as forradalmi hullám nemcsak az érintett országokban, de egész Európában jelentős hatást gyakorolt. A francia júliusi forradalom valódi európai médiaesemény volt, melyről a magyarországi lapok is tudósítottak.[36] A magyar nemesi elitek körében az egyes európai forradalmak, felkelések, politikai mozgalmak megítélése korántsem volt egységes. Amíg a francia júliusi forradalom – ahogyan azt Deák levele is mutatja – a kormányzati értelmezéssel egybevágóan inkább a felfordulástól és a tömeges politikai erőszaktól való félelmet erősítette a nemességben, addig az 1830 novemberében a Lengyel Királyságban az orosz uralommal szemben kitört fegyveres felkelés – jelentős részben épp nemesi jellege miatt – a megyéket uraló jómódú birtokos elitek körében egységes, a törvényhatóságok közötti levelezés révén összehangolt politikai akciót váltott ki, amely az uralkodóhoz intézett megyei feliratokban öltött testet.[37] Kisfaludy például a lengyelek mellett mondott közgyűlési beszédében alapvetően az 1815-ös – I. Sándor cár által oktrojált, ugyanakkor számos tekintetben igen modernnek, kora egyik legliberálisabbjának tekinthető – alkotmányban foglaltak érvényesítéséért folytatott küzdelemként tekintett

32 Deák Antal Kisfaludy Sándornak, Pozsony, 1830. aug. 14-én In: KSHM 1931. 561.

33 Church 2022. 1–8.

34 Ehhez részletesen: Pinkney 1972.

35 1815-től 1839-ig létező államalakulat, mely a korábbi Holland Köztársaság, Osztrák Németalföld és a Lüttich/Liège-i Hercegpüspökség területeit foglalta magában, perszonálunióban a Luxemburgi Hercegséggel.

36 Vö. Schmidt-Funke 2011. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* például már nem sokkal a történtek után részletesen tudósított a franciaországi eseményekről. Hazai és Külföldi Tudósítások, 1830. augusztus 11. 91–96.

37 Kovács 1959. 85–101.

a felkelésre.[38] Összességében a lengyel eset sem csupán önmagában volt fontos a megyék számára, de lehetőséget biztosított arra is, hogy annak kapcsán nyilvánosan megfogalmazzák saját belpolitikai céljaikat, a kormányzathoz való viszonyukat, illetve általában hangot adjanak az alkotmányosságról és önkényes hatalomgyakorlásról alkotott nézeteiknek.[39]

Levelében Deák Antal aggodalmai minden bizonnyal elsősorban az 1830. július 26–29. között lezajlott júliusi francia, illetve az augusztus 25-én kitört belga forradalom közvetett tapasztalataiból táplálkozhattak. A júliusi forradalom során X. Károly királlyal szemben Párizsban tömeges tiltakozások, majd utcai harcok robbantak ki. Az uralkodó napokon belül lemondott trónjáról, majd az 1830 augusztusában elfogadott karta eredményeképp liberális alkotmányos monarchia jött létre. A belga forradalom brüsszeli zavargásokkal kezdődött, de hamarosan felerősödtek a szecesszionista törekvések, majd kikiáltották a függetlenséget, melyet 1830 decemberében a londoni konferencián az európai nagyhatalmak is elismertek. 1831-ben új belga alkotmány fogadtak el, mely a hatalmi ágakat elválasztó, erős, központosított parlamentáris monarchiát hozott létre. Deák a franciaországi helyzet kormányzati kezelésével kapcsolatban már 1830. szeptember 9-én arról tájékoztatta Oszterhueber Józsefet, hogy a nádor több megyei követnek kinyilatkoztatta, hogy az uralkodó nem avatkozik a franciaországi belpolitikába, mert *„népének vérét feláldozni éppen nem célja”*.[40]

Ugyanakkor Deákot mindez nem önmagában, hanem magyar szempontból és az általános politikai tendenciákra nézve érdekelte: az egyedi eseteket meg sem nevezve az európai forradalmak közös dinamikáját és jellegét absztraktabb szinten igyekezett megragadni. Az óvatos reformpolitika Deák-féle koncepciója egy általános európai válság percepciójából, illetve a nem csak az 1815-öt követő restauráció nemzetközi rendje felett őrködő tradicionalista uralkodók hatalmát, de egyúttal a hagyományos elitek helyzetét – mint a magyar nemesség – is veszélyeztető, a szabadság kiterjesztése, kivívása érdekében szerveződő forradalmi jellegű politikai tendenciákból indult ki. Ezek lényegét abban ragadta meg, hogy *„az egész világ Aristocratiájának ellenségei fel keltek, szabadságot óhajt minden szív, melly magában természeti jussainál fogva elegendő erőt érez jármából ki törhetni”*. *„Aristocratia”* alatt itt természetesen nem a főrendeket, hanem olyan politikai-társadalmi berendezkedést kell érteni, amelyben az alkotmány és a szabadság a hagyományos elitekre, azaz leginkább a tág értelemben vett nemességre korlátozódik.

A friss külföldi hírek és hazai tapasztalatok nyomán Deák arra figyelmeztette Kisfaludyt, hogy Magyarország esetében mindenekelőtt az alkotmány *„aggott élete*

38 Nagy 2021.

39 Vö. Gerő 1993.

40 Deák Antal Oszterhueber Józsefnek, Pozsony, 1830. szeptember 9. Molnár 2021b. 370.

által némely részében el mohosúlt helyheztetése" adhat okot az európaihoz hasonló tömeges politikai erőszakhullám kitörésére. Itt egy olyan krízishelyzet eshetőségére utalt, amely egy meglévő társadalmi feszültségekből táplálkozó, de alapvetően már politikai célok érdekében folytatott felkelés vagy forradalom vízióját vetítette előre. Deák kendőzetlen őszinteséggel fogalmazott: szerinte az országban több millió ember „*a Constitutio hasznát csak híréről ismeri, de nem érzi*", mihelyt pedig „*az Arisocratia alatt nyögő emberiség*" felismeri, hogy a természetjogból következő polgári szabadság őt is megilleti, törekvése különösen ínséges időkben könnyen átlépheti a törvényes korlátokat és „*féktelenségbe*" torkollhat. Egy ilyesfajta alulról induló, a gazdasági válságjelenségek által felerősített potenciális felkeléssel vagy forradalommal szemben, melynek társadalmi tömegbázisát minden bizonnyal a földesúri hatalom alatt élő parasztságban látta, Deák preventív intézkedéseket javasolt. Elérkezettnek tartotta az időt, hogy a nemesi politikai osztály maga kezdje el az alkotmány „*mohos részeit okossan tisztogatni*", megelőzve ezzel, hogy az „*igazíttási just*" a rendi nemzeten kívül álló tömegek ragadják magukhoz. Ez utóbbi ugyanis szerinte a nemesség uralmának végéhez és az alkotmány bukásához vezethetett volna. Deák előtt célként a nemesség, s azon belül is a jómódú birtokos nemesi elitek uralmi helyzetének – tehát tulajdonképpen az „arisztokratikus" berendezkedésnek – a fenntartása lebegett, ehhez mérten, tradicionalista attitűdjéből fakadóan az idő tanítómesteri szerepében bízva látott szükségesnek bizonyos változtatásokat. Csak annyiban kívánta azonban megreformálni a létező jogintézményeket, amennyiben a változtatások nem sértenék a továbbra is rendi értelemben felfogott haza, nemzet és alkotmány „*gyökeres jussait*" és veszélyeztetnék a nemesség boldogulását.

Deák Antal politikai elképzeléseit Kisfaludy korabeli felfogásával összevetve az utóbbinál valamivel radikálisabb, de továbbra is óvatos átalakítások iránti igény jellemezte. Kisfaludy egyéb, az 1820-as, '30-as években különféle ügyek kapcsán keletkezett politikai szövegeiből (a jobbágytelken ülő nemesség összeírása, dunántúli tűzvészek és önbíráskodások, kolerajárvány stb.) is kiderül, hogy jelentős részben a *bene possessionati* sajátos helyzetéből fakadó, arisztokratikus szemléletű félelmei lényegében azonosak voltak azokkal, melyek az idősebb Deákot, s minden bizonnyal a zalai politikai osztály többségét is foglalkoztatták. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei véleményezése pedig épp a Deák Antal által proponált óvatos reformmunkának az első lépéseit tette meg, sőt Ferenc testvére hozzájárulásainak köszönhetően a nemesi liberalizmus irányában túl is mutatott azon.

Az idősebb Deák fivér idézett leveléből, elsősorban a kortárs külföldi forradalmi események érzékelése nyomán, kirajzolódik a kései rendi berendezkedés általános társadalmi-politikai válságának tapasztalta, melyet az 1831-es magyarországi kolerajárvány következményei tovább mélyíthettek. Barta István a zempléni bizottsági és albizottsági munka kapcsán hangsúlyozta, hogy az ottani véleményezési folyamatot nemcsak megakasztotta a járvány, a nyomában járó parasztfelkelés, majd a statári-

um, de jelentős hatást gyakorolt mind a kormányzat híveire, mind a tradicionalista, illetve liberális reformer nemesi politikai elitcsoportok álláspontjára, s ily módon az operátumokra tett észrevételekre is. Zalát elkerülte ugyan a koleralázadás, de az Északkelet-Magyarországról érkező hírek, rémhírek és helyben, a védekezés során tapasztalt társadalmi feszültségek befolyással bírtak a megyei politikai elit hozzáállására is. Ennek egyik eredménye, hogy a közgyűlés 1831. szeptemberi, a patriarchális jobbágyvédelem nyelvén megszólaló végzésével a birtokos nemesség magára vállalta a kolerával kapcsolatos költségek fedezését.[41] Hogy a járvány társadalmi és politikai hatásaira adott reflexiók mennyiben épültek be a jogügyi, a közpolitikai és az úrbéri munkálatokról alkotott véleményekbe, egyéb források híján nem állapítható meg. Tény azonban, hogy Deák Ferenc egyik levelében a munkálatok véleményezésével kapcsolatban utalt a megye politikai szélsőségeinek – általa egyaránt károsnak tartott – reakcióira, a minden változtatást ellenző tradicionalistákéra és azokéra, akik a lázadó zempléni parasztoktól annyira megrémültek, *„hogy most mindent elvállalnának, és többet is, mint erejök elbír"*.[42]

A banderiális-inszurrekcionális munkálat

Molnár András szerint a *„minden reformszellemet* [...] *nélkülöző"* banderiális és inszurrekcionális munkálattal kapcsolatos megjegyzések nagy valószínűséggel az egykori 1809-es inszurgens lovas főhadnagynak, Deák Antalnak tulajdoníthatók.[43] Források híján nem megállapítható, hogy a bizottság más hadviselt tagjai (mint a napóleoni háborúk második felét végigharcoló császári-királyi huszártiszt, Csány László, illetve az egykori megyei inszurgens tisztek, Hertelendy Károly, zalabéri Horváth János, Séllyey Elek, vagy éppen a háború alatt és után őrnagyi rendfokozatban a nádor egyik szárnysegédeként szolgáló Kisfaludy) milyen mértékben vettek részt a munkában. Az egyes ügyek politikai súlyára tekintettel a törvényhatóságok többsége a bandériumokkal csak érintőlegesen foglalkozott, az inszurrekcióval azonban részleteiben is.[44]

A bandériumok ügye a napóleoni háborúk idején vita tárgyát képezte. A kérdés az inszurrekció, a portális vagy telekkatonaság, a bandériumok, illetve a hadisegély *(subsidium)* intézményeihez kapcsolódva nem pusztán hadügyi, hanem mind rendi, mind udvari szempontból alapvető politikai jelentőséggel bírt. A rendek szerint az inszurrekció és a bandériumok, ahogy az országot illető hadügyek általában

41 Molnár 2000. 260.
42 Idézi: Molnár 2000. 260–261.
43 Molnár 2000. 264.
44 Völgyesi 2002. 184.

országgyűlési tárgynak számítottak.[45] A nemesség honvédelmi kötelességeit illetően arról volt szó, hogy pontosan mivel tartozik a nemes az előjogaiért, mindenekelőtt – a gyakorlatban sem nem teljeskörű, sem nem általános – adómentességéért cserébe.[46] Ez pedig a kortársak – köztük Kisfaludy Sándor – szerint is a korabeli alkotmányos berendezkedés alapjait érintette. Röviden összefoglalva, hogy mi körül forgott a politikai vita, általánosságban elmondható, hogy míg a rendeknek a hagyományos honvédelmi terhek szűkítése – egyúttal a nemesség részére kisajátított személyes felkeléshez mint „véradóhoz" való makacs ragaszkodás –, addig az udvarnak ezek tágítása, illetve végső soron pénzen való megváltása állt érdekében. Az aulikus jogtörténész szerzők (Keresztury József, Michael Piringer) kidolgozták ennek jogalapját is: a magyar törvénytár alapján bizonyos régi kötelességek nem teljesítésére hivatkozva igyekeztek rést ütni a nemesi előjogokon és adómentességen.[47]

Szijártó István amellett érvel, hogy a gyakorlatban a felkelés, a telekkatonaság és a bandériumok tulajdonképpen szerves egészet alkottak: a harcképes nemesség hadba vonult, a birtokosok telekkatonát állítottak, a nagyobb kontingenseket pedig kiállítóik saját zászlóik alatt vezethették hadba. A bandériumok így csak a portális katonák kiállításának formáját jelentették, tehát a vita eredetileg valójában a felkelés és a telekkatonaság viszonyára vonatkozott. Szijártó szerint a telekkatonaság nem tűnt el, mert még az 1740-es évek inszurrekciói során is állítottak ki ily módon katonákat, de az intézmény az idők során az inszurrekció részévé vált, végül belé olvadt.[48] A 19. század elején, a francia háborúk diétáin azonban már más volt a helyzet. Poór János szerint ekkoriban a rendek többsége úgy tartotta, hogy a hagyományos magyar hadszervezet három eleméből a portális katonaság megszűnt,[49] a bandériumokról pedig már nem tudták megállapítani, hogy pontosan kik tartoznak velük, így voltaképpen csak a személyes inszurrekció maradt a nemesség alkotmányos kötelessége, minden mást fogalmilag önkéntes ajánlatnak, *subsidium*nak minősítettek.[50]

A 18–19. század fordulóján az inszurrekció kötelességét alapvetően sem a rendek, sem az udvar nem vitatta, sőt a napóleoni háborúk fenyegetettségének árnyékában, az intézmény elavultságának tudatában mindkét részről folyamatos igény volt re-

45 Poór 2003. 165–167.

46 Ahogyan arra Szijártó István felhívta a figyelmet, *„a nemesség általános adómentességéről beszélni* […] *még a 18. században sem jogos"*, ugyanakkor *„a birtokos nemesség képes volt a 18. század elején visszaszerezni magának a (ha nem is teljes) adómentességet"*, a *„rendszeres állami adó alól a 18. század folyamán érintetlen maradt"*, ami a magyar rendek kivételesen erős pozícióját mutatja. Szijártó 2006. 160–161.

47 Szijártó 2010. 475. Vö. Poór 2003. 164.

48 Szijártó 2010. 475–477.

49 Poór 2003. 97–98.

50 Poór 2003. 192–194.

formjára. Az ügyben számos tervezet is született, melyek közül a legismertebbek József nádor 1808-ban, I. Ferenc megbízásából, az osztrák birodalomfélben a Landwehr bevezetésével párhuzamosan az uralkodó számára, illetve ennek alapján a rendek diétai meggyőzésére elkészített munkái.[51] Más kérdés, hogy a reformok ügyéről a két fél másképpen gondolkodott, s épp a politikai szembenállás sajátosságaiból kifolyólag csak eseti, nem egyszer parázs viták nyomán elért kompromisszumos rendezésről lehetett szó. Így történt ez 1808-ban is, amikor József nádor tekintélyének, prudenciájának és a rendek fogadókészségének köszönhetően a vonatkozó törvények a szokásos fenntartásokkal, azaz *„csupán ez egy izben és az ebből jövőre vonható minden következtetés nélkül"* hadügyi szempontból nézve a kor legmodernebb inszurrekciójának alapjait teremtették meg.

A korabeli rendi álláspont szerint a telekkatonaságot az 1715:8. tc. tulajdonképpen megszüntette, azáltal, hogy nem szólt róla, amikor az állandó hadsereg *(stabilis militia)* tartásáról és arra szolgáló adóról rendelkezett. Ugyanakkor, a jogtörténeti eszközökkel dolgozó aulikus politikai irodalom továbbra is napirenden tartotta a kérdést, azt hangsúlyozva, hogy élő teherről van szó, melyet a nemesség nem teljesít. A bandériumokat viszont az idézett törvény a személyes felkelés mellett explicite is említi. A diétákon elismerték ugyan, hogy az ország bandériumok állításával tartozik, ám amikor felmerült a kérdés, akkor senki sem tudta megmondani, hogy ez pontosan kiket és milyen formában terhel.[52] A többi operátummal ellentétben 1790–91-ben e kérdés vizsgálatára nem küldtek ki külön bizottságot, ám az ügy rendezését a napóleoni háborúk idején többször is megkísérelték: már 1807-ben is foglalkoztak a kérdéssel, majd az 1808:4. tc. értelmében Ürményi József elnökletével országos bizottságot rendeltek ki, hogy *„a törvénykönyvből, közokiratokból és hiteles történelmi emlékekből"* kiderítse, hogy kik, milyen arányban és módon kötelezettek bandériumok tartására, illetve, hogy ezzel kapcsolatban milyen elbírálás alá essenek azok, akik tizedet húznak.

Az 1827:15. tc. a rendszeres bizottsági munkálatok vizsgáltára kirendelt országos bizottságnak feladatul szabta, hogy a korábbi javaslatok felhasználásával tegyen jelentést, hogy *„a nemesek személyes fölkelését s a szükséges segédeszközökkel fölszerelt és ellátott illető banderiumokat miként lehetne szükség esetére a törvények értelmében készenlétben tartani"*. Az országos bizottság által kirendelt, báró Orczy László által elnökölt albizottság a vonatkozó törvények, közokiratok és hiteles történeti források alapján véleményezte a bandériumok (közte a magán-, illetve a horvát-szlavón bandériumok), az egyházi tized és a bandériumtartás összefüggése, végül az inszurrekció ügyét. Értelemszerűen a vélemény a bevett rendi álláspont nyomán a bandériumokat és a telekkatonaságot nem tekintette azonosnak egymással. Arra a következte-

51 Poór 2003. 167–172.

52 Poór 2003. 178–183.

tésre jutott, hogy nincs nyoma annak, hogy békeidőben bárki is bandériumot tartott volna. Összességében a magyar esetben az intézmény felélesztését a tervezet szükségtelennnek ítélte, azonban a kapcsolt országokban életben kívánta tartani azt. Ezzel lényegében szentesítette a francia háborúk gyakorlatát, hiszen a hagyományos rendi hadszervezetből – bármiképpen is fogjuk fel három alkotóelemének viszonyát – tulajdonképpen csak a felkelést tartotta meg a nemesség terheként. Ez utóbbi a vélemény szerint továbbra is szükséges intézmény, ezért meg kell őrizni. Egyúttal azonban fogyatékosságait is elismerték, melyek orvoslására Pesten fegyvertár felállítását, a nemesség rendszeres szemléjét és fegyvergyakorlatait, a szükséges katonai alapok megszerzése érdekében a nemes ifjak kétéves, a reguláris hadsereg magyar ezredeiben töltött szolgálatát, továbbá háborús veszélyhelyzet esetére a személyes inszurrekció mellett egy új típusú, a nádor – illetve a horvát bán – alá rendelt és a diéta által rendezett katonaság felállítását javasolta.[53] Ez a tervezet végül idő híján nem kerül az országos bizottság elé, de kinyomtatták és szétküldték a megyéknek véleményezésre.

A megyék a magyarországi bandériumokkal kapcsolatban egyetértettek az országos albizottság véleményével. A zalai észrevételek arra a konklúzióra jutottak, hogy *„most a banderiumokra semmi különös szükség"* nincsen. Ezeket szerintük azokban az időkben és kizárólag háború alkalmával használták, amikor erre a célra még nem volt *„megállapítva"* az állandó hadsereg és az ennek fenntartására rendelt adó. Szükség esetén e rendkívüli védelmi intézményt kiváltja az inszurrekció – melyhez a birtokosok személyükkel és vagyonukhoz mérten is hozzájárulnak –, illetve a hadisegély. Amúgy sem lenne igazságos, hogy ezen felül egyeseket még bandériumtartás is terheljen. Ráadásul az intézmény a közjóra és a kisebb birtokosokra is veszélyt jelentene, ugyanis a bandériumtartó nagyobb urak számára lehetőséget adna a hatalmaskodásra.

A felkelést illetően a megyéknek ezzel szemben számos észrevételük volt, de annyiban mind megegyeztek, hogy így vagy úgy, de az inszurrekció fenntartása továbbra is szükséges. Ezen túl mindenekelőtt két kérdést tartottak szem előtt, egyrészt, hogy miképpen lehet az intézmény anyagi bázisát biztosítani, másrészt pedig, hogy hogyan emelhető a felkelésre kötelezettek harcértéke.[54] A zalaiak is ragaszkodtak az inszurrekcióhoz, leszögezve a nemesség privilegizált státusának és historizált kollektív identitásának alaptételét, hogy az abban való szolgálat révén a haza védelme *„a magyar nemességnek legfőbb, s majd csak nem egyedül való törvényes kötelessége"*, amely az *„ősi szabad alkotmány"* alapja. A tervezet egészét, technikai megoldásait e helyütt szükségtelen ismertetni, fontos viszont bemutatni szellemiségét és a benne megjelenő politikai felfogást.

53 Relatio 1831. 57–72.

54 Völgyesi 2002. 186–187.

A szöveg egyfelől az *„ősi törvények”*, illetve az *„alkotmányos systema”*, mindenekelőtt a nemesség sérthetetlennek tekintett szabadságai, másfelől a kor támasztotta kihívások tekintetében retorikusan mérlegelte a felkelés hagyományos, kizárólag speciális háborús esetekre szóló mozgósítása, illetve a fegyvergyakorlatokon keresztül történő, bizonyos fokú állandósítása melletti érveket. Világossá tette azt az alapvető ellentmondást, amely e törvényi kötelesség és a kereteit meghatározó régi törvények, illetve a megváltozott korban az ennek teljesítéséhez szükséges, a korszerű hadviselés diktálta követelmények között feszült. A javaslat a törvényességre hivatkozva leszögezte, hogy az inszurrekció semmiképpen sem öltheti állandó katonaság formáját, ahogyan a finanszírozása sem hasonlíthat valamiféle adóra. Ezt a hagyomány talaján álló, de óvatos reformelképzelésekre nyitott felfogást jól szemlélteti a szöveg törvényekről vallott felfogása: elvárja ugyan a sarkalatos törvények tiszteletben tartását, de azt is elismeri, hogy szükséges a régi jogot a megváltozott körülményekhez igazítani és új törvényeket is lehet alkotni. Itt azonban úgy tűnik, többről, illetve másról van szó, mint az inszurrekció reformjáról.

Maguk a konkrét megoldások lényegében a hagyományos rendi ellenzékiség politikai céljaiból és meggyőződéseiből következnek. Kínosan ügyelnek arra, hogy az állandóság és az adózás látszatát, s így a nemesség előjogainak sérelmét elkerüljék, ugyanakkor korlátozottan, de igyekeznek eleget tenni a kor hadművészetéből fakadó követelményeknek is. A tervezet törekvései a hadügyi kritériumok felől nézve fából vaskarikának tűnnek. Ilyen az, amikor az „állandóság” kijátszására azt javasolják, hogy 18 és 30 év közötti életkorú nemeseket írják össze, de csak évi négy hét fegyvergyakorlatot irányoznak elő számukra. Vagy hasonlóképpen, amikor az inszurrekcióban való szolgálat érdekében az egyes megyék közötti, illetve a nemességen belüli hatalmas vagyoni különbségeket kiegyensúlyozó ún. *concurrentionalis* kasszák kapcsán úgy igyekeznek a hozzájárulások „adójellegét” tompítani, hogy azokat nem évente, rendszeresen javasolják megfizetni, hanem ehelyett az elején nagyobb összegek befizetésével olyan tőkét képeznének, amely önfenntartóvá tenné az intézményt.

A zalai észrevételek, összhangban a rendi fősodorral hangsúlyozták, hogy a felkelés elrendelése, a fegyvergyakorlás módjának szabályozása, a változtatások, a főkormányzat és minden egyéb *„egyenesen az országgyűléstől függjenek, és soha semmi szín alatt attól el ne vonattassanak”* és csak akkor, amennyiben erre nem nyílna mód, intézzék az ügyet a nádor mint főkapitány, illetve a vármegyék. Bár a köznevelési munkálatban is tetten érhető a szándék, a banderiális-inszurrekcionális észrevételek célja tulajdonképpen nem is annyira a haderőreform, hanem sokkal inkább a megyei és országos politikát dominálló jómódú birtokos nemesség előjogainak, ezáltal pedig általában a rendi dualista berendezkedésben és a *diaetalis tractatus*ban a királlyal szembeni politikai pozíciójának, illetve az exkluzivitás hangsúlyozása révén a nem-nemesi tömegek feletti uralmának fenntartása és megerősítése volt.

A javaslatok a nemesség vonatkozásában az inszurrekcióra nézve a katonai terhek szinte minimumát, míg a politikai befolyás maximumát irányoztak elő.

Kisfaludy banderiális-inszurrekcionális munkálattal kapcsolatban megfogalmazott töredékes véleménye tulajdonképpen csak az első kérdéssel, a bandériumok ügyével foglalkozott, de ennek a résznek is csak a bevezetője készült el. A fragmentum a következőképpen szól: „*A' Bandériumok Hazánknak hajdani századiban, nem csak hasznosok, hanem szükségesek is voltak az időnek ahhoz lelkéhez, és a' hadakozásoknak akkori módgyához képest: mert a' haza védelmére, a' véletlen és hirtelen berohanó ellenség ellen csak a' Bandériumok voltak azon fegyverben gyakorlott, minden időben kész vitézek, kiket legottan az ellenség elejbe lehetett, azt tartóztatni, míg az egész országnak védelme a' Személyes Insurrectiók által rendbe szedethettek és fegyverre kelhettek. Hasznos Intézet volt ez arra nézve, hogy az Egyházi és Világi Főrendek Bandériumokat törvény és szokás szerint, szintén mint a' Király, kötelesek lévén tartani, és valamennyinek fegyveres népe erővel, számmal fellyül haladván a' Királyét, a' Királyi önkény ez által…*".[55] A szöveg itt mondat közepén megszakad, de ez a rövid részlet is igen sokat elárul Kisfaludy felfogására nézve. Telekkatonaságról persze ő sem szólt, de a kérdést nem is lett volna célszerű feszegetni, a jómódú birtokos elitek többségéhez hasonlóan az 1811–12-es diétán az alkotmányra sérelmesnek tartott munkája miatt a rendek által bepanaszolt Michael Piringerre, csakúgy mint Anton Wilhelm Gustermannra a rendi alkotmányosság ellenségeiként tekintett.

A bandériumokat illetően Kisfaludy feltehetőleg egyetértett a zalai véleménnyel, mely az intézményt az országos albizottság munkálata fényében idejétmúltnak és feltámaszthatatlannak nyilvánította. Értelemszerűen saját magának is az inszurrekció fenntartása és reformja mellett kellett állást foglalnia, hisz elválaszthatatlanul szoros kapcsolatban szemlélve a felkelést és a magyar alkotmányt, még élete végén, az 1840-es évek első felében is e hagyományos rendi honvédelmi intézmény megőrzését szorgalmazta magánleveleiben és a nyilvánosság előtt is. A részletkérdéseket illető álláspontja, csakúgy mint a végleges szövegváltozatra gyakorolt potenciális hatása források híján rekonstruálhatatlan. Annyit azonban feltehetünk, hogy a tervezet voltaképpeni fő politikai célját, azaz a rendi ország/nemzet, azon belül is leginkább a jómódú birtokos nemesség politikai súlyának növelését, uralmának biztosítását alapvetően helyeselte. Ha Kisfaludy az inszurrekcióval kapcsolatos véleményét részleteiben nem is fejtette ki, ahogyan arról a későbbiekben részletesen is lesz szó, a köznevelési munkálat kapcsán egy alternatív megoldás mellett érvelt arra nézve, hogy miképpen biztosítható a nemes ifjúság inszurgens szolgálathoz megkövetelt fizikai kondíciója, katonai ismeretei és kívánatos – rendi értelemben vett – hazafias-nemzeti ideológiai beállítottsága.

55 MTA KIK Kt. K 379/33. Kisfaludy Sándor: Észrevételeim a' Diétále Operátumokra. In Re Literaria.

A köznevelési munkálattal kapcsolatos vélemény szerkezete

Az 1825–27-es diéta által felállított közoktatási bizottságának, mely 1828. január 29-től a következő év január 10-ig ülésezett, az 1791-ben életre hívott bizottság által a „nemzeti nevelés" ügyében végzett munkálat revízióját kellett elvégeznie. A bizottság élén az ekkoriban már a latin iskolai uralma mellett elkötelezett, konzervatív felfogású gróf Cziráky Antal országbíró állt, tagjai voltak gróf Teleki József, a nem sokkal később megalakult Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, a protestánsok érdekeit képviselő evangélikus báró Prónay János, báró Mednyánszky Alajos, Drezmitzer József kanonok, győri tankerületi királyi főigazgató, a német származású, de a magyar hivatalos nyelv ügye mellett elkötelezett Kritske József lőcsei városbíró,[56] Kmoskó Ágoston, egykori borsodi főjegyző, ekkoriban a magyar királyi udvari kamara tanácsosa, Korbély Antal kanonok, a budai tanulmányi bizottság ülnöke, végül pedig Komárom megye ellenzéki követe, Pázmándy Dénes. Ellentétben például a banderiális-inszurrekcionális munkálattal, amely döntően egy személy tollából született, itt jóval nagyobb szerepet kapott a testületi munka, a bizottság tagjai referálták az egyes ügyköröket és az oktatásban jártas egyéb szakértők véleményeit is feldolgozták.[57]

Kisfaludynak a tárgyra adott véleményéről könnyen megállapítható, hogy az nem a közgyűlés által megtárgyalt, összesen tizenhárom pontra reflektáló, s záradékában csupán a külföldi felsőoktatásba irányuló protestáns peregrinációt könnyíteni kívánó megjegyzéssel kiegészített zalai észrevételek végső szövegének vagy ennek egy, a bizottság elé terjesztett, de ma már nem hozzáférhető korábbi változatának kommentárja. Minden bizonnyal az érdemi bizottsági tárgyalást megelőzően elkészült szövegről van szó, mely a köznevelléssel foglalkozó országos bizottság munkálatainak eredményeképpen kinyomtatott „vélemény" *(Opinio)* ismeretében tett eredeti megállapításokat tartalmaz.[58]

Kisfaludy észrevételei a következő pontokkal foglalkoznak: 1. a magyar és latin nyelv iskolai oktatásban betöltött szerepével; 2. az „*oskola Fundusok*", azaz az iskolák működését biztosító tanügyi alapok ügyével; 3. a német nyelv oktatásával; 4. az oktatás- és nevelésüggyel kapcsolatos felségjogok gyakorlásával; 5. a gimnasztika tanításával; végül 6. az egyetemi „*Jurisdictióval*", azaz igazságszolgáltatási autonómiával. A hat pontból kettő – az első és a negyedik – általánosabb, koncepcionális jellegű problémákat, négy pedig tulajdonképpen részletkérdéseket tárgyal. Kisfaludy szövegének első, harmadik és negyedik pontjaival komolyabban foglalkoznak a me-

56 Vö. Kornis 1927. I. 430.

57 Kornis 1927. II. 7–10.

58 Opinio 1830. A valamivel korábban megjelent jegyzőkönyv: Protocollum 1829.

gyei észrevételek is, a második pontját illetően a kérdés egészen más aspektusát érintik, míg az utolsó két pontra egyáltalán nem reflektálnak.

Nyelvkérdés és oktatásügy

Az első pontot illetően a magyar tanítási nyelv (azaz *„taníttó nyelv"*, nem pedig *„mellékes nyelv"*) érdekében érvelve Kisfaludy két újabb fejleményből indult ki. Egyrészt abból, hogy a magyar nyelv – nyilvánvalóan részben az irodalomnak, tudománynak és művészeteknek, részben a hivatali nyelv terén elért eredményeknek köszönhetően – korára már elérte azt a szintet, hogy alkalmas legyen erre a funkcióra, másrészt pedig abból, hogy saját értelmezésében az 1830:8. tc. szerint a magyarnak *„a' törvény szerint most már kormány és kenyér nyelvnek"* kell lennie. Kisfaludy kiindulópontja egybevágott a törvény zalai felfogásával, ugyanis az 1805:4. tc. esetéhez hasonlóan az 1830. január 17-i közgyűlés elvben a rövid törvénycikk végrehajtására, valójában azonban kiterjesztő módon értelmezve azt, olyan statútumot alkotott, amely a hivatalos nyelvhasználat számos aspektusát szabályozta a törvényhatóság területén.

További fontos tényező, hogy a megye támogatásával épp ekkoriban érett be Kisfaludy nagy volumenű nemzeti kulturális intézményépítési tervezete, amelynek célja az volt, hogy a dunántúli vármegyék adakozásából Füreden egy magyar kőszínházat hozzanak létre. 1831 márciusában, tehát minden bizonnyal már a köznevelési munkálatról írott vélemény elkészültét követően, Kisfaludy rendes akadémiai tagként, akinek tisztségéből fakadóan is kötelessége *„a nemzeti nyelvet, művészséget előmozdítani, terjeszteni"*, többek között a szomszédos Vas vármegyét is levélben kereste meg ebben az ügyben. A levélben kifejtett gondolatok szorosan kapcsolódnak a véleményben foglaltakhoz, érvelésében kulcsfontosságú az 1830-as diéta nyelvkérdéssel kapcsolatos – önmagában csak a törvényszöveget tekintve csekélynek tűnő – eredményeinek interpretációja. Kisfaludy szerint ugyanis a vonatkozó törvénnyel az ország visszanyerte hanyatló *„nemzetiségét"* (azaz a korabeli értelmezés szerint a nemzet létével szorosan összefüggő, politikai és társadalmi életében, erkölcseiben és szokásaiban megnyilvánuló *„sajátságos jellemét"*) és nyelvét,[59] az uralkodó *„igazlátása"* folytán lehetőség nyílt annak a célnak az elérésére, hogy *„a Magyar Kenyér-nyelv legyen a magyar Hazában"*. Ennek a kulturális-nyelvi alapú, mindenekelőtt a magyarosításban megnyilvánuló nemzetépítési projektnek a jövőbeli megvalósításához azonban szükségesnek látta azokat a *„módokat és eszközöket"* alkalmazni, amelyek alkalmasak rá, hogy általuk a nyelv és a nemzetiség kiművelhető, terjeszthető és *„örök*

59 A „nemzetiség" korabeli fogalmának definíciójához l. a Czuczor Gergely – Fogarasi János-féle szótár definícióját: Czuczor – Fogarasi 1867. 811. Továbbá: Lajtai 2020.

időkre" fenntartható legyen.[60] Ennek révén pedig kiküszöbölhetővé váljon az olyan *„hazaárulók"* ismételt megjelenése, akik szerint a magyar alkalmatlan arra, hogy a nemzet kormányzására szolgáló hivatalos nyelvként szolgáljon.[61]

De mit is érthetett Kisfaludy Sándor „kenyérnyelv" alatt? Szekfű Gyula egyenesen *„kenyérnyelv-theoria"*-ként hivatkozott arra a nézetrendszerre, amelyet szerinte a többek között Kazinczy Ferenc nevével fémjelzett, 1790 körül divatozó racionalista jellegű nyelvszemléletét talaján a későbbiekben épp Kisfaludy fejlesztett tovább romantikus irányba.[62] A gondolatban két elem egyesül: egyfelől a magyar nyelvnek a hivatalos nyelvhasználatban a holt latin alóli felszabadítása, másfelől a nemzetállam koncepciójából következően az országhatárok között a lakosság egészére való kiterjesztése. Ez a törekvés a 19. század elején már a rendi határvonalat átmetsző társadalmi mélységgel is bír, s nem csupán a privilegizáltak, a műveltebb rétegek magyarság számára való „*visszah*ódítására", hanem a nem magyarajkú tömegek elmagyarosítására irányul. Szekfű Cházár András 1806-os röpirata alapján *(A' magyar nemzethez)* e felfogás részeként tárgyalja a „magyar kenyér" metaforát is. Eszerint, ha a Magyarországon élő idegenek „magyar kenyeret" esznek és „magyar bort" isznak, azaz átvitt értelemben élni akarnak a megélhetéshez szükséges anyagi javakkal, hivatalokkal stb., tehát az ország hasznaival, akkor magyarrá is kell válniuk. Ez pedig a „magyar díszes öltözet" viselésének külsőségekre irányuló hagyományos követelménye mellett mindenekelőtt a „nemzeti nyelv" elsajátítását kívánja meg, melyet hatósági úton kell kikényszeríteni.[63]

Kisfaludynál az 1805:4. tc. végrehajtásának nyomán meginduló zalai tiszti szótári munkálatok kapcsán Nagy József prépostnak írt levelében jelenik meg először a kifejezés: *„Mihelyt egyszer a' magyar nyelv szükséges, és ugy szóllván kenyérnyelv lesz a' Hazában, bizonyos, hogy egy mostani jó Magyar helyett akkor százak fognak támadni."*[64] A fogalom – talán épp Kisfaludy hatására – bekerült Zala 1807. január 26-án kiadott statútumába is, amely nemcsak a megye ügykezelését és ügyintézését magyarosította, de egyúttal arra nézve, hogy a magyar a *„tót, horvát és német lakosok között is elterjedhessen"*, kötelezővé tette az iskolamesterek számára, hogy magyarul is tudjanak és arra is oktassák a gyermekeket. Ez a törekvés mindenekelőtt az etnikai tömböt alkotó Muraköz horvát lakosságára irányult. A szabályrendelet megfogalmazta magyar hivatalos nyelv bevezetésének a következő diétán végrehajtandó, teljességre törekvő programját is: *„Többnyire nyelvünk kiterjedésének és előkelésének egyik foganatosabb módját mi abban is helyheztetvén, ha nemcsak a' nemes vármegyék,*

60 Kisfaludy nyelvről alkotott nézetihez átfogóan l. Czifra 2015.

61 Kisfaludy Sándor Vasvármegyének, Sümeg, 1831. március 15. In: KSMM 1892. 489.

62 Szekfű 1926. 25–27., különösen 26. 1. lj.

63 Szekfű 1926. 99–100.

64 Kisfaludy Sándor Nagy Józsefnek, Sümeg, 1806. szeptember 17. In: KSMM 1892. 146.

szabad királyi városok és a' főméltóságú magyar királyi helytartó tanács, hanem minden magyar kormány és törvényszékek is honnyi nyelvünkön szólnának és itélnének 's eképpen a' magyar nyelv kenyérnyelvé válna hazánkban."[65] Kisfaludy ezt a nyelvfelfogást és a hozzá kapcsolódó, nyolc pontba szedett magyarosítási programot, tulajdonképpen átfogó nyelvstratégiát legvilágosabban Dessewffy Józsefnek írott 1826-os levelében fejtette ki.[66] Eszerint ahhoz, hogy a magyar az országban *„közönségessé"* váljon *„kenyér-élelem szolgálat nyelvvé"* kell tenni, ezáltal pedig *„minden embernek, szegénynek és boldognak általjában elkerülhetetlenűl szükségessé az Országban"*. Az érvelés szerint, ha ezt sikerült korábban a latinnal, illetve II. József alatt *„minden igazság, és nemzetek törvénye ellen"* a némettel megtenni, akkor lehetséges lenne *„nagyobb haszon mellett"* a magyar esetében is.[67]

A „magyar kenyér" metafora Cházár megfogalmazására emlékeztető radikális kifejtését Kisfaludy egyik 1808-ban, tehát viszonyuk megromlása előtt, az ún. „tübingai pályairat" kapcsán Kazinczynak írott levelében találhatjuk meg: *„kész volnék hohér lenni a' magyar nyelv mellett, és mind azokat kikorbácsolni Hazámból, a' kik a' magyar levegővel és kenyérrel örömest élnek, és magyarúl tudni még sem akarnak"*.[68] Kisfaludy elgondolása úgy céljait, mint az azokhoz rendelt eszközöket tekintve egyébként nagyon hasonló Kazinczy 1790-ben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségéhez intézett levelében található megfogalmazáshoz is.[69] 1817-ben Kisfaludy gróf Dessewffy Józsefnek a nemzeti irodalom felemelkedése és *„a' nemzeti nyelvnek közönséges erős lélekzése, nem csak oka, módgya, eszköze, hanem a' Constitutióval, és a' törvényes*

65 A fogalmazványt, amely egyszerre tartalmazza a megyékhez és a városokhoz írt szövegváltozatokat, l. MNL ZML IV.1.b. 1807. január 26. 2/1. sz.

66 Vö. Czifra 2015. 86–87.

67 Kisfaludy Sándor gróf Dessewffy Józsefnek, h. n. 1826. március 7. In: KSMM 1892. 429–435. Ennek pontjai a következők: 1. Törvények magyarra fordítása és az igazságszolgáltatás magyarrá tétele; 2. a teljes államigazgatás – minden központi kormányzati hatóság – magyarrá tétele; 3. a római rítushoz szükségeseken túl az egyházi nyelv magyarosítása; 4. az ország *„kebelében lakó és a nemzetnek neve alatt értett egyes felekezetek"* magyarosítása a közigazgatáson és az igazságszolgáltatáson keresztül; 5. a horvátok kormányzati nyelvének magyarrá változtatása (a maguk *„nemzetiségét és nyelvét"* egyébiránt meghagyva); 6. az oktatás nyelvének – *„minden tudományok és szép mesterségek"* tannyelvének – magyarosítása; 7. a latin oktatásának átalakítása: mint *„mellékes tudományt"* csak bizonyos szakmákra készülő tanulók számára tanítsák; 8. hatékonyságuk érdekében a fenti intézkedések fokozatos bevezetésének igénye.

68 Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Sümeg, 1808. szeptember 14. In: KSMM 1892. 156.

69 Kazinczy Ferenc a Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségének In: Kazinczy 1891. 45–46. „[H]*a a' Magyar nyelv hozzattatik-bé* […] *Nemzetünkből különös Nemzet válik, örökös fal lessz a' Magyar és nem-Magyar közt vonva, 's az Idegen vagy Magyarrá lessz köztünk, vagy éhhel hal-el; szemlátomást fogunk előmenni a' tanúlásban, Magyar tsemetéink Magyar nevelőket kapnak, 's a' Mesterségekben és Tudományokban olly szerentsés virágzásra lépünk, mint a' millyenre Német Ország lépett, minekutánna a' ki-hóltt Római és az idegen Frantzia Nyelvtől el-állott, 's tulajdon nyelvén kezdette írni könyveit.*"

szabadsággal ölelkezve elementoma, és lelke minden […] *nemzeti létnek*".[70] 1820-ban pedig, a Marczibányi-jutalom kapcsán gróf Teleki László útján József nádorhoz intézett beszédében arról ír, hogy az anyanyelv virágzása a nemzeti dicsőség elősegítésének eszköze. A magyar évszázadokon keresztül csak „*házi Nyelv*", azaz a házi társadalom, a háztartás nyelve volt, Magyarországon később következett be a „*felébredés*", mint más nemzeteknél és annak felismerése, hogy „*az Anya-Nyelv a' közönséges Nagy Lélek, melly az egy törzsökből származó Milliókat a' Jóra, Igazra, Nagyra, a' Hazának, Fejedelemnek, Törvényeknek tartozó kötelességekre éleszti*".[71] A már említett 1826-os, Dessewffynek írt levélben Kisfaludy tulajdonképpen ugyanezt a felfogást fejtette ki részleteiben. Megdönthetetlen tényként állította, hogy a nemzeti nyelv határozza meg a „*nemzetiséget*", tesz minden nemzetet egy adott nemzetté. Önmagában a szabad „*magyar levegő, kenyér és bor*", a mágnásokat illetően a nagy földbirtok és a magyar név, a városi polgárságra nézve a „*ház és tűzhely*" nem teszi magyarrá az „*idegen*" országlakosokat. A nyelv ismerete nélkül idegenek maradnak, „*szíveket és lelkeket*" tekintve nem válnak magyarrá, s nem lesznek képesek a nemzet érdekében a hazafias cselekvésre sem.[72]

Mindezek alapján „kenyérnyelven" a legáltalánosabban a nyelvet mint a létfenntartás eszközét, ezen belül a kenyérkereset („*szolgálatbeli kenyér*") nyelvét érthetjük, amely nélkül az egyén nem képes boldogulni az országban. Kisfaludy a magyar „kenyérnyelvvé" tételének eszközét a magyar hivatalos nyelv bevezetése és ehhez kapcsolódóan a teljes iskolarendszer magyarosítása jelenti, amely révén a magyarul nem tudók mindennapi érvényesülésük érdekében kénytelenek lesznek a nyelv megtanulására. A „kenyérnyelvvé" vált magyar azonban még mindig csak eszköz arra, hogy a magyar valóban „*nemzeti nyelvvé*", „*közönségessé*" váljon, ennek révén „*szíveket és lelkeket*" tekintve nemcsak magyarrá, de erkölcsi és politikai kötelességekre, mindenekelőtt hazafiságra ébresztve „*jó Magyarrá*" tegye az ország lakosságát, ezáltal pedig – adott esetben más tényezőkkel (alkotmány, szabadság) együtt – fenntartsa a nemzet létét és növelje dicsőségét.

Visszatérve Kisfaludy oktatási rendszert illető reformjavaslataira, azok a fenti ideologikus koncepció és nemzetépítési vízió keretei között fogantak, s tulajdonképpen az 1826-ban Dessweffynek írt levélben kifejtett általános programot szabták konkrét észrevételek formájában a köznevelésre. A latin tannyelv számára Kisfaludy annyi engedményt tett volna, hogy a filozófia és a matematika területén moratóriumot kell biztosítani mindaddig a latinnyelvű előadásra, míg az akadémia ki nem dolgozza ezek magyar terminológiai standardjait. Rendes tárgyként, azaz idegen nyelvként ugyanakkor a latintanítást továbbra is szükségesnek

70 Kisfaludy Sándor gróf Dessewffy Józsefnek, h. n. 1817. In: KSMM 1892. 325.

71 Kisfaludy Sándor gróf Teleki Lászlónak, h. n., 1820. In: KSMM 1892. 368.

72 Kisfaludy Sándor gróf Dessewffy Józsefnek, h. n. 1826. március 7. In: KSMM 1892. 429–431.

tartotta „*egész a' Philosophiáig*", azaz a királyi akadémiák bölcsészeti évfolyamáig. Ez alól azonban teljesen kivette volna azokat, akik kézműves, iparos stb. pályára igyekeznek, hiszen számukra csak a munkájukhoz szükséges alapvető készségek (írás, olvasás, számolás) elsajátítása fontos, „*semmi szükségek életökben a' Deák nyelvre nem leszen*".

Az előbbihez szorosan kapcsolódik a német nyelv iskolai státusát érintő harmadik pont is. A németet az országos bizottság választható tanítási nyelvként hasznosnak ítélte.[73] Kisfaludy ezzel szemben úgy vélte, csak opcionálisan, az angolhoz, franciához vagy olaszhoz hasonló modern idegennyelv státusában kellene tanítani. Érvelése hátterében részben gyakorlati megfontolások álltak. Egyrészt a tanulók túlterheltségére hivatkozott, melyet az oktatási rendszer párhuzamos háromnyelvűségének tudott be, melyet a törvény nyomán „*kormánynyelv*" státusába emelkedett magyar szerinte amúgy is fölöslegessé tett. Másrészt szerinte a németet, sajátos magyarországi helyzetéből kifolyólag iskolai oktatás nélkül is el lehet sajátítani. Végül egy igen markáns, tulajdonképpen demokratikus politikai érvet is felhozott a német ellen, szerinte ugyanis nemcsak igazságosabb, de kötelező is megtanulnia az uralkodóháznak annak a nemzetnek a nyelvét, amelyet kormányoz, „*mint sem 10 milliom ember egynek kedvéért németűl tanúllyon*". Ez egyébként szerinte annyiban is fölösleges lett volna, hogy szükség esetén, a régi alkotmányos hagyományból és a korabeli intézményes gyakorlatból következően, a nemzet és királya latinul továbbra is érintkezhetett egymással.[74]

Kisfaludyéhoz hasonlóan, Zala véleménye is az 1830:8. tc.-t követően a hivatali nyelvet illető megyei intézkedések szellemében fogant, s az ennek nyomán kibocsátott magyarosító statútum nyelvén fogalmazva a „*nemzeti lélek*" és „*karakter*" kiteljesítését a nemzeti nyelv terjesztésének sikerétől tette függővé. Ennek alapján komoly kifogásokat támasztott az országos bizottság németet illető álláspontjával szemben. Nem tagadta ugyan a némettudás hasznát, de elvetette, hogy a német a tudományok oktatásának a nyelve lehessen.[75] A megyei észrevételek és a Kisfaludy-féle vélemény tehát ezen a ponton bár lényegében ugyanazt a törekvést fejezte ki, nem bizonyítható, hogy az elkészült javaslatba épp Kisfaludy hatására került volna bele ez a passzus. Ráadásul a német tannyelvként való használatával szembeni ellenérzés egy olyan megyében, mint Zala, amely amúgy is már az 1790-es évek eleje óta a magyar hivatali nyelvért folytatott küzdelem úttörői közé számított, s jelentős tömegű nemessége, a Muraközi járást leszámítva túlnyomóan magyar anyanyelvű volt, minden bizonnyal a helyben uralkodó közvéleményt is tükrözte.[76]

73 Opinio 1830. 40.

74 Kisfaludy 1892. 487.

75 Reformjavaslatok 2000. 208–209.

76 Részletesen l. Poór 1972.

Egyéb kérdések: tanügyi alapok, gimnasztika és az egyetemi büntetőbíróságok ügye

A köznevelési munkálatról alkotott véleménye második pontjában Kisfaludy az „*oskola Fundusok*", azaz az intézmények működési költségeit fedező tanügyi alapok ügyének rendezése érdekében az ezekhez rendelt jószágokból befolyó jövedelmek stabilizálását javasolta.[77] Szerinte a kormányzat a jelen intézményes formában rossz gazda: a birtokokra ügyelő helytartótanács távol van, az élükön álló uradalmi tisztek pedig többnyire magánhasznuk gyarapítására törekszenek. Mivel az iskolák megfelelő működéshez folyamatosan készpénzre van szükség, ám az ehhez rendelt mezőgazdasági jövedelmek általában véve kiszámíthatatlanok, Kisfaludy a jószágok árendába adását javasolta.[78] A földbirtokok ingadozó jövedelmét tehát stabil tőkével rendelkező bérlőktől rendszeresen beszedett készpénzzel látta szükségesnek felváltani. Ezzel, különösen, ami az ún. alsószintű, anyanyelvi iskolák működtetését illeti, nem állt egyedül, anyagi helyzetüket ugyanis több vármegye is aggasztónak látta, s voltak, amelyek egyenesen megyei felügyelet alá helyezésüket proponálták.[79]

Kisfaludy véleményének talán legérdekesebb eleme az ötödik pont, amely Kritske József lőcsei városbíró és követ a jegyzőkönyvhöz, illetve a véleményhez csatolt *votum separatum*án alapult.[80] Kritske szorgalmazta, hogy a testgyakorlást *(ars gymnastica)* kötelező jelleggel vezessék be az oktatásba, ám korszerűnek számító javaslatát a bizottság végül elutasította.[81] Elgondolásának kiindulópontját az 1791–93-as bizottság törvénytervezetének 9. §-a képezte, amely a különösképp a katonai nevelés szempontjából kívánta a testgyakorlást az iskolai oktatás részévé tenni.[82] Kritske érvelésében több forrásra támaszkodott: az említett paragrafusra, az 1777-es *Ratio* vonatkozó rendelkezéseire (224–228. §), Hieronymus Mercurialis (Girolamo Mercuriale) itáliai orvos, az újkori fizikoterápia egyik előhírnöke testnevelésről írott munkájának egy, a korban többek által is hivatkozott helyére,[83] végül Vincenz Eduard

77 Opinio 1830. 13–23. Sectio I., De Fundis Institutorum Literariorum.

78 Kisfaludy 1892. 485.

79 Völgyesi 2002. 117.

80 Opinio 1830. 155–160. Votum Separatum de, et super eo: quod Ars Gymnastica, velut ad rectam Juventutis institutionem aeque necessaria, in Scholis introduci debeat, quodve sine illa Ratio Educationis, totiusque Rei Literariae incomplete futura sit. Pestini 3. Januarii 1829. Josephus Cal. Kritske m. p. Judex Leutsoviensis, et Regnicolaris Deputatus. Kritske a titkosrendőri jelentések szerint inkább az ellenzéki vármegyékhez húzott, kitartóan védelmezte a városok jogait, az 1832–1836-os diétán a lengyelek és a magyar nyelv mellett is felszólalt. L. Pálmány 2011. II. 1396–1397.

81 Opinio 1830. 98.

82 Kornis 1927. II. 31–33.

83 De arte gymnastica. Németül például: Niemeyer 1796., magyarul: Kis 1817. Mercurialis testnevelésről alkotott nézeteihez: McIntosh 1984.

Milde osztrák katolikus pap és pedagógusprofesszor egyetemi tankönyvének 97–98. §-ára, amelyek az ifjúság gimnasztikai gyakorlatait, valamint a régi és a mai gimnasztika közötti különbségeket tárgyalták.[84] Kritske az 1793-as vonatkozó szakaszával ellentétben már nem a katonai exercítiumok eszközeként tekintett a gimnasztikára, hanem a kifejezés *„eredeti értelmében"* olyan rendszeres iskolai foglalatosságként, amely minden renden lévő országlakosok számára biztosítja a test *„mozgékonyságát, ügyességét, erejét és egészségét"*.[85]

Kisfaludy részben megőrizte a Kritske-féle megfontolások általános pedagógiai érvényét, részben azonban kifejezetten a nemesi nemzetre adaptálva a hazafias nevelés részeként értelmezte és remilitarizálta az eredeti gondolatot. A gimnasztika kötelező oktatásának a „nemzeti iskolákba" *(schola nationalis)* való bevezetése mellett egyfelől a harcias nemesi nemzetkarakter normájára és az inszurrekció exkluzív, a nemesség számára rezervált alkotmányos honvédelmi kötelességére hivatkozott, másfelől a jelen morális-testi hanyatlásának („elerőtlenedés") kritikai percepciója felől érvelt. Kisfaludy erőteljesen nemesi-nemzeti szempontú értelmezése összhangban állt azzal az 1825–27-es diétán a rendeknek az országos bizottságok kiküldéséhez kapcsolódó általános sérelmei és kívánságai között, az oktatásügyet illető követelések részeként kifejtett gondolattal, hogy gondoskodni szükséges róla, hogy a *„nemes ifjúság"* magába szívja alkotmányos kötelességét, a *„honvédelmi buzgóságot"*, illetve előmenetelre tegyen szert a hadművészet és -tudomány terén.[86]

Végül észrevételei hatodik, utolsó pontjában Kisfaludy a pesti magyar királyi tudományegyetemnek adandó büntetőbírói hatalommal kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy *„Statum in Statu formálni"* csak annyiban tanácsos, amennyiben annak hatásköre a tanulók által elkövetett kisebb vétkekre terjed ki.[87] A súlyosabb bűncselekmények esetében inkább egy több személyből álló törvényszékre bízta volna az ítélkezést, mivel ennek *„itélete az Ifjúságra nagyobb benyomást tesz, és bizonyosan igazságosabb is lessz"*. Azonban összességében ellene volt annak, hogy ezek a törvényszékek „vérhatóságot" *(jus gladii)* kapjanak. Ez ellen három érvet hozott fel. Egyfelől utalt a széleskörű német egyetemi autonómiákra, melyek ugyan hagyományosan a büntetőbíráskodásra is kiterjedtek *(akademische Gerichtsbarkeit)*, mégsem voltak

84 Milde 1811.

85 *„Facit quidem in provocato Articulo §-phus 9-us et artis gymnasticae mentionem: illam tamen vel maxime ut vehiculum militarium exercitiorum, et non in genuino suo sensu complectitur, quo utpote Corpori agilitas, dexteritas, robur ac valetudo conciliatur: cuique, cujuscunque demum status homini necessaria."*

86 Gravamina [1826], 60. *„… quibus praeprimis Nobilis Juventus constitutionalem suam obligationem, Patriam nimirum defendendi ardorem a teneris inbibat, et habilitatem in arte quoque et Scientiis Militaribus successivos processus faciendi adipiscatur".*

87 Vö. Opinio 1830. 90–95., különösen: 93. Sec. VII., Cap. I., Articulus, Regiae Scientiarium Universitati Hungaricae Jurisdictio relate ad delinquentes Studiosos in Gremio sui frequentantes tribuitur. L. továbbá: illetve: Protocollum 1829. 94–96.

képesek gátat szabni a tanulók által elkövetett bűncselekményeknek, zendüléseknek.[88] Másfelől úgy vélte, büntetőjogi ügyek intézésére tökéletesen megfelelnek a létező törvényszékek is. Végül tömör megfogalmazását adta nagy valószínűséggel a filantropizmus hatását magán viselő neveléselméleti nézeteinek is, amelynek középpontjában a szülő-gyermek viszony mintájára elképzelt oktatók és hallgatók közötti *„viszszonyos hajlandóság, szivesség, barátság, bizalom"* állt, ahol *„a' Tanúló Taníttóját úgy tekintheti, mint Ügyvédőjét, mint sem úgy, mint halálbíráját"*.[89]

A politika dinamikája a köznevelési munkálatról írt véleményben

Kisfaludy állásfoglalásában a legerősebb ellenzéki politikai implikációkat a negyedik pont hordozta, amelyben Nógrád vármegye követének, Prónay Jánosnak az 1830. május 27-én kelt különvéleményére hivatkozott.[90] Már az 1791–93-as közművelődési bizottság utolsó, 43. ülésre készített törvénytervezet a terület változékonyságára hivatkozva a helytartótanácson keresztül az uralkodóra hagyta volna a tanügy szabályozását.[91] Közel negyven évvel később ehhez hasonlóan foglalt állást a országos tervezet általános alapelveinek 12. pontja is.[92] A rendeleti szabályozás gyakorlatának fenntartásával szemben Prónay azzal érvelt, hogy az ügy a diétára tartozik. Kisfaludy szavaival élve e törekvés célja az volt, hogy *„a' nevelésnek minden tárgyok felett legfontosabb ügye ne magára a' Végrehajtó Hatalomra, hanem az egész Törvényhozó Testre bizattassék"*.[93] Ez a gondolat azzal a gyakorlattal és hagyománnyal fordult szembe, amely az uralkodó fenntartott felségjogai *(reservata)* közé számította az oktatás kereteinek meghatározását, illetve az egyoldalúan kibocsátott és a helytartótanács által végrehajtatott tanügyi pátensek útján való szabályozását, ahogyan az az 1777-es első és az 1806-os második *Ratio Educationis* esetében történt. Az, hogy az oktatásügy „közlött", azaz a rendekkel közösen gyakorolt felségjog *(communicata)*, azaz az országgyűlés hatáskörében az uralkodó és az ország/nemzet közötti *diaetalis tractatus* tárgya legyen, Prónay *votum separatum*át követve valamilyen formában több vármegye, így Szatmár, Békés, Csanád, Bihar vagy éppen Zala észrevételeiben is megjelent.[94]

88 Az egyetemek középkori eredetű igazságszolgáltatási hatásköre Németországban rendkívül erős volt és egészen a 19. század végéig fennmaradt. L. Stein 1891.

89 Kisfaludy 1892. 489–490.

90 Opinio 1830. 137–139. Votum Separatum Ad punctum 12-mum Articuli de systemate generalium principiorum nationalis Educationis per Excelsam Regnicolarem Deputationem in Opearto Rei Literariae propositi. Signatum Pestini die 27-a May Anno 1830. Joannes Prónay m. p. Regnicolaris Deputatus.

91 Hoós 1994. 22–23.

92 Opinio 1830. 12. Projectum Articuli. De Systemate Generalium Principiorum Nationalis Educationis.

93 Kisfaludy 1892. 487.

94 Völgyesi 2002. 114–115.

A bihari deputáció például a tanügy szabályozását a diéta, míg a végrehajtást továbbra is az uralkodó és a helytartótanács számára tartotta volna fenn, csakúgy mint a tanulmányi alapok adminisztrációját.[95]

A kérdés súlyát jól jelzi, hogy a nógrádi követ különvéleményéhez csatlakozva, a hivatalos zalai vélemény élére is ez a javaslat került. Eszerint az oktatás- és nevelésügy, mivel szoros összefüggésben áll a haza jövőbeli hasznával és boldogságával, olyan fontos tárgy, melyet nem lehet az ország, azaz diéta nélkül szabályozni. A zalaiak az ifjúságban azokat a jövendő honpolgárokat és magyarokat látták, *„kikre a' Haza a' maga állandó fenmaradását bízni, 's a Nemzet', és Constitutio hív őrjeit bennek szemlélni fogja"*, ők fogják a közügyeket intézni és tőlük fog függeni *„a' Nemzeti Characternek, és lételnek utóbbi fenmaradása"*. Az oktatási rendszernek ebből fakadóan olyannak kell lennie, *„melly a' Nemzet lelkével tökélletessen megegyez, 's melly őket utóbbi rendeltetésöknek megfelelni készítvén a' Hazának igaz lelkes Magyar fiaivá"* teszi. Az oktatásügy szabályozásában ezért befolyást kell biztosítani azoknak, akiktől *„a' Haza szent ügyét, és szabadságát"* a következő generáció egyszer át fogja venni, így követelték, hogy *„a' neveltetés, és tudományosodás dolga egyenessen, 's időről időre a' Törvényhozó Test elejbe adattassék"*.[96] Zala szerint tehát a *„neveltetés és tudományosodás"* ügyének alapvetően diétai hatáskörbe kell tartoznia. Csak azon intézmények maradhassanak a helytartótanács rendeleti igazgatása alatt, amelyeket kifejezetten maga a törvényhozás utal ide. A bihari javaslattal összevetve tehát a zalai álláspont jóval radikálisabban jelenítette meg a rendi érdeket, nem csupán az intézményi keretek meghatározását, de alapvetően magát a végrehajtást is az országgyűlés alá rendelte volna.

A fenti elvi állásfoglalásból úgy tűnik, hogy a zalai észrevételek a tanügyi szakpolitikát általánosabb rendi politikai céloknak rendelték alá. Társadalmi értelemben továbbra is elsősorban a jómódú birtokos nemesi elitek érdekeit tartották szem előtt és a belőlük rekrutálódó politikai osztály uralmának folytonosságát igyekeztek biztosítani. A javaslatban a közéleti szerepre felkészítő hagyományos, klasszikus republikánus, honpolgári jellegű, elitista politikai neveléseszmény a megye ellenzéki hagyományaihoz és a magyar hivatalos nyelv ügyében tett erőfeszítéseihez kapcsolódva egyúttal határozottan a nyelvi-kulturális nemzetépítés programjával fonódott össze. A konkrét javaslatokból azonban az is látszik, hogy épp e nemzeti szempontrendszerből adódóan az oktatási rendszeren mint mobilitási csatornán keresztül, bár korlátozottan, de elképzelhetőnek látták a merev rendi keretek lazítását, abból kiindulva, hogy *„gyakrabban az alacsonyabb születésű, s kevés tehetséggel bíró, vagy éppen szegénységgel küszködő ifjakból jelesebb polgárok, s buzgóbb hazafiak erednek, mint a fényes nemből származottakból"*.[97]

95 Völgyesi 2002. 115, 9. lj.

96 Reformjavaslatok 2000. 206.

97 Reformjavaslatok 2000. 208.

A Kisfaludy-féle észrevételekben kifejtett politikai nézeteket illetően mindennek kapcsán kifejezetten az oktatásügy diétai hatáskörbe vonását támogató rendi konstitucionalista argumentáció érdemel figyelmet, amely egyúttal rámutat a felfogása mögött húzódó elméleti megfontolásokra is. Politikaszemléletét igen valószínű, hogy befolyásolta Montesquieu *A törvények szelleméről* szóló műve, melyből a frankofón Kisfaludy egyébként már a nádori megbízásra írt félhivatalos inszurrekciós röpiratában, az 1809-es *Hazafiúi Szózat*ban is előszeretettel idézett.[98] Figyelembe kell vennünk, hogy már Montesquieu eklektikus, enciklopédikus jellegű nagy művének fogalomhasználata sem mindig volt következetes, nemhogy az annak recepciója nyomán kialakult értelmezési hagyományoké. Például *A törvények szelleméről* 18. századi holland fogadtatása nemcsak azt mutatja, hogy a politikai irodalomban nagyszámú Montesquieu-től származó vagy az ő megfogalmazásaira emlékeztető passzust találni, sőt továbbra is divatosnak számítottak a francia gondolkodóra való rituális és retorikai jellegű tekintélyi hivatkozások, de azt is, hogy a formális recepción túl megjelent a kulturális transzferek komplexebb formája is. Egyes szerzők a Montesquieu fogalmiságát – akár kritikailag viszonyulva a nyersanyaghoz – saját politikai körülményeikre és problémáikra adaptálták.[99] A magyarországi „ősi alkotmányosság" nyelvébe a 18. század végétől egy sajátos formában mindenekelőtt a hatalmi ágak megosztásának tana épült be, de Montesquieu közvetlen vagy közvetett hatása ennél jóval általánosabb volt a korabeli politikai gondolkodásra nézve.[100]

A Kisfaludy észrevételei mögött körvonalazódó politikaelmélet megragadásához Montesquieu fogalomrendszerének alapvetően két dimenzióját szükséges figyelembe vennünk.[101] Egyrészt a kormányzatok ideáltipikus osztályozási módjának befolyását, amely demokratikus vagy arisztokratikus köztársaságot, monarchiát és despotizmust különített el, melyekben „*természetükre*" nézve a főhatalmat a nép egésze vagy egy része, a törvényeknek megfelelően a fejedelem, illetve „*egy ember, de törvény és szabály nélkül, saját akarata és kénye-kedve szerint*",[102] „*vezérelveik*" pedig az „*erény*" vagy „*mérséklet*", a „*becsület*", illetve a „*félelem*".[103] Másrészt egy ezzel párhuzamos, egyszerűbb megkülönböztetést a mérsékelt kormányzatok és a despotizmus között, amelynek része a hatalmi ágak elválasztásának tana, az alapvető törvények és a politikai intézmények egyensúlyának kérdése.[104] A holland oranzsista író, Elie Luzac 1750-es években keletkezett kommentárja szerint például az előbbi klasszifikáció nemcsak elhibázott, de az utóbbi javára fölösleges is. Szerinte a mérsékelt kormány-

98 Kisfaludy 1809.

99 Részletesen l. Velema 2007.

100 Ehhez és Montesquieu magyarországi hatásához: Péter 1998. 345.

101 Vö. Velema 2007. 99–100.

102 Montesquieu 2000. 56

103 Montesquieu 2000. 72–80.

104 Mindenekelőtt l. Montesquieu 2000. 248–261.

zatokban az állam hatalmát alapvető törvények, a hatalmi ágak megosztása és különféle kiegyensúlyozó mechanizmusok korlátozzák, míg önkényuralmakban nem. Akkor beszélhetünk despotizmusról, amikor az államon belül, legyen az monarchia vagy köztársaság, önkényes akarat érvényesül. Luzac célja a duális modell hangsúlyozásával, illetve a köztársaságok és monarchiák közötti különbségek bagatellizálásával aktuális politikai célokat szolgált. Montesquieu elméletét arra használta, hogy az egyes államok tartományi gyűléseinek arisztokratikus despotizmusával szemben legitimálja az erős helytartói hatalmat.[105]

Kisfaludy számára, bár a Montesquieu-re való hivatkozás nélkül, de szintén az önkényuralmi és a mérsékelt kormányzatok megkülönböztetése volt fontos. Ez minden bizonnyal nem független attól, hogy feltehetően maga is a Luzac-féle kommentárokkal ellátott francia nyelvű holland kiadást forgatta.[106] A vármegyei bizottság szűk plénuma elé szánt szövegben Kisfaludy is a despotikusan működő és a mérsékelt kormányzatok megkülönböztetéséhez folyamodott a végrehajtó és törvényhozó hatalom nemcsak a magyarországi rendi dualizmus, de a korszak általános politikai dinamikájának az elemzése során. Szerinte ugyanis: „*A' Constitutionális Nemzeteknek történetei bőven bizonyíttyák, hogy csak óva, vagy kötés alatt, vagy éppen semmit sem kell a' minden erőt markában tartó Királyi hatalomra bízni, mert a' közmondás szerint, ha kis újját nyujtya néki a' Nemzet, igen hajlandó az, mindgyárt az egész kezet elfoglalni. A' Királyok az esküvés által felszenteltt Törvények ellen is készek önkényes hatalmaikat terjeszteni; hát hozott törvény mellett mire nem vetemedhetnek.*"[107]

Ebből, a „*szomorú*", de ezen a ponton nem részletezett – minden bizonnyal II. József uralmától egészen az 1821–23-as megyei ellenállásig terjedő – történeti tapasztalatokra hivatkozva, a mérsékelt kormányzatként elképzelt Magyar Királyság kontextusában a végrehajtó hatalomnak a törvényhozás rovására történő terjeszkedésével kapcsolatos politikai szabályszerűségre következtetett. Egy olyan dinamikus összefüggésrendszert vázolt fel, amelyben a végrehajtó hatalmat a királyi hatalommal, míg a törvényhozást a rendi értelemben vett nemzettel azonosította, ahol az előbbi folyamatosan igyekezett a törvényhozási tárgyakat diszkrecionális rendeletalkotási jogkörébe vonni: „*a' Végrehajtó hatalomnak akármit is tellyes, kirekesztő hatalmára, önkénnyére bízni, nem tanácsos: mert a' melly hatalmat egyszer tulajdonának tarthat törvény szerint, attól el nem áll soha, bár mint változzék a' Környűlállás.*"[108] Éppen ezért szigorúan, a tényleges korabeli közjogi és politikai gyakorlat összetettsége ellenére igyekezett szétválasztani egymástól a tör-

105 Velema 2007. 100–102.

106 A mű 1763-as négykötetes amszterdami kiadásának (Montesquieu 1763) három kötete megtalálható Kisfaludy ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatéki bibliotékájában is, amely possessor-bejegyzése szerint eredetileg Mayr József tulajdonát képezte. Kisfaludy kölcsönzés, vásárlás vagy Mayr halálát követően annak hagyatékából juthatott a példányhoz. OSZK Kisf.

107 Kisfaludy 1892. 487–488.

108 Kisfaludy 1892. 487.

vényhozás és a végrehajtás hatókörét: az előbbit észrevételeiben Kisfaludy a rendek, pontosabban a nemesi nemzet, még inkább a jómódú birtokosok privilégiumaként képzelte el, ahol az uralkodónak a folyamatos egyeztetés helyett tulajdonképpen a szentesítés formális szerepe jutott volna csak.

Széles, nemzetközi politikai kontextusban szemlélve a fejedelmi hatalom problémáját, úgy vélte, a Szent Szövetség által uralt Európában *„az Uralkodóknak most önkényre hatalmakat adni annyit tesz, mint trónussukat gyengíteni: írott törvény szerint kormányozni, most a' leg okosabb Politika. Az önkényes tettek, rendelések később, korábban elégtelenséget, nyúgtalanságot okoznak."*[109] Kisfaludynál ezen a ponton is érzékelhető Montesquieu monarchiák és despotizmusok különbségéről, mérsékelt és önkényuralmi kormányzatokról, illetve a törvények uralmáról kifejtett gondolatainak hatása. Ebben az érvelésben az is benne rejlik, hogy Kisfaludy, az alkotmányos rendszer egészének stabilitását az írott jog procedurális legitimitás-kritériuma felől szemlélve és az adott helyzet által megkívánt politikai prudenciára hivatkozva, azért szorgalmazta a törvényhozó testületek által alkotott jog elsőbbségét, mert annál fogva, hogy az *„írott törvény"* a politikai közösség részvételével születik, legitimitása is erősebb. Ennél fogva pedig a törvények a rendeletekkel ellentétben nem adhatnak okot politikai elégedetlenségre sem, ami nemcsak általában az ország alkotmányos rendjét, de az uralkodó pozícióját is erősíti.

Kisfaludy a véleményében a végrehajtással azonosított fejedelmi hatalom kiterjesztésének tendenciájára, összekapcsolva azt a már erőteljesen nyelvi-kulturális alapú nemzetfelfogás követelményrendszerével, a közelmúltból II. József uralkodását hozta fel elrettentő példaként. Érvelése szerint az uralkodó kormányzásának *„erőltetett módgyai"*, azaz az önkényes – a Montesquieu-i modell nyelvén a despotizmus felé hajló – hatalomgyakorlása révén végrehajtott német kulturális indoktrináción keresztül képes volt *„a' magyar Mágnássokat annyira denationalizálni és elnémetesítteni, hogy azokat még most sem tarthattyuk sem nyelvre, sem hazaszeretetre, sem természetre nézve magyaroknak"*. Szerinte, hallgatólagosan utalva I. Ferencre, fennállt a veszélye, hogy amennyiben a törvényhozást a kezében tartó nemzet az uralkodó diszkrecionális jogkörébe engedi át a köznevelés ügyét, az tartósan magához vonja azt és József erőltetett, az alávetést szolgáló németesítési politikájánál *„más, okosabb módokkal"* igyekszik elérni célját. Mivel az iskolarendszer fő feladatát Kisfaludy – és hasonlóan a zalai deputáció – az anyanyelv elsajátításán keresztül a nemzettudat és a hazaszeretet kialakításában, megerősítésében és szétterjesztésében látta, ezt mindenáron elkerülendőnek tartotta. Ellenkező esetben az uralkodó *„a' magyar Ifjúságot önkénnye szerint neveltethetné, a' törvényes hatalom erre nézve egészen kezében lévén, miként kiforgathatná a' magyar Nevendék Nemzetet nemzetiségének Sarkaiból"*, azaz lehetősége lenne arra, hogy a jövő nemzedékeket

109 Kisfaludy 1892. 488.

az oktatáson keresztül megfossza nemzeti jellegétől, így pedig tulajdonképpen a nemzet fennmaradását veszélyeztesse.

Végső soron ezt a politikai felfogást erősíthette a bandériumok kapcsán írt észrevételek félbehagyott utolsó mondata is. Ebben Kisfaludy tulajdonképpen a konkrét kérdés kapcsán historizálta a korabeli rendi dualizmus akut problémáit. A bandériumok ügyét itt nem annyira a külső biztonság kontextusában, honvédelmi kérdésként, hanem belpolitikai szempontból értelmezte. Érvelése szerint ugyanis helyes rendelkezés volt, hogy a rendek és az uralkodó oly módon állított bandériumokat, hogy az előbbiek fegyveres ereje meghaladta az utóbbiét. A félbehagyott mondat lehetséges befejezése ennek tükrében valami olyasmi lehetne, hogy *„a' Királyi önkény ez által…"* korlátozva volt. Ez a nézet pedig szervesen illeszkedik a kora magyarországi és tágabb európai politikai dinamikáját a mérsékelt-alkotmányos és a despotikus tendenciák kettősségében szemlélő felfogásához, melynek szerves elemét képezte a hatalommegosztás, a hatalmi ágak kölcsönös korlátozásának sajátos módon adaptált tana is.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Kéziratos források

MTA KIK Kt. K 379/33. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára Kisfaludy Sándor: Észrevételeim a' Diétále Operátumokra. In Re Literaria.

MNL ZML IV. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, 1.a Zala megye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek

MNL ZML IV. 1.b = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zala megye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok

OSZK Kisf. = Országos Széchényi Könyvtár, Lajstroma Kisfaludy Sándor könyvtárának, melyet szentmártoni Darnay Kálmán a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának ajándékozott. 1897.

Nyomtatott források

Czuczor – Fogarasi 1867 = Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. 4. kötet. Pest, 1867.

Észrevételek 1832 = Zala Vármegyének az Országos Kiküldöttségnek Rendszeres Munkáira tett Észrevételei. [Szammer Alajos], [Zalaegerszeg], 1832.

Gravamina 1826 = Gravamina et Postulata Statuum et Ordinum Regni Hungariae et Partium eidem adnexarum tam Generalia, quam Particularia, quae in Comi-

tiis Regni Anno 1825/26 celebratis per exmissam eatenus Regnicolarem Deputationem [...]. Posonii, [1826].
Kis 1817 = Kis János: A' testet tárgyazó nevelésről. Tudományos Gyűjtemény 1. (1817:9), 3–38.
Kisfaludy 1809 = [Kisfaludy Sándor]: Hazafiúi Szózat a' Magyar Nemességhez. Pest, 1809.
Kisfaludy 1892 = Kisfaludy Sándor: Észrevételeim a' Dietale Operatumokra. In re Literaria. In: Angyal Dávid (kiad.): Kisfaludy Sándor Minden Munkái 7. kötet. Budapest, 1892. 483–490.
Követutasítások 2003 = Molnár András (kiad.): „Tekintetes karok és rendek!". Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848. Zalaegerszeg, 2003.
KSMM 1892 = Angyal Dávid (kiad.): Kisfaludy Sándor Minden Munkái 8. kötet. Budapest, 1892.
Milde 1811 = Milde, Vincenz Eduard: Lehrbuch der allgemeinen Erziehungskunde zum Gebrauche der öffentlichen Vorlesungen, Band 1. Von der Kultur der physischen und intellektuellen Anlagen. Christian Kaulfuß – Carl Armbruster, Wien, 1811.
Niemeyer 1796 = Niemeyer, August Hermann: Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner. 2 kötet. Halle, 1796.
Opinio 1830 = Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam Articuli 67. 1790/1 elaboratis Systematicis Operatis Articulo 8. 1827. exmissae, circa Objecta Rei Literariae. Typis S. Ludovici Weber, Posonii, 1830.
Protocollum 1829 = Protocollum Consessuum Sub-Deputationis Regnicolaris in Literariis ad mentem Articuli VIII. 1827. exmissae, Typ. Reg. Scient Universitatis Hung., Budae, 1829.
Reformjavaslatok 2000 = Molnár András (kiad.): „Javítva változtatni". Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zalaegerszeg, 2000.
Relatio 1831 = Relatio Sub-Deputationis Regnicolaris in Objecto Lustrae, et Exercituationis Nobilium, ac Banderiorum ad mentem Articuli 15. 1827. exmissae. in Typographia Ludovici Landerer de Füskút, Posonii, 1831.
Sümegi 1876 = Sümegi Kálmán: Kisfaludy Sándor mint paedagóg. Vasárnapi Ujság 1876. október 29. 694–695.

Felhasznált irodalom

Ballagi 1897 = Ballagi Géza: A magyar nemzet története IX. A nemzeti államalkotás kora (1815–1847). Budapest, 1897.
Barta 1966 = Barta István: A fiatal Kossuth. Budapest, 1966.

Church 2022 = Church, Clive H.: Europe in 1830. Revolution and Political Change. London–New York, 2022.

Czifra 2015 = Czifra Mariann: Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás. Avagy közelítések a XIX. század elejének nyelvi mozgalmához. Tempevölgy 7. (2015:4) 82–89.

Degré 1974 = Degré Alajos: Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében. Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1974), 342–348.

Gerő 1993 = Gerő András: A gondolkodás polgárosodása. A lengyel felkelők melletti érvek az 1832–36-os országgyűlésen. In: Gerő András: Magyar polgárosodás. Budapest, 1993. 57–77.

Gyimesi 1990 = Gyimesi Endre: A zala megyei nyomdászat kezdetei 2. rész. In: Turbuly Éva (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1990. 229–262. (Zalai Gyűjtemény 31.)

Hoós 1994 = Hoós Éva: Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében (1791–1793). (kandidátusi értekezés) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1994.

Kazinczy 1891 = Váczy János (kiad.): Kazinczy Ferenc levelezése. 2. kötet. Budapest, 1891.

Kornis 1927 = Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I–II. Budapest, 1927.

Kovács 1959 = Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Budapest, 1959.

KSHM 1931 = Gálos Rezső (kiad.): Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Győr, 1931.

Lajtai 2020 = Lajtai L. László: Nemzetfogalom és nemzetiség a 19. század középső harmadának Magyarországán. In: Erdős Zoltán et al. (szerk.): Látószögek és diagnózisok. s. n., Pécs, 2020, 233–241.

McIntosh 1984 = McIntosh, P. C.: Hieronymus Mercurialis 'De Arte Gymnastica'. Classification and dogma in physical education in the sixteenth century. The International Journal of the History of Sport 1. (1984:1), 73–84.

Molnár 2000 = Molnár András: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. In: Molnár András (kiad.): „Javítva változtatni". Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zalaegerszeg, 2000. 255–279.

Molnár 2021a = Molnár András: Deák Antal hagyatéka. Zalaegerszeg, 2021.

Molnár 2021b = Molnár András: Deák Antal a pozsonyi diétán. Budapest, 2021.

Montesquieu 1763 = Montesquieu: De l'esprit des loix. Nouv. ed. 4 kötet. Amsterdam–Leipzig, 1763.

Montesquieu 2000 = Montesquieu: A törvények szelleméről. Ford. Csécsy Imre, Sebestyén Pál. Budapest, 2000.

Nagy 2020 = Nagy Ágoston: Kisfaludy Sándor társadalmi és politikai reflexiói az 1831-es kolerajárvány idején. Korall 82. (2020), 126–152.

Nagy 2021 = Nagy Ágoston: „Ezen nemes, boldogtalan nemzetnek sorsa és helyheztetése borzasztó!". Kisfaludy Sándor 1831-es beszéde a lengyelek ügyében. Történelmi Szemle 63. (2021:4), 671–694.

Pajkossy 1978 = Pajkossy Gábor: Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai: Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzura rendezése. (bölcsészdoktori disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1978.

Pálmány 2011 = Pálmány Béla: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanarchja. 1825–1848. 2 kötet. 2011.

Pinkney 1972 = Pinkney, David H.: The French Revolution of 1830. New Jersey, 1972.

Poór 1972 = Poór Ferenc: A közigazgatási nyelv ügye Zala vármegyében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. In: Palágyi Szilvia (szerk.): A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 1972. 421–433.

Poór 2003 = Poór János: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Budapest, 2003.

Schmidt-Funke 2011 = Schmidt-Funke, Julia A.: Die 1830er Revolution als europäisches Medienereignis. Europäische Geschichte Online (EGO). 2011-02-23. (http://www.ieg-ego.eu/schmidtfunkej-2011-de – Letöltve: 2025. február 10.)

Stein 1891 = Stein, Friedrich: Die akademische Gerichtsbarkeit in Deutschland. Leipzig, 1891.

Szekfű 1926 = Szekfű Gyula (kiad.): Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848. Budapest, 1926.

Szijártó 2006 = Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika. Budapest, 2006.

Szijártó 2010 = Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Keszthely, 2010.

Szijártó 2021 = Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.

Velema 2007 = Velema, Wyger R. E.: Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought. Leiden–Boston, 2007.

Völgyesi 2002 = Völgyesi Orsolya: Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832. Gyula, 2002. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 9.)

Cselenkó Borbála

A vegyesházasságok és a passzív asszisztencia kérdése a Szombathelyi Egyházmegyében Bőle András püspök idején, 1824–1843

A vegyesházasságokkal kapcsolatos, s a reformkorban országos szinten újra fellángoló viták, illetve azok eredményei ismertek.[1] Sőt, mára már jelentős eredmények születtek az egyes vármegyékben, helyi szinten zajlott események feldolgozásában is.[2] E tanulmány a vegyesházasságok problémájának bemutatását a szombathelyi egyházmegye földrajzi, egyházigazgatási és tematikus keretei közé helyezi. Azaz a szombathelyi püspökség keretein belül kívánja bemutatni az eseményeket részben országos és vármegyei folyamatok, részben pedig az egyházmegye plébániáin történt konkrét események tükrében, a reformországgyűléseket megelőző 1821-es egyházmegyei zsinatig.

A kötelező házasságkötési formát a katolikus megújulást elindító trienti zsinat (1545–1563) határozta meg először az egész katolikus egyház számára. Ezek a szabályok azonban csak a katolikusokra terjedtek ki, s csak a tisztán katolikus házasságokat szabályozták. S bár a protestánsoknál is megszabták a házasságkötés feltételeit saját felekezetük számára, a katolikushoz hasonló egységes szabályokat nem alakítottak ki. A problémák tehát abból származtak, amikor egy római katolikus és egy

1 Hanuy 1904; Várady 1924; Meszlényi 1934; Majláth 1944; Sipos – Gál 1960.

2 Németh György Attila a Csanád vármegyei események tükrében mutatja be a vegyesházasságok kérdését és az azokkal kapcsolatos vitákat. Németh 2018. 447–477., Fazekas Csaba pedig a Zala megyei követ, Deák Ferenc egyházpolitikájának tükrében mutatja be az 1839/40-es országgyűlés legkiélezettebb vallásügyi vitáit, eseményeit és azok előzményeit. Munkájában nemcsak Deák vármegyei és országos állásfoglalásáról ad részletes képet, hanem egy konkrét, nemcsak helyi, de országos szinten is visszhangra talált Zala megyei esemény leírásán keresztül szemlélteti a magyar püspököknek a vegyesházasságok megáldását tiltó püspöki rendelkezésének következményeit, s az ezek kapcsán kiélesedett Zala vármegyei vitákat. (Fazekas 2005; Fazekas 2008). Ugyanő tárgyalja Bihar vármegyei eseményeket is Szilágyi Lajos (1784–1865) Bihar megye liberális táblabírójának, a református közélet elkötelezett tagjának életútján keresztül (Fazekas 2017).

nem katolikus keresztény kívánt házasságot kötni, amire különösen vegyes vallású területeken nem ritkán volt példa. Az áthidalhatatlan(nak tűnő) problémát a katolikus és a protestáns egyházak eltérő teológiai-felfogásbeli, és ebből adódóan jogi szabályozásbeli különbségei jelentették. A katolikus teológia szerint ugyanis a keresztények között kötött érvényes házasság mindig szentség, ennél fogva felbonthatatlan. Ezzel szemben a protestáns egyházak a házasságot nem tartják szentségnek, hanem szerződéses jelleget tulajdonítanak neki, így az felbontható.

Ebbe a vitába kapcsolódott be az állami jogalkotás, hiszen már a kezdetektől fogva fontos volt, hogy az állam miként viszonyul a vegyesházasságokból eredő felekezeti vitákhoz, miként és milyen mértékben fogadja el, majd támogatja szabályozásaiban a szembenálló egyházak álláspontját. Mindkét oldal számára rendkívül fontos volt ugyanis, hogy a saját egyházi jogszabályaikat állami törvények is biztosítsák. Maga a vita eredetileg lényegében két kérdéskör mentén éleződött ki: Ki előtt köthetnek házasságot a felek? Milyen vallást kövessenek a születendő gyermekek? A reformkorra azonban a fellángoló vallásügyi vitákra a katolikus egyház részéről válaszként adott szigorítás következtében e két kérdéskör kiegészült az egyházi áldás problémájával, a passzív asszisztencia kérdésével.

A reformáció elterjedése után a katolikus zsinatok nem tiltották kifejezetten a protestánsokkal való házasságkötést, a papság vonakodott a vegyesvallású párokat összeadni, és sokáig abszolút hatállyal bíró szentszéki szabályozás sem volt. A 17. századig így csak ritkán fordultak elő vegyesházasságok. A katolikus egyház a protestánsokra eretnekként tekintett, ezért a házasság feltételéül szabták az áttérésüket.[3]

A 17. század végére a helyzet tarthatatlanná vált. Állami és szentszéki szabályozás híján a katolikusoknál kialakult a reverzális gyakorlata, azaz a nem katolikus fél úgynevezett reverzálist, biztosítékot adott arra, hogy engedi a házasságból született gyermekeket katolikus szellemben nevelni, valamint házastársát hite gyakorlásában nem háborgatja. Ez azonban egy egyoldalú írásos nyilatkozat volt, amely nem volt kikényszeríthető. Ráadásul a protestánsok ekkor már szívesen engedték a vegyesházasságokat, és semmiféle biztosítékot nem kértek. Így vegyes vallású vidéken fenn állt a veszélye a protestáns túlsúly kialakulásának. Ettől tartva Keresztély Ágost esztergomi érsek 1714-ben felterjesztést intézett III. Károlyhoz, amelyben egységes állami szabályozás megalkotását, és az addig csak szokásjogszerűen alkalmazott reverzális gyakorlatának írott törvényi megerősítését kérte. Mivel a király ekkor nem tett eleget a bíboros kérésének, az érsek 1715-ben körlevelet adott ki egyházmegyéje plébánosaihoz, amelyben megtiltotta a vegyesházasság kötését, kivéve akkor, ha a protestáns fél reverzálist ad. Eközben a protestáns rendek is szorgalmazták a kérdés törvényerejű rendezését, amelyben nemcsak azt kérték, hogy a vegyesvallású pár maga dönthessen, hogy ki előtt akar házasságot kötni, hanem hogy születendő gyer-

3 Németh 2018. 452.; Hanuy 1904. 58–60.

meküк vallását is maguk határozhassák meg. Állami szabályozás végül csak 1731-ben született. III. Károly rendelete, az ún. *Carolina Resolutio* azonban nem rendelkezett a gyermekek vallásáról, csak azt írta elő, hogy a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell megkötni.

A Szentszék még később foglalt állást a kérdésben, megerősítette, s az egyházi joggyakorlatban meghonosította azt a szokásjogot, ami nálunk már 50 éve életben volt. XIV. Benedek pápa 1748. június 29-én kiadott *Magnae Nobis* kezdetű enciklikája kimondta, hogy a vegyesházasság csak azzal a feltétellel engedélyezhető, köthető, ha a házasságból származó összes gyermeket katolikus hitben nevelik, s ha a katolikus fél megígéri, hogy másvallású hitvestársát igyekszik a katolikus hitre téríteni. Ugyanakkor megfogalmazta, hogy a gyermekek katolikus vallásban történő nevelését állami törvényekkel is biztosítani kell.[4] Ezzel a pápa lényegében felszólította az állami jogalkotást a már gyakorlatban lévő reverzálisok állami törvényesítésére. Mivel azonban egyértelmű állami szabályozás még jó ideig nem történt meg, a reverzálisok kibocsátásának kötelezősége csak fokozatosan bontakozott ki.

A biztosítékokat végül Mária Terézia 1756-os rendelete tette kikényszeríthetővé. II. József türelmi rendelete ugyan eltörölte a reverzálisok gyakorlatát, de visszamenőleg nem érvénytelenítette az 1781. október 1. előtt kiadottakat, fenntartva ezzel a házasfelek felelősségre vonásának lehetőségét. E mellett előírta, hogy amennyiben az apa katolikus, az összes gyermeket katolikusnak kereszteljék és neveljék, amennyiben az anya katolikus, akkor gyermekeknek nemük szerint kell követniük szüleik vallását.[5]

II. Lipót 1791. január 18-i rendeletében, amelyet az 1790–1791-es országgyűlés az 1791. évi XXVI. tc.-ben törvényerőre emelt, a protestánsoknak ugyan számos kedvezményt juttatott, de előírta, hogy a vegyes házasságokat mindenkor katolikus pap előtt kell kötni, máskülönben mind egyházilag, mind államjogilag érvénytelenek, valamint hogy ellenük bármiféle akadályt emelni tilos. A házasságból születendő gyermekek pedig, ha az apa katolikus, akkor az ő vallását kövessék, ha az anya katolikus a fiúk követhetik az apa vallását. E törvény azonban megoldás helyett csak növelte a fokozódó ellentétet a protestánsok és katolikusok között, miközben egyik fél sem volt elégedett annak tartalmával. Ráadásul azzal, hogy explicite nem tiltotta meg a reverzálisokat, egy fontos kiskaput hagyott nyitva. E törvénycikk értelmezése lett a reformkorban kialakult vallásügyi vita egyik legfontosabb kérdése. A katolikus interpretáció szerint ugyanis a törvény nem tiltotta a reverzálisokat. Mivel pedig nem tiltotta, a törvény pedig a protestáns apa vallásának követését a fiúgyermekek számára lehetőségként említi, ebből az is következik, hogy az apa beleegyezésével a gyermekek az anya vallásában is nevelhetők, tehát ha a férj önként

4 Németh 2018. 453.

5 Várady 1924. 12–14, 21–22.; Németh 2018. 454.

adta azt, akkor az illetékes plébános elfogadhatta, mert ehhez a katolikus papoknak törvényes joguk volt.[6]

E vitákat követően, illetve mondhatjuk, hogy ennek következményeként alakult ki a passzív asszisztencia gyakorlata hazánkban. Ez lényegében azt jelentette, hogy ha a protestáns fél nem adott reverzálist, akkor a pap mindenféle formaság (például hivatalos egyházi öltözet), ünnepélyes keret, szertartás nélkül, a templomon kívül adta össze a házasulandókat. Két tanú jelenlétében a pap tulajdonképpen csak tudomásul vette a felek által kifejezett akaratnyilatkozatot, s bár akadályt nem támasztott a házassággal szemben, az áldást megtagadta. Áldás ugyan nem volt az ilyen házasságon, de érvényes volt, hiszen megfelelt a trienti zsinat kritériumainak. Megjegyzendő azonban, hogy a passzív asszisztenciának ekkor még sem kánoni sem világi írott jogalapja nem volt, hanem partikuláris egyházi szokásjogként, a szentszéki jogalkotást megelőzve, de közben az állami szabályozáshoz és a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva vált gyakorlattá.

Bár a kérdéssel bővebben majd csak az 1832-36-os és az 1839/40-es országgyűlésen foglalkoztak, a szempontok azonban, amelyek e korszak vallásügyi vitáját az annak lezárását jelentő 1844. évi III. tc. elfogadásáig végigkísérték, az 1825-ös pozsonyi országgyűlésen fogalmazódtak meg. Az 1825 szeptemberében összeült országgyűlésen a vegyesházasságokkal kapcsolatos sérelmek a vallásügy részeként, a többi vallási sérelemmel közös javaslatban kerültek tárgyalás alá. Bár a vita az országgyűléseken egyre élesebbé vált, felekezeti jellegéből fokozatosan veszített. A liberális reformellenzék ugyanis a vegyes házasságokkal kapcsolatos joggyakorlatban a polgári jogegyenlőség megvalósulásának akadályát látta, ezért a protestáns sérelmeket magáévá téve került szembe a konzervatív klérussal. Ennek során a vallásügy és különösen a vegyesházasságok ügye országos politikai üggyé nőtte ki magát. Egységes vallásügyi törvény megalkotását javasolták, amely a hatályos 1791. évi XXVI. tc. alapján tervezte a vegyesházasságok problémáját véglegesen rendezni. Mindeközben a püspöki kar azonban elzárkózott ezektől a reformoktól, amelyekben belügyeibe való durva beavatkozást látott. [7]

Így a reverzálisok eltörlésének igénye ugyan már ezen az országgyűlésen megfogalmazódott, határozat nem született. Az 1832–36-os országgyűlésen került ismét napirendre a téma, amikor Beöthy Ödön,[8] Bihar vármegye liberális követe 1833. január 9-én, az országgyűlés alsó táblájának kerületi ülésén a reverzálisok gyakorlatát törvénysértőnek nyilvánította, és szorgalmazta, hogy a vallásügyhöz kapcsolódó elsődleges sérelmek közé vegyék fel, indítványozta továbbá a protestánsok felekezeti

6 Várady 1924. 28.; Németh 2018. 455.

7 Németh 2018. 457.

8 Beöthy Ödön (1796–1854) Bihar vármegye liberális követe az 1832–1836. évi reformkori országgyűlések idején. Fazekas 2017. 7.

egyenjogúságának törvénybe iktatását, a katolikusok privilégiumainak megszüntetését. A további sérelmek elkerülése érdekében pedig felvetette az 1791. évi XXVI. tc. módosítását.[9]

A törvénymódosításra készült javaslat vegyes házasságokkal kapcsolatban első és legfontosabb pontként hozta a reverzálisok kérdését, vagyis a vegyes házasságban születendő gyermek vallási neveltetésével kapcsolatos előírásokat. Ezzel kapcsolatban a reverzálisok végleges eltörlését javasolták, mivel azt eleve törvényellenesnek ítélték.[10]

A római katolikus egyház nevében Lonovics József[11] szólalt fel a reverzálisok igazságossága mellett. A reverzálisok szerinte a törvény tartalmával nem ütköznek, mivel azt a törvény nem tiltja. Amit pedig a törvény nem tilt, az nem törvénytelen, nem lehet sérelem tárgya. A liberálisok hevesen tiltakoztak Lonovics felszólalása ellen, így a javaslat üzenet formájában a főrendek elé került. A főpapok ellenezték a kérdés felvételét, a világiak azonban már jóval megosztottabbak voltak e tekintetben. A főrendek így a javaslat néhány pontját illetően meggyőzhetőek lettek volna ugyan, a rendek azonban mint egészt kívánták azt elfogadtatni. Végül a vita lassan parttalanná vált. Az alsótábla 1833. július 10-én kénytelen volt ezt a tárgyat határozatlan időre felfüggeszteni.

Bár a sérelmeket az 1832–36. évi országgyűlésen nem sikerült orvosolni, e diéta a vegyes házasságok körül kialakult reformkori vita történetének első fontos állomását jelentette. Itt fogalmazódtak meg ugyanis azok a minimum követelések, amelyekből a liberális tábor semmit sem volt hajlandó engedni. Ugyanakkor jó alkalmat nyújtott a politikai táboroknak erőviszonyaik felmérésére, saját érvrendszerük felépítésére.[12] A kérdés országos szinten tehát csak látszólag került nyugvópontra. A katolikus egyház politikai akaratának sikeres érvényesítése után ugyanis tovább folytatta szokásjogon alapuló, s a többi felekezet számára sérelmes gyakorlatát.

Vegyes házasságok kérdése a szombathelyi egyházmegyében

A vegyes házasságok kérdése a magyarországi római katolikus egyházban, azon belül a szombathelyi egyházmegyében sem a reformkori országgyűlésekkel került napirendre. Az 1822. szeptember 8. és október 16. között Pozsonyban megrendezett nemzeti zsinat az egyház részéről észlelt korabeli problémákat a felvilágosodás eszköz-

9 Németh 2018. 460. Az 1830-as évek végének, 1840-es évek elejének hazai egyházpolitikai vitáiban Bihar vármegye kitüntetett szerepet viselt, egyfajta bölcsője, kiindulópontja lett a hazai belpolitikát sajátos módon „tematizáló" vallásügyi kérdésnek. (Fazekas 2017. 7.)

10 Németh 2018. 462.

11 Lonovics József egri kanonok, 1834-től csanádi püspök. Római küldetése során fontos szerepet játszott a szentszéki jogalkotás kieszközlésével. 1848-tól egri, 1866-tól kalocsai érsek.

12 Németh 2018. 466.

tárának alkalmazásával kívánta orvosolni, miközben a jozefinista egyházpolitikai gyakorlat negatív hatásaira adott válaszai paradox képet mutatnak. Fontos célként jelentkezett ugyanis a határozatokban az egyház tekintélyének, szabadságának, továbbá társadalmi szerepének és befolyásának erősítése, azonban ezt a célt jelentős mértékben a világi hatalom – elsősorban a vallásos uralkodó – támogatásával akarták elérni.[13] Az uralkodói megerősítés, jóváhagyás igénye a reformkorban is jelen volt, hiszen ő emelhette törvényerejűvé (s ezáltal minden fél számára egyértelművé és kötelező jellegűvé téve) az olyan szokásjogon alapuló egyházi gyakorlatokat, mint a reverzális kérése, vagy a passzív asszisztencia gyakorlata, de tőle várták a vármegyei hatóságok és az egyház szereplői között kiélesedő ellentét megoldását, a felek kibékítését is.[14]

Az egyházi kezdeményezésre napirendre tűzött öt pont jól tükrözi, milyen problémákat észlelt a magyar egyház a 19. század elején. Ezek közül egyik legfontosabb a társadalom egészében tapasztalható erkölcsi romlás, így annak megállítását tűzte ki célul. Az erkölcsi romlás okát pedig nem utolsó sorban a protestantizmus erősödésében látták. A vegyes házasságokra – amely a protestantizmus terjedésének, erősödésének, így az erkölcsi romlásnak is egyik fő oka – nem kimondottan mint orvosolandó problémára, hanem inkább mint a probléma egyik gyökerére tekintettek. Kiválóan szemléltetik ezt az 1821-ben még Somogy Lipót (1806–1822) püspök elnökletével tartott szombathelyi egyházmegyei zsinat feljegyzései is. A nemzeti zsinatra való előkészületet jelentő első szombathelyi egyházmegyei zsinat már a reformországgyűléseket közvetlenül megelőző időszakban felsorolta a protestantizmus „káros" következményeit. Az 1821 szeptemberében tartott első egyházmegyei gyűlés elsőként a katolikus egyház válságának okait keresve tíz fő okot állapított meg. A jozefinista egyházpolitikán túl elsősorban a protestantizmus terjedését és ezzel összefüggésben a racionalizmus erősödését, az erőtlen vallásosságot és erkölcstelenséget nevezi meg fő okként. Sérelmezte például a zsinat, hogy a protestáns felekezetek szabadon létesíthettek közösségeket, nyithattak iskolákat, terjeszthették tanaikat. Mindez ugyanis a zsinat szerint káros hatással volt az egyházmegye katolikus népességére. *„A gőg az engedetlenség szelleme megfertőzte a vasi lelkeket, és bizony az egyház tekintélytana megrendült lelkükben. Az állam enyhítő rendeleteit is kiaknázták, amennyire tőlük tellett, sőt nem egyszer a határokat túl is lépték. A romlás legszomorúbb következménye azonban a családi szentélyekben mutatkozik. Felenged a felelősség tudata, a házasságban mellékes lesz a vallás, és főleg a gyermekek nevelése háttérbe szorul."*[15] Bőle András helynök, későbbi szombathelyi püspök tehát már az egyházmegyei zsinat

13 Fejérdy 2017. 3–4.

14 Várady 1924. 134.

15 Bőle András: Responsa super Punctis Materiam Synodi nationalis futurae constituentibus (1821. szept. 12.), Bakó 2017. 19–20, 92.; Varjas 1953. 166–167.; Géfin 1929. 317.

alkalmával világosan látta a vegyes házasságok megoldatlan kérdését, és zsinati összefoglalásában is többször visszatért erre. A zsinat tehát a katolikus egyház válságának, a vallástalanság első és legfontosabb okának a protestantizmus terjedését jelölte meg, amelyhez szorosan kapcsolódik a vegyes házasságok elfogadása, terjedése. „*Hazánkban viszont a protestantizmus elfogadását, igaz, nem vallási, hanem polgári törvényben erősítették meg. Mindezek pedig egyaránt az igaz vallás meggyengüléséhez és megrontásához vezetnek* [...] *Ide tartozik a katolikusok és nem katolikusok közti házasság törvényének bevezetése, amelynek során noha nem következik be a katolikus fél teljes elszakadása az igaz hittől, mégis az igaz hitben való elhidegülés, miként mindkét hit iránti közömbösség, vagy a megtérítés veszélyét sohasem lehet elkerülni.*"[16]

Somogy püspök 1822 februárjában bekövetkezett halála után káptalani helynökként Bőle András képviselte az egyházmegyét az 1822. szeptember 3-án Pozsonyban összeült nemzeti zsinaton. Nézetei, elvei mellett később püspökként is kitartott, amikor a protestánsok egyenjogúsításának s a vegyes házasságnak kérdése a reformországgyűléseken és a vármegyei hatóságok tanácstermeiben kardinális és megosztó vitává nőtte ki magát, azokat szilárdan képviselte.

Hogy a szombathelyi egyházmegye valamivel később, a reformországgyűlések idején miként reagált a kor ezen égető problémájára, hogyan viszonyult a liberálisok vallásügyi reform-kezdeményezéseihez, arról Bőle András 1833 és 1838 közötti római jelentései nyújtanak némi képet. Bőle András, akit 1824-ben neveztek ki Szombathely püspökévé, az 1825 szeptemberében megnyíló pozsonyi országgyűlésen már a felsőtáblán képviselhette egyháza ügyeit, majd végig aktív résztvevője volt a katolikus egyház számára már jóval kardinálisabb kérdéseket tárgyaló 1832–36. évi országgyűlési tanácskozásoknak is. Jelentéseit, illetve a jelentéseihez fűzött értékeléseit így ennek hátterében kell vizsgálni. Sokat mondó a következő az 1833. március 30-i jelentés, amely a benne foglalt adatokat tekintve azt mutatja, hogy nem volt annyira gyászos a helyzet, mint az egy előző jelentésből sejthető. Ekkor ugyanis az egyházmegye 265.800 katolikus lakosságából évente 10-12 katolikus hívőt vesztett el, viszont a nehéz körülmények ellenére is volt évente 30-40 (katolikus hitre) áttérés. A vegyes házasságok okát a püspök a szülők meglazult erkölcsi felfogásával magyarázza, akik anyagi okok miatt nem egy esetben megfenyítik gyermeküket, sőt, ha nem akarnak engedelmeskedni, kitagadással sújtják őket. A szombathelyi egyházmegyében élő mintegy 67.000 protestáns ráadásul igen erős ellenállást fejtett ki, amit különösen a gyermekek nevelésében lehetett tapasztalni. Végül értékelésként a következőt írja: „*a vegyes házasságok sokat ártanak a katolikus ügynek: a szerelem vagy közönyösség folytán akkor is megakadályozzák a gyermekek kat(olikus) nevelését, amikor azoknak a törvény sz(erin)t, is kat(olikus)nak kellene lenniök; ezeket a közönyben vagy más*

16 Bakó 2017. 92.; SzEL PL I. 3. N. Nemzeti zsinat iratai 1821. Bőle András zsinati feljegyzései.

hitben fölnevelteket nehéz visszavezetni, sőt az is megtörténik, hogy megmaradnak benne."[17] Bőle 1838-ban arról panaszkodott, hogy az uralkodó hiába hozta azt a rendeletet, amely előírja, hogy a papság hathetes kurzust tartson a vegyes házasságokban nevelkedő gyermekek megmentésére, a protestánsok előretörése miatt a szombathelyi egyházmegyében ez az intézkedés eredménytelen maradt. Emellett pedig évente már csak mintegy húszan térnek át a katolikus hitre. A római katolikusok száma ekkor a jelentés szerint 267.730, a nem római katolikusoké pedig 75.210 főt tett ki, ebből protestáns 69.600 fő volt. Másrészt viszont Szombathelyen, a püspökség székhelyén is bár egyre erősebb lett a protestantizmus, a reformországgyűlésekig egyetlen nyilvános hitehagyás sem fordult elő.[18]

Bő egy évvel az 1832–36. évi országgyűlés kezdete előtt, 1831 szeptemberében elhunyt Rudnay Sándor hercegprímás, esztergomi bíboros-érsek, székét hét évig nem is töltötték be. A magyar katolikus egyház a reformországgyűlések idejére gyakorlatilag vezető nélkül maradt. Bár a liberálisokkal szemben a főrendek körében, élükön a katolikus egyház püspökeivel, még erősebb volt a konzervatív tábor, az alsótáblán megfogalmazott vallásügyi reformok komoly veszélyt jelentettek a katolikus egyház évszázados privilégiumaira ugyanúgy, mint évtizedes gyakorlataira. Bőle András püspök is személyesen vett részt az üléseken és a felsőtáblán határozottan képviselte a katolikus egyház érdekeit néhány kiemelkedő püspöktársával (Scitovszky János[19] rozsnyói, Szepessy Ignác pécsi[20] és Kopácsy József veszprémi püspökkel[21]) együtt. Így Bőle püspöknek is jelentős szerepe volt abban, hogy az alsótábla vallási reformokkal kapcsolatos üzenetét a felsőtábla ekkor még konzervatív többsége nem fogadta el.

Az országgyűlés befejezése után a liberális csatározások színhelye a vármegyék gyűlésterme lett. A gömöri törvényhatóság például 1836 szeptemberében felszólította Scitovszky püspököt, hogy papjait tiltsa el a vegyes házasságok akadályozásától. Amikor pedig a püspök ezt megtagadta, a törvényhatóság feljelentette, és vádat kért minden olyan katolikus lelkészre, aki vonakodott a vegyesvallású párokat megesketni. Scitovszky tiltakozott az eljárás jogossága ellen, mire a megye feljelentette a királynál. Scitovszky a vádakat teljes mértékben kivédte, s bebizonyította, hogy az egyház egyetlen házasságot sem akadályozott meg törvénytelen eszközökkel, ugyanakkor pedig tájékoztatta a királyt a vegyes házasságok következményeiről.[22]

17 SzEL PL I. 3. C. 30/1833. Bőle András püspök jelentése. Magyarul közreadta: Vanyó 1933. 246–247.

18 Vanyó 1933. 247. Bőle András 1838. február 10-i jelentése.

19 Scitovszky János 1827 augusztusától rozsnyói, majd 1838 novemberétől pécsi püspök, 1849. július 21-től hercegprímás, esztergomi érsek

20 Szepes(s)y Ignác 1820-tól erdélyi, majd 1828–1838-ig (haláláig) pécsi püspök, az 1825–27. évi pozsonyi országgyűlésen elsőként szólalt fel magyar nyelven.

21 Kopácsy József 1822-től székesfehérvári, 1827–1841-ig veszprémi püspök, 1838. december 15-től hercegprímás és esztergomi érsek.

22 Meszlényi 1934. 361–363.

A Scitovszky-ügy egy időre „elült" ugyan, azonban előre jelezte azokat az eseményeket, amelyek főszereplői a későbbiekben a vármegyék lesznek. A szombathelyi egyházmegye székhelye, Szombathely ekkor még csendes volt, Vas vármegye azonban Szatmár megye kezdeményezésére számos vármegyei törvényhatósághoz hasonlóan elhatározta, hogy addig, amíg a vallási ügyek törvény útján nem rendeztetnek, semmiféle rendeletet nem ismer el törvényesnek, amely az 1791. évi XXVI. törvénycikkel ellenkezik. Így például megszűntnek tekintik a reverzálisokat, az áttéréshez követelt hatheti oktatást s mindazon dolgokat, melyek törvényen nem alapulnak, és semmiféle törvénytelen rendelet végrehajtásához segédkezet nem nyújtanak.[23]

Ami a szombathelyi püspökséget illeti, a régi szokás maradt az irányadó. Vegyes házasság esetén minden alkalommal reverzálist kértek, a házasság pedig csak akkor volt érvényes, ha katolikus plébános előtt kötötték meg. Bőle szigorúsága különösen a gyermekek katolikus nevelése ügyében mutatkozott meg. Ebben a kérdésben semmit sem volt hajlandó engedni.[24]

1836 után a vegyes házasságok kérdése körüli heves indulatok kissé elcsendesedtek, de a nyugalom csak látszólagos volt. A viták, forrongások színtere – mint azt a Scitovszky-ügy kapcsán láttuk – országos szintről, az alsótáblárol helyi, vármegyei szintre tevődött át, ott folytatódott. Míg végül az 1839–40. évi pozsonyi országgyűléssel a kérdés ismét országos vitaként került napirendre. A kérdést Scitovszky János rozsnyói, és Lajcsák Ferenc váradi püspökök papjaikhoz intézett 1838. júniusi, illetve 1839. márciusi körlevele[25] helyezte ismét az országos politikai viták kereszttüzébe. A két püspök ugyanis érzékelve annak veszélyét, hogy a főrendek már feltehetően nem fogják megvétózni a készülő vallásügyi üzenetet, azért hogy a szokásjogi gyakorlatot megerősítések, egyenesen megtiltották az aktív asszisztenciát a reverzális nélküli vegyes házasságok esetében.[26] A körlevelek visszhangja, különösen Lajcsáké, a vártnál is nagyobb volt. A kormány sem vette jónéven, érezte ugyanis, hogy ez csak olaj lesz a tűzre. Maga József nádor fejezte ki nemtetszését, április 4-én írt levelében helytelenítette Lajcsák eljárását.[27] Bár a püspök igazolta magát, az ügy azonban ezzel nem fejeződött be. Több vármegye jóval hevesebben reagált. Hogy a szombathelyi egyházmegye részéről Bőle mennyire követte az eseményeket, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az ügyre vonatkozóan külön akta található a fontosabb levelezésekkel és azok másolataival.[28]

23 Varjas 1953. 170.; Meszlényi 1934. 364.

24 Varjas 1953. 170.

25 Lajcsák Ferenc körlevelét közli: Majláth 1844. 100–106.

26 Várady 1924. 49.

27 Várady 1924. 50.; Meszlényi 1934. 388. József nádor levele másolatban megtalálható a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban, a Lajcsák Ferenc püspök körlevelét tartalmazó akta mellékleteként. Ugyanígy Lajcsák Bihar vármegye vádjaira adott válaszának másolata is. (SzEL PL I. 3. C. 100/1839.)

28 SzEL PL I. 3. C. 100/1839.

Mielőtt még az uralkodó megnyitotta volna az országgyűlést, Szilágyi Lajos, Bihar megye tanácsbírája a püspök ellen ugyanolyan szenvedélyes hangú felterjesztést intézett a királyhoz, mint korábban Gömör megye Scitovszky ellen, s kérte az uralkodót, hogy a béke kedvéért vonassa vissza a püspök rendelkezéseit. A püspök nem késett a válasszal. Levele lényegét tekintve sok közös vonást tartalmaz Bőlének az 1821-es szombathelyi zsinaton már megfogalmazott észrevételeivel. Kiemelte benne, hogy a családi békét és boldogságot a hitegység mozdítja elő. Ezért az egyház ellenzi a vegyes házasságokat, s csak súlyos okokból és oly feltétel alatt engedi meg, ha az összes gyermek katolikus nevelése biztosítva van. Úgy gondolta, hogy a vegyes házasságok válogatás nélküli megáldása ellenkezik az egyház kánonjaival, s ugyanakkor a hazai törvények sem követelik meg. Ráadásul a passzív asszisztencia a házasság érvényes s polgárjogi következményeit sem érinti. De nem sértheti a másvallásúak jogát sem, mert a törvény nem rendeli, hogy a katolikus egyház a nem katolikusokat vagy a reverzális nélkül házasságra lépő katolikus híveit áldásban részesítse. Végül a püspök kijelentette, hogy álláspontjából nem enged, s megmarad amellett, hogy az egyház feladata annak megállapítása, hogy kit részesítsen áldásban.[29]

A bihari ügy dilemma elé állította a helytartótanácsot. Ha Szilágyinak ad igazat, ellentétbe kerül az egyházi törvényekkel, ha Lajcsáknak, ellentmond annak az 50 éves gyakorlatnak, mely szerint nálunk több helyen eddig megáldották a reverzálisok nélkül kötött vegyes házasságokat. A gordiuszi csomót tehát úgy akarta megoldani, hogy áthárította a döntés felelősségét. Javasolta, hogy a király rendelje el a vizsgálatot azon rágalmak miatt, melyekkel Szilágyi a püspököt és a katolikus papságot illette. Ugyanakkor helytelenítse a püspök eljárását is, mivel rosszul választotta meg az időt és az alkalmat, ráadásul felfogása ellenkezik a gyakorlattal, s zavart idézhet elő. A király ebből annyit valósított meg, hogy 1839. április 17-én rendeletet bocsátott ki, melyben kijelentette, hogy szigorúan őrködik a törvények megtartása felett, a prímást pedig külön is utasította, hogy Lajcsák a többi püspökkel együtt tartózkodjék a felesleges és ártalmas izgatásoktól. Lajcsák tehát nem kapta meg a várt elégtételt felülről. Ennek eredménye az lett, hogy álláspontjából nem adott fel semmit, s a papság adott esetekben az ő egyházmegyéjében éppen úgy, mint máshol is, megmaradt a passzív asszisztencia mellett.[30] Bihar és Gömör megye pedig sérelmeit az országgyűlés elé terjesztette. Az 1839 júniusában összeülő diéta lehetőséget teremtett a reformpárti rendek számára, hogy a korábban megfogalmazott igényeik teljesítésével pontot tegyenek a vallásügyi vita végére.

Ezen az országgyűlésen a szombathelyi püspök, Bőle András idős kora és súlyos betegsége miatt már nem tudott részt venni, így József nádor 1839. május 4-i levelében

29 Várady 1924. 50–51.; Majláth 1944. 108.; Meszlényi 1934. 388–390.

30 Várady 1924. 51–52.

felmentette a megjelenési kötelezettsége alól.[31] Bőle András 1839. augusztus 13-án írt Kopácsy József prímásnak, amelyben sajnálta, hogy betegsége miatt nem tud részt venni a tanácskozáson. Bár a betegség egy, a vallásügyben a katolikus egyház elvei mellett elkötelezett és felkészült „harcost" tartott távol a vitáktól, a püspök az országgyűlés ideje alatt is minden írásos megnyilvánulásában kiállt püspöktársai mellett, egyetértve azok álláspontjával. Ebben a levelében is leszögezte, hogy álláspontja teljesen egyezik Lajcsák püspökével, hogy a házasság szentségét meg kell védeni, és a reverzális nélkül kötött vegyes házasságoknál szerinte is a passzív asszisztenciát kell alkalmazni, de legfőképpen arra kell törekedni, hogy szentségi házasságok köttessenek. Ezenkívül pedig, mint a katolikus egyház fejéhez, a pápához kell fordulni ebben az ügyben.[32]

Az diétán egyik legtöbb indulatot kiváltó vallásügyi pontként szerepelt a Lajcsák-Scitovszky ügy, a két püspök eljárásának megvitatása, illetve ezzel összefüggésben a passzív asszisztencia gyakorlata, vagyis a passzív asszisztencia gyakorlásának jogszerűsége. A Scitovszky-Lajcsák-kérdéssel egyidejűleg vették tárgyalás alá azokat a vallási sérelmek is, amelyeket még az 1832–36. évi országgyűlésen tárgyaltak, s amelyeket akkor a felsőtábla nem fogadott el. A cél az volt, hogy a protestánsok a katolikusokkal teljes egyenjogúságot nyerjenek.[33]

A két püspök ügyét a felsőtábla is megvitatta. Az egyre erősebb liberális felszólalások között még pápaellenes nyilatkozatok is elhangzottak. A felsőtábla végül a kínos kérdés megoldására egy konferenciát hivatott egybe, amely 30 szavazattal 24 ellenében kimondta, hogy Lajcsák és Stovszky püspököt jelentsék fel a királynál.[34] A püspökök nem nyugodtak bele a felsőtábla Lajcsákékat elmarasztaló döntésébe, s a prímás bejelentette az országgyűlésnek a püspökök tiltakozását, majd Lonovics szerkesztésében 1840. január 12-én feliratot intéztek az uralkodóhoz, amelyben védelmükbe vették két társukat, különösen Lajcsákot. Ez azért is fontos volt, mivel időközben a felsőtábla is döntött a reverzálisok eltörléséről, a katolikus papság pedig várta, hogy ezek után hogyan járjon el.[35]

Közben a prímás 1840. január 13-án ismét felszólította a püspököket, mert szükségesnek tartotta egyöntetű állásfoglalásukat. A szombathelyi egyházmegye részéről Bőle püspök válaszában hozzájárult minden, a püspöki kar által kidolgozott megoldási javaslathoz.[36] Lonovics ezután a püspöki kar megerősítésével bátran kijelentette, hogy a hozandó törvényeknek a maguk körében engedelmeskednek, de úgy, hogy

31 SzEL PL I. 3. C. 100/1839.

32 SzEL PL I. 3. C. 100/1839. Bőle levele Kopácsihoz 1839. aug. 13.

33 Meszlényi 1934. 399.

34 Meszlényi 1934. 395, 397.

35 Várady 1924. 53.; Meszlényi 1934. 397.

36 SzEL PL I. 3. N. Kopácsy József prímás levele Bőléhez 1840. jan. 13. és Bőle András püspök válaszlevele 1840. febr. 15.

az egyház elveiből közben nem engednek. Szerintük a passzív asszisztencia elegendő a házasság érvényességéhez, az 1791. évi XXVI. törvénycikk sem említi az áldás szükségességét, ezért nem vonhatók felelősségre azok a papok, akik ezt alkalmazzák. A király azonban egyelőre nem akart az üggyel foglalkozni, az alsótábla pedig továbbra is hevesen ellenkezett.[37]

Sok harc után, s az alsó- és felsőtábla közötti többszöri üzenetváltást követően végül megszületett egy 21 pontból álló, s a katolikus egyház számára rendkívül sérelmes vallásügyi törvényjavaslat, amely lényegében megfelelt az 1832–36. évi országgyűlés során az alsótáblán megfogalmazott üzenetnek, kiegészítve azzal, hogy a vegyes házasságok áldás nélkül is érvényesek. Miután a prímás tiltakozása országgyűlésen nem talált meghallgatásra, a püspökök Lonovics fogalmazásában a királyhoz, V. Ferdinándhoz fordultak, aki részben e kiváló érvelésű felterjesztés hatására végül nem szentesítette a törvényjavaslatot.[38]

Mindeközben a püspöki kar, amely nem törődött bele a két kamara között kialakult konszenzusba, ezenkívül tisztában volt a passzív asszisztencia alkalmazását illetően az alsópapság körében kialakult zűrzavarral is, az országgyűlés befejezése után, 1840. május 14-én Pozsonyban konferenciát tartott. Itt két fontos döntés is született. Egyrészt aláírtak egy Szentszékhez intézett feliratot, amelynek átadásával Lonovics József csanádi püspököt bízták meg. A klérus Lonovics Rómába küldésével a több mint három évtizedes szokásjogon alapuló partikuláris joggyakorlatnak kívánt szentszéki elismerést szerezni.[39] Másrészt pedig, megelőzve a szentszéki jóváhagyást, július 2-án egy közös püspöki körlevélben egész Magyarországra kiterjesztette a passzív asszisztencia gyakorlatát.[40]

Az egyes egyházmegyék püspökei ezt követően külön körlevéllel közölték a határozatot híveikkel. Bőle András szombathelyi püspök, aki – mint fentebb szó volt róla – kezdetektől fogva Lajcsák pártján állt, és minden erejével küzdött az „akatolizálás" ellen, augusztus 22-én adta ki körlevelét. Ebben pontosan felvázolta papjainak a követendő hivatalos eljárást.[41] Bár a püspökök eljárása egyházjogilag igencsak megkérdőjelezhető volt, hiszen nélkülözte a szentszéki jóváhagyást, saját szempontjukból azonban mentesítették őket a nehéz körülmények alól, és azt a célt szolgálta, hogy a vegyes házasságok körüli eljárást illetően az alsópapságnak általánosan követhető, egységes útmutatással szolgáljanak.

37 Meszlényi 1934. 399–401.

38 Fazekas 2004. 98.; Németh 2018. 469–470.; Várady 1924. 53–60.; Meszlényi 1934. 402–406.

39 SzEL PL I. 3. C. 111/1840. A tárgyalások eredményeként XVI. Gergely pápa 1841. ápr. 30-án kiadta *Quas vestra* kezdetű brevéjét, melyben Magyarországon és társországaiban megerősítette, a jövőre nézve pedig engedélyezte a passzív asszisztencia gyakorlatát.

40 SzEL PL I. 3. C. 111/1840.; Németh 2018. 471. A körlevelet közölte Majláth 1844. 145–153.

41 SzEL PL I. 3. C. 111/1840., 32/1840.

A kormány részéről a püspökkari körlevél higgadt fogadtatásra talált, a vármegyék azonban szinte azonnal reagáltak. Tiltakozásukat azzal indokolták, hogy a passzív asszisztencia szerinti eljárással a katolikus papság megsérti az 1791. évi XXVI. törvénycikket, mert ezzel akadályt gördít a vegyes házasság elé. Elsőként Pest vármegye fogadott el határozatot (1840. augusztus 27-én), melyben törvénytelennek nyilvánította a reverzális nélküli vegyes házasságok megáldásának megtagadását. Ezt követte több vármegye, többek között Borsod, majd Vas és Zala vármegye is.[42]

A szombathelyi egyházmegyéhez tartozó, addig viszonylag csendes Vas megye bár nem egyszerre, de ezúttal makacs ellenállással válaszolt.[43] Két és fél hónappal Bőle augusztusi körlevelének megjelenése után, a november 3-i közgyűlésen, miután ismertették a püspök körlevelét, hevesen tiltakoztak a rendelkezés ellen, és felterjesztést javasoltak az uralkodóhoz, amelyben arra kérték, hogy „*ezen gyászos következésű törvény sértést*" szüntesse meg. Ugyanekkor Vas vármegye is kinyilvánította elkötelezettségét az áldásmegtagadó papok hatósági megintése és megbüntetése iránt. Pesthez és Borsodhoz hasonlóan előírta szolgabíráinak, hogy a népet világosítsák fel az egyház intézkedésének törvénytelenségéről.[44]

A vármegye heves reakcióját azonban nem csupán a körlevél ténye és tartalma váltotta ki, hanem egy konkrét esemény, amelynek főszereplője a szombathelyi plébános volt, aki pontosan követve a püspöki körlevél előírásait először alkalmazta Szombathelyen a passzív asszisztenciát. Egész pontosan a jegyzőkönyv szavaival „*… a szombathelyi Lelkész Úr minden papi szertartásoktul tartózkodván, nem tsak az áldást megtagadta, hanem a házasulók egybekelésére csak azok házánál jelent meg*".[45]

A vármegye eleinte tehetetlenül állt az addig nem tapasztalt eljárás előtt, és annak ellenére, hogy a liberális elemek igen hevesen támadták a gyűlésen a papokat, a közgyűlés egyelőre nem követelt szigorú büntetést. Csak megbízta az alispáni hivatalt, „*hogy a kérdéses esetben részt vett Szombathelyi Lelkész Urat a törvény pontos megtartására intse meg, s ha ebbéli intésre nem hajlana, ellene a tiszti vádat a törvényes büntetés megvételére tétesse fol[y]amatba*". Majd meghagyták, hogy minden ezt követően előforduló ilyen esetet az alispáni hivatalhoz kell utasítani. Végül leszögezték, hogy a püspöki körlevél, mely a vegyes házasságokkal kapcsolatos törvényt önkényesen magyarázza, törvénytelen és törvénysértő, amit a király előtt is kijelentenek. A jegyzőkönyvből tehát az is kiderül, hogy a szombathelyi plébános, alkalmazva a passzív asszisztenciát, a házasulandóktól – minden papi szertartást

42 Fazekas 2004. 100–101. Vas megye 1840. november 3-án, Zala 1841. január 11-én. (SzEL PL I. 3. C. 149/1940. Kivonat Vas Vármegye 1840. november 3-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből; MNL ZML IV. 1. a. 1. kötet 3. szám. 1841. január 11.)

43 SzEL PL I. 3. C. 111/1840., 149/1840.

44 SzEL PL I. 3. C. 149/1940. Kivonat Vas Vármegye 1840. november 3-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből.

45 SzEL PL I. 3. C. 149/1940.

mellőzve – nemcsak az áldást tagadta meg, hanem templom helyett azok házában végezte el a szertartást.[46]

Bőle püspök közvetve reagált a szombathelyi esetre. 1840. november 7-én ismét körlevelet adott ki, amelyben okosságra és mérsékletre intette papjait. Figyelmeztette őket, hogy a püspöki kar rendeletétől egy hajszálnyira se térjenek el, és törekedjenek arra, hogy az ellentéteket békességgel kezeljék, igyekezzenek áthidalni és ne kiélezni.[47]

Közben Bőle is értesült a vármegye közgyűlésének eredményéről, és november 13-án maga is jól megalapozott felterjesztést készített az uralkodóhoz a felvázolt kérdésekben. A felterjesztésének elején leírta az eseményt, amely a felháborodást kiváltotta, majd védelmébe vette a passzív asszisztencia szerinti eljárás jogosságát. Éles logikával cáfolta Vas vármegye határozatának okfejtését. Megismételte azt az érvet, miszerint, az 1790–91-es XXVI. törvénycikk valóban csak azt írja elő, hogy a vegyes házasságokat katolikus plébános előtt kössék, de a törvény az áldást nem említi. Ezután kifejtette, hogy a házasság lényegéhez nem tartozik az áldás, ráadásul igazságtalan is volna egyformán kezelni a jó katolikus házasulandókat az elpártolókkal. Másrészt „*mivel az alsópapság köteles engedelmeskedni püspökeinek, és megfelelő tekintéllyel és megbecsüléssel gondoskodik a népről, rendkívül sértő, ha a kánoni szabályoktól elvonatkoztatva a papságot saját hivatalukhoz tartozó ügyekben, mint például azért, hogy eldönti, hogy kinek és milyen módon adja ki az áldást, világi joghatóság alá rendelik, vagy a papságot világi ítélet alá vonják*” egy olyan törvénycikkre hivatkozva, amely a templom- és iskolafoglalókra vonatkozik. Bőle szerint a papok nincsenek kötelezve a hazai törvények ellen – mint azt a közgyűlés állította – sőt a közönyösséget és jogtalanságot szüntetik meg ezzel az eljárással. Büntetést meg pláne nem érdemelnek, mivel – szerinte – a vármegye alkalmazza helytelenül az 1791. évi törvényt. Ezért kérte az uralkodót, hogy a vármegyei határozatot mint törvényellenest semmisítse meg, s hogy a szombathelyi plébános elleni feljelentést ejtsék el.[48] Az ügy végül alispáni fenyítéssel végződött.

Bőle az uralkodóval egyidejűleg, november 7-én írt Kopácsy József prímásnak is. Leveléhez csatolta a Vas vármegyei közgyűlés határozatának és saját, a királyhoz intézett felterjesztésének másolatát is.[49] Kopácsy november 29-én válaszolt. Szomorúan jegyezte meg a különbséget a vármegye november 4-i és az 1790. évi híres határozata között, amely alapján akkor a vármegye a katolikus egyház elveinek a közélet minden terén való érvényesítése érdekében írt fel a királyhoz. A vármegye akkori követe, Ebergényi István az 1790–91. évi országgyűlésnek a katolikus vallás javára hozott határozatait saját kezűleg írta alá. Kopácsy megírta Bőlének, hogy ő és még négy püspök Pest megye augusztus 17-i Vas megyéhez hasonló határozata ellen is ha-

46 SzEL PL I. 3. C. 149/1940.
47 SzEL PL I. 3. C. 149/1940.; Géfin 1929. 391.
48 SzEL PL I. 3. C. 149/1940.; Varjas 1953. 178.; Géfin 1929. 391.
49 SzEL PL I. 3. C. 149/1940.

sonló felterjesztést intézett az uralkodóhoz. Akkor az uralkodó november 16-án kelt válaszában a helytartótanácsot bízta meg az ügy kivizsgálásával és a jelentéstétellel. A prímás szerint Bőle is valószínűleg ezt a választ kapja majd. Arra az esetre azonban, ha ez nem történik meg, és a vármegye tovább akadékoskodna, netán Bőle papjait bíróság elé is állítaná, a bíró előtt ugyan meg kell jelenniük, de azonnal nyújtsanak be fellebbezést az ítélet ellen.[50]

A szombathelyi egyházmegyéhez tartozó másik vármegye, Zala, némi késéssel követte szomszédja példáját, s Bőle püspök körlevelét a püspöki kar határozatával együtt az 1841. január 11-én tartott közgyűlésen törvénytelennek nyilvánította, sőt tovább is ment, mint Vas megye, mivel elrendelte, hogy súlyos pénzbüntetéssel sújtsák azt a katolikus papot, aki passzív asszisztenciával, azaz hallgatólagos jelenléttel esket. A megye rendjei ugyanis nem egyszerűen egyházi kérdésnek, hanem a törvényes rend felett őrködés kötelességéből fakadó tennivalónak tekintették a katolikus püspöki kar álláspontjával való szembeszegülésüket. Mind a vármegye végzése, mind pedig az üggyel kapcsolatban az uralkodóhoz intézett felirat tartalmazza az uralkodó felkérését arra, hogy tiltsa el a főpapokat a (szerintük) törvénytelen tevékenységük folytatástól. A pontos eljárásrend azonban, amelyet a megye az áldásmegtagadó papok ügyében megállapított, csak a megyei határozatban szerepel. S bár ezen intézkedések (ellentétben pl. Pest megyével) ekkor még preventív jellegűek voltak, hiszen Zalában még nem volt konkrét áldásmegtagadással végződő ügy,[51] de az első esetre nem kellett sokáig várni.

Nem sokkal később ugyanis már egy ilyen eset borzolta fel a kedélyeket, amely a Zala vármegyei Szepetneken esett meg.[52] Maga az ügy, illetve a szepetneki plébánia akkori vezetője, Kőváry Pál[53] adminisztrátor példája, aki elsőként esketett passzív asszistentiával, nemcsak a kor gondolkodását tükrözi kiválóan, hanem az ilyen típusú esketés részleteire, az eljárásra is fényt derít. A szepetneki ügyet Fazekas Csaba Deák Ferenc egyházpolitikájának tükrében részletesen feldolgozta, ezért arról csak annyiban esik szó, amennyi a téma kerek egészként való áttekintéséhez szükséges. Külön hangsúlyt kapnak azonban az ügyben az egyházmegye, illetve egyes szervei részéről történő hivatalos megnyilvánulások.

50 SzEL PL I. 3. C. 149/1940.; Géfin 1929. 392.

51 A közgyűlésen elhangzottakról, a különböző felszólalásokról, valamint a zalai feliratról és fogadtatásáról számos tudósítás született, amelyeket Fazekas Csaba interpretál és foglal össze. Fazekas 2008. 57–60, 79–107. A vármegye végzése: MNL ZML IV. 1. a. 1841. 1 köt. 3. sz. 6–21. Kiadása: Kónyi 1882. 470–478. Az uralkodóhoz intézett feliratot közli: Molnár 2001. 311–317.

52 Zalában 1841-ben a szepetnekin kívül még a veszprémi egyházmegyés szentbékállai lelkipásztort fogta perbe a vármegye.

53 Kőváry Pál (1814–1876): felszentelték 1837. ápr. 16-án. Káplán volt Szepetneken 1837. jún.–1840. nov.-ig, adminisztrátor ugyanott 1840. nov.–1841. márc.-ig, majd ismét káplán ugyanott 1841. márc.–1846. jan.-ig. (Géfin 1935. 222.)

A szepetneki lelkész esete Zala megye 1841. április 26-án tartott közgyűlésén került először napirendre, amikor a gyűlés végén felolvasták a felperes, Nikletz András (a házassági anyakönyv szerint Fülöp)[54] evangélikus szepetneki jobbágy és jegyese, Goletz Mária panaszát, amelyet a szepetneki adminisztrátor, Kőváry Pál ellen nyújtottak be. Az ügy részletei az érintett Nikletz András panaszleveléből, valamint Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveiből[55] és nem utolsó sorban a korabeli híradásokból ismerhetők meg.

Az eset röviden a következő: Nikletz András szepetneki özvegyember elment Kőváry Pál adminisztrátorhoz, hogy az eskesse meg régi szokás szerint katolikus templomban a római katolikus Goletz Máriával, Goletz Mátyás (a házassági anyakönyv szerint József) római katolikus jobbágy leányával. Kőváry engedelmeskedve a püspök körlevelének, csak reverzális ellenében volt hajlandó őket megesketni. Nikletz arra hivatkozva, hogy már korábban is történtek Szepetneken reverzális nélkül házasságok, és hogy tudomása szerint ez a hazai törvényekkel ellentétes eljárás, a kívánt reverzálist megtagadta, mondván, hogy gyermekeik neveltetését illetően jegyesével már maguk közt megegyeztek. Kőváry ezt követően odahívatta Goletz Máriát és „*irtóztató színekkel*" festette le örök kárhozatát neki és gyermekeinek, amennyiben reverzális nélkül esküszik. A pár azonban ezután is ragaszkodott elhatározásához, ezért a házasság kihirdetése után Kőváry február 2-án a hivatalába hívta a jegyespárt. Ekkor saját szobájában egyszerűen passzív asszisztenciával megeskette őket. Az esketés során a helyi iskolamester egy kis írást olvasott fel, amit akkor a jegyesek nem értettek meg, és annak tartalmát később sem ismerhették meg. Mikor Goletz Mátyás, a menyasszony édesapja, aki jelen volt a szertartásnál, érdeklődött a templomi szertartás és az áldás felől, Kőváry azt felelte, hogy „*Nikletz András evangélikus embernek az áldás nem kell, Goletz Mária pedig arra nem érdemes*." Ezzel Nikletz szerint a faluban gúny tárgyává lettek, mivel a falusiak csak azt tekintették házasságnak, amelyet templomban kötöttek. A házasságot ugyan bejegyezték a házasultak anyakönyvébe, [56] a fiatal arát azonban szülei nem engedték férjéhez, amíg templomban is meg nem esküsznek. Amikor Nikletz a helyzetet a plébános szemére vetette, az azt válaszolta, hogy élhetnek együtt, mivel megesküdtek. A probléma azonban ezzel

54 SzEL PlbL IV. 134. Házasultak anyakönyve III. köt. 1841.

55 MNL ZML IV. 1. a. 1841. ápr. 26. 5. köt. 1435. sz.; 1841. máj. 10. 6. köt. 1644. sz., 1841. aug. 2. 8. köt. 1934. sz; 1841. nov. 8. 12. köt. 3000 sz.; MNL ZML IV. 1. b. 1435/1841., 3000/1841. A szepetneki ügyet a Zala Megyei Levéltárban található források alapján feldolgozta, és a források egy részét közreadta Fazekas Csaba. (Fazekas 2008. 109–122, 153–178.)

56 A házassági anyakönyv bejegyzése szerint a tanúk Goletz János és Fux János voltak, az utólagos feljegyzésben pedig a következő szerepel: „*Az ujj rendelet következésében és értelme szerint mint bizonyság előtt. Kőváry Pál*." SzEL PlbL IV. 134. Házasultak anyakönyve III. köt. 1841.

nem oldódott meg, a pár helyzete nem változott: sem együtt nem élhettek, se új házasságra nem léphettek.[57]

Az ügy egyházjogi különlegessége, hogy a házassági anyakönyv szerint a feleket háromszor kihirdették. Ez azért érdekes, mivel bár a kihirdetés ebben az időben kötelező volt, a vegyes házasság kivételt képezett. Az egyházi törvények szerint a plébánosnak nyilvánosan ki kellett hirdetnie minden házasságot még akkor is, ha egészen bizonyos volt, hogy nem állt fenn köztük semmilyen akadály. A kihirdetés kötelezettsége alól csak két kivétel létezett. Az egyik éppen a vegyes házasság esete: *„ha katolikus nemkereszténnyel, vagy nemkatolikus kereszténnyel köt házasságot, ez nem hirdetendő, hacsak a helyi ordinárius az ilyen házasság hirdetését is jónak nem látja, feltéve, hogy a hirdetésből nem származik botrány, feltéve továbbá, hogy az akadály alól felmentést nyertek a házasulandók és a nemkatolikus fél vallásáról említés nem történik".*[58] Lonovics püspök is csak hónapokkal később, fentebb említett római útja során érte el, hogy a pápa nemcsak a *passiva assistentia* gyakorlatát hagyta jóvá, hanem porosz és bajor mintára a magyar püspökök instrukciót kaptak, amely megengedte a biztosíték nélkül kötendő vegyes házasságoknál is a háromszori hirdetést és az arról szóló tanúsítvány kiállítását.[59]

Szintén elgondolkodtató az a levél, amelyet Kőváry a szombathelyi püspöki szentszékhez írt 1841. január 10-én, egy nappal a január 11-i zalai közgyűlés előtt. Ebben a levelében két vegyes házasságról tesz említést, amelyet Szepetneken terveztek megkötni: Nikletz Fülöp és Goletz Mária, valamint Szantner György evangélikus személy és a római katolikus Strobl Mária házasodási szándékát. A szentszék tanácsát azért kérte, mivel egyik féltől sem tudott arra nézve ígéretet, bizonyságot venni, hogy gyermekeiket, bármilyen neműek is legyenek majd, római katolikusnak nevelik. Annak ellenére sem, hogy Strobl Máriának már volt egy törvénytelen születésű fia, aki az édesanyja vallását követte. A később elszabaduló indulatok fényében talán érdemes kiemelni Kőváry szóhasználatát, a jelzőt, amellyel még ekkor Nikletz Andrást illetve Fülöpöt illette levelében: „*Filippus Nikletz honestus viduus*", azaz tisztességes özvegyember.[60]

A szentszék szinte azonnal, január 12-én megküldte állásfoglalását. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az vármegye haragja a Nikletz-féle ügy kapcsán – ha az ügy országos egyházpolitikai vonatkozásától eltekintünk – gyakorlatilag az esketést levezető lelkészen csapódott le: őt perelték be és őrá szabták ki a büntetést. Ugyanakkor a szentszéki levélváltásból is egyértelmű, hogy a lelkész egyszerűen csak meg

57 MNL ZML IV. 1. a. 1841. ápr. 26. 5. köt. 1435. sz. Nikletz András és Goletz Mária feljelentését Kőváry Pál szepetneki lelkész ellen közli: Fazekas 2008. 153–156.

58 Sipos – Gál 1960. 128–129.

59 Várady 1924. 118.

60 SzEL PL I. 4. A. 2. Kőváry Pál levele 1841. jan. 10.

akart felelni feljebbvalói rendelkezésének, a püspöki kar és saját püspöke reverzális nélkül kötendő vegyes házasságokra vonatkozó utasításainak. Bár későbbi védőbeszédéből kitűnik, hogy véleménye szerint sem voltak az áldást nélkülöző házasságok és az ezekre vonatkozó püspöki rendeletek világi törvénybe ütközők, de világi szinten, különösen a vármegyéknél, és az országgyűlésen is uralkodó egyházellenes hangulat óvatosságra késztette az akkor még csak alig 27 éves papot, aki nem sokkal korábban vette át 1840. október 31-én elhunyt plébánosa, Palatin Simon után a plébánia adminisztrálását. Érezve az ügy súlyát – bár megtehette volna, hogy nem kéri a szentszék véleményét, hiszen a püspöki körlevelek egyértelmű utasításokat adtak az ilyen házasságok megkötésének módját illetően – mégis az ügyben illetékes egyházi szervhez fordult tanácsért. A szentszék utasítása egyértelmű: amennyiben nem sikerül a reverzálist kicsikarni a protestáns felektől, úgy háromszor hirdessék ki őket (ami a kihirdetésre is magyarázatul szolgál), majd a lelkész a püspöki kar rendeletének megfelelően „*extra ecclesiam passive adsistat, illa Mixtorum protocollo inferat*".[61]

Mindezt figyelembe véve, van némi igazságtalanság abban, hogy a vármegye haragja szimbolikusan és konkrétan is a fiatal lelkész elleni perben öltött testet, hiszen Kőváry nem tett mást, mint követte a hazai világi és egyházi törvényekben vélhetően nála sokkal jártasabb egyházi elöljáróinak rendelkezéseit. Kőváry aggodalmai nem voltak alaptalanok, Nikletz ugyanis nem nyugodott bele a kialakult helyzetbe, és feljelentette Kőváryt Kerkápoly Istvánnál, Zala megye első alispánjánál. Panaszlevelét az április 26-i közgyűlés végén olvasták fel.[62] Kőváry az alispáni intő levelet február 27-én átvette ugyan, de közölte, hogy azt haladék nélkül továbbítja püspökének, azon kívül nem áll módjában semmit felelni vagy tenni.[63] Ezt követően, az ügy elmérgesedését tekintve, ismét a püspöki szentszékhez fordult útmutatásért, amely azt tanácsolta, hogy semmiféle figyelmeztetésre ne válaszoljon, ha azonban hivatalos idézést kap, akkor meg kell jelennie a világi bíróság előtt.[64]

A vegyes házasságok körül kialakult egyre több és egyre hevesebb indulatokat kiváltó vármegyei eljárások híre Kopácsy bíboroshoz is eljutott. Látva a vármegyék hangulatát és az első áldásmegtagadó papok perbefogását, 1841. február 24-én levelet intézett a püspökökhöz, amelyben információkat kért a püspöki kar körlevelének megjelenése óta a vegyes házasságok tendenciájáról, a reverzálissal vagy passzív asszisztenciával kötött frigyek számáról, a vármegyék határozatairól és általában a lakosság hangulatáról.[65]

61 „*A templomon kívül, passzívan asszisztáljon, majd azt vegyes házasságok anyakönyvébe vezesse be.*" SzEL PL I. 4. A. 1. 34/1841.

62 MNL ZML IV. 1. a. 1841. 5. köt. 1435. sz. 229.

63 Fazekas 2008. 112. Kerkápoly István alispán hivatalos nyilatkozata: MNL ZML IV. 1. b. 3000/1841.

64 SzEL PL I. 4. A. 1. 160/1841.

65 SzEL PL I. 3. C. 31/1841.; Fazekas 2008. 112.; Géfin 1929. 393.

Bőle püspök március 8-án válaszolt a prímásnak. Levelében arról számolt be, hogy egyházmegyéjében a püspöki kar körlevele óta a vegyes házasságok száma nem csökkent, az előző évhez hasonló volt a reverzálissal és anélkül kötött frigyek száma. Konkrétan a szombathelyi egyházmegyében 1839. július 2-től 1840 nagyböjtjéig (tehát a püspökkari körlevél kiadása előtti évben) tizenegy reverzálissal kötött vegyes házasság történt, reverzális nélkül pedig nyolc. 1840. július 2-től 1841 nagyböjtjéig pedig tizenkét pár kötött reverzálissal vegyes házasságot és hét anélkül. A lakosság hangulatát Bőle alapvetően nyugodtnak festette le, csak két esetben okozott a körlevél békétlenséget, és mindkét esetben bírói eljárás is indult a passzív asszisztenciával esketŏ lelkészek ellen. Röviden beszámolt mind Vas vármegye 1840. november 4-i, mind Zala vármegye 1841. január 11-i közgyűléseinek passzív asszisztenciával kapcsolatos döntéseiről, majd megjegyezte, hogy Zalában nagyobb volt a felháborodás, mint Vas megyében, és hogy mindkét eset alispáni intéssel végződött. Külön kiemelte a szepetneki lelkész ellen indított eljárást.[66] Ugyanezen a napon, március 8-án írt Bőle az uralkodónak is. Levelében kifejtette, hogy miért nem jogszerű az 1647. évi XIV. tc. alapján elítélni a passzív asszisztenciával esketŏ papokat. Leírta a szepetneki plébános esetét, majd kérte az uralkodót, hogy védje meg a katolikus vallást és papjait, a megye által perbe fogott és elítélt szepetneki plébánost pedig mentse fel.[67]

Az első tárgyaláson, az alperest szakszerűen felépített keresetlevele ellenére elítélték, és büntetést róttak ki rá.[68] Ez a beadvány jól tükrözi az alsópapság gondolkodását, amely egyébként nagyon hasonlít Bőlének a szombathelyi plébános érdekében tett felterjesztéséhez.

Kőváry levelének első részében leszögezte, hogy a hazánkban az uralkodó vallás a római katolikus vallás, és mint ilyen, de általában is, a vallás felette áll minden állami intézkedésnek. Az egyházi személyek pedig ennek következtében nem tartoznak a polgári bíróság alá, az a vallás szertartásaiba bele nem avatkozhat, mivel egyházi szertartás polgári törvények tárgya sose volt és nem is lehet. Ilyen dolgokban csakis a római katolikus egyház dönthet. Ennek alátámasztására idézi a Szent István, Kálmán, Mátyás király és Ferdinánd alatt hozott törvényeket. Az állam tehát nem hozhat törvényt az egyház intézkedése ellen. Ami pedig a büntetést illeti, az 1647. évi XIV. tc. azokat sújtotta 600 forinttal, akik templomokat, plébániákat, iskolákat és jövedelmeket, valamint ezekhez tartozó javakat foglaltak el, harangok és temetők használatától a népet eltiltották, vagy a fentebb írtakat vissza nem adták, illetve ezek építésére helyet nem biztosítottak, vagy a népet a vallás szabad gyakorlásában, vagy az országos rendeleteket és királyi diplomát vallás ügyében megsértették.

66 SzEL PL I. 3. C. 31/1841.

67 SzEL PL I. 3. C. 31/1841.

68 Az eset híre hamarosan elterjedt, a korabeli sajtó is beszámolt róla (Pesti Hírlap, 1841. 39. szám 324.)

Ez a törvény – írta Kőváry – egy szóval sem említi a szertartást, sőt analógia sincs, ami miatt büntethetővé lehetne tenni. A törvény kimondja ugyan, hogy csak a katolikus plébánosok előtt kötött házasság érvényes, de áldásról szó sincs benne. Ráadásul az áldás nélküli vegyes házasság éppúgy érvényes, mint az áldással kötött. Ezt követően megjegyzi, hogy az evangélikus vallás a királyi felügyelettől is függetleníteni akarja magát, miközben a római katolikus vallásba már mindenféle megyei megbízottak is beleszólhatnak.

Befejezésül azt írja, hogy ragaszkodni kell a valláshoz, mert amint a „*Zala megyei felírás igen bölcsen mondja, hogy ez a közállománynak súlyos ostora, mert hamar megveszteget az erkölcsiséget, mely nélkül sem törvény, sem anyagi jólét, sem világi hatalom biztos boldogságot nem adhat, s megfosztja a társaságot a törvényeknek titkos, de biztos őrjétől, a lelkiismeretnek intő szavától*". Ha pedig „*a vallás szertartásai a polgári törvények sorába lealacsonyíttatnának, a vallás tüstént megszűnne lenni isteni szent áldás, legdrágább kincs s isteni ajándék, és éppen mint csupa emberi találmány megszűnne lenni a polgári törvényeknek is biztos őrjük*".[69]

Kőváryt kiválóan felépített védőlevele ellenére elítélték. Az ítéletet azonban püspökének tanácsára, a prímás fentebb említett, 1840. november 29-i levele alapján megfellebbezte. Közben a kancellária 1841. március 24-én döntött, és teljes mértékben támogatta Bőle kérését. A helytartótanács pedig április 13-án kelt határozatában, hivatkozva Bőle kérésére, megtiltotta Zala megyének, hogy folytassa a Kőváry elleni eljárást, sőt a lelkész elleni minden további hatósági fellépést, a körülményekről pedig részletes jelentést kért.[70]

Zala megye azonban nem hagyta ennyiben az ügyet, annak tárgyalását augusztus 2-i közgyűlésére tűzte ki. A közgyűlés visszautasította Bőle püspök akcióját, majd közölte, hogy addig nem küldenek részletes beszámolót, amíg Bőle levelét a vármegyével nem közlik, mivel azt nem kapták meg. A helytartótanács szeptember 14-én tudomásul vette a vármegye feliratát, de sürgette a mielőbbi részletes jelentés megküldését és az eljárás felfüggesztését addig, amíg az uralkodó határozatot nem hoz. Ennek ellenére a vármegye folytatta az eljárást és Kőváryt szeptember 11-re beidézte megyei törvényszék elé. A törvényszék első fokon megalapozottnak találta a vádat, és tökéletesen felépített védőbeszéde ellenére is elítélte Kőváryt.[71] A megye 1841. november 8-i közgyűlésén döntött a Kőváry elleni eljárás iratainak a helytartótanácshoz másolatban való felküldéséről.[72]

Ezen a közgyűlésen azonban már egy másik zalai ügy borzolta a kedélyeket. Ezúttal egy áttérési eset került a figyelem középpontjába. Bőle püspök ugyanis az ügy-

69 Fazekas 2008. 178. Kőváry keresetlevelét közli: Fazekas 2008. 157–178.

70 MNL ZML IV. 1. b. 1644/1841.

71 Fazekas 2008. 113–114.

72 MNL ZML IV. 1. a. 1841. nov. 8. 12. köt. 3000. sz.; Fazekas 2008. 117.

ben írt a helytartótanácsnak, hogy egy bizonyos Erkinger Györgyöt kényszerítsék fiainak katolikus nevelésére. Az ugyancsak szepetneki születésű evangélikus özvegyember ugyanis saját vallásában nevelte fiait, annak ellenére, hogy házasságakor reverzálist írt alá. Az ügy évek óta húzódott, közben az egyik fiú már nagykorú lett, ezért Bőle azt akarta elérni, hogy vessék őt alá az áttéréshez szükség hathetes oktatásnak, az öccsét pedig katolikus hitben neveljék.[73]

Időközben a vegyes házasságok illetve a *passiva assistentia* vatikáni jóváhagyásának ügye felsőbb szinten is továbblépett. Kopácsy prímás 1841. szeptember 29-én kelt levelében közölte Bőle püspökkel Lonovics római sikerét. November 20-án pedig újabb levélben tudatta, hogy Lambruschini bíboros[74] leiratára a *placetum regium*-ot is megkapta, s másolatban megküldte Bőlének mind Lambruschini, mind a király jóváhagyó okiratát, mind pedig az 1841. április 30-én kelt Instructio-t.[75] Ezzel a passzív asszisztencia gyakorlata, amelynek azidáig sem kánoni sem világi írott jogalapja nem volt, hanem azt partikuláris egyházi szokásjogként, a szentszéki jogalkotást megelőzve, de az állami szabályozáshoz idomulva alkalmazták, valamint a magyar katolikus püspöki kar 1840. július 2-i körlevele a legmagasabb egyházi és világi szinten is jóváhagyást és „zöld utat" kapott.

Bőle nagy örömmel vette a hírt, és elismerését fejezte ki a prímás fáradozásainak sikeréhez, s azt kívánta, hogy láthassa: a vegyes házasságok ügye az egyház szellemében teljesen megnyugtató megoldást nyer. Majd december 24-én kiadta saját körlevelét egyházmegyéje papjai számára, amelyben ismertette a Lambruschini-féle instrukciót.[76]

Látható, hogy a katolikus egyház kiváltságait veszélyeztető viták a szombathelyi egyházmegye püspökei közül különösen Bőle Andrást (1824-1843) érintették, aki ebben az időszakban kormányozta egyházmegyéjét. Püspöksége olyan korszakot fogott át, amikor országszerte lanyhult a vallásos élet, lazultak az erkölcsök, a vármegyékben és országgyűléseken hevesen támadták a katolikus vallás évszázados jogait, és igyekeztek aláásni a papság tekintélyét. Már káptalani helynökként, Pozsonyban a nemzeti zsinaton megvédte a szombathelyi egyházmegye papságát az ellene szórt rágalmak ellen, és mint 80 éves aggastyán állt ki az egyház álláspontjának védelmében a vegyes házasságok körül folytatott harcokban, de megvédte papjait Vas és Zala vármegyék határozataival szemben is.[77] Hosszú püspöksége azonban hátrányt is jelentett számára. Miközben ugyanis az országgyűléseken a katolikus egyház jövőjét eldöntő viták zajlottak, ő az idős korral és betegségekkel küzdve már nem tudott

73 Fazekas 2008. 117–119.

74 Luigi Lambruschini olasz származású bíboros (1776–1854), 1836-tól államtitkár.

75 SzEL PL I. 3. C. 120/1841.

76 SzEL PL I. 3. C. 127/1841.

77 Géfin 1929. 399.

személyesen részt vállalni e küzdelemben. Az 1839–1840. évi országgyűlésen tárgyalt legkardinálisabb vallásügyi kérdéseket illetően, így a passzív asszisztencia tárgyában is már csak „betegágyából" püspöktársaihoz küldött leveleiben, vagy az uralkodóhoz intézett feliratában nyilvánított véleményt. A következő, 1843–1844. évi országgyűlésen egyre súlyosabbá váló betegsége miatt már csak nagyon rövid ideig képviselhette az egyházmegyét, s még betegágyán is a végsőkig foglalkoztatta a nehéz kérdés. Az országgyűlés május 17-i megnyitását követően egy hónapon belül, 1843. június 4-én elhunyt. Halála után a nem kevésbé felkészült Balassa Gábor (1844–1851) vette át a püspökség irányítását, s képviselte tovább az egyházmegyét.

Ezen az országgyűlésen a vallásügy egyik legégetőbb kérdése még mindig a passzív asszisztencia volt. A vitákat, érveket követően a helytartótanács a következő három kérdést fogalmazta meg, s e szerint terjesztette elő véleményét: Hogy törvénytelen-e, s hogy lehet-e rá alkalmazni az 1647. évi XIV. törvénycikket? Van-e törvényes eszköz, amely arra kényszerítheti a főpapokat, hogy vonják vissza körleveleiket? Miként lehet egyáltalán a papokat a törvényhatóságokkal kibékíteni? Bőle püspöktársai Lambruschini Instrukciójával a kezükben nyugodtan tekinthettek az ügyben meginduló viták elé. Kimondták, hogy a passzív asszisztencia, illetve alkalmazása tisztán egyházi dolog, ezért jogtalan a papok büntetése. A főpapok pedig nem vonhatják vissza a körlevelüket, mivel pápai brévét kaptak, és azt kötelességük tudatni. A papok és a törvényhatóságok kibékítését pedig az jelentené, ha az uralkodó kimondaná, hogy a passzív asszisztenciával kötött esküvő is érvényes, és megfelel az 1791. évi XXVI. törvénycikknek.[78] Bár a reverzális és a passzív asszisztencia gyakorlatát nem sikerült eltöröltetni, a protestánsok kívánsága is teljesült, amennyiben az országgyűlés hozzájárult, hogy a vegyes házasságok az ő lelkészeik előtt is köthetők legyenek.[79]

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Levéltári források

SzEL PL I. 3. C = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Püspöki Levéltár, Acta Cancellariae, Iktatott iratok (1822-1860)

SzEL PL I. 3. N = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Püspöki Levéltár, Acta Cancellariae, Miscellanea

SzEL PL I. 4. A. 1. = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Püspöki Levéltár, Consistorium episcopale, Protocolla

78 Várady 1924. 133–134.

79 Meszlényi 1934. 426–445.

SzEL PL I. 4. A. 2. = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Püspöki Levéltár, Consistorium episcopale, Acta
SzEL PlbL IV. 134. = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Plébániák levéltára, Szepetneki plébánia iratai
MNL ZML IV. 1. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Megyei törvényhatóságok, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek (Protocollum congregationum) (1555–1848)
MNL ZML IV. 1. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Megyei törvényhatóságok, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, közgyűlési iratok (Acta congregationalia) (1614–1848)

Nyomtatott források

Bakó 2017 = A szombathelyi egyházmegye zsinatai. Összeállította: Bakó Balázs. Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. 2017. (Egyháztörténeti források 10.)
Kónyi 1882 = Kónyi Manó (s.a.r.): Deák Ferencz beszédei. I. 1829–1861. Budapest, 1882.
Molnár 2001 = Molnár András (s.a.r.): Deák Ferenc: válogatott politikai írások és beszédek I. 1825–1849. Budapest, 2001. (Millenniumi magyar történelem)
Vanyó 1933 = Vanyó Tihamér: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona Országainak Egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933.

Felhasznált irodalom

Fazekas 2005 = Fazekas Csaba: Deák Ferenc az 1841. évi egyházpolitikai vitában. In: Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté (szerk.): Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon. Szeged, 2005. 83–163. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 1.)
Fazekas 2008 = Fazekas Csaba: Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban. Budapest, 2008.
Fazekas 2017 = Fazekas Csaba: Protestantizmus és közélet a 19. századi Bihar vármegyében: Szilágyi Lajos életútja. 2017. 7. (https://mek.oszk.hu/17700/17774/17774.pdf – Letöltve: 2024. június 13.)
Fejérdy 2017 = Fejérdy András: Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat. A habilitációs értekezés tézisei. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest, 2017. (https://btk.ppke.hu/storage/tinymce/uploads/old/uploads/articles/7428/file/Fej%C3%A9rdy_t%C3%A9zisek.pdf – Letöltve: 2024. július 29.)
Géfin 1929 = Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története. I. Szombathely, 1929.
Géfin 1935 = Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története. III. Szombathely, 1935.

Hanuy 1904 = Hanuy Ferenc: A vegyes házasságok jogtörténete. Pécs, 1904.
Majláth 1944 = Majláth János: Vallás-mozgalmak Magyarországon I. köt. Pest, 1844.
Meszlényi 1934 = Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846). Budapest, 1934.
Németh 2018 = Németh György Attila: A vegyes házasságok jogtörténete 1832 és 1844 között, különös tekintettel Csanád vármegyére. Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Publicationes discipulorum iurisprudentiae 1. (2018), 447–477.
Sipos – Gál 1960 = Sipos István – Gál László: A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris Canonici szerint. Budapest, 1960.
Varjas 1953 = Varjas Győző: Bőle András püspök élete és kora. Doktori értekezés. A Hittudományi Akadémia egyháztörténelmi szemináriumában 1953-ban. Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár: jelzet: G/1/d 231.
Várady 1924 = Várady L. Árpád: Lonovics József római küldetése. Budapest, 1924.

László Andor

Pauler Gyula a történetírásról

Pauler Gyula a 19. század utolsó harmadának meghatározó történésze volt. Számos kollégájához hasonlóan autodidaktaként, jogi végzettséggel lépett a történetírás mezejére,[1] ahol hamar kitűnt széleskörű érdeklődésével, műveltségével és munkabírásával. Horváth Mihály már huszonkilenc évesen a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának ajánlotta őt, és szintén az idős historikus kezdeményezésére nevezték ki az akkor újjáalakuló Országos Levéltár élére, ahol majdnem három évtizedig töltötte be a főlevéltárnoki tisztséget. A magyar történetírás professzionalizálódásának (hivatásosodásának) egyik kulcsfigurája lett. Jelen volt a Magyar Történelmi Társulat létrejötténél, annak első jegyzője, választmányi tagja, később alelnöke, majd az Akadémia történeti osztályának elnöke lett.[2] Tekintélyére jellemző, hogy az Országházépítő Bizottság tőle kért javaslatokat az épülő Parlament belső tereket díszítő történelmi festményeinek témáira, és az épület homlokzataira kerülő szobrok elhelyezésére.[3] A millenniumi ünnepségek kapcsán tanácsokkal segítette a kormányt, majd a Ferenc József által a fővárosnak adományozott tíz történelmi szobor előkészítését ellenőrző bizottság tagja lett, ahol történészként igyekezett figyelni az emlékművek korhűségére.[4]

A magyar múlt minden időszaka foglalkoztatta. Kétkötetes monográfiát szentelt a Wesselényi-összeesküvésnek,[5] de munkássága elsősorban a középkorra terjedt ki.

1 Magát autodidaktának nevezte. Pauler 1871b. 527. Erről l. még: Fraknói 1902. 9.

2 Halála után az MTA és az MTT mellett a Szent István-Társulatban és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságban is emlékbeszéddel adóztak neki, hiszen például a családtörténet területén is jelentős tevékenységet végzett.

3 Cieger 2014. 29.

4 Hunyadi János szobrának tervezett helyéről l. Pauler 1898. november 15-i levelét Thallóczy Lajosnak, OSZK Kt Fond XI/755. fol. 149. A Zrínyi-szobornál kifogásolta a mente hosszúságát. Pauler Gyula 1899. október 22-i levele Romy Bélának. Idézi Bertényi 2014. 212.

5 Pauler 1876a.

Ő is igyekezett meghatározni a honfoglalás időpontját,[6] részt vett az annak forrásait közlő nagy gyűjtemény kiadásában. Érdekelte az oklevelek kritikája, de az elbeszélő források is. A középkorász Karácsonyi János a történelmi bírálat elsőrangú harcosaként emlékezett rá.[7] Írt Szent István „alkotmányáról", a vármegye és az ispánság kapcsolatáról, Horvátország bekebelezéséről. Az Árpád-házi királyok koráról szóló nagymonográfiáját[8] „*az első, rendszeres kritikával s a lehető teljes anyag alapján készült*" műként méltatták,[9] még napjainkban is megkerülhetetlen,[10] a leggyakrabban idézett Árpád-korról szóló műnek[11] nevezik.

Pauler azon kevés magyar történetíró közé tartozott, akiket komolyan érdekelt tudományuk elméleti alapvetése.[12] Előtte egyetlen magyar historikus sem fordított ekkora figyelmet szakmája elvi kérdéseinek tisztázására. Akadémiai székfoglalóján 1871-ben a pozitivizmusnak a történetírásra gyakorolt hatásáról beszélt, majd terjedelmes tanulmányt írt az általa iránymutatónak ítélt Auguste Comte nézeteiről. Mindent átfogó érdeklődése és lenyűgöző tájékozottsága egyaránt hozzájárult nagyszabású kritikusi tevékenységéhez. E tanulmány elsősorban e művei alapján kíván képet nyújtani történetszemléletéről.

A korábban csak rövid ismeretterjesztő cikkeket jegyző Pauler pályakezdete összefonódott a *Századok* indulásával. A magyar történelmi szakfolyóirat legelső bírálatai az ő tollából származtak. A lap kezdeti korszakának legtermékenyebb szerzője volt, 1867–1875 között 30 közleménye jelent meg ott. A későbbiekben sem lankadt, évtizedeken át folyamatosan voltak olvashatók írásai, és még a század végén is rendszeresen küldtek számára onnan tanulmányokat lektorálás végett.[13] Az akkori historikusok közül senki sem írt annyi recenziót, mint ő. Igazat adhatunk Thallóczy Lajosnak, aki szerint a történetírás legegyetemesebb és legsokoldalúbb munkása volt.[14]

A magyar történetírás intézményesülésének időszakában különösen nagy jelentőségű a recenzió műfaja. Nem csupán arra szolgál, hogy bemutassa a hazai és külföldi tudományos élet legújabb eredményeit, hanem egyúttal a különböző szakmunkákkal szemben támasztott elvárásokat, követelményeket is megfogalmazza.[15] Mályusz Elemértől tudjuk, hogy fiatal korában mennyire fontos volt számára a *Századok* kritikai

6 Pauler 1880a; Pauler 1881; Pauler 1883a; Pauler 1883b.

7 Karácsonyi 1904. 153.

8 Pauler 1893.

9 Thallóczy 1911. 410.

10 Kádár 2024. 346.

11 Érszegi 2012. 664.

12 Erről l. Gyáni 2016. 1110.

13 Ehhez l. például Pauler 1889. február 7-i, 1889. május 24-i, 1889. június 8-i, 1894. január 8-i, 1894. március 16-i, 1894. július 2-i, 1897. február 16-i leveleit Szilágyi Sándornak. OSZK Kt Fond-IX-473-r134368 fol. 7, 10, 11, 19, 22, 26, 54.

14 Thallóczy 1911. 408.

15 Ahogy Károlyi fogalmaz: „*bírálatai mindig érdekesek és mindig tanulságosak*". Károlyi 1909. 325.

rovata, amelynek köszönhetően jobban megértette a történelmi munkák „*lényegét és értékét*". Pauler polemikus írásai is segítettek felébreszteni „kritikai érzékét".[16] E rövid írások a tájékoztatáson túlmenően „*értékelő normaképzést*" is végeznek, betekintést nyújtanak az intézményesülő és egyre szakszerűbbé váló történettudomány alakuló értékrendszerébe.[17] Ahogyan Pauler fogalmaz: a bírálat az „igaz" megállapításának eszköze.[18]

A 26 éves fiatalember már kiforrott elképzelésekkel bíró, éles tollú kritikusként mutatkozik be. Véleményét sosem rejti véka alá: a korszak kiemelkedő szerzőit, Fraknói Vilmost, Thaly Kálmánt vagy Szilágyi Sándort egyaránt elmarasztalja. Még a nagy tiszteletnek örvendő Horváth Mihály[19] és Szalay László munkáiban is talál kifogásolnivalót.[20] Vitába keveredik Karácsonyi Jánossal, Marczali Henrikkel. Különösen éles polémiát folytat Salamon Ferenccel annak Budapest-történetéről.

Imponáló magabiztossága, igényessége, mellyel „közönséges" könyvismertetéseiben áttekinti egy-egy téma vagy korszak hazai és külföldi szakirodalmát, nyilatkozik a kényes kérdésekről, kijelöli a határokat, amelyeken túl a történész már nem merészkedhet. Igyekszik az igazán lényeges problémákra összpontosítani, a mellékeseket félretolni. Egy-egy recenzió ürügyén fejtegetésekbe kezd a történetírásról, egész kis értekezéseket kapunk tőle valamely témában (például a 18. századi filozófiáról, II. József jelleméről), esetleg hosszabb elemzést adva szemlélteti a forráskritikát. A vizsgált kötet külalakjára és méretére (amiért nehezen használható) is megjegyzést tesz. Érthető hát, hogy az egyik első, nyugaton képzett magyar történész, Károlyi Árpád szerint Pauler kritikái „*nagyobb értékűek, mint aminőt nálunk az effajta tolltermékek kategóriájának tulajdonítani szokás*".[21]

A legkülönfélébb témákról, korszakokról és műfajokról írt: a honfoglalástól az Árpád-házi királyok időszakán, a reneszánszon, a reformáción, a hódoltság korán keresztül egészen a 18. század végéig. A magyar történelem mellett nyugati szerzők klasszikus műveiről, a környező népek múltjáról, monográfiákról, életrajzokról, országtörténetekről, rövidebb-hosszabb ismeretterjesztő írásokról, helytörténeti kiadványokról vagy éppen megyei történeti társulati évkönyvekről nyilvánított véleményt. E tanulmány időnként könyörtelen és szókimondó bírálatai jogosságát nem vizsgálja, a tudományos munkákkal szemben támasztott kritériumaira, történetírói hitvallására, az általa felmutatott ideálra kíván összpontosítani.

16 Mályusz 2021. 35, 41.

17 Baráth 2021. 244.

18 Pauler 1887. 469.

19 Egyik korai munkájában kifogásolja, hogy „*az oszmánokban csak vad csordát lát*", pedig az állandó hadsereg felállításával egy évszázaddal megelőzték a kereszténységet, „*a janicsárokhoz fogható sereg nem volt akkor Európában*". Pauler 1867c. 209.

20 Míg Szalay teret szentel a jog- és a vallástörténetnek, elhanyagolja a gazdasági vagy a tudományos viszonyok tárgyalását. Pauler 1871b. 634.

21 Károlyi 1909. 324.

A pozitivizmusról

A historiográfiai munkák Paulert a pozitivizmus legkiemelkedőbb magyarországi képviselőjeként tartják számon. Nem ő volt az úttörő,[22] viszont kétségtelenül sokat tett az általa korszerűnek vélt irányzat jobb megismertetéséért. A pozitivizmus számára Comte nevével forrott össze, elsősorban az ő nézeteit népszerűsítette, szerinte például Buckle vagy Draper csupán epigonok mellette.[23] Az iránta érzett nagyrabecsülését jelzi, hogy többek közt azért nem ajánlja egy munka kiadását, mert szerzője nem ismeri a francia filozófust.[24] Miként értelmezte Pauler Comte pozitivizmusát?

A történetírásnak szerinte arra kell törekednie, hogy hűségesen bemutassa az egész emberiség, az egyes nemzetek, sőt az egyének „*fejlődési menetét*".[25] A pozitivizmus ennek a szabályszerűségeit kutató, „*úgyszólván természettudományi irány*",[26] ezért leginkább képes biztosítani a Pauler és kortársai által oly fontosnak tartott objektív felfogást. Az új módszernek köszönhetően a történetírás már nem lesz „*többé vagy kevésbé tanulságos, unalmas vagy mulattató olvasmány*", végre „*valódi tudománnyá*" válhat.[27] A Comte nevével fémjelzett szociológia, az emberi társadalom törvényeivel foglalkozik, mintát mutat a történelemnek, amely úgy válhat valóban az élet tanítómesterévé, ha eléri e célt.[28] Eddig ugyanis a történelem puszta példatárként szolgált, nem sikerült belőle tanulni, az idők során „*mindig és mindenütt ugyanazon hibák ismétlődnek; ugyanazon botlásakat követik el nemcsak a tömegek, hanem a legfelvilágosultabb, legnagyobb szellemek is*". Ez azonban Pauler szerint a tudomány elmaradottságával magyarázható – az eddig képtelen volt az „*események-lényébe*" hatni, csupán a felszínen mutatkozó tüneteket írta le. Megelégedett a „*legfelületesebb okokkal*", nem találta a különféle jelenségek közti ellentmondásmentes, belső „*szükségképi kapcsolatot*". Pauler azt feltételezi, hogy a pozitivizmusnak köszönhetően a történelem képes lehet megjövendölni, „*minő fejlődésnek kell bekövetkezni*" bizonyos feltételek teljesülése esetén.[29]

A 19. század a természettudományok diadalútját hozta. Hozzájuk kellene felnőnie a történetírásnak. A pozitivista iskola ezek sorába igyekszik helyezni a történelmet,[30]

22 Várkonyi 1973a. 195, Várkonyi 1973b. 318.
23 Pauler 1873a. 225.
24 Pauler Gyula 1873. március. 6-i levele Frankl [Fraknói] Vilmoshoz. OSZK Kt Levelestár 23095-r96439.
25 Pauler 1871c. 529.
26 Pauler 1874. 412.
27 Pauler 1871c. 528, 531.
28 Pauler 1876d. 138.
29 Pauler 1871c. 533–534.
30 A békésvármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve. Pauler 1875b. 726.

amelyet Pauler „*fizikai tüneménynek*” tart.[31] Az ott bevált módszer átvételére buzdít, hiszen a természet és a társadalom világában egyformán „*változatlan törvényekkel és fejlődéssel*” szembesülünk.[32] A történetírás feladata tehát a természettudományokhoz hasonlóan objektívvá válni, és a helyes módszer segítségével kinyerni a tényekből a „*bennük lappangó törvényeket*”.[33] Pauler tisztában van vele, hogy a történelemnek olyan tényezőkkel is kell számolnia, „*melyeket az anyagvilágnak fogalma alá nem lehet vonni*”, mint például az emberi lélek, de ezeknek hatása szerinte ugyancsak fizikai, külső jelekben nyilvánul meg.[34] Belátja, hogy minden egyes tényt nem lehet majd valamely törvénnyel magyarázni, nehéz megmondani, mikor fog a történelem a fizikához hasonló eredményeket elérni. Ám bízik benne, hogy a helyes módszer, a fáradhatatlan anyaggyűjtés előbb-utóbb eredményre vezet: a történetírás képes lehet „*minél több egyes igazságokat, felfedezni és megállapítani*”.[35] Egy alkalommal a jelenségek egymásra gyakorolt hatásának matematikai modellezéséről is elmélkedik. Bízik benne, hogy sikerül majd felfedezni egy gravitációhoz hasonló erőt, amely magyarázatot ad arra, „*miképp folyik le az emberiség élete*”, és mi annak a fő mozgató ereje.[36]

Hogyan lehet eljutni a törvények megállapításához? Pauler *mutatis mutandis* a természettudományok eljárását kívánja alkalmazni a társadalmi jelenségekre.[37] Az általa hibásnak tekintett „metafizikai”, spekulatív módszer a történelmet csupán példatárnak, eszköznek tekinti, „*ahonnan elméletének alátámasztására keres érveket*”. A deduktív „okoskodás” a tények kellő vizsgálata nélkül, *a priori* állít fel tételeket, és ezekből az „*általános igazságokból*” következtet „*konkrét igazságokra*”. Így elhomályosítja a múlt képét, a történelmet „*tanítóból, mesterből megbízhatatlan tanúvá, ügyvéddé*” alacsonyítja, megfordítva viszonyát a többi tudományhoz. Ezzel szemben a pozitív megközelítés nem enged a fantázia csábításának, a képzelődést megfigyeléssel helyettesíti. A módszer szigorúsága által közeledhet a történelem az egzakt tudományok tökéletességéhez, és „*valódi forrássá*” válhat. A pozitív felfogás a „*tapasztalati tüneményekből*” indul ki, és nem azokat alakítja saját szemléletéhez. Az események előítéletektől, „*légben járó spekulációktól*” mentes pártatlan elbeszélésre törekszik, miközben tisztában van korlátaival, ismeretei viszonylagosságával is. Induktív módon, lépésről lépésre halad egészen a kritikailag megrostált tényekből „*szükségképpen*” következő igazságokig.[38]

31 Másutt úgy fogalmaz, hogy „*a történelem is természeti tüneményekből áll*”. Pauler 1873a. 479.
32 Pauler 1871c. 531.
33 Pauler 1871c. 542.; Pauler 1876d. 138.
34 Pauler 1871c. 640.
35 Pauler 1871c. 533, 536.
36 Pauler 1873a. 481.
37 Pauler 1873b. 146–147.
38 Pauler 1871c. 529–533.; Pauler 1873a. 227.; Pauler 1879a. 2.; Pauler 1885b. 479, 482.; Pauler 1886. 454.

Szerinte ezek a tények összekapcsolódnak. Akárcsak a természetben, a társadalomban is minden mozzanatnak megvan a maga oka, következménye, a múlt történései „*nem lehetnek a puszta véletlen vagy önkényes tettek halmaza*". Eddig a szerzők saját elfogultságuk alapján mutatták be az események „*láncolatát*", a pozitív felfogás ki szeretné emelni őket ezek köréből. Arkhimédészhez hasonlóan egy külső pontot kíván találni, ahonnan képesek rálátni az összefüggésekre.[39] A korábbi „*alacsony, egyoldalú szempont*" részrehajláshoz vezetett, megtévesztő látványt eredményezett. Erre példaként a 16–17. század „*boldogtalan korszakát*" hozza fel. Az akkori bajokért egyesek a Habsburg-dinasztia nemzetellenes politikáját teszik felelőssé, míg mások a nemzet „izgága", lázadó természetét hibáztatják. Mindkét álláspont mellett hozhatók fel érvek, ám a hiba a hiányos perspektívának köszönhető. A megújuló tudomány nyújthat olyan „*magasabb* [...] *kiindulási pontokat*", melyek a korábbiaknál „*függetlenebbek*" az egyéni szándékoktól, a jelen behatásaitól, a politikai vagy vallási elfogultságtól. Innen a történetíró több oldalról képes belátni a múlt „*sík mezejét*", így „*mélyebben*" tud „*az események lényegébe pillantani*". A történelmi felfogás e kiindulási pontok megválasztását jelenti, nem pedig az események feletti ítéletet. Pauler a legfontosabb ilyen pontnak a fokozatos fejlődés elvét tartja. Ez egyben kijelöli a történész számára a határt, amelyen túl „*a legpozitívebb adatok nélkül*" nem merészkedhet. Például bizalmatlanul kell fogadnia „*minden nagyon feltűnő, korától elütő tüneményt*". Figyelmeztet rá, hogy sokan túlbecsülték a kiemelkedő államférfiak vagy a vallások szerepét, miközben „*azok is csak az általános fejlődési menetnek befolyása alatt állnak*". Az egyes személyiségeknek szerinte „*el kell törpülni a tömegek előtt*". A korszellemnek tulajdonít nagy jelentőséget, mivel az eseményeket megelőzik az eszmék, a figyelemnek elsősorban az „*általános hangulatra*" és annak jelenségeire kell irányulnia. A tudomány „*főfeladata*" lenne ennek tiszta képét adni, mert ez „*a legközvetlenebb eszköze a fejlődésnek*". A változásokat elsősorban az „*intellektuális haladás, a tudás és a tudomány*" serkenti.[40]

Két évtizeddel akadémiai székfoglalója után már a hazai történészek közt is akadt, aki a pozitivizmus hanyatlásáról értekezett, ám Pauler továbbra is hisz benne, hogy az emberiség fejlődésében van törvényszerűség. A történelemnek ezt kell megtalálnia – akkor lehet igazán az élet mestere, mert már nem pusztán egyéni véleménnyel, hanem a természettudományokhoz hasonlóan megcáfolhatatlan (*apodiktikus*) igazsággal szolgál. Ehhez az államférfiaknak úgy kell majd alkalmazkodni, mint „*a gazdáknak az évszakokhoz, az időjáráshoz*".[41] Ugyanakkor saját műveiben nem találni

39 Pauler 1876d. 137, 144–145.

40 Pauler 1871c. 537–539, 637.

41 Pauler 1890. 470. A középkorról szóló fő művének előszavában is hitet tesz elvei mellett: ahhoz, hogy a történelem a puszta visszaemlékezésnél vagy „*a költészetnek valami korlátoltabb, kötöttebb fajánál*" több legyen, a fejlődés tiszta képét, és annak törvényeit kell kinyomoznia a múltból. Pauler 1893. X.

nyomát annak, hogy törvényeket keresne, és ez már a kortársaknak is feltűnt.[42] Egy levelében maga is beismeri, hogy fő művében nem sikerült összeegyeztetni a teóriát a praxissal.[43] Könyvismertetéseiben nem is ezt kéri számon a szerzőkön.

Az objektivitásról

Annyi kortársához hasonlóan ő is a múlt hűséges rekonstruálására törekedett.[44] A történetírás legfontosabb teendői közé sorolta az elterjedt hiedelmek cáfolatát. Ilyen módon a tudomány képes valamely eseményt „*kivetkőztetni*" a népmondák burkából, a „*maga történeti valóságában*" megjeleníti.[45] Nem csodálkozhatunk rajta, hogy Ranke „*akaratlan tanítványának*" nevezik a pozitivista Paulert, aki nem vonhatja ki magát „*a méltán híres elv, a »wie es eigentlich gewesen« örökérvényű szabályának befolyása alól*".[46] Több ízben megjelenik nála a német „nagymester" annyit idézett gondolata.[47] Miként kíván „valós" képét adni a múltról? Legelső ismertetéseiből világossá válnak főbb szempontjai, mint a tárgyilagosság, a puszta forrásismertetéseken való felülemelkedés, vagyis a szintézisre való törekvés, a kompozíció fontossága, az eseménytörténeten való túllépés, a teljesség iránti igény.

Pauler a történetíró „*legnagyobb és legszükségesebb*" tulajdonának az „*objektív felfogást*" tartja.[48] Erről korábban is számosan szóltak, ő viszont másoknál többször és részletesebben fejtette ki véleményét a kérdésben. Esetében nem csupán egy ókorig visszavezethető történetírói hagyomány felélesztéséről van szó, hanem egyúttal a korszerű természettudományok módszerének átvételéről is. Vajon mit jelentett számára a fogalom? Például pártatlanságot, vagyis az egykori történelmi szereplők elfogult nézőpontjainak meghaladását. Megrovást kap tőle Fraknói, amiért Bethlen Gábort ellenségeinek véleménye alapján jellemzi. A historikusnak ugyanis „*magasabb nemzeti*" aspektusból kell végigtekinteni az ábrázolt korszakon és személyeken, a „*történeti igazság*" azt követeli tőle, hogy minden fél hibáit mutassa be. Szilágyi Sándort azért feddi meg, mert Báthory Gábort mentegeti, ezzel

42 Például Károlyi 1909. 340–341.

43 „*Egyébiránt a theoriáról sokat lehetne beszélni, megengedem, hogy disputabilis, ámbár vállalkoznék, hogy azt megvédjem; még disputabilisabb azonban, s annak megvédésére* már nem vállalkoznék, *vajon a praxis azután a konkrét esetekben olyan-e, hogy az a theoria kívánalmainak és másnemű kellékeknek megfelel-e. Vagyis sikerült-e mindig és mindenben úgy csinálni a dolgot, amint magának a theoriának szempontjából is legjobban kellett és lehetett volna megcsinálni*?" Kiemelés az eredetiben. Pauler Gyula 1893. július 27-i levele Thallóczy Lajosnak OSZKK Fond XI/755. fol. 63.

44 Pauler 1893. X.

45 Pauler 1871b. 272.

46 Károlyi 1909. 339.

47 Például: Pauler 1890. 470.; Pauler 1885a. 141.

48 Pauler 1869b. 399.

„*ügyvéddé lesz, hol bírónak kellene lennie; polemizál, ahelyett, hogy ítéletet mondana*". Pedig a történetíró nem védő és nem vádló, így nem szükséges a bűnösség felől nyilatkoznia, mint az esküdteknek. Mindhárom fölött állva, angol bíróként igyekezzen összefoglalni a tényállást és kijelölni a kritériumokat, melyek alapján vizsgálni kell az eseményeket.[49] A tudományos kérdések eldöntésére okvetlenül kritikus szellemre és higgadt, helyes ítéletre van szükség.[50] A szerzőnek lehetőleg minden téren háttérben kell maradnia – ez azonban nem közömbösséget, hanem „*pártatlan nyugalmat*" jelent.[51] A historikusnak „*madártávlatból kell tekinteni a dolgokat*", hiszen minél objektívebb, annál biztosabban éri el a célját, és az olvasó annál könnyebben találja „*a helyes szempontot*".[52]

Bár Thalyhoz szoros barátság fűzte,[53] vele sem bánt kíméletesen, több művéről írt lesújtó bírálatot. Cseppet sem osztotta rajongását a Rákóczi-szabadságharc lángelmékként jellemzett hősei iránt, akik Pauler szerint csupán középszerű történelmi szereplők voltak.[54] Hibának minősíti a szerző „*határozott pártállását, melyet a magyarok mellett, a németek ellen elfoglal, mit történetírónak tenni nem szabad*". A nagyszombati csatát például Thaly a kurucok győzelmeként igyekszik beállítani. „*Úgy ír, mintha Rákóczinak hivatalos historiográfusa volna*" – mutat rá tömören és találóan Thaly szélsőséges elfogultságra.[55]

Az objektív felfogásra leselkedő veszélynek véli az aktuális eseményeknek a történetíróra gyakorolt hatását is. A tárgyilagosság érdekében a historikusnak munkája során távol kell tartania magát a jelenkor benyomásaitól, mivel azok elhomályosíthatják látását.[56] Kemény Zsigmond tanulmányaiban például a „*zsurnalisztikai felfogás*" került túlsúlyba a „*históriai*" felett, mert „*a napi hatást veszi kritériumul*". Pauler viszont úgy véli, a történelmi felfogás nem az egykori események jelenkori következményei alapján mérlegel, nem azokat „*tekinti az utolsó szónak*". A történelem segítségével a szerzőnek nem máshonnan merített nézeteit kellene védelmeznie.[57]

Pauler szerint nem szabad a múltat mai szemmel megítélni, az csak saját kora viszonyai közt értelmezhető. Például a 16–17. századi protestáns, ellenzéki politikának „*nagy mentségére szolgálnak*" az akkori körülmények. Kétszáz esztendővel később,

49 Pauler 1867a. 79.; Pauler 1867b. 80.

50 Pauler 1872. 261.

51 Pauler 1868c. 436.

52 Pauler 1870a. 248.

53 Barátságukról l. Thallóczy 327.

54 Pauler 1867d. 409.; Pauler 1870a. 245. A Thaly által bámult Bercsényiről Pauler a fejedelem véleményét tartja mérvadónak: hadvezérként „*semmit sem tudott, és semmire nem tudta magát elhatározni*". Pauler 1876c. 142.

55 Pauler 1870a. 245–248.

56 Fő művének bevezetője szerint: „*Én is tehát* […] *óvakodom – mit pedig sokan tesznek – hogy e régi dolgokhoz a jelenkor reflexióit fűzzem.*" Pauler 1893. X.

57 Pauler 1871a. 132.; Pauler 1874. 412.

a török kiűzése után a király hűségén kitartó, a törökkel szövetkező erdélyieket elítélő magyar főuraknak[58] adhatnánk igazat. Utólag valóban „*szerencsétlen opportunizmusnak*" tűnik a „*szultánnak, vezérnek kezét-lábat csókoló*" erdélyi politika, az „*igazi magyarságot*" pedig a „*dunai magyarokban*" találhatjuk meg, akik fenntartották „*a független Magyarország tradícióit*" akár életük árán is megvédték hazájukat, melynek „*szabadsága fölött alkuba nem bocsátkoztak*".[59] Ennek ellenére a „*legnagyobb igazságtalanság*" lenne az oszmánokra támaszkodók hibáztatása, tetteiket az akkori hatalmi erőviszonyok fényében kell mérlegelni. Bocskai például „*csak így tudott abból a rongyból, amit akkor osztrák kézben Magyarországnak neveztek, ismét országot csinálni*". Az általa megkötött bécsi béke „*örök dicsősége marad ez opportunizmusnak és* […] *kiérdemelte e politikának, a protestantizmusnak a magyar nemzet örök háláját*".[60]

A nemzeti vagy vallási elfogultság ugyancsak az objektivitás gátját jelentheti. Míg az általánossá váló „*hazafias hiszékenység*" a nemzeti hiúság fogságába esik,[61] a szó legnemesebb értelmében vett történetíró csak az igazságot keresi.[62] Fraknói elismerést kap tőle, mert monográfiájában nem apológiát írt Pázmányra és a katolicizmusra. Talál ugyan művében olyan megállapításokat, amelyek a katolikusoknak kedveznek, ám a protestánsok irányába való részrehajlás jelét is felfedezi nála.[63] Pauler több alkalommal tért vissza a katolikus-protestáns, kuruc-labanc ellentétre, az érintett szerző elfogultságának függvényében hol egyik, hol másik, de általában mindkét oldal védelmére kelve, kiegyensúlyozottságra törekedve. Amikor azon mereng, hogy a kuruc vagy a labanc politika volt-e hasznosabb, arra jut, hogy „*ha nem is a kuruc politika, de a kuruc szellem mellett*" több érv szól. Tagadja viszont a nézetet, mely szerint „*Erdély magyarabb volt Magyarországnál*". A 16. századra igaz lehetett ez, de a következőre semmiképpen nem áll. Akkortól a hosszú küzdelmek gyümölcseként létrejött kiegyezések sorozata jellemzi a magyar történelmet. Az így elért „*becsületes békét*" azonban a kuruc szellemből származó „*szívós erély és dac vívta ki, mely békésebb időkben kisebb izgágában nyilatkozik, és hogy triviális kifejezéssel éljek, bőrében megférni nem*

58 Köztük annak az Esterházy Miklósnak, aki a törökkel szövetkező protestánsokat „*ahhoz az emberhez hasonlítá, aki, mikor a háza ég, a pókhálót söpörgeti*". Pauler 1892. 65.

59 Leírása sokban emlékeztet Szekfű Gyulának a „nagymagyarokat" számos alkalommal méltató gondolataihoz.

60 Pauler 1892. 65.

61 Eszménye a „*szigorú, nemzeti elfogultságtól ment*" történettudomány. Pauler 1872. 262, 265.

62 Pauler 1868a. 44–46. A nemzeti elfogultság elkerüléséért dicséri például a Horea-felkelés koráról szóló Szilágyi Ferencet. Pauler 1871b. 272–274.

63 Amikor csupán az ő érdemeiket méltatja a magyar nyelvművelés terén. Pedig éppen Pázmány az „*ki a magyar prózát megteremtette*", és Bethlen Gábor mellett Zrínyi Miklós alakját is ki kellene emelni, „*Rákóczi, Bercsényi, Bottyán, a legkeményebb kurucok, buzgó katolikusok voltak*" olyannyira, hogy „*szeptikus századunkban*" például II. Rákóczi Ferenc alig kerülte volna el az ultramontán minősítést. Pauler 1868c. 436–437.

tud".[64] Folyamatosan kiegyensúlyozottságra törekszik. Elismeri például, hogy csupán a kiegyezés után lehetett igazán szabadon írni a „kurucvilágról," ám az aránytalanul sok helyet kap az Akadémia kiadványaiban.[65]

Az objektivitás feltételei tehát Pauler számára a pártatlanság, vagyis az egykori történelmi szereplők elfogult nézőpontjainak meghaladása, a jelenkor benyomásainak kizárása, vagyis az eseményeknek saját összefüggésükben való megértése, valamint a nemzeti és vallási elfogultságtól való megszabadulás. A korszakban többen ide sorolták a forrásokhoz való ragaszkodást is. Úgy vélték, az biztosíthatja elfogulatlanságukat, a hű ábrázolást, munkájuk tudományosságát, ha a háttérbe húzódva engedik a dokumentumokat „megszólalni".

A történeti elbeszélésről

Pauler is leszögezi, hogy a tudománynak ragaszkodnia kell a forrásokhoz. A történelem nem válhat elvont törvények vagy okoskodások gyűjteményévé, „*mindig elbeszélés – história – fog maradni*". Csupán így idézheti fel az elmúlt időket, melyeket érzékeinkkel már nem észlelhetünk, azokról csupán közvetett „*másod-harmadkézből*" kapott információink vannak.[66] Ezek egy széthullt mozaik darabjaihoz hasonlóan kerülnek a történetíró elé, akinek ezekből úgy kellene kiraknia „*a lefolyt idők képét*", hogy a hézagokat ne saját képzelete segítségével töltse ki, hiszen azzal elzárja vagy megnehezíti a későbbi haladás útját.[67] Igyekszik megkülönböztetni a tényeket az abból levont „*szükségképpen hiányos*" következtetésektől. Az elővigyázatos történész lehetőleg ne vegyítse saját véleményét „*sem általános, sem viszonylagos igazságok*" alakjában az események közé. Azokból kell kiindulnia, nem tekintheti őket pusztán háttérnek az „*okoskodásokhoz*". Akár a fizikában, a történelemben is a tényeknek maguknak kell szólniuk, azok tulajdonképpen saját magukat magyarázzák. Amennyiben nem nyilvánvaló a jelentésük, a pusztán szubjektív véleményt mellőzni kell, annak „*nincs kellő tudományos alapja*". Pauler meggyőződése szerint a történetírás az egyenletmegoldáshoz hasonlít, a történeti tényeket jól behelyettesítve „*az igazság önként*" következik belőle.[68]

Ugyanebben az időben Salamon Ferenc máshová helyezi a hangsúlyt. Ő úgy véli, hogy a korszerű tudomány nem csupán azt akarja tudni, mi és hogyan, ha-

64 Pauler 1871a. 135–136.; Pauler 1871c. 538.

65 Miközben „*a hazai történet más korszakai egészen parlagon hevertetnek*". Pauler 1875a. 265.

66 Pauler 1876d. 137, 148.

67 Pauler 1879a. 2–3.

68 Pauler 1871c. 535, 631–632. Úgy látja, Pulszky Ágost munkája az első, amelyik teljesen a pozitivizmus alapján áll, mivel tapasztalati úton fejti ki a jog és állambölcselet alaptanait. A jogi és állami élet tüneményeiből következtet természetükre, létük törvényeire. Pauler 1885b. 479–482.

nem főképpen azt, hogy „miért *történt*". Szerinte „*a históriát az alapos* indoklás *teszi tudománnyá*", hiszen annak „*szelleme fuldokolni kezd a csupa adatok halmaza alatt*".[69] Az általa előnyben részesített oknyomozó (pragmatikus) módszer helyett Pauler az elbeszélő (deskriptív) eljárásnak adja a pálmát. A történész fő célja ez alapján nem a miért keresése.[70] A tudomány akkori állapotában ezt még korainak tartja, szerinte azt kell feltárni, mi és hogyan történt. Csupán „*később, a teljesen tisztázott tényekből lehet majd vizsgálni a »miért«-et*".[71]

Salamon viszonyulása nem leíró, hanem problematizáló. Úgy véli, az adatokat megrostálva reprezentatív narratívát kell alkotni, ennek érdekében pedig hajlandó hipotéziseket felállítani. Pauler szerint viszont a múlt spekulatív módon nem ismerhető meg, a feltevések, elméletek nem segítenek, sőt akadályozzák a múlt megismerését: „*ott, hol a hézagokat képzeleti dolgokkal, mesterségesen elfedjük, véleményekből, hypothesisekből mintegy sáncot emelünk az igazság ellen*".[72] Számára a leírás élvez elsőbbséget a magyarázattal szemben. Erről egyik nagymonográfiája bevezetőjében megfogalmazott programjában is írt: „*kerültem a szubjektív okoskodásokat, és azon voltam, hogy a tények maguk beszéljenek*". Az egyes személyek jellemzésére, gondolataik, céljaik bemutatására lehetőleg saját szavaikat használta, ezzel próbálva feleleveníteni a „*légkört* […] *amelyben mozogtak*".[73]

A forrásoknak a történeti elbeszélésben elfoglalt helyével kapcsolatosan nem mindig következetes a véleménye. Az induló modern magyar történetírás egyik központi kérdéséről van szó. Ekkoriban még sokak számára az „*aprólékos történészi pepecselés*" jelenti az egyetlen szakmai feladatot.[74] Számosan akadtak viszont, akik a túlzott forrásközpontúságot fájlalták. „*Csak adat és adat és sokszor nemcsak minden kritika, de józan ész nélkül, gyermekes naivsággal, mint ez bizonyos szent hamvak feltalálásakor történt!*" – panaszkodik például az író, Tolnai Lajos.[75] A legnagyobb tekintéllyel bíró Horváth Mihály arra buzdít, hogy az induló *Századok* források helyett feldolgozásokat közöljön.[76]

A történelmi kútfők mögé bújva a történetíró megteremtheti ugyan az objektivitás látszatát, ám könnyen azok „rabjává" válhat – ahogyan erre Pauler is figyelmeztet. Az általa példaként felhozott külföldi szerzők csak a legritkábban közölnek

69 Salamon elutasítja azt a történetírást, amely „*az egykorú adatokat a magok valóságában beszélteti*". Kiemelések az eredetiben. Salamon 1873. 3, 5.

70 „*Hacsak ez alatt nem a megelőző, ténybeli okok értetnek*" – teszi hozzá. Pauler 1873b. 146.

71 Pauler 1873b. 146. Erről l. még például Várkonyi 1961. 149.

72 Pauler 1879a. 3.; Zabán 2014. 183, 189–190.

73 Pauler 1876a. I. IX.

74 Gyáni 2016. 1108.

75 Tolnai 1892. 266. Hasonlóan ír például Tagányi Károly: „*nekik az adat minden: ok, okozat, tény, történelmi igazság, sőt maga könyveiknek stylje, azt hívén, hogy a történelem pusztán abból áll, ami megírva maradt reánk*". Tagányi 1883. 230.

76 Horváth Mihály 1867. október 12-i körlevele az MTT választmányi tagjaink. Közli: Glatz 1967. 685.

leveleket, okmányokat, azokat „*inkább akcióban mutatják fel*", mint kivonatban."[77] Fraknói azért kap dicséretet tőle, mert a kútfők „*nem vettek erőt rajta, nem ragadták el, hogy mindent közöljön, amit tud*".[78] Súlyos téveszmének tartja a történeti narratíva okmánygyűjteménnyel való pótlását. Sokszor leszögezi, hogy a történetírás fő és tulajdonképpen „*egyedüli feladata az elbeszélés*".[79]

Ennek megfelelően az ideális munka leíró (deskriptív), a történetíró pedig több, mint adatgyűjtő, kiadó – számára a források csak eszközt jelentenek. A velük való „*hosszas és tüzetes foglalkozás*", valamint a „*természet adta tárgyilagos, történeti felfogás*" segíthet megalkotni a múlt „*életteljes képét*", bemutatni valamely kor szellemét, gondolkodásmódját, légkörét.[80] Ezt művészi formában előadott munkával valósíthatja meg.[81] Így válik kulcskérdéssé az anyag elrendezése.[82] Az alapos, kimerítő anyaggyűjtés, és annak formába öntése pusztán a kezdet, a történetírás „*első és igen alacsony foka*". Az egyes részleteknek illeszkedniük kell a munka összképébe, koncepciójába. Ez „*minden egyes mozzanatot egy legfőbb eszmének rendel alá*", sohasem téveszti szem elől a „*főfonalat*", és még „*látszólagos kitérésében is csak olyan, mint a labirintus folyosói, melyek mind egy főponthoz vezetnek, s melyekben az olvasó mindig kezében tartja a főeseménynek Ariadné-fonalát*". Ilyen módon „*lesz valamely történeti mű azzá, mivé lenni kell: drámává, mely önmagát magyarázva, az olvasót teljes illúzióba ringatva, folyik le szemeink előtt*".[83]

A modern magyar történetírás kialakulásakor még sokak számára szoros a tudomány és a művészet kapcsolata, nem válik el élesen a szakmunka és a regény. Paulernél és számos kortársánál az előadásmód lényeges kritikai szempont. Csengery Antal például az 1850-es években hangoztatta a történeti munkák „*tisztán irodalmi, tisztán művészi*" oldalának, a feldolgozások kompozíciójának a fontosságát.[84] Gyulai Pálnak a kiegyezés évében megjelent, hasonló szellemű Thaly kritikája[85] irányadónak számított, követelményeit Pauler is visszhangozza.[86] Ezekben az évtizedekben a recenzensek az előmunkálatoknak tekintett szakszerű forráskritika és forrásfeltárás mellett rendszeresen kitérnek a szövegalkotásra is. Idővel aztán „*a racionális történet-*

77 Pauler 1868c. 439.

78 Pauler 1879b. 428.

79 Például Pauler 1868b. 256. Fő művének előszava szerint: „*Én is tehát nem okoskodom, hanem elbeszélek.*" Pauler 1893. X.

80 Pauler 1876d. 148.

81 Pauler 1867b. 80–81.

82 Ami segíthet a historikusnak rámutatni az események valódi összefüggéseire. Erről l. Pauler 1888. november 21-i levelét Szilágyi Sándornak. OSZKK Fond IX/473. fol. 5.

83 Pauler szerint Gibbon munkáján keresztül lehet leginkább tanulmányozni „a történetírás minden csínját-bínját." Pauler 1870b. 552–553.

84 Csengery 1855a; Csengery 1855b; Csengery 1856.

85 Gyulai 1867.

86 „*Gyulai 1867-es mutatis mutandis, majdnem összes történeti irodalmunknak szóló kemény de igazságos bírálata…*" Pauler 1870a. 247.

vezetés és a hűvös távolságtartás győz az ihleten, az empátián", megszűnik az anyag és a forma, az adatok és az elrendezés kezdeti egyensúlya, fokozatosan elválik egymástól történelem és irodalom, tudomány és retorika, a történeti munkákban háttérbe szorul az esztétikai igényesség.[87]

Paulernél viszont még központi kérdésről van szó, amit egyik méltatója is kiemel.[88] Az eszményi történeti munka ismérve nála a formai tökély, a minden fölöslegeset mellőző, lényegre törő kompozíció, az egyszerű, világos elbeszélés, az „*átlátszó tisztaság*".[89] Figyelme kiterjed a bírált mű szerkezetére, stílusára, így a szóválasztásra, mondatformálásra, nyelvhelyességre. Szóvá teszi a magyartalan szórendet, a pongyola fogalmazást, a helyesírási hibákat, germanizmusokat, még a rosszul használt igekötőket is.[90] Számára a történetíró fontos vonása az „epikai tehetség", a művészi érzék, a szabatos kifejezésmód,[91] az „*élénk*" narratíva, ami az adatokat „*életteljes, művészileg kidolgozott rajzba*" foglalhatja.[92] Nem szabad elvesznie a részletekben, az egészet, valamint az egyes események egymásra gyakorolt hatását is szem előtt kell tartania.[93] Horváthot méltatja, mert „*valódi történetírói szem*"-mel rendelkezett,[94] Szalayt pedig azért, mert csupán lényeges idézeteket használt, és a forma mestere volt.[95] Marczalinál viszont azt kifogásolja, hogy nem tesz különbséget a mellékes és fontos kérdések között, „*ónnal rajzol, színezés nélkül. Előszámlálja a főurak palotáit, de egybe sem enged belepillantanunk*".[96]

Ugyanakkor a regényes stílus veszélyeivel is tisztában van: az csökkenti a történelmi elbeszélés hitelét és hatását is. Az olvasóban a gyönyörű leírások nyomán felébred a kétely arról, hogy „*nincs-e a dolog kissé kicifrázva?*"[97] A „*rétori hang*" árt a historikus „*egyszerű nyelvének, mely nem hazafias pátosz, hanem a képek által szül hatást, melyeket élő alakokként lelki szemeink elé vezet*".[98] Egy későbbi levelében még óvatosabban fogalmaz, a „*tudományos teljesség*" elsőbbségére figyelmeztet a művészi törekvéssel szemben.[99]

87 Erről újabban l. például: Baráth 2021. 245–253.

88 „*Kiemelendő még e bírálatokról az, hogy a történetírás aesthetikai oldalát, a művészinek jogait a történetírásban oly erősen hangoztatja bennük Pauler, mint előtte minálunk még senki nem cselekedte.*" Károlyi 1909. 326.

89 Pauler 1868a. 45.; Pauler 1869b. 399.; Pauler 1871b. 274.; Pauler 1879c. 436.; Pauler 1880b. 424.

90 Például Pauler 1868c. 439.; Pauler 1880b. 424.; Pauler 1880c. 219.; Pauler 1885a. 144.

91 Pauler 1882. 155–156, 158.

92 Pauler 1886. 449.

93 Pauler 1885a. 142.

94 Pauler 1867c. 206.

95 Pauler 1867b. 80–81.

96 Pauler 1882. 157.

97 Pauler 1871a. 133–134.

98 Pauler 1867c. 207.

99 „*Az úgynevezett művészi törekvésnek nem szabad a tudományos teljesség megrontásával járni.*" Pauler Gyula 1894. június 23-i levele Thallóczy Lajosnak OSZKK Fond XI/755. fol. 83.

A szépirodalomhoz kapcsolódó kihívás a historikusok számára a személyek jellemzése is. Ez szintén a történelmi elbeszélés lényeges eleme volna. Pauler szerint a „*valódi történetírás*" nehézségei ott kezdődnek, amikor „*lelket kell önteni*" a kész anyagba. Az okmányok csupán úgy értelmezhetők, ha ismerjük a viszonyokat, amelyek közt keletkeztek, a személyeket, akiktől származnak. Mivel a források csak a legritkább esetben „szólnak" érthetően, javasolja a historikusoknak, hogy segédtudományként forduljanak a logikához és a pszichológiához. Segítségükkel jobban megérthetik a múlt szereplőinek tetteit.[100] Mivel „*többnyire egyes emberek csinálják*" a történelmet,[101] ezért a történetírás „*legnagyobb titka*"[102] az ő jellemzésük, „*festésük*".[103] A historikusok előszeretettel vizsgálnak élettelen tárgyakat: várakat, kolostorokat, városokat, miközben alig méltatják figyelemre azokat az embereket, akik ezeket létrehozták, bennük éltek.[104] Az életrajz írása a „*leghálásabb, de talán legnehezebb*" feladat, a szerzőnek lélektani problémákat is fejtegetnie kell, ami könnyen átvezetheti saját fantáziájának világába.[105]

Elmarasztalja Szilágyi Sándort, aki művében hosszú forrásokat idéz, miközben „*nincs egy szava, egy vonása*" a jelentős szereplők egyéniségéről. A személyek „*csak akkor lépnek fel, ha leveleket kapnak vagy írnak*". A szerző legfeljebb egy-egy díszítő jelzőt (epithetont) ragaszt nevük mellé, egyébként nem vállalkozik arra, hogy jellemezze, egyéni tulajdonságokkal lássa el őket.[106] Marczalinak szemére veti, hogy „*sokat beszél a főrangúakról, de egy családdal sem ismertet meg*". Miközben számos dokumentumot idéz, képtelen bemutatni, milyen gondolatok, érzelmek töltötték el azok szerzőit. Úgy tűnik, mintha az egykor élt emberek „*csak írtak, még pedig oly árkádiai tisztasággal és egyszerűséggel, oly éles, beható elmével, hogy irataik mindig, teljesen híven, tükrözik vissza a valóságot*".[107]

Pauler szerint a múlt hűséges megidézése érdekében a személyek életteli ábrázolásán túl még más kérdésekre is figyelni kell. A puszta eseménytörténetet meghaladva teljességre kell törekedni, a lehető legszélesebb alapon szükséges vizsgálódni például arról, hogy egy-egy kor gyermekei mit ettek-ittak, hogyan öltözködtek, miként kormányozták magukat, milyen volt adózásuk, a rendfenn-

100 Pauler 1868b. 258.

101 „*Ritkák az esetek, midőn a tömegek felkorbácsoltatva azáltal, amit mi korszellemnek nevezünk, lépnek akcióba, mint a keresztes háborúkban, úgy a francia forradalomban; de ilyenkor is a részletekre nagy hatást gyakorol a vezérlők egyénisége.*" Pauler 1885a. 139.

102 Pauler 1882. 153.

103 Pauler 1867d. 410.; Pauler 1871c. 640.

104 Kivételként Horváth Fráter Györgyét, Fraknói Pázmányát, Salamon Zrínyijét és Thaly Bottyányát sorolja fel. Pauler 1869a. 252–253.

105 Pauler 1869b. 397.

106 Pauler 1868b. 257–258.

107 Pauler 1882. 157.; Pauler 1885a. 140, 145.

tartásuk.[108] Úgy látja, elmúlt már az idő, amikor a hadi és a diplomáciai események élveztek elsőbbséget a történelmi munkákban, a népek fejlődését a leghűségesebben feltüntető „*műveltségi viszonyok*" tanulmányozása került előtérbe.[109] Míg a politikatörténet „*leginkább csak a felszínen tapogatózik*" az igazán „*lényeges tényezők, melyektől az események függnek, messze lenn a nemzeti élet mélyében fekszenek*". A csataleírások még mindig oldalakat töltenek be, miközben a „*műveltségi eseményeken néhány szóval átsurranunk*". Hiányzik a társadalom képe, a mentalitás-, a gazdaság-, a tudománytörténet.[110]

Ezeket a korábban elhanyagolt területeket egymással szerves összefüggésben érdemes górcső alá venni. Amíg ugyanis elszigetelten kutatták például egy-egy korszak vallási, közigazgatást, hadi, jogi, gazdasági, művészeti, tudományos viszonyait, a tudósok élő test helyett csupán a csontváz darabjait nyújthatták – „*holott a történelem az életnek tudománya*". Ezért kölcsönhatásában kell vizsgálni minden mozzanatát. A történetíró által alkotott mozaikképhez egyaránt „*szükséges kövecs*" a legnagyobb jelentőségű politikai esemény és a legcsekélyebb „*kézmű-találmány*". Másutt hímzett szőnyeg szálaihoz hasonlítja az egymással összefüggő eseményeket. Szerinte téves a történelmet számos ember „*külön-külön tettei*" összességének tekinteni, az inkább nagy folyóhoz hasonló, „*melynek egész folyását, és nem egyes felcsapó hullámait kell vizsgálnunk*". Csupán így közelítheti meg a történetírás „*a tudomány valódi célját: képe lenni a múltnak, kulcsa a jövőnek*".[111]

Pauler fentiekben áttekintett munkái jelzik, mely értékelő kategóriákat tartott fontosnak – és melyeket nem. Az aulikus vagy függetlenségi, katolikus vagy protestáns, kismagyar vagy nagymagyar és más hasonló álláspontok érvényesülése számára elfogadhatatlan szélsőségnek, súlyos hibának minősült. Ezeken az ellentéteken való felülemelkedés természetes célkitűzésnek számított számos kortársa számára is. Az foglalkoztatta őket, hogy a történetíró ezeket maga mögött hagyva miként alkothat hű képet a lefolyt időkről. Az itt számba vett kérdésekben a korszakban mások is véleményt nyilvánítottak, bizonyos esetekben viták is zajlottak, a tanulmány ezekre legfeljebb csak utalt. Ezúttal nem volt lehetséges alaposan összevetni történetszemléletét másokéval, rámutatni annak gyökereire vagy európai beágyazottságára. Kétségtelen azonban, hogy az általa vallott szakmai ideál számos elemét a korabeli historikusok is osztották, az nem csupán saját elképzeléseit tükrözi.

108 Pauler 1886. 448.; Pauler 1868b. 256.
109 Pauler 1876b. 67.
110 Pauler 1871c. 633–634.
111 Pauler 1871c. 535, 633–636, 641.; Pauler 1879a. 2–3.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Források

OSZK Kt Fond XI/755 = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Pauler Gyula levelei, Thallóczy Lajosnak
OSZK Kt Fond IX/473 = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Pauler Gyula levelei, Szilágyi Sándornak

Felhasznált irodalom

Baráth 2021 = Baráth Katalin: A történetírás mint művészet – a kritikairodalom szerint. In: Baráth Katalin: A történetírás terhe. A magyar historiográfia rendhagyó története. Budapest, 2021. 239–262.
Bertényi 2014 = Ifj. Bertényi Iván: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. Történelmi Szemle 56. (2014), 203–230.
Cieger 2014 = Cieger András: Árpád a Parlamentben. A festőművészet esete a tudománnyal és a politikával. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon. Budapest, 2014. 25–48.
Csengery 1855a = Csengery Antal: Ranke. Pesti Napló 1855. szeptember 11. 1–2.
Csengery 1855b = Csengery Antal: Gróf Teleki József. Pesti Napló 1855. szeptember 27. 1–2, október 17. 2–3.
Csengery 1856 = Csengery Antal: Szalay László: A tatárjárás Magyarországon. Pesti Napló 1856. február 24. 2–3.
Érszegi 2012 = Érszegi Géza: „minálunk majd nem büntetésnek tartják a levéltári szolgálatot." Pauler Gyula 1874–1875. évi külföldi tanulmányútjának tanulságai. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Budapest, 2012. 657–664.
Fraknói 1902 = Fraknói Vilmos: Szilágyi Sándor emlékezete. Budapest, 1902. (Magyar Tudományos Akadémia Emlékbeszédek XI/4.)
Glatz 1967 = Glatz Ferenc: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. Századok 100. (1967), 665–687.
Gyáni 2016 = Gyáni Gábor: Professzionalizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei. Századok 150. (2016), 1103–1116.
Gyulai 1867 = Gyulai Pál: Bottyán János II. Rákóczi Ferencz vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kuruc-világ hadjárataival. Írta Thaly Kálmán, a m. tud. akadémia tagja. Budapesti Szemle 8. (1867), 369–377.

Kádár 2024 = Kádár Tamás: Megjegyzések IV. László király meggyilkolásának kérdéséhez. Századok 158. (2024), 341–356.
Karácsonyi 1904 = Karácsonyi János: Pauler Gyula emlékezete. Turul 22. (1904), 153–155.
Károlyi 1909 = Károlyi Árpád: Pauler Gyula emlékezete. Budapesti Szemle 139. (1909), 321–341.
Mályusz 2021 = Soós István (szerk., s.a.r.): Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. Budapest, 2021.
Pauler 1867a = Pauler Gyula: Dallos Miklós, győri püspöknek politikai és diplomatiai iratai (1618—1626). Közrebocsátják Frankl Vilmos és Ráth Károly Esztergom, 1867. Századok 1. (1867), 78–79.
Pauler 1867b = Pauler Gyula: Báthory Gábor fejedelem története, írta Szilágyi Sándor. Századok 1. (1867), 79–81.
Pauler 1867c = Pauler Gyula: A magyar honvédelem története. Horváth Mihály „Kisebb Történelmi Munkái I. kötet 149—245. Századok 1. (1867), 206–210.
Pauler 1867d = Pauler Gyula: „Székesi gr. Bercsényi Miklós levelei b. Károlyi Sándorhoz 1703–1711." Közli Thaly Kálmán. Századok 1. (1867), 408–411.
Pauler 1868a = Pauler Gyula: Benkő József élete és munkái, írta gr. Mikó Imre. Századok 2. (1868), 44–46.
Pauler 1868b = Pauler Gyula: A Rákóczyak kora Erdélyben. Írta Szilágyi Sándor. Századok 2. (1868), 255–258.
Pauler 1868c = Pauler Gyula: Pázmány Péter és kora. Írta Frankl Vilmos. Első kötet 1570–1621. Századok 2. (1868), 433–440.
Pauler 1869a = Pauler Gyula: Késmárki Tököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai, 1686–1705. Közli: Thaly Kálmán. Századok 3. (1869), 252–255.
Pauler 1869b = Pauler Gyula: Zrínyi Ilona életrajza. Írta Horváth Mihály. Századok 3. (1869), 397–399.
Pauler 1870a = Pauler Gyula: A nagyszombati harc. Hadtörténeti epizód a kurucvilágból, írta Thaly Kálmán. Századok 4. (1870), 245–248.
Pauler 1870b = Pauler Gyula: A római birodalom hanyatlásának és bukásának története, írta Gibbon Edvárd. Századok 4. (1870), 552–557.
Pauler 1871a = Kemény Zsigmond tanulmányai. Kiadja Gyulai Pál. Századok 5. (1871), 131–136.
Pauler 1871b = Pauler Gyula: Szilágyi Ferenc: A Hóra-világ Erdélyben. Századok 5. (1871), 272–274.
Pauler 1871c = Pauler Gyula: A positivismus hatásáról a történetírásra. Századok 5. (1871), 527–545, 624–641.
Pauler 1872 = Pauler Gyula: Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschihte Romäniens, von Robert Roesler. Századok 6. (1872), 260–265.

Pauler 1873a = Pauler Gyula: Comte Ágost és a történelem. Századok 7. (1873), 225–241, 391–406, 462–481.
Pauler 1873b = P. Gy.: A „Budapesti Szemle" I. kötete. Századok 7. (1873), 146–147.
Pauler 1874 = Pauler Gyula: Toldy István: A jezsuiták Magyarországon és egyebütt. Budapesti Szemle 4. (1874), 411–419.
Pauler 1875a = Pauler Gyula: Történelmi naplók. 1663–1719. Közli Thaly Kálmán. Századok 9. (1875), 265–269.
Pauler 1875b = Pauler Gyula: A békésvármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve. Századok 9. (1875), 725–727.
Pauler 1876a = Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. Budapest, 1876.
Pauler 1876b = Pauler Gyula: Egyetemes európai jogtörténet. A középkor kezdetétől a franczia forradalomig, írta Hajnik Imre. Századok 10. (1876), 67–73.
Pauler 1876c = Pauler Gyula: Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei a Rákóczi fejedelemhez, 1704—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos egyek fölfejtésével közli Thaly Kálmán. Századok 10. (1876), 140–144.
Pauler 1876d = Pauler Gyula: Hellwald miveltségtörténete. Budapesti Szemle 11. (1876), 137–149.
Pauler 1879a = Pauler Gyula: Szent István és alkotmánya. Századok 13. (1879), 1–30, 101–125.
Pauler 1879b = Pauler Gyula: Vitéz János, esztergomi érsek élete. Írta Fraknói Vilmos. Századok 13. (1879), 425–428.
Pauler 1879c = Pauler Gyula: A magyar nép története a nép számára. Budapesti Szemle 19. (1879), 435–439.
Pauler 1880a = Pauler Gyula: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Századok 14. (1880), 1–21, 97–117.
Pauler 1880b = A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Írta Marczali H. Budapesti Szemle 23. (1880), 423–431.
Pauler 1880c = Pauler Gyula: Nyílt levél a szerkesztőhöz. Budapesti Szemle 24. (1880), 218–223.
Pauler 1881 = Pauler Gyula: Még egy szó a »Millenarium« -ról. Századok 15. (1881), 747–755.
Pauler 1882 = Pauler Gyula: Magyarország II. József korában. Budapesti Szemle 30. (1882), 150–160.
Pauler 1883a = Pauler Gyula: A millenium. Budapesti Szemle 35. (1883), 417–439.
Pauler 1885a = Pauler Gyula: Magyarország története II. József korában. Budapesti Szemle 41. (1885), 138–145.
Pauler 1885b = Pauler Gyula: A jog és állambölcselet alaptanai. Írta Pulszky Ágost. Budapesti Szemle 42. (1885), 479–486.

Pauler 1886 = Pauler Gyula: Salamon Ferenc legújabb munkája. (Buda-Pest története.) Budapesti Szemle 48. (1886), 447–459.
Pauler 1883b = Pauler Gyula: A millénium tárgyában. Budapesti Szemle 36. (1883), 314–320.
Pauler 1887 = Pauler Gyula: Nyílt levél a szerkesztőhöz Salamon Ferenc: Pauler Gyula mint kritikus című cikke tárgyában. Budapesti Szemle 49. (1887), 449–470.
Pauler 1890 = Pauler Gyula: Történelmi kor és jellemrajzok. Írta Lánczy Gyula. Budapesti Szemle 62. (1890), 464–471.
Pauler 1892 = Pauler Gyula: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. (Három ábrával.) Írta Villányi Szaniszló szent benedek-rendi házfőnök és főgymnáziumi igazgató. Századok 26. (1892), 63–65.
Pauler 1893 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Budapest, 1893.
Salamon 1873 = Salamon Ferenc: A történelmi vizsgálatról. Budapesti Szemle 1. (1873), 1–26.
Tagányi 1883 = Tagányi Károly: Pesty munkája a várispánságokról. Budapesti Szemle 35. (1883), 227–250.
Thallóczy 1911 = Thallóczy Lajos: Pauler Gyula emlékezete. Századok 45. (1911), 256–279, 321–346, 406–422.
Tolnai 1892 = Tolnai Lajos: A magyar irodalom huszonöt éve (1867–1892). Magyar Szemle 1892. június 5. 265–269.
Várkonyi 1961 = R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961. (Tudománytörténeti Tanulmányok I.)
Várkonyi 1973a = R. Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I. A pozitivista történetszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945. Budapest, 1973. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.)
Várkonyi 1973b = R. Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban II. A pozitivizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Budapest, 1973. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.)
Zabán 2014 = Zabán Márta: Salamon Ferenc szakmai életútja. Hivatástörténeti esettanulmány. Kolozsvár, 2014.

Csunderlik Péter

Ideológia, poétika és retorika Málnási Ödön történetírásában

Korabeli visszhangjához képest az elmúlt évtizedekben alig foglalkoztak az egyik legjelentősebb magyar nemzetiszocialista történésszel, Málnási Ödönnel. Munkásságát nem is említi Gunst Péter a magyar történetírás történetét ismertető népszerű munkájában, Romsics Ignác is röviden ír csak róla a historiográfiai szintézisében.[1] Monográfia még nem születetett róla, csak könyvrészletekben és egy-egy tanulmányban lehet találkozni Málnási nevével[2] – ha a szélsőjobboldali szubkultúra kiadványait és internetes weboldalait nem számoljuk.

Mivel Málnási Ödön a Rákóczi-kor elismert kutatójának számított, tanulmányomban[3] a szatmári békét fókuszpontnak véve szondázom meg a Málnási-korpuszt, hogy a szatmári békét értékelő paradigmatikus szövegrészek bemutatásával, ideológiatörténeti és narratológiai elemzésével reprezentálhassam Málnási Ödön történetírását. Az 1930-as évek elejére a Rákóczi-kort kutató szociáldemokrata Málnásiban a Horthy-rendszer történettudományának szellemtörténeti kánonját kikezdő új reményt, „Grünwald Béla és a Huszadik Század történetíróinak méltó utódját" vélték megtalálni. Ugyanis Málnási 1933-as nagy művében, a *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kor*ában markáns, a korabeli mércének tekinthető hóman-szekfűi vonallal szembe-

1 Gunst 2000; Romsics Ignác 2011. 337–343.

2 Ráadásul ezek egy része eszmetörténeti-historiográfiai témánk szempontjából irreleváns. Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián a politikai rendőrség történetét tárgyaló könyvükben több mint húsz oldalon foglalkoznak Málnási Ödönnel (A „Levelező" – Málnási Ödön), de egy vázlatos életrajzi bevezető után szinte kizárólag Málnási 1945 utáni börtönbüntetését, ottani beszervezését, majd későbbi emigrációs hírszerző tevékenységét részletezik. A bevezetőjükben megemlített *A magyar nemzet őszinte történetét* röviden csak *„a magyar történelem első kifejezetten nyilas jellegű, rasszista és szocialista eszméket vegyítő összefoglalása"*-ként azonosítják. L. Tabajdi – Ungváry 2008. 242–261.

3 Munkám a Szijártó István témavezetésével készült, az ELTE BTK-n 2010-ben megvédett *Ideológia, poétika és retorika Szekfű Gyula és Málnási Ödön szatmári béke-elbeszéléseiben* című történelem szakos szakdolgozatom tanulmánnyá kerekített, de lényegesen nem átdolgozott Málnási-fejezete.

menő, baloldaliként leírható szatmári béke-interpretációt fogalmazott meg, amely azonban idővel a Magyarországra is átsugárzó *völkisch* történetszemlélet hatására, valamint a vezérelvvel, a biológiai metaforák átvételével és a fajelméleti adalékanyagokkal dúsulva úgy fordult nemzetiszocialistába, ahogy Málnási szociáldemokratából nyilasba. Málnási Ödön az 1937-es *A magyar nemzet őszinte történet*ében alkotta meg a kvázi magyar nemzetiszocialista mesternarratívát, melyben a fajelméleti alapon appercipiált magyar történelmet a románc jegyeit is mutató tragédiaként cselekményesítette. Az élesen rendszerkritikus munkát utóbb a hatalom bezúzatta, Málnásit pedig két év fegyházbüntetésre ítélte.

A továbbiakban felvázolnám Málnási Ödön fordulatos életét, ismertetném fajelméletét annak Méhelÿ Lajos-i gyökerével, bemutatnám a főbb Málnási-téziseket, és mindezeken alapuló szatmári béke-olvasatát, melyet releváns műveiből[4] igyekeztem összerakni, és aztán átgondolni, hogy ezek a Málnási-szövegek milyen ideológiai-történetszemléleti tartalmat reprezentálhatnak. Ezen szövegek olvasásakor persze szükségszerűen kapaszkodtam a szükséges pretextusokba, az eddigi recepcióba, de igyekeztem elkerülni, hogy csak a kontextusok megalkotására koncentráljak. Ennek elkerülésére alkalmas eszköznek tűnt a szövegeket autonómként megszólító poétikai, történeti tropológiai elemzés[5] alkalmazása, amely a forma és tartalom[6] egymást kölcsönösen meghatározó összefonódását premisszaként tételezi.

Málnási Ödön útja a nemzetiszocializmusig

Málnási Ödön recepciója a magyar történettudományban

Lackó Miklós szerint Málnási Ödön a „*torz irányba fordult kispolgár-értelmiségi radikalizmus megtestesítője*”,[7] aki „*a magyar történelem fő mozgatóerejét az osztályharccal egybekötött és ilyenformán annak helyébe állított fajok harcában látta*”.[8] Rozsnyói Ágnes azzal a konklúzióval zárja le Málnási Ödön bemutatását, hogy „még helyes felismeréseiből is helytelen következtetésekre jutott. Tehetségének korlátai megakadá-

4 Leginkább: Málnási 1929. Továbbá: Málnási 1933. Ill. Málnási 1937. A továbbiakban Málnási nemzetiszocialista szintézisének 1998-as, előszavakkal és kiegészítésekkel ellátott kiadására fogok hivatkozni: Málnási 1998.

5 A paradigmatikus mű: White 1973.

6 Hozzátéve: a formát elválaszthatatlannak tekintem a tartalomtól (nincs külön forma *és* tartalom, hanem ha szigorúan vesszük, akkor csak a *formatartalom* filozófiai fogalma), ahogy Hayden White egyik tanulmánykötetének címében is rögzíti: „a forma tartalma”. L. White 1987.

7 Lackó 1966. 123.

8 Lackó 1975. 330.

lyozták abban, hogy a történésztársadalom elismerését elnyerje."[9] Legrészletesebben Gyurgyák János ismertette eszmetörténetei[10] részfejezeteiben, és már az elején leszögezi, hogy: *„a magyar nyilas ideológusok közül tagadhatatlanul Málnási Ödön volt a legképzettebb, ő ugyanis konstrukcióját komoly történelmi, gazdasági és teológiai érvekkel is megtámogatta"*.[11] Továbbá *„kétségkívül nem jelentéktelen"* tehetségéről beszél[12], majd mindezt a továbbiakban meggyőzően bizonyítja szorgos forrásfeltárásával. Romsics Gergely a Habsburg Birodalom emlékezetét a két világháború közti magyar, osztrák és német történetpolitikai gondolkodásában bemutató szintézisében[13] és az abból desztillált, a Horthy-korszak történetpolitikai gondolkodóiról írott tanulmánya[14] végén megkísérli elhelyezni „a szélsőjobboldali szociálforradalmár" Málnásit az eszmetörténeti térképen. Kimutatja, hogy gondolatvilága mennyiben különbözik a fajvédő szociálreformer Bajcsy-Zsilinszky Endréétől vagy éppen Szálasi Ferencétől, végül Romsics megállapítja, hogy ha Málnási munkássága nem is tartozik *„a jelentős magyar történetírói teljesítmények közé"*, eszmetörténeti szempontból mindenképpen figyelemreméltó a munkássága.[15]

Málnási Ödön indulása

Málnási Ödön életútja ékes példája annak, miszerint Isten görbe vonalakkal ír egyenest, hogy John Lukacs kedvelt fordulatával éljek, és az életutat egy szomorú, ámde korára jellemző történetnek tartom, hogy menten pozícionáljam magam.[16] Életének egyes adataival kapcsolatban még a nagyon sovány irodalomban is olykor egymásnak ellentmondó állítások szerepelnek, például abban a tekintetben, hogy tagja volt-e a Szociáldemokrata Pártnak.[17] Bár a párttagság kérdése talán lényegtelen, ami

9 Rozsnyói 1993. 342.

10 Gyurgyák 2007. Illetve: Gyurgyák 2001.

11 Gyurgyák 2001. 457.

12 Gyurgyák 2001. 457.

13 Romsics 2010. 371–375.

14 Romsics 2009. 414–448. Málnásiról a *Málnási Ödön, a szélsőjobboldali szociálforradalmár* című rövid alfejezetben: 444–448.

15 Romsics 2009. 447.

16 *„Alig találunk korszerűbb és a nyilas mozgalomra jellemzőbb pályafutást, mint Málnási Ödönét."* (K. Havas 1990. 223.)

17 Lackó Miklós azt írja *„egy ideig a szocialista baloldalhoz vonzódik, a húszas években* állítólag *tagja a Szociáldemokrata Pártnak is"*. (Lackó 1966. 123. Kiemelés tőlem – Cs. P.) Persze, érthető a tartózkodás, mert a hatvanas évek tudománypolitikai szorításában még bizonyára nem volt ildomos Málnási szociáldemokrata párttagságát feszegetni, hovatovább a Lackó által írt „egy ideig" legalább tizenöt évre tehető. Lackóval szemben Tóth Tibor határozottan állítja nemrég kiadott doktori disszertációja életrajzi függelékében, hogy a húszas években Málnási *„tagja lett az SZDP-nek"* (Tóth 2008. 263.), de Paksa Rudolf megsemmisítő recenzióját olvasva Tóth Tibor kompetenciája alapjaiban

fontos, hogy a keresztény szociáletikát fanatikusan valló Málnási egészen a nyilas mozgalomhoz történő 1937 őszi csatlakozásáig a baloldal kedvelt történésze volt: *„független és bátor ember* […] *aki ma szembekerül a hivatalos történetszemlélettel"*.[18]

Málnási Ödön 1898. június 28-án született Brassón, Metzl Ödönként anyakönyvezve, egy szász cipész apa és egy székely földműves anya gyermekeként. Egyetemeit Kolozsváron és Debrecenben végezte: 1924-ben filozófiai, majd jog- és államtudományi doktorátust szerzett. Novíciusa volt az egri érseki szemináriumnak is. Harcolt az első világháborúban, az olasz fronton meg is sebesült, majd a magyar kommün Vörös Hadseregének kötelékében zászlóaljsegédtisztként, később zászlóaljparancsnokként szolgált, és részt vett a felvidéki hadjáratban is. Utóbb belépett a Horthy-féle Nemzeti Hadseregbe, 1927-ben vitézzé avatták.[19] Hajdúszoboszlón polgári iskolában (1926–1928),[20] majd 1928-tól az egri érseki tanítóképzőn oktatott. Ez időben került kapcsolatba a szociáldemokrata mozgalommal, miután már fiatalon olvasta Marx, Bebel és Kautsky műveit. Magát az őskeresztényi etika alapján álló szociáldemokratának tartotta, és munkásszemináriumokon rendszeresen adott elő a magyar történelem vitás kérdéseiről.

Málnási a húszas évek közepétől folytatott levéltári kutatásokat Magyarországon, Ausztriában, Olaszországban, Csehszlovákiában és Romániában. Turenne életrajzáért[21] megkapta a Francia Tudományos Akadémia kitüntetését. Megalakulásától visszatérő előadója volt a Magyar Rádiónak, előadásai füzetekben is megjelentek.[22] A húszas évek végén kezdett hozzá a Csáky grófok megbízásából gróf Csáky Imre bíboros[23] életének feldolgozásához. Évekig tartó levéltári kutatáson és forrásgyűjtésen alapul ez az adatgazdag, száraznak ható, nehézkes, egy mára már némileg dehonesztálódott meg-

kérdőjeleződik mivel munkája a recenzens szerint hemzseg a tévedésektől, elírásoktól, rossz hivatkozásoktól. (Paksa 2008) *A magyar nemzet őszinte története* 1998-as kiadásának névtelenül jegyzett előszavában Málnási mint „pártonkívüli szocialista" szerepel. Gyurgyák személyi adattára szerint párttag volt. Vö. Gyurgyák 2001. 688.

18 Molnár 1937. Az összességében elismerő kritika csak a végén említi meg: „valami furcsa, nem is következetes, hanem ötletszerű fajelmélet körvonalait látjuk, *ami igen zavarólag hat ily okos és elfogulatlan munkában…*" (Kiemelés tőlem – Cs. P.) Málnási Ödön két hónappal később már beszédet mondott a Vigadóban, a magyar nemzetiszocialista pártok ünnepi egyesülésekor, 1937. október 23-án.

19 A vitézi és a doktori címet egészen 1937-ig előszeretettel használta, de mikor 1938-ban előszót írt Berzy József *A hungarista állam* című brosúrájához (Berzy 1938), már egyikkel se élt, és úgy írta alá: „Málnási Ödön, a Hungarista Mozgalom Főszéktartója", vagyis ekkorra már így identifikálta magát.

20 Ekkor született: Málnási 1928.

21 Málnási 1926.

22 Például: Málnási 1930.

23 Gróf Csáky Imre (1672–1732) bíboros, kalocsai érsek. 1702-től váradi püspök, 1710-től pozsonyi prépost, kalocsai érsek, az egri püspökség adminisztrátora, főispán. 1717. július 22-én lett bíboros. A Habsburg nőági örökösödés szószólója. 1723-ban szentgotthárdi apát és a helytartótanács tanácsosa lett, 1724-től a hétszemélyes tábla tagja.

jelöléssel 'pozitivista'[24] munka. Az elkövetkezőkben elemzendő monográfia elkészültéig már a feldolgozott anyag töredékéből is kisebb munkákat adott ki. Így született például Pálffy János életrajza is 1929-ben,[25] melyet a Csáky-biográfia előtt mindenképp meg kell vizsgálnunk, egyfelől bevezetésül, másfelől pedig mert 'első munkaként' adja magát hasznos vonatkoztatási pontnak, melyhez képest jól lehet detektálni a későbbi szatmári béke-elbeszélésekben és értékelésekben bekövetkező elmozdulásokat.

Egy kisebb előtanulmány: a Pálffy-életrajz értékítélete

Eme rövid Pálffy-életrajzában Thaly Kálmán történetírásának kurucos romantikájával szemben pozícionálja magát Málnási. Elítéli a politikai antropológiában tipizált bűnbakképző mechanizmusokat, az árulókereső pszichózist. Idézi a jól ismert párhuzamokat: Kossuth Lajost–Rákóczi Ferencet és velük szemben a diabolizált Görgey Artúr–Károlyi Sándor kettőst. De ezek mellett implicite megjelenik a kompromisszumkereső Széchenyi István és Pálffy János analógiája is. Az előszó megállapítja, hogy ezek közül: [...] *a politikai érdekek folytán téves hiedelmek és balítéletek először a Széchenyi István tragikusan fennkölt egyéniségéről foszladoztak szét,*[26] *azután Görgey Artúr szerepe tisztázódott,*[27] *de a Rákóczi-féle felkelés és restauráció korszakának nem egy vezérfia még mindig a közvélemény rovásán van. Károlyi Sándor sokak szemében még most is áruló, Pálffy János pedig egyszerűen labancvezér, amely a népgyűlési szónokok etimológiája szerint fekete-sárga, vagyis osztrák embert jelent.*"[28]

Málnási népszerűsítő Pálffy-életrajza tehát a mítoszfoszlatás szándékával íródott, és elsősorban Pálffy János és Csáky Imre levelezésére, valamint a Haus-, Hof- und Staatsarchiv titkos udvari konferenciai jegyzőkönyveire épült.

---

24 És itt a „pozitivizmust" természetesen nem az eredeti comte-i értelmében, hanem úgy használom, ami alatt a magyar historiográfiai irodalom hagyományosan Acsády Ignác történetírását szokta primer példaként idézni. Úgy vélem, Acsády Ignác történetírása (Elsősorban: Acsády 1906) különösen nagy hatással lehetett Málnási Ödön osztályszempontú, nagybirtokellenes és antiklerikális történetírásának kialakulására. (Acsády Ignácról: Csíki – Halmos – Tóth 2003. 208–209.) Egyébként utóbb nyilas emigránsként Málnási Ödön Horváth Mihály utódjának tartotta magát: „*szabadságeszme hirdetése és emigrációs múltja folytán elődömnek tekintem...*" (L. Málnási Ödön: Appendix Horváth Mihály emlékére. In: Málnási 1998. 266.)

25 Málnási 1929.

26 Hogy a „*balítéletek csak most foszladoztak szét*", az szolid eufemizmus. Ti. a magát ellenforradalmiként önazonosító Horthy-rendszerben ugyanis Széchenyi István volt az etalon, helyesebben ama absztrakt ikon, akit Szekfű Gyula teremtett meg a *Három nemzedék* első könyvében. A bethleni konszolidáció húszas éveiben Széchenyi integratív erejűnek bizonyuló kultusza dominált, és a „legnagyobb magyarhoz" mérve átmenetileg leértékelődött Kossuth Lajos és II. Rákóczi Ferenc alakja egyaránt. Vö. Gerő 1996.

27 Vö. Kosáry 1994.

28 Málnási 1929. 6.

Málnási Ödön Pálffy János legnagyobb érdemének a szatmári béke megkötését tekinti. A szabadságharc ekkor már veszve volt,[29] Károlyi Sándor „annyira látja a nagy hibákat, hogy csak a kármentő szerepét vállalhatja."[30] Itt ki kell emelni a *kármentő* jelzőt: ugyanis Károlyi ismert gúnyneve a „Kártevő Sándor" volt.[31] A szóválasztást tehát célzatosnak tekinthetjük, mivel jól beilleszthető a mintaszerzői stratégiába, amely jelen esetben az 'árulás vádjának' felülírása-érvénytelenítése, és annak elfogadtatása, hogy Pálffy és Károlyi egyaránt az igazán felelős hazafiak közé tartoztak, azzal, hogy mentették, ami menthető: „*Annak ellenére, hogy az uralkodó környezete mindent elkövetett a szatmári béke meghiusítása céljából, mégis Pálffy Jánosnak kitartása folytán*" az megkötttetett. Pálffy János „*ezzel a nagyjelentőségű szerződéssel a nemzetet az alkotmány- és vallásszabadsághoz segítette, a gratia vitae et bonorum elvének jelentékeny érvényesítésével pedig a magyar föld nagy részének magyar kézben maradását lehetővé tette*".[32] Pálffy élete hátralévő részében már minden méltóságot elért, „*de a nemzetnek nem teljesíthetett nagyobb szolgálatot, mint 1711-ben*".[33]

Málnási egyszerű Pálffy-életrajza különösebb feszültség nélkül azonosítható autentikus védőbeszédként az elítélés-felmentés gondolatpárja mentén szerveződő *törvényszéki beszéd* retorikai recepciótípusában, amelybe a történeti műveket besorolhatjuk, ha követjük az arisztotelészi tipologizálást. Ugyanis ideáltipikus historikus lényegében különböző típusú múltbeli ügyállásokat (sztaszisz/status) vizsgál. A leegyszerűsítő arisztotelészi tipológia[34] szerint: megtette/nem tette, melyeket tette meg/melyeket nem, jogosan tette-e vagy sem. A történeti munkában szereplő hivatkozások a tanúk szerepét töltik be a tárgyaláson. A történész pedig, noha magát előszeretettel pozícionálja a csak szigorúan *leíró* tudósító pozíciójába, szükségszerűen ítélkezik és moralizál a személyes etikai felfogását képező ideológiai preferenciái[35] alapján – még ha a szerzői ítélet sokszor csak nyelvi szinten ragadható is meg.

Málnási ugyan kategorikusan állást foglal, de ha lehámozzuk a kötetet támogató Pálffy családnak kijáró kötelező tiszteletköröket, ebben a Pálffy-életrajzban még nem találjuk azt a baloldaliként leírható szatmári béke-értékelést, amely három évvel

29 Sőt, egy szintén ekkori népszerűsítő kiadványában az szerepel, hogy: „*Nyolc évig tartott a szabadságharc váltakozó szerencsével, egészen 1711. február 21-ig, amikor a vezérlő fejedelem hazáját örökre elhagyta.*" (L. Málnási 1930b) Tehát Károlyi azért sem lehet áruló, mert ebben az 1930-as interpretációban a szabadságharc már elbukott addigra.

30 Málnási 1929. 15.

31 Vö. Balázs 2001. 77. A szatmári békekötőnek további ragadványnevei voltak még az „áruló Károlyi" és a „dolhai győző". L. Balázs 2001. 11–12. és 31.

32 Málnási 1929. 26.

33 Málnási 1929. 26.

34 Vö. Arisztotelész 1999.

35 A „fiktív vagy valóságos elbeszélés" mindig feltételezi egy jogrend meglétét, melyért vagy amely ellenében az elbeszélés tipikus szereplői küzdenek. Ezért minden történeti munka akarva-akaratlanul egy ideológiai komponenssel rendelkezik: White 2006. 881.

később a nagy monográfiában, a *Csáky Imre bíbornok*ban megjelenik. Ahogy ebben a Pálffy-életrajzban még implicite, a szatmári békét a Csáky-biográfiában explicite a kiegyezés előképének írja majd le, Károlyi Sándort pedig kora Deák Ferencének, de akkor emellett már jelentkezik az a nagybirtokellenesség, feudalizmuskritika, már-már 'rendiséggyűlölet', amely majd *A magyar nemzet őszinte történet*ében forr ki.

A Csáky-biográfia szatmári béke-elbeszélése

Az 1933-as *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kor*ában[36] Málnási „*A nélkülözések kora*" című fejezetben ír a Rákóczi-szabadságharcról, magától értetődően főleg Csáky Imre szerepére és kapcsolataira fókuszálva. Aulikus múltja-kapcsolatai okán a legkevésbé sem lett volna meglepetés, ha a szabadságharcban a Csáky család egy emberként a Habsburgok mellé áll. Ennek megfelelően a későbbi bíboros mindvégig a Habsburgok támasza volt. De testvérei közül István már kuruc hadbiztos, Mihály pedig kuruc tábornok lett, Krisztina pedig Bercsényi felesége.[37] Málnási szerint ez a családtörténet esettanulmányszerűen világít rá és induktív módon bizonyítja, hogy „*a mozgalom mellett és ellen küzdő emberek csaknem kivétel nélkül a sors játékaként kerültek azon harcoló csoportba, melyben aztán tehetségükkel vagy gyarlóságukkal kitűntek*".[38] Vagyis Málnási itt még a 'véletlen' szerepét hangsúlyozza, ezt pedig antitetikusan szembeállíthatjuk *A magyar nemzet őszinte története* későbbi *völkisch* determinizmusával, amely az emberi tulajdonságokat-cselekvéseket az axiomatikus „faji" meghatározottság(ok)ból vezeti le, ezzel indokolván a történéseket, magyarázva az eseményeket.

Károlyi Sándort is felhozza példának, aki Dolhánál még szétverte a kurucokat, de miután Bécsben nem jutalmazták meg kellőképp, átállt Rákóczihoz, mert úgy vélte, így tudja leginkább biztosítani birtokait a kuruc-labanc küzdelem során, melyben „*a német- és török-párt, nyugat és kelet, Pannonia és Dácia, nagymagyar és kismagyar-párt küzdelme*" újult meg, és csak tovább őrölte a magyarságot.[39] Málnási ezzel a szóhasználatával (nagymagyar – kismagyar) látszólag Szekfű koordináta-rendszerében helyezi el szereplőit, de tovább olvasva kiviláglik, hogy ez optikai csalódás: ugyan Málnási az interpretálásban egy ideig Szekfű kanonikus nyomán halad, de végül túllép azon és belevisz egy ahistorikus „mi lett volna, ha" gondolati játékkal egy „radikális csavart".

Málnási a Rákóczi-szabadságharc bukását és a béke megkötését a következőképp beszéli el: 1710 tavaszára a kuruc sereg már a végső bomlás állapotába jutott, márpedig „*fegyelem, erős kezű fővezér, jól képzett tisztikar hiányában a felkelő seregek csak*

36 Málnási 1933.

37 Bár a könyvben szórakoztató elírásként Krisztina „Bercsényi férje"-ként szerepel: Málnási 1933. 65.

38 Málnási 1933. 65.

39 Málnási 1933. 65–66.

a szerencse játékszerei".[40] És ez a szerencsecsillag 1710/1711-re már régen leáldozott, helyébe pedig „*a harcoknál ötször pusztítóbb*" pestis jött. De „*a magyarság szerencséjére*", vagyis itt Málnási némi disszonanciát keltve menten rákontráz előbbi soraira a végleg eltűnt szerencséről, megbetegedett „*a korszak Haynauja*": Heister. Helyére pedig Pálffy János került, aki jóhiszeműen[41] „*nemzetét és országát kívánja conserválni*", és el akarta kerülni, hogy Magyarország arra a sorsra jusson, mint Csehország a harmincéves háború kezdetén, amikor is törvényeit eltörölték, és teljesen beolvasztották a birodalomba 1620 után. Kölcsönös tapogatózások kezdődtek, Károlyi Sándor például ekkor vette fel a nyolc éve megszakadt kapcsolatot Csáky Imrével. Pálffy tárgyalásokba bocsátkozott, és végül megegyezett Károlyival.[42] Vagyis eddig Málnási a korábbi ösvényen halad Pálffy értékelésekor, és okkal várhatnánk, hogy jön ismét a nagy dicséret Pálffynak, mint szekfűi értelemben vett 'nagymagyarnak', ahogy a már idézett Pálffy-életrajzban (vö. „*a nemzetnek nem teljesíthetett nagyobb szolgálatot, mint 1711-ben*") történt. De ehelyett az alábbi nem várt konklúzió következik:

„*…Ha a XVIII. század Haynauja, Heister Siegbert nem betegedik meg, akkor már 1711-ben túlesik a nemzet a 138 évvel későbbi Világoson. Ebben az esetben a magyar rendiség nem prolongálódott volna másfél századdal, legyőzve meghódol az uralkodói absolutizmus előtt* […] *Heister Siegbert betegsége, Cusani kiszorítása, Pálffy Máriának és Eugéniának befolyása Pálffy Jánost veti az első vonalba, aki utasításainak határait messze túllépve,* a rendiség javára egyezkedik.

És mi történik, ha Pálffy Vaján Rákóczihoz pártol?

A még laza keleti Habsburg-birodalom alkotóelemeire bomlik (1918 előtt több mint két évszázaddal), éppen az utolsó Habsburg[43] *trónralépésének évében. Elmarad az örökösödési probléma, VI. Károly császárral lezárul a német császárság, Európa nagyhatalmi csoportosulásában a magyarság olyan vezető szerephez jut, mint Hunyadi Mátyás idejében volt. A nemzetiségek akkori szervezetlenségének kihasználásával a magyarság kitölti a Középduna-medencét és önálló nagyhatalomként éri meg. Ha a vajai tárgyalást* századok perspectivájából vetjük a mérlegre, akkor éppen a békét kell elítélnünk. *Pálffynak vagy elpártolni, vagy megsemmisítő csapást mérni kellett volna.*

De ő nem a XX. század távlatából nézte az eseményeket, hanem 1711-ből, ezért a harmadikat választotta, a békét. […] *Mindamellett nem is a fejedelem köti meg az egyezséget, hanem (mint 1867-ben is Kossuth Lajos helyett) a korszak Deák Ference, Károlyi Sándor. Rákóczi után ő az ország leggazdagabb földesura, veszthet a legtöbbet, ha a* gratia bonorum *elve*

40 Málnási 1933. 71.

41 „*Rákóczi emlékirataiban szintén említi, hogy a vajai tárgyaláson meggyőződött Pálffy jóhiszeműségéről.*" (Málnási 1933. 71.)

42 Málnási 1933. 71.

43 Ti. III. (VI.) Károly a Habsburg-ház utolsó férfiuralkodója. II. Józseffel már a Habsburg-Lotharingiai ház regnált.

érdekében nem követ el mindent. Az ő alkudozásainak eredményeként egyezik bele Pálffy a fegyverletétel mellőzésébe. Mint a fővezér írja Csákynak, május elsején, csütörtökön Majtény mellett tízezernél több kuruc lovas átadta Pálffynak a zászlókat és háromszoros díszlövés után egyenként átvették a szabad elvonulást és mozgást biztosító passzusokat, megköszönvén Pálffynak érdekükben végzett fáradozásait."[44]

Látható: az 1933-as Csáky-életrajzban Málnási Ödön „mi lett volna, ha" gondolatjáték keretében vizionál egy regionális magyar nagyhatalmiságot: eszerint ha Pálffy átállt *volna*, akkor a Habsburg-hatalom vélelmezett, de különösebb érvekkel alá nem támasztott összeomlásával keletkezett hatalmi vákuumban *szükségszerűen* újjászületik és felemelkedik a dicső múltat idéző magyar állam: a szentistváni-mátyási birodalom kurucosan újralakkozott restaurációja. Málnási ezzel a meglehetősen ahistorikus, de eszmetörténetileg annál érdekesebb megállapításával a 'magyar birodalmi gondolat' 'puha imperialista' hagyományába illeszkedik: e hagyomány szerint a Kárpát-medencében a magyar az egyetlen államalkotó nép, és ilyenformán a közép-európai területek történelmileg és geopolitikailag hivatott organizátora. Ez a gondolat épp a húszas-harmincas években, vagyis a Csáky-kötetet megelőzően erősödött fel a magyar szellemi életben, a neonacionalista diskurzusban, amikor a trianoni sokkot követően a magyar értelmiségi elitcsoportok komoly energiákat fordítottak Nagy-Magyarország történeti szükségszerűségként való bemutatására; ezt a magát hangsúlyosan jobboldali-ellenforradalmiként azonosító Horthy-rendszer bőségesen igyekezett kamatoztatni revíziós propagandájában és politikájában.[45]

De a hagyományosan jobboldaliként leírt magyar birodalmi gondolat felbukkanása ellenére Málnási 1933-as interpretációja éles rendiségellenessége miatt mégis inkább baloldalon helyezhető el a hagyományos kétosztatú modellben, nem feledkezve meg arról, hogy a szélsőségek összeérnek. Erre éppen Málnási pályája vagy Bajcsy-Zsilinszky Endre munkássága[46] lehet adekvát példa. De az idézett szöveget olvasva leginkább azt emelném ki, hogy Málnási szerint a megvalósult szatmári kompromisszumnál sokkal jobb lett volna, ha a császári hadak totális győzelmet aratnak, hazánkat beolvasztják a birodalomba, felszámolják a fejlődés útjában álló rendiség elavult intézményeit, kiforgatják kiváltságaiból az 'önző' rendeket, hogy végre megkezdődhessen a modernizáció radikális reformokkal. Utóbb az erővel emancipáló II. Józsefet ezért tartotta Málnási az egyik legnagyobb magyar uralkodónak: *„második Mátyás királynak"*.[47] Továbbá mindenképpen ki kell emelni, mert ez a

44 Málnási 1933. 73. (Kiemelések tőlem – Cs. P.)

45 Erről: Romsics Ignác 1998.

46 Vö. Bajcsy-Zsilinszky 1941.

47 Az 1937-es *A magyar nemzet őszinte történetében „II. József elhatározza, hogy az ország rendi alkotmányát a fejlődés útjából eltávolítja. A radikális megvilágosodás szellemében népei boldogítására, a dinasztikus érdekeknek megfelelően, integrálásra törekszik. A* Szent István óta több nagy magyar uralkodó által

magyar történetírásban szinte példátlan, hogy Málnási mekkora tisztelője a Magyarországon sötét és „nemzetellenes" színekkel lefestett Kollonich Lipótnak azért, amiért a „civilizátor" tervezetével megkísérelte keresztülvinni az „1490 óta esedékes rendszerváltozást".[48]

Az elavult és fejlődést gátló rendi berendezkedés minduntalan ostorozása Málnásinál az ismerten tragikus halálú Grünwald Béla (1839–1891) munkásságára[49] emlékeztethet minket, ahogy már a Csáky-könyv korabeli olvasóinak egy részét is: *„amikor a könyvet felfedezték, egyre többen látták Málnási Ödönben Grünwald Béla és a Huszadik Század történetíróinak méltó utódját."*[50]

Málnási Ödönt okkal kapcsolhatjuk a *Huszadik Század* baloldali polgári radikálisainak történetszemléletéhez.[51] Publikált is a *Huszadik Század* szellemi örökségét többé-kevésbé továbbvivő, végül 1939-ben betiltott *Századunk* folyóirat *Mai magyarok régi magyarokról* címet viselő 1936-os reprezentatív antológiájában.[52] Jelzésértékű, hogy a későbbi nyilas Málnási és a paradigmatikus polgári radikális véleményformálók (pl. Ady Endre vagy Szende Pál) egyaránt Werbőczy Istvánt tartották a magyar történelem egyik legkártékonyabb figurájának.[53] Ezt Málnási egy 1936-os Werbő-

alkalmazott vezéri elvet egy idegen fajú uralkodó alkalmazza. *A rendi alkotmány megváltoztatásának útjában álló koronázási eskü mellőzhetése céljából magát nem koronáztatja meg és országgyűlést nem hív össze.* […] *A francia nemzetgyűlés határozata előtt négy évvel, 1785-ben a jobbágyoknak költözködési, házasodási, telekadásvételi, végrendelkezési és pályaválasztási szabadságot biztosított. Az egész európai történet más fordulatot vehet, ha a 49 éves Habsburg-Lotharingiai császár még legalább három évet él és megéri 1793. január 21-ét."* (Málnási 1998. 77.,79. Kiemelés tőlem – Cs. P.) És mikor meghal II. József: *„A jobbágyok is leborulnak és siratják a második Mátyás királlyal elveszett szabadságot és eltemetett igazságot."* (Málnási 1998. 81.) A Málnásinál hatványozottan értéktelített (*„második Mátyás király"*) és a később bemutatandó karizma-gondolatot reprezentáló Hunyadiakra *A magyar nemzet őszinte története* analizálásakor térnék vissza.

48 „Ha a rendek osztályönzésből nem vetik el Kollonich javaslatait, *akkor Magyarország két nemzedék alatt eliparosodik és pótolja a török hódítás miatti veszteségeit."* (Málnási 1998. 66. Kiemelés tőlem – Cs. P.)

49 A legfontosabb mű: Grünwald 1888.

50 K. Havas 1990. 223.

51 Történeti írásaikból Pók Attila állított össze egy válogatást és írt bevezető tanulmányt: Pók 1982.

52 Fejtő 1936.

53 Mi több: Málnási gyakorlatilag a polgári radikálisok vezérpublicistája, Ady Endre poétikus Werbőczy-képét vette át, és revelatív, ha Ady 1907-es *Werbőczi és az ő népe* című cikkét összehasonlítjuk *A magyar nemzet őszinte története* megfelelő passzusaival és egész hangulatával. Ady szerint: *„Werbőczy azt a vért hozta magával, amely a magyar nemesek ázsiai őseiben zabolátlankodhatott. Kiraboltak mindenkit a besenyőkön kívül, akik ehhez náluk is jobban értettek. Szolgává süllyesztettek mindenkit, akit csak szolgává süllyeszthettek. Legelsősorban önfajuk drága, nagyszerű táplálóját, a legértékesebb és legboldogabb parasztot, a magyart. A megkínzott, elnyomorított paraszt impotenciája s a sors bosszúja az, hogy az ország kicsi, félszeg, lázár, elmaradt. A populus Werbőczianus gondoskodott arról, hogy végső rothadásig együtt maradjon, s legfeljebb lézengő, külföldi rittereket vett a maga soraiba."* (Ady 1987. 552.) Málnási pedig a következőket írja *A rendi állam csődje* című fejezetében, ami nemzettörténetének tömör és lényegében pontos lenyomatát, kis túlzással esszenciáját adja: Mátyás *„halála után a fölkerekedett*

czy-tanulmányában fejtette ki, amely a Fejtő Ferenc, József Attila és Ignotus Pál által szerkesztett, rendszertelenül megjelenő szociáldemokrata *Szép Szó*ban jelent meg.[54] Ugyanakkor, a polgári radikális genealógiai vonal ellenpontozásaként meg kell említeni, hogy Málnási nagy tisztelője, mi több, csodálója volt Prohászka Ottokárnak (1858–1927), a magyar politikai katolicizmus emblematikus alakjának,[55] aki pedig kifejezetten Ady Endre, a *Nyugat* és a polgári radikálisok ellen folytatott kíméletlen harcot, ez a kettős, vagy inkább többszörös leszármazás pedig okoz is Málnásinál egyfajta feszültséget és inkoherenciát.

A nemzetiszocialista mesternarratíva: *A magyar nemzet őszinte története*

A „mi vezérünk": Méhelÿ Lajos biológus inspiráló fajelmélete

Málnási Ödönnél már eddig is annyi, többnyire *egymást is élesen bíráló* személyt és irányzatot említettem, aki, illetve ami hatott gondolkodása, múltszemlélete formálódására, de a legfontosabbra még csak a bevezetőben utaltam. Pedig *A magyar nemzet őszinte* története recepciójához elengedhetetlen Méhelÿ Lajos[56] fajbiológus mun-

rendi osztályönzés 36 év alatt megmutatta, hogy egy nagy nemzetet egyetlen nemzedék fertőbe is taszíthat." A magyar rendek *„újból a lengyel nemesség korlátlan függetlenségére, állampusztító szabadságára vágyódnak. Werbőczy vezetésével meghonosítják a szószátyárkodás politikai hagyományát".* Bakócz Tamás *„jó pénzért a budai zsidókat a nép támadásaitól két alkalommal is megvédi, lovasaival keresztény gyermekeket tiportat halálra, és a királyi testőrökkel antiszemita vezéreket végeztet ki.*" A Rákóczi-szabadságharc előképének tekintett Dózsa-lázadás leverésére *„a király a zsidóktól behajtott pénzen seregeket szerelt fel."* […] *„Ha már nem sikerült a társadalmi feszültséget háborúval levezetni* (ti. Dózsa seregét egy keresztes hadnak szánták a török ellen – Cs. P.)*, akkor a válság megoldására tömeges gyilkolást vesznek elő. Megindul az ugoros magyarok elleni hajtóvadászat. A magyar ámokfutók néhány hónap alatt hetvenezer fajmagyar jobbágyot végeznek ki. A magyar fajiságnak háromszorta nagyobb vérveszteségét idézik elő, mint az ezzel megágyazott mohácsi temető. A Via Dolorosán a nemzet eljutott a harmadik állomásra."* […] *„Dósa nemzeti profétizmusa néplélek mélyébe szállott és Rákócziig minden népi messianizálódás Dósa cruxos kurucainak nevét viseli."* […] *„A Hármaskönyv 1517-től 1897-ig 43 kiadásban jelent meg, és mint a magyar nemesség szentírása, a királyi hatalom fejlődését megakadályozta,* a magyar jobbágyok tömegeit pedig helótákká tette. *A népi faj entudata helyébe 1790-ig osztályöntudata lépett. A Hármaskönyv alkotója, Werbőczy, morális gátlásoktól mentes, kriminális karakterű, turáni köznemeslélek* […] *A bakóczok és Werbőczyek mindent elszedtek a hazától, de semmit sem adtak érte."* (Málnási 1998. 44, 45, 46, 47, 48–49. Kiemelések tőlem – Cs. P.)

54 A munkából idéz: Rozsnyói 1993. 339.

55 A például *A magyar nemzet őszinte történet*ében is regisztrálható Prohászka-adorációkat levezethetjük Prohászka szociális programjából, a magyar katolikus egyház megújítását célzó törekvéseiből (modernista nézetei miatt 1911-ben Prohászka három művét is indexre tette a pápai kúria) és antiszemitizmussal ötvözött kapitalizmuskritikájából, melyek egyaránt hangsúlyosan jelentkeznek Málnási nemzettörténetében.

56 Méhelÿ Lajos (Kisfaludszögi, 1862. aug. 24. – Budapest, 1953. febr. 4.): zoológus, egyetemi tanár, az MTA tagja (levelező 1899, rendes 1910–1930), biológus. Tanulmányait a budapesti egyetemen

kássága, akit Málnási említett példaképe, az „*assisi lelkületű és savanarolai erélyű*"[57] Prohászka Ottokár nemes egyszerűséggel csak a „*mi vezérünk*"-nek[58] nevezett, olyanként, aki félretolja a világ kulisszáit és rámutat a háttérben mindent mozgató, kérlelhetetlen természettörvényekre. Ami Ady Endrénél még pusztán retorika az előbb lábjegyzetben prezentált összehasonlító ideológiatranszfer-illusztrációban („*Werbőczy azt a vért hozta magával, amely a magyar nemesek ázsiai őseiben zabolátlankodhatott*"), az Málnásinál már explicit fajelmélet; Méhelÿ hatására Málnási Werbőczy „turáni köznemeslelkéről" ír a harmincas évek második felében.

Ugyanis a magyar szélsőjobboldal prominens képviselői rendkívül sokat merítettek az eredetileg állatcsoportok fejlődés- és rendszertanával foglalkozó Méhelÿ 1920-as évekre kidolgozott szociáldarwinista fajelméletéből.[59] Málnási is erre építi föl *A magyar nemzet őszinte történetét*, miáltal a magyar történelmet újraértelmező művében a magyar társadalom évszázados osztályellentéteire, és ebből kifolyólag a Rákóczi-szabadságharc dinamikájára is fajelméleti magyarázatot ad.

Méhelÿ életművének elbeszélésekor szinte kínálja magát a szatirikus cselekményesítés az irónia domináns trópusával. A neves fajbiológus Méhelÿ már akadémikusként kezdte népszerűsíteni a szociáldarwinizmust, melyet *élettudomány*nak nevezett.[60] Charles Darwin és Thomas Robert Malthus ismert elméleteiből kiindulva úgy vélte, hogy „*a háború nem emberi találmány, hanem a szerves életnek törvényszerű jelensége*",[61] mely sohasem lesz kiküszöbölhető.[62] A békeidők minden anyagi áldása, az emberi szellem minden alkotása pusztán csak erőgyűjtés és előkészület a következő megmérettetésre, melyet a fajfenntartás, a 'túlélés ösztöne' diktál, ami pedig az emberi fejlődés, tökéletesedés motorja. Pusztításaik ellenére valójában a háborúk az embe-

(a mai ELTE) végezte, 1880-tól tanársegéd, 1885-ben a brassói állami főreáliskola tanára lett. 1896-ban a Magyar Nemzeti Múzeum állattárához került, 1912-ben ennek igazgatója, 1915-ben nyilvános rendes tanár lett a budapesti egyetemen. Különféle állatcsoportok fejlődés- és rendszertanával foglalkozott. 1919 elején a fajvédőkhöz csatlakozott. Előbb a darwinizmus leple alatt, majd nyíltan hirdette a fajvédelem eszméjét a maga szerkesztette *Cél* című folyóiratban. Miután fajbiológiai tevékenységét több tudós elítélte, 1930-ban lemondott MTA-tagságáról. 1933-ban nyugdíjba ment. Zoológusként főleg a méhek, a rákok, kétéltűek, hüllők és emlősök tanulmányozásával foglalkozott. 1945 után a Népbíróság népellenes és háborús bűnök vádjával súlyos fegyházbüntetésre ítélte. Irodalom róla: Gáspár 1931. Illetve: Bosnyák 1942.

57 Málnási 1998. 115.

58 Prohászka egy 1926-os levelében írta, hogy „*méltóságod voltaképpen a mi vezérünk, aki a nagyharangot veri félre; mi csak a csilingeket rázzuk*". Idézi: Gyurgyák 2007. 262.

59 Gyurgyák 2007. 261.

60 Amit értelmezésemben megfeleltethetünk a korabeli német *Schicksalskunde* („sorstudomány") terminusnak.

61 Dr. Méhelÿ Lajos: A háború biológiája. Különlenyomat a Természettudományi Közlöny 617–618. füzetéből. Budapest, 1915. 13.

62 „*A világbéke nyugalma a halál nyugalma volna, mert* az emberi nem még most is szakadatlan fejlődésben van s a háború a fejlődésnek csak egy lépcsőfoka." (Méhelÿ 1915. 16. Kiemelés az eredetiben – Cs. P.)

ri fejlődés katalizátorai: minden fajban eme harcok során hág tetőpontjára az ember erejét meghatványozó túlélési pszichózis, a harcokból pedig mindig tisztábban kerül ki az emberiség, hiszen elsősorban „a férgese hullik",[63] az elgyöngült népeket rostálja ki a Történelem, ugyanis a természet törvényei ellen nem lehet büntetlenül vétkezni.[64]

Ezért Méhelÿ 1915-ös, *A háború biológiája* című kiadványában azt várta a világháborútól, hogy abból az életképesebb központi hatalmak fognak győztesen kikerülni. A háború kirobbanását a német és az orosz túlnépesedéssel, valamint az állatvilágból (galandférgek, pontyok, heringek stb.) vett analógiákkal magyarázta különböző statisztikákra támaszkodva. És ahogy Nietzsche kinyilatkoztatta, „*amibe nem halsz bele, az megerősít*", úgy az ötvenes évei elején járó Méhelÿ is hasonló konklúzióval zárta szociáldarwinista művét: „*Vérző szívvel gondolunk eddigi s még ezután hozandó rettentő áldozatainkra, de felmagasztosult lélekkel pillantunk a jövőbe, mert érezzük, hogy nemzetünk a háború tüzéből megtisztulva, megerősödve s a további küzdelemre nagy erkölcsi tőkével meggazdagodva fog kikerülni.*"[65]

Nem meglepő, hogy ilyen optimista várakozások után a sokkoló világháborús vereség és összeomlás újabb, ezúttal mélyebbre ásó vizsgálatokra hajtották az 1919-ben a fajvédőkhöz csatlakozó akadémikust. A *Három nemzedék*et megíró Szekfű Gyulához vagy más neves kortársaihoz hasonlóan Méhelÿ is előállt a maga válságdiagnózisával, ami logikusan következett az 'élettudomány törvényszerűségeiből'. Hiszen ha a magyarság alul maradt a népfajok harcában, akkor nyilvánvaló, hogy messze nem olyan erős, mint ahogy korábban képzelték. Márpedig, ha az axióma szerint a faj teljesítőképessége a faj tisztaságától függ, akkor valamikor hanyatlásnak indult, vagyis a korabeli jellemző szóképeket idézve elkorcsosult, elrákosodott a magyar nép. A „mérges daganat pedig csak jelensége és következménye a vér megromlásának", hogy a korszak kedvelt allegóriájával illusztráljam a gondolatmenetet: Magyarország beteg, de még nem késő, hogy meggyógyítsuk. Ezért is kapacitálta Méhelÿ egy fajbiológiai intézet felállítását.[66]

Méhelÿ a zsidóságot jelölte meg legfőbb veszélynek. Méhelÿ antiszemitizmusánál azonban sokkal fontosabb *a magyarság kettős fajiságá*ról tett megállapítása, melyhez eme első világháborús kataklizmát követő mélyebb válság-vizsgálódásai

63 „*A háború tisztító tűz mely feltárja a lelki salak veszedelmét s győzelmet biztosít a hű, bátor, önfeláldozó és önmegtagadó, hazájáért és honfitársaiért lelkesedő, erős lelkű és testében is ép népnek.*" (Méhelÿ 1915. 24.)

64 Megjegyezném, hogy Méhelÿ a fajt itt nemcsak a rasszokra (mongol, néger stb.), hanem a nemzet biológiai szinonimájaként is alkalmazta, ahogy később sokan mások is, például Gömbös, aki magyar fajként Magyarország *nem zsidó* lakosságát emlegette. Összegezve, általában zavarosnak mondhatjuk a faj fogalmának magyarországi használatát, de itt nincs kapacitásunk egy fogalomtörténeti áttekintésre.

65 Méhelÿ 1915. 29.

66 Méhelÿ 1927.

során jutott el. Mint már utaltam rá: Málnási ezzel a kettős fajisággal magyarázza majd *A magyar nemzet őszinte történet*ében a magyarság osztályellentéteit, a nemesség és a parasztság összeütközéseit, és ami számunkra igazán releváns, a Rákóczi-szabadságharc fejleményeit.

A Horthy-korszak Magyarországát lépten-nyomon a szorongatott Eger metaforájával jelölő Méhelÿ vitába szállt Vámbéry Árminnal, Hóman Bálinttal és Szekfű Gyulával, akik szerint a magyarság tarka népkeverék.[67] Velük ellentétben a fajbiológus úgy vélte, hogy hiába alakult ki a nyelvi egység, az úgynevezett magyarságon belül még a huszadik században is jól elkülöníthető egymástól két faj, ami miatt faji és ennek megfelelően lelki dualizmus jellemző a magyarságra. Méhelÿ a magyar nép származásáról, fejlődéséről, útjáról szóló antropológiai bizonyítékait Szinnyei József nyelvész munkásságával[68] próbálta alátámasztani, a két magyar faj, az ugoros és a turáni karakterológiai jellemzésében, megrajzolásában pedig sokat merített ma már rég elfeledett elődei egy-egy tanulmányából, mint Nagy Géza *Fajunk jövője* című 1910-es írásából.

Eszerint a magyarság alapállománya a kelet-balti, ugoros magyar. De mikor ez a magyarság 465–800-ig a Kaukázus északnyugati vidékén lakott, akkor különböző bolgár-török népek befolyása alá került. Ekkor rátelepedett az ugoros magyarokra egy törökös, turáni vezetőréteg, akikből a törökös-turáni magyarok származnak. Ugyan közös nyelvet hoztak létre, és a törökös-turáni magyarság vezetésével a kettős gyökerű magyarság „*lassanként magasabb szervezetű, kultúrájú néppé formálódott át.* […] *Azonban a törökös külső alatt* kétféle vér lüktetett*, mert két anthropológiai fajta élt.*"[69] És él még a huszadik században is.

Mert „*részben örökléstani okokból, részben az ugor és turáni elem lényegesen elütő faji és társadalmi tulajdonságainál fogva*"[70] nem következhetett be az egybeolvadás, és épp a két fajelem ellentétes karaktere magyarázza a magyar történelem „*meglepő fordulatokban gazdag eseményeit*".[71] Ugyanis, hogy most már a Méhelÿ Lajos-elméletkomplexu-

67 L. Vámbéry 1914. Illetve l. Szekfű Gyula *A faji kérdés és a magyarság* című tanulmányát. Méhelÿ a *Magyar történet* őstörténeti részei miatt bírálta meg Hóman Bálintot, mivel ott a későbbi kultuszminiszter egységes honfoglaló magyarságról írt. Méhelÿ ezekkel együtt azt a szekfűi szellemtörténeti nemzetfogalmat is elvetette, amely szerint a magyar nemzethez tartozást lelki, szellemi, akarati tényezőkben kell megragadni. Ezeket Méhelÿ mind súlyos tévedéseknek és önsorsrontó illúzióknak tartotta, akárcsak a klebelsbergi „kultúrfölény" neonacionalista programját, mivel a fajbiológus szerint kizárólag a „fajhűségen, honszerelmem, vitézségen" áll vagy bukik az ország, csak azzal lehet lemosni a „trianoni gyalázatot". L. Méhelÿ 1936. 12, 25–26.

68 Szinnyei 1910.

69 Méhelÿ 1936. 12. (Kiemelés tőlem – Cs. P.)

70 Méhelÿ 1936.

71 Méhelÿ 1936. 14. Méhelÿ éppen ezért írja korának vezető történetíróit kritizálva, hogy a hóman-szekfűi irányvonal „*a történelmi módszert általában jellemző hiányban szenved, mert egész beállítása* nélkülözi az események legfőbb mozgatórugóját, tudniillik a faji principiumot". (Méhelÿ 1936. 15. Kiemelés az eredetiben – Cs. P.)

mot, beleértve a faji jellemzőket és az azoknak tulajdonított történetmagyarázó erőt még jobban kidolgozó, saját képére és hasonlatosságára formáló, és így szociáldemokratából nemzetiszocialistába forduló Málnási Ödön faji karakterológiáját idézzem:

„*A keleti-balti ugoros-magyar tanulékony, örökösen szemlélődő, tépelődő, fontolgató problémakereső. Képzelete csodálatosan gazdag és változatos. Gyorsan barátkozik, de gyorsan elidegenedik. Önzetlen és vendégszerető. Politikailag haladó és evolucionista. Nem szónoki természet. Tettrekész. Hamar lelkesedő és legnagyobb a megpróbáltatásokban. Szerény felépítésű. Testileg gyengébb, de szapora. Alig ismeri az egykét.* Három évszázad alatt a magyar élet kitagadottja lett. *A török, könnyűvérű turáni-magyar problémamentes, született szónok, érvelő és jogász. Politikailag konzervatív. Nagyigényű. Passzív természetű. Nagy a tétlen ellenállásban. Testileg erősebb, méltóságosabb, hetyke felépítésű. Szaporulékonysága csekély, ezért napjainkig csak idegenfajú jövevényekkel megújított hatalmi szövetségben tudja fenntartani uralmát az ugoros-magyar fölött.*”[72]

Kitűnik, hogy a jól ismert sztereotípiák idézésével Málnási valójában a parasztságot és az uralkodó osztályt, ezt a két sokat emlegetett absztrakt alakzatot írta le. Málnási történeti elbeszélésében a turáni magyarokból származó feudális elit a rendi állam megszilárdulása óta (ti. a tizenharmadik-tizennegyedik századtól – vö. fentebb az államalapítástól számított harmadik évszázadtól) *kizsákmányolja* a dolgos, ugoros magyarságot, vagyis a „megtartó” parasztságot, a „népet”, amelytől Málnási, a *völkisch* hatás alá kerülő népiekhez hasonlóan a magyar élet feltámadását várta az 1930-as évek vége felé. Ezért mondhatjuk Lackó Miklóssal, hogy az ’érett’ Málnásinál a magyar történelem legfőbb magyarázó elve az osztályharccal ötvözött, és ilyenformán annak helyébe állított faji harc,[73] mint mindennek az eredője.

A Rákóczi-szabadságharc és a szatmári béke „őszinte” elbeszélése

Mindent feloldó elméletét a „jó” balti-ugorok és a „rossz” turániak harcáról a sok évszázados kizsákmányolás szüzséjével Málnási következetesen alkalmazta *A magyar nemzet őszinte történet*ében a tragédiaként cselekményesített magyar történelem minden korszakára, krisztusi passiójának minden egyes stációjára a *Via Dolorosá*n, vagyis a keresztúton.[74] A különböző előszavakban feltálalt, már-már a *Legenda Aurea*ba kívánkozó kontextus szerint Málnási maga is egy ennek megfelelő jelzésértékű napon, *nagypénteken* vonult vissza szokott búcsújáróhelyére, Mátraverebély-szentkút-

72 Málnási 1998. 21. (Kiemelés tőlem – Cs. P.)

73 Lackó 1975. 330.

74 A „szenvedő Krisztus” mint Magyarország allegóriája különösen elterjedt volt a megcsonkított, trianoni Magyarországon. Egyike volt azon elkoptatott vezérszimbólumoknak, amelyek köré a Horthy-korszak identitáspolitikájának meghatározó részét képező irredenta kultuszt megszervezték. Erről l. Zeidler 2002.

ra, hogy elkészítse nemzettörténete tervezetét.[75] A megírásra a baloldalhoz kötődő, ambiciózus Cserépfalvi Imre kérte föl, akinek nemrég alapított kiadójához kötődött Kassák Lajos és József Attila, továbbá itt jelentették meg a már említett *Szép Szó* folyóiratot is. Málnási összefoglalásának címét Cserépfalvi ajánlotta, Charles Seignobos *A francia nemzet őszinte története* mintájára, amit magyar nyelven 1935-ben jelentettek meg.[76]

A magyar 'őszinte történet' megjelentetését a szerző úgy ideologizálta meg 1937 húsvétján a szentkúti kolostorban papírra vetett előszavában, hogy „*Szent István halálának kilencszázadik évfordulója*[77] (ti. 1938 – Cs. P.) *előtt nemzeti zárszámadásra van szükségünk, amelyből megállapíthatjuk ezer év munkáját és mulasztásait, erényeit és bűneit, hogy annak alapján megigazulásra és életmegújulásra vezető elhatározásokhoz juthassunk*". [...] „*...hogy az olvasó a nemzet élvonalát* (ti. életvonalát[78] – Cs. P.) *maga előtt láthassa és könnyebben tájékozódhasson a nemzeti kérdésekben*".[79] Vagyis az előbbiekkel definiálhatjuk a megnyilatkozás retorikai szituációját, kommunikációs helyzetét.

És most, miután Málnási főművét elhelyeztem kontextusában, igyekezve minél jobban kitapogatni és feltárni az inspiráló gondolatokat szállító eszmetörténeti ereket, a Méhelÿ-artériától a lábjegyzetes kapillárisokig, lássuk: az eddig részletezett hatásokat Málnási miképp szintetizálta ebben a „zárszámadásban", hogy a Rákóczi-szabadságharc 'őszinte' (értsd: hiteles) leírásába miképp lett belekódolva az ideológiai tartalom a gyanútlan olvasó indoktrinálására. A korábbiaknál is hosszabban idézném az elemzendő szövegrészeket, mintegy „sűrű leírásként"[80]:

„*Egy önfeledt magyar anya, Zrínyi Ilona e korszakban ajándékozta meg nemzet egyetemének fiát, II. Rákóczi Ferencet.* [...] *Amikor a császári hadsereg nagyrésze a spanyol örökösödési háború miatt az országból eltávozik, 1703 tavaszán a beregi jobbágyok Esze Tamás vezetésével fegyvert fognak. Károlyi Sándor Dolhánál csapataikat szétugrasztja.*

75 Ez az evangéliumi szimbolika annyira áthatotta Málnási poétikáját, hogy mikor később Szálasit bebörtönözték, vezető történetpolitikai gondolkodójukként a „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás" jelszót adta a nyilas szervezkedőknek. Ld. Tabajdi – Ungváry 2008. 242.

76 Seignobos 1935.

77 Épp ezért a Szent István emlékévvel egybekötve 1938 májusában Budapesten tartották meg a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust, közel százezer hívő részvételével. A Szentszék képviseletében Eugenio Pacelli bíboros, a később XII. Pius méltatta a magyar katolicizmus érdemeit, és óvott mindenkit a kommunizmustól, valamint a nemzetiszocializmustól. L. Spannenberger 2009. 211. Eugenio Pacelli szélsőségellenes mondandójának ismertetésekor Spannenberger épp egy Málnási-jelentésre hivatkozik, amelyet 1942. július 15-én küldött az SS-nek. Ám itt hiba vagy elütés, hogy Spannenberger hivatkozásában Málnási „Málnássi"-ként szerepel.

78 Az „életvonal" egyike volt a kor jellegzetes, organicista *völkisch* metaforáinak.

79 Málnási 1998. 13.

80 A kulturális antropológiában a „sűrű leírás" módszerét alkalmazzák arra, hogy a kutató egy eseményre fókuszálva, azt részletesen leírva és elemezve mutasson be egy közösséget.

Hatalmas földesurukhoz, Rákóczihoz menekülnek és a nemzeti felkelés vezetésére kérik fel. Bercsényi 8000 lengyel zsoldossal, az udvarban csalódott Károlyi pedig saját csapataival csatlakozik a felkeléshez.

Rákóczi a jobbágyság elkeseredését tüneményes sikerű katonai akcióra transzformálja. A fegyverben álló jobbágyokat az úrbéri terhek alól mentesíti és ezzel a felkelést egyetemessé, nemzetivé, a jobbágyságra is kiterjedővé teszi. Minden szenvedő magyar nemzeti Messiást lát benne. A nemzeti egységnek Hunyadi és Bocskai óta kiveszett hagyományát újítja fel és a hadseregszervező tehetségével, áldozatos hazafiságával a nemzeti önvédelemre képesíti. Azonban a Rákóczihoz csatlakozó rendek a nemzeti felkelést rendi felkeléssé alakítják. […] *a jobbágyok harckészségét lelohasztja és a felkelést átütő erejétől fosztja meg. A felkelő seregek nem tudják a császári csapatoknak a spanyol örökösödési háborúban való lekötöttségét idejében értékesíteni. A jobbágyvédő Bottyán János zseniális hadművészete és a vértanú Balogh Ádám hősiessége a Dunántúlon követésre nem méltányolt példát ad az egymással torzsalkodó* […] *főúri alvezéreknek.*

Rákóczi a felekezeti súrlódásokat kiküszöbölni törekszik. Emlékérmén a három keresztény egyház három papja a haza közös oltárán együtt áldoz. […] *De a nyitrai tábori-istentiszteleten a katolikus és református kurucok megkülönböznek és a mozgalom jobbágyvezér indítója, Esze Tamás a magyar felekezeti béke vértanújaként hal meg.* […]

Savoyai Jenőnek külföldi nagy győzelmei a francia király seregeit kimerítik és az erőviszonyokat a császári csapatok előnyére módosítják. A magyar rendi felkelés diplomáciailag elszigetelődik. […] *A jobbágyok fokozatos elfordulása végelgyengüléshez vezeti a rendi felkelést. A trencsényi vereség után a fejedelem által kiadott rendelet, amely a felkelésben végig részt vevő jobbágyokat felszabadítja, elkésett intézkedés. A romhányi vereség, a nyolcéves háborúzással letarolt gazdaság és pandémikusan pusztító pestis a felkelést az ország északkeleti megyéire zsugorítja.*

A Pálffy János leánya által békülékennyé hangolt I. József Pálffyt nevezik ki fővezérré, aki a Lengyelországban tartózkodó Rákóczi nevében, meghatalmazás nélkül tárgyaló kurucvezérrel, Károlyi Sándorral megegyezik és ennek alapján a fölkelt rendek szatmári gyűlésükön elfogadják a békét, amely a hűségre térőknek közkegyelmet biztosít, a rendi alkotmány és a vallásszabadság megtartását ígéri, a többi kérdések rendezését pedig az országgyűlésre bízza. A majtényi mezőn 12000 kuruc esküvel és zászlóletevéssel erősíti meg a szatmári békét.

II. Rákóczi Ferenc a békeszerződést és a kegyelmet nem fogadta el […] *Áldozatos politikai pályafutását másfél millió holddal kezdette és 35 tallér összvagyonnal végezte. A rodostói magányba temetkezett Rákóczival az utolsó magyar rendi felkelés száll sírba. Emigráns társai a csodavárásból egymásután kiábrándultak és nagy részük idegen zsoldban állott. A magyar szabadságkivitelből, kuruc emigránsokból Bercsényi fiának, Lászlónak tehetsége szervezi meg a francia huszárságot. A fejedelem mellett kitartók pedig Mikes Kelemen által tolmácsolt mély élményeikbe temetkeznek.*

I. József király még a béke megkötése előtt meghal és a Spanyolországból hazatért öccse, Király (helyesen Károly – Cs. P.)*, az utolsó Habsburg férfi, a békeszerződést megerősíti.*"[81]

Feltűnhet, hogy *A magyar nemzet őszinte történet*éből hiányzik a szatmári béke explicit értékelése. Nem találkozunk olyan normatív kijelentésekkel, mint az eddig elemzett Málnási-szövegekben, az 1929-es *Erdődi Gróf Pálffy János nádor*ban („*nagy jelentőségű szerződés*", „*amely a nemzetet az alkotmány- és vallásszabadsághoz segítette*", „*a magyar föld nagy részének magyar kézben maradását lehetővé tette*"), vagy a békét már „*századok távlatából*" elítélő, 1933-as *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora* életrajzban („*Pálffynak vagy elpártolni, vagy megsemmisítő csapást mérni kellett volna.*"), ahol a megvalósult szatmári béke a legrosszabb szcenárió volt, mert „*prolongálta a rendiséget*", konzerválta az elmaradott magyar viszonyokat.

De az értékelés itteni elmaradása csak látszólagos. Valójában 1937-es nemzettörténetében Málnásinak azért nem kell már törődnie a szatmári béke külön felcímkézésével, mert egész műve önmagában egyetlen nagy, lesújtó értékítélet a magyar nép történetéről („*élvonaláról*"). Művének cselekményszála egy olyan spirál alakját ölti, melyben minden mélyebbre, ti. Málnási értékhiányos, mondhatni „széthulló" jelenébe hatoló kör egyre sötétebb, és a spirál-alak miatt úgy érezzük, mintha meghatározott szerepek és aktusok újra és újra visszaköszönnének. Ebben a tragikus cselekményesítésben a magyar történelem minden jelen felé ható-mutató, azzal genealógiai viszonyba hozható eseménye szükségszerűen negatív. És természetes, hogy a szatmári béke is ilyen, mert nem számolta föl azokat a faji köntösbe bújtatott osztályellentéteket („ugoros" dolgozók – „turáni" kizsákmányolók), amelyek az 1930-as évek második felére Málnási szerint már oda vezettek, hogy „*az osztályellentétek ereje a magyar társadalom homokpiramisát szétfujdogálja. Nincs biztonság a társadalom strukturális átalakítása nélkül.*"[82]

Magától értetődik, hogy egy ilyen elutasítandó, „terhes" béke megkötőit szintén nem lehet kategorikusan pozitív figuraként lefesteni, mert ezt követeli meg a történetmesélés koherenciájának megőrzése. Ezért nem is találkozunk olyan Pálffy Jánosnak dedikált ódával, mint a korábbi Pálffy-életrajzban („*a nemzetnek nem teljesíthetett nagyobb szolgálatot*"), és Károlyi Sándor sem kora Deák Ference már (akit rehabilitálni kell, mert „*sokak szemében még most is áruló*"). Egyáltalán: alig van szó róluk. Alapvetően csökken a jelentőségük az „*őszinte történet*" hosszú idejű olvasatában. Úgy tűnik – ámbár lehet, hogy ez csak optikai csalódás a mindjárt részletezendő, óriásira nőtt Rákóczi-alak miatt –, mintha Pálffy és Károlyi nem súlyos aktorok, hanem tetszőlegesen behelyettesíthető karakterszínészek lennének, mert szerepük

81 Málnási 1998. 67–68.

82 Málnási 1998. 164.

meghatározott:[83] nem a magyar nép javára egyezkednek, hanem saját kiváltságaik szűk látókörű megőrzése az elsődleges szempontjuk. Ez a toposz újra és újra, tendenciózusan visszaköszön *A magyar nemzet őszinte története* mélybe menő cselekményspirálján. Ráadásul Károlyi „meghatalmazás nélkül" tárgyal, és ezen „meghatalmazás nélkül"-nek negatív kicsengése van.[84] Ha nem is áruló, de ellentmond a *vezérnek*. Márpedig a „vezérelv" irányadó alkalmazása[85] az egyik fő jellegzetessége, és mondhatni aktuálpolitikai konnotációja a hamarosan Szálasi mozgalmához csatlakozó Málnási szintézisének.

II. Rákóczi Ferenc a vezér. Akiben „*minden szenvedő magyar nemzeti Messiást lát*". De ha ezt nem nyilatkoztatná ki Málnási, akkor is okkal gyanakodhatnánk a Krisztus-párhuzamra, az „*egy önfeledt magyar anya, Zrínyi Ilona e korszakban ajándékozta meg a nemzet egyetemének fiát*" sor miatt, melyben egyértelmű a Szűz Mária-utalás, de egyébként is tudhatjuk már, hogy Málnásinál a 'szenvedő Krisztus' egy szövegszervező, stratégiai metafora.[86] Rákócziban az a kivételes személyiség bukkan fel, aki ugyan (turáni) nemes, de a felkelés élére áll,[87] és „*ezzel a felkelést egyetemessé, nemzetivé, a jobbágyságra is kiterjedővé teszi*", „*a nemzeti egységnek Hunyadi és Bocskai óta kiveszett hagyományát újítja fel*". Mert Hunyadi, Bocskai, Rákóczi – ők Málnásinál mind példák a „*nemzeti egységből fakadó nemzet-vezér tetterejére*",[88] amely elő-

[83] Vagyis, hogy egy meghatározott kollektív cselekvési mintát követnek, amit le lehet vezetni a *völkisch* történetírás „népalkatából", vagy a vulgármarxista felfogás „a lét határozza meg a tudatot" osztálymeghatározottságából (amelyen csak a „kivételes személyiségek" tudnak túllépni). Málnási, mint korábban láthattuk, a kettőt ötvözi azáltal, hogy a turáni magyarokból származtatja a kizsákmányoló osztályt.

[84] Emlékezhetünk, 1930-ban még azt írta Málnási: „*Nyolc évig tartott a szabadságharc váltakozó szerencsével, egészen 1711. február 21-ig, amikor a vezérlő fejedelem hazáját örökre elhagyta.*" (Málnási 1930b. 6.) Még 1930-as írásában tehát a tárgyaló Károlyi már semmilyen kötelezettséggel nem tartozott Rákóczinak. Jól látható az elmozdulás az 1930-as, Károlyit rehabilitáló és az 1937-es, Károlyit viszonylag elítélő értelmezés között.

[85] „*A dinamikus lelkű István fejedelem szerint az ideális államnak csak egyetlen erős akaratú feje lehet. Ezért a vezéri elvet a nyugati germánkeresztény államközösség igényeinek megfelelően összekapcsolja a királyság elvével. Az actiumi csata óta Európa* minden igaz államszervezője számára *a néptribuni gyökérzetű katonai imperátorság, a törvényhozó testületi vezérség és a főpapi hivatal caesari egyesítése szolgál mintaképül.*" (Málnási 1998. 25. Kiemelés tőlem – Cs. P.)

[86] A konfiguráló „stratégiai metaforák" szerepéről, amelyekről „*elmondható, hogy az egész szöveg tanulságának, végkicsengésének summázatát nyújtják képszerű formában*": Romsics Gergely 2004. 152. Továbbá: Bezeczky 1990.

[87] A kivételes személyiség toposza igazolásra/önigazolásra mindig rendelkezésre áll. Például Marx is ezzel magyarázza, hogy polgári származása ellenére miért érezhet együtt a munkásosztállyal, és miért lehet a proletárok ideológiai vezetője. Erről tanulságos Alan Taylor ironikus bevezetője a *Kommunista kiáltvány*hoz: Marx – Engels 1998. Ugyanakkor Károlyi *nem* kivételes személyiség, mert hiába csatlakozik a kurucokhoz, azt csak önérdekből teszi, azért, hogy megvédje birtokait, és csak akkor pártol át, mikor már „az udvarban csalódott".

[88] Málnási 1998. 20. Még hasonló óriások Málnási szintézisében IV. Béla, aki „történeti küldetéstudattal és sorsvállaló hittel végzi a második honalapítást", a „nemzeti próféta" Dózsa, a vezéri elvet

ször Árpádban testesült meg, és mintha újra és újra reinkarnálódna[89] valakiben *A magyar nemzet őszinte történet*ének cselekményspirálján. Csak a nemzetvezér lehet képes helyreállítani az ősi (a mitikus aranykori – a „nemzetgyermekkori") földközösséget, mert a földközösség az „*amely a faji tudatot állandóan erősíti és a nemzet hivatástudatában torkollik*".[90]

Rákóczi nemzetvezérhez méltón „*a jobbágyság elkeseredését tüneményes sikerű katonai akcióra* transzformálja", hasonlóan Hunyadi Jánoshoz, aki emberséges jobbágypolitikájával, „*a kollektív nemzettudat visszaadásával a kiapadhatatlan népi erőt* transzformálja *a győzelmek sorozatává*."[91] Az eredeti szövegekből kiemeltem a „transzformálni" igét, hogy lássuk: Rákóczi és Hunyadi azonos szerepét Málnási nemcsak a hasonló tartalmú mondatokkal, hanem ugyanazzal a formával is igyekszik az olvasóba vésni figuratív szinten is. Emiatt *A magyar nemzet őszinte története* egyik fő retorikai jellemzője meghatározott képek, fordulatok gyakori ismétlése, mintegy ráolvasásszerű mantrázása: pl. az elemzendő szövegrészletünkben is a vértanú vagy az *áld*oz szótő. És akkor a továbblépéshez idéznék még egy jellegzetes, hasonlóan patetikus képet, amellyel Málnási Hunyadi Mátyás népi politikájának, ti. „arisztokratikus szocializmusának"[92] eredményeit összegezte: „*Megbizonyosodik, hogy a magyar nép is olyan, mint a jerikói rózsa: ha életnedvet kap, szétterül*."[93]

Egy ilyen nyilvánvalóan sosem létezett, ahistorikus, szociális-gondoskodó állam múltba visszavetített víziója, melynek vezetője a „népi erőt transzformáló vezér", aki a „kiapadhatatlan népi erőre támaszkodik", aki emancipál, galvanizál és egységesít, hogy megpróbálja visszaállítani az „aranykori" állapotokat, nos, ez az elmélet a *völkisch* történetírás egyik sablonjára emlékeztethet: a tudatos népi politikát folytató „karizmatikus uralkodó" mítoszára.[94]

A *völkisch* karizma-elmélet az állam erejét esszencialista módon a népi dominanciához köti: csak az a vezető lehet hosszabb távon sikeres, aki a népre épít. A karizmatikus vezér, akiben a népi tudat kivételesen esszencializálódik, így cselekszik: felszabadítja és transzformálja a népi erőt. *A magyar nemzet őszinte történet*ében

„idegen fajú uralkodóként" alkalmazó II. József, vagy „egy korát meghaladó zseni, akivel új korszak nyílik": Széchenyi István. L. Málnási 1998. 32, 48, 77, 86.

89 Ahogy például „Temesvári Pelbárt reinkarnált utóda" Prohászka Ottokár. Málnási 1998. 115.

90 Málnási 1998. 20.

91 Málnási 1998. 42.

92 Málnási 1998. 42.

93 Málnási 1998. 44. Málnási annyira kritikátlan Mátyással szemben, hogy még az álruhás legendákat is tényként közli.

94 Melyet a magyar történetírásban Mályusz Elemér adaptált és alkalmazott a legkövetkezetesebben: Mályusz 2003. Mályusz karizmatikus királyság-elméletéről: Romsics Gergely 2009. 435–436. Az eredetileg újszövetségi, „kegyelmi" jelentésű karizma-fogalmat Max Weber újította fel és értelmezte át, amikor a karizmatikust népvezéri értelemben alkalmazta az uralom négy formáját (transzcendentális, tradicionális, karizmatikus, racionális) taglaló elméletében. L. Weber 2009.

Rákóczi is ezt teszi: karizmatikus elődei, Hunyadi és a „*magyarok Mózese*", Bocskai[95] jobbágy- és katonapolitikáját újítja fel, melynek következtében a szabadságharc „*tüneményes sikerű*", egészen addig, amíg „*a Rákóczihoz csatlakozó rendek a nemzeti felkelést rendi felkeléssé alakítják*" – hogy a kulcsmondatot idézzem. Mondhatni: Málnási szabadságharc-olvasatában az elemi erejűnek ígérkező ugoros-népi felkelésre a turáni Werbőczy kísértetének nyomasztó, súlyos árnyéka vetül. És ez „*a jobbágyok harckészségét lelohasztja, a felkelést átütő erejétől fosztja meg*". A „messiás" Rákóczi hiába próbál meg mindent, ő is tehetetlen, és ezt jól érzékelteti a Málnási-szöveg felekezeti összekülönbözésről és Esze Tamás vértanúságáról szóló része. Ez lenne hát a turáni átok? – tehetnénk föl a költő kérdést Málnási patetikus stílusát karikírozva. Végül „*a jobbágyok fokozatos elfordulása végelgyengüléshez vezeti*" az immáron „*rendi felkelést*".

*A magyar nemzet őszinte történet*ében a Rákóczi-szabadságharc azért bukik el, mert a népi dominancia helyett a rendi elemek kerülnek túlsúlyba. A többi ok már csak mellékesnek tekinthető a balszerencsétől a diplomáciai elszigetelődésig. Az 1933-as Csáky-életrajzban végsőként kiemelt, „*a harcoknál ötször pusztítóbb pestis*" ugyan itt is „*pandémikusan pusztít*", de az 1937-es dramaturgiában már leértékelődik. *A magyar nemzet őszinte történet*ében az igazi pestis maga a „*turáni*" urak és az „*ugoros*" nép antagonisztikus ellentététől terhes feudális osztálytársadalom, a rendi Magyarország, ahol „*Hunyadi Mátyás király halála óta a turáni magyarok minden eszközt és szövetséget felhasználtak az ugoros magyar népi tömegek elleni faji harcban*".[96] A szatmári béke pedig, amely már a rendek békéje, elvetendő, mert ezt a berendezkedést konzerválja egészen II. Józsefig.

Mert II. József, aki „*elhatározza, hogy az ország rendi alkotmányát a fejlődés útjából eltávolítja*", és „*idegen fajú uralkodóként alkalmazza a vezéri elvet*", „*népei boldogulására*".[97] De idő előtt meghal, és halálakor „*a jobbágyok is siratják a Mátyás királlyal elvesztett szabadságot és eltemetett igazságot*".[98] És ez így megy tovább, egyre lejjebb azon a bizonyos negatív cselekménypirálon. A Hunyadiak, Dózsa, Bocskai, II. Rákóczi Ferenc, II. József stb. – ahogy Ady írta: „*Ezerszer is meghalnak, / S üdve nincs a keresztnek, / Mert semmit sem tehettek, / Óh, semmit sem tehettek.*"[99] Ettől lehet annyira nyomasztó *A magyar nemzet őszinte története*, mert ebben a műben még a kritikátlanul ábrázolt,

95 „*Bocskayt a magyarok Mózesének tekintik, aki a székelyek szabadságát visszaadta, 12000 vitéz hajdújának letelepítésével, vitézi telkesítésével s az ország honvédelmi szervezetbe állításával példát adott a jobbágykérdés helyes megoldására. Életét idő előtt méreg oltotta ki, de a hajdúság mindenkor őt tekinti honalapítójának.*" (Málnási 1998. 60.) Ugyan Málnási ezt is tényként kezeli, de nem bizonyított, hogy a „magyarok Mózesével" méreg végzett volna. Jelzem: a „magyarok Mózese" jelöléssel elsődlegesen Kossuthot illeti a magyar kulturális emlékezet.

96 Málnási 1998. 94.

97 Málnási 1998. 77.

98 Málnási 1998. 81.

99 Ady Endre: A magyar Messiások. Azért is idézem, mert korábban bemutattam, hogy Málnási gyakorlatilag Ady Endre Werbőczy-képét vette át.

emberfölötti, óriássá növesztett alakok, a „*messiások*", „*karizmatikus vezérek*", „*zsenik*" is újra és újra elbuknak egészen Málnási jelenéig: a végképp sötét színekkel megfestett, „*népellenes*" Horthy-korszak „*korhadt feudálkapitalizmusáig*",[100] a csődig, amikor a magyar nép a *Via Dolorosa* utolsó stációjához érkezett el. Itt-ott még az is a sötét vízió hatása alá kerülhet, aki ezt a Málnási-szöveget magától elidegenítve, kritikusan igyekszik olvasni. Mert ez *drámai*.

Málnási Ödön poétikája

És valóban: Málnási számos retorikai eszközt használ a drámai hangulat keltésére, melyek egy részére már eddig is utaltam (trópusok, átfogó szimbólumok, ráolvasásszerű ismétlések stb.). Kiemelném, hogy *A magyar nemzet őszinte történetét* jelen időben írta, holott a történelemről, vagyis a múltról szóló, magukat „tudományosként" reprezentáló elbeszélések normatív igeidejének már Málnási korában is a múlt időt tekintették. Málnási azonban tudatosan vagy ösztönösen jelen időben beszéli el a magyar történelmet, és ezt tekinthetjük „*a jelen idejű narráció stilisztikai szempontból leginkább hagyományos*" alkalmazásának, „*amikor a szerző a drámai effektus (egyidejű jelenlét szimulálása) megteremtésére alkalmazza a jelen idejű igealakot*"[101] Ezzel a narratív stratégiával Málnási az olvasót mintegy a cselekménybe való behelyezkedésre, minél nagyobb azonosulásra készteti, aki onnantól már nem is események történetét olvassa, hanem azok szinte megjelennek előtte, virtuálisan átéli azokat.[102]

Ehhez hasonló eszköz még, amikor Málnási az „*őszinte történetben*" a felpörgő események leírásakor egyre rövidebb mondatokat-tagmondatokat használ, és ezzel a sebességváltással az olvasót egy nagyobb tempó felvételére készteti, hogy maga is sodródni kezdjen a magyar néppel együtt. A „gyorsítás"[103] irodalmi technikájával a történész célja megint csak a feszültségfokozás, a drámai hatás elérése.

Szóval itt is látható, hogy a „*történelmi* szöveg nyelvi szerkezetét tekintve *irodalmi* alkotásként is elemezhető",[104] ami Hayden White jól ismert premisszája, akinek

---

100 Amelyről Málnási a *A magyar feudálkapitalizmus csődje (1919–1937)* című fejezetben tudósít.

101 Romsics Gergely 2004. 141.

102 Egy illusztráció: ha visszaolvassuk, látható, hogy ebben a bekezdésben én is jelen időben írtam a retorikai eszközöket alkalmazó Málnásiról: azzal a szándékkal, hogy dolgozatom olvasója előtt szinte megelevenedjen a művén dolgozó Málnási Ödön. Ennek először „empirikus szerzőként" nem is voltam tudatában, csak utólag lett nyilvánvaló számomra, mikor most szövegemet visszaolvasva tulajdonképpen „Csunderlik Pétert" mint Umberto Eco-i értelemben vett „mintaszerzőt" vizsgáltam.

103 A „lassítás – gyorsítás" vizsgálatára megint Umberto Eco adta a mintát, aki Gerard de Nerval *Sylvie* című regényének igeidőváltásaiban és mondatszerkezeteiben mutatta ki ezeket a szerzői technikákat. L. Eco 1995. 62–63.

104 Kiemelések az eredetiben: Kisantal – Szeberényi 2003. 420.

a *Metahistory*ban kifejtett 4×4-es formalista elemzési eljárását[105] most *A magyar nemzet őszinte történetére* igyekszem alkalmazni a rendszerezés minden előnyével és hátrányával.

Málnási a magyar történelmet tragédiaként cselekményesítette: a magyar nép keresztre feszítéséhez vezető passióként, és művének végén már csak egy csodában bízik, fenntartva a feltámadás lehetőségét, a szeretet erejével.[106] Ugyanakkor *A magyar nemzet őszinte története* a románc számos jegyét is mutatja, épp a szövegszervező Krisztus-metafora miatt, hiszen a legalapvetőbb románc maga Krisztus feltámadásának története. Ha Málnási művének végén megtörténne a „*csoda*", a magyar nép feltámadása (értsd: emancipálása és kiteljesedése) akkor az visszafelé átírná az egész „*őszinte történetet*" románccá, „*a megváltás romantikus drámájává*", hiszen egyébként működik benne a románcra jellemző manicheisztikus séma a Jóról/Rosszról, Erényről/Vétekről, Fényről/Sötétségről,[107] melyek küzdelmének végén a főhőse eljuthat/visszajuthat „*Isten országába*". Vagyis az ugoros magyar nép a „*nemzetgyermekkori*" földközösségi társadalom aranykorába. Mert hiszen *A magyar nemzet őszinte története* a magyar „*népi állam*" bukásának és egy karizmatikus vezető (pl. Rákóczi) vezérletével remélt újjászületésének, az ehhez kapcsolódó kísérleteknek a története.

Épp az emancipatorikus tartalom[108] miatt Málnási Ödön munkájának ideológiája Hayden White-i értelemben vett anarchistának[109] tekinthető. A Karl Mannheim művéből[110] kiinduló Hayden White-nál az anarchisták a radikálisokhoz hasonlóan a társadalom kataklizmaszerű átalakulását kívánják, de időszemléletükben, utópikus eszményük időbeli lokalizálásában különböznek. Míg a radikálisok a jövőt fetisizálják és utópiájuk megvalósulását küszöbönállónak vélik,[111] addig „*az anarchisták a*

105 Noha hazánkban Hayden White-ot szokás a posztmodernhez kötni, az amerikai történész modernista, aminek legfőbb bizonyítéka formalista eljárása. A következőkben a Hayden White magyarul megjelent tanulmánykötetében (White 1997) és a *Metahistory* eddig magyarra fordított, *A történelem poétikája* című fejezetében (White 2006) olvasottakat próbálom hasznosítani.

106 „*A ma nem a magyar népé. Az én országom nem e világból való. Az Istennek és a Mammonnak egyszerre nem lehet szolgálni. Az apostolok útját évszázadokon keresztül végigszenvedett magyar népnek pedig csak egy alaptörvénye lesz: Szeresd magyar felebarátodat, mint tenmagadat!*" (Málnási 1998. 166.)

107 White 2006. 870.

108 A „fiktív vagy valóságos elbeszélés" mindig feltételezi egy jogrend meglétét, melyért vagy amely ellenében az elbeszélés tipikus szereplői küzdenek. Ezért minden történeti munka akarva-akaratlanul egy ideológiai komponenssel rendelkezik: White 2006. 881.

109 Megjegyzendő, hogy Hayden White a fasiszta ideológiát az anarchista ideáltípushoz sorolja. L. White 2006. 881–882. (És ott a 11. lábjegyzet.)

110 Magyarul: Mannheim 1996. Mannheim könyve eredetileg németül íródott 1929-ben. Továbbá hasznos az „ideológia és utópia" problematikáról: Ricoeur 1997. Hozzátéve, hogy Ricoeur az „ideológia" fogalmát Mannheimhez képest leszűkítve használja, mivel szorosan hozzákapcsolja a fennálló rend legitimációjához.

111 Ami forradalmi cselekvésre készteti őket. Aztán az utópia elmaradása könnyen terrorba torkollik, ahogy a jakobinusoknál vagy a bolsevikoknál, akik „radikálisok". A mindent legitimáló időorientá-

régmúltat, mint az emberiség természetes ártatlanságának korát idealizálják, melyből az a jelenlegi korrupt, »társadalmi« állapotába zuhant."[112] Márpedig Málnási „népi" hősei, karizmatikus vezérei egy ilyen történelembe visszavetített, abszolutizált ősi „népi állam" feltámasztásáért szállnak harcba.

Ebből adódik Málnási organicista érvelése. Noha Méhelÿ-től inspirálva láthatóan megpróbál belevinni a történelembe valamilyen mechanisztikus magyarázatot a fajelmélet kérlelhetetlen „*élettörvényeivel*", ezeket azonban teljesen esetlegesen alkalmazza. Ellenben az organicistákra jellemző egy-egy olyan „integratív struktúra" (pl. a nép, a nemzet, az állam vagy a faj) alkalmazása, melynek kiteljesedését vélik a történelem céljának, és egy történelmi folyamat akkor haladó, ha ezt szolgálja.[113] Ahogy esetünkben a Rákóczi-szabadságharc is addig volt erős és sikeres, amíg a népi elem dominálhatott. Mert Málnásinál az „*ugoros magyar nép*" esszencializálódik, vagyis nála a „*népszolgálat*" az értékelő elv. Egy esemény akkor pozitív, ha az egy lépés az aranykori „*népi állam*" feltámasztása felé vezető úton, egy személy annál értékesebb, minél „*népibb*".[114]

Az organicista érveléshez pedig adja magát az integráló szinekdoché használata, amelyet tekinthetünk a metonímia egyik fajtájának is, „*amikor az egészet egy olyan részével helyettesítjük, mely az egész valamely benne tételezett minőségét jelképezi*".[115] A szinekdochéhasználat túlzó és Málnásira jellemző formája az ún. emblematikus sűrítés,[116] amikor a szerző művének egy-egy szereplőjében (történeti személyben) összesűríti mindazon tulajdonságokat, amelyekkel az egyes szereplők által képviselt rendszereket, értékvilágot felkívánja ruházni. A népből felemelkedett Hunyadi (egész-rész) a népi erő minőségét jelenti, ugyanakkor, talán a legjobb példa, Werbőczy megtestesít minden rosszat, amit a turáni nemesség az ugoros magyar nép ellen elkövethet. Málnási ezzel művének kulcsszereplőit óriássá növeszti, mert „*a negatív jelkép és párhuzamos szerepe értelemszerűen minden politikust életnagyságnál nagyobb alakká formálja, hiszen nevük* szinekdochéként *egy egész társadalmi rendet vagy eszmerendszert jelöl*". (kiemelés tőlem – Cs. P.)[117]

ciójukat jól bemutatja Karl Mannheim művére hivatkozva és mikrotörténeti esetekkel alátámasztva: Figes 2007. 187.

112 Kiemelés az eredetiben: White 2006. 884.

113 White 2006. 875.

114 Richard Rortyra hivatkozva „*ezt a megközelítést a politikai filozófia fogalmával élve esszencialistának nevezzük, mivel egy »lényeg« létezését tételezve közelít a történelemhez, melynek jelenségeit annak alapján értékeli, hogy mennyire közelíti meg ezt az ideát*". (Romsics Gergely 2009. 416.) Ez az esszencialista látásmód szükségszerűen ahistorikus, és ellentétbe állítható a historizmus relativista és kontextualista pragmatizmusával.

115 White 2006. 893.

116 Melyet Romsics Gergely hosszan kifejt emlékezettörténeti monográfiájának *Tisza és Károlyi: az emblematikus sűrítés példái* című alfejezetében. Romsics Gergely 2004. 82–89.

117 Romsics Gergely 2004. 89.

Befejezés

A Horthy-rendszer képviselői azonban más szemmel nézték *A magyar nemzet őszinte történetét*. A művet záró korrajz, mondhatni látlelet miatt, amelyben a Horthy-korszakot az „*álkereszténység, álkultúra, álcivilizáció csődjeként*" írja, ahol „*Trianonnal takarják az ezernyi, apró, belső trianonokat*", „*a nemzetpusztító feudális galandférget elkeresztelték keresztény világnézetnek*", és „*a rendszer nem tudta a maradékmagyar társadalmat egészségesen megszervezni, széttörhetetlen tömbbé forrasztani*"[118] stb., mindezekért perbe fogták. Végül két év fegyházbüntetésre ítélték az akkor már nyilas párttag Málnásit.[119]

Málnási ezzel mártír lett, ugyanakkor a magyar történettudományból is „kiírta" magát, élete hátralévő részében[120] már nem jegyzett olyan történeti munkát, amelylyel érvénytelenítette volna *A magyar nemzet őszinte történet*ében kifejtetteket, a Rákóczi-szabadságharc történetét sem olvasta újra, szatmári béke-képét nem írta felül. A szatmári békét fókuszpontnak véve és Málnási Ödönt mintaszerzőként vizsgálva általános következtetésként alátámaszthatjuk a relativista historiográfiai megközelítés háromszög alakú ismeretelméleti modelljének érvényességét, melynek csúcsain a „múlt", a múltat értelmező szükségszerűen ideológus történész és a történész világnézeti „csoportja" állnak, és hogy ez a három csúcs egymással kölcsönhatásban van, a három csúcs lényegében folyamatosan változik a történész munkája során, egy életpályán más-más interpretációkat-szövegeket eredményezve ugyanarról a történeti eseményről.

Láthattuk, hogy Málnási nézeteinek változása hogyan csapódott le a szövegekben, melynek eredményeképp *A magyar nemzet őszinte történet*ében a Rákóczi-sza-

[118] Málnási 1998. 149, 153, 155.

[119] 1937. október 23-án már Málnási mondott beszédet a magyar nemzetiszocialista pártok ünnepi egyesülésekor a Vigadóban, melyben a magyar nemzetiszocializmus és a kereszténység elválaszthatatlan kapcsolatát is hangsúlyozta, kimutatva, hogy „a hungarizmus nem új pogányság", és a nemzetiszocializmus szociáletikai forrásául az evangéliumot jelölte meg. Vö. Lackó 1966. 96–97.

[120] 1941-es szabadulása után megint Szálasi „főszéktartójaként" kezdett működni, brosúrákat és tervezeteket írt, de hamarosan behálózta a német titkosszolgálat, amely konfliktushoz vezetett az ekkoriban a németektől önállósodó Szálasival. Azután, hogy a német titkosszolgálat (meg)hívására Málnási „szociálpolitikai tanulmányúton" vett részt Berlinben, 1942 februárjában, Szálasi felfüggesztette pozíciójából és megtiltotta neki, hogy a németekkel érintkezzék. Málnási válaszul kilépett a pártból, és 1942 augusztusában tanulmányt írt *Szálasi Ferenc lélekkórtani és elmekórtani diagnózisa* címmel. A korabeli belügyminisztériumi jelentés szerint „*Málnási árulása általános csüggedést idézett elő*" a nyilasok között. De Szálasi hatalomátvétele után már ismét a nemzetvezető támogatói között találjuk Málnásit. 1945 tavaszán Németországba menekült, de az amerikaiak elfogták és kiadták a magyar hatóságoknak. Magyarországon népellenes bűnökért börtönbüntetésre ítélték, ahol beszervezték ügynöknek. Szabadulása után egy 1955-ös Elnöki Tanácshoz írt levelében százezer dollár kártérítést követelt a magyar államtól. 1956-ban Ausztriába került és a magyar nyilas emigráció egyik vezetője lett. 1970-ben hunyt el Bécsben. (Vö. Tabajdi – Ungváry 2008. 242–261.)

badságharcnak már egy nemzetiszocialistának tekinthető olvasatát kaphattuk. Ugyanakkor, mivel a nemzetiszocializmust, a történészek obligát fordulatával, „elsodorta a történelem", nem mehetett végbe a kanonizálódás. Így hiába volt Málnási egy időben kvázi ideológiai vezető, nem tudjuk, hogy ez most „a" nemzetiszocialista olvasat, vagy csak „egy" nemzetiszocialista olvasat. Mindenesetre Málnási szatmári békéről szóló szövegei még azzal az ideológiatörténeti tanulsággal is szolgálnak, hogy az igazi ellentét nem a jobb- és baloldal között feszül, hanem egy rendszer fenntartói és az azt támadó radikálisok között.

Málnási történetét összegezve a már idézett K. Havas Gézával érthetünk egyet: *„az alighanem jó szándékú tudós, aki belülről akarta őket megváltoztatni, most több-kevesebb rezignációval állapíthatja meg, hogy a változás megtörtént. Ő változott tudósból főszéktartóvá. Fordítva alighanem jobb lett volna."*[121] Mert ugyan Málnási a magyar nemzet történetét tragédiaként cselekményesítette, műve ma már inkább komikus hatást kelthet.

Felhasznált irodalom

Acsády 1906 = Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906.

Ady 1987 = Ady Endre: Werbőczi és az ő népe. In: Vezér Erzsébet (szerk.): Ady Endre publicisztikai írásai. Budapest, 1987. 551–553.

Arisztotelész 1999 = Arisztotelész: Rétorika. Budapest, 1999.

Bajcsy-Zsilinszky 1941 = Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában. Budapest, 1941.

Balázs 2001 = Balázs Margit: A haza bölcse, a bolond gróf és a többiek. Ragadványnevek történelmünkben. Budapest, 2001.

Berzy 1938 = Berzy József: A hungarista állam. Budapest, 1938.

Bezeczky 1990 = Bezeczky Gábor: A jelentésteremtő metafora. Helikon 1990. 379–389.

Bosnyák 1942 = Bosnyák Zoltán: A magyar fajvédelem úttörői. Budapest, 1942.

Csíki – Halmos – Tóth 2003 = Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 2003. 208–240.

Eco 1995 = Eco, Umberto: Hat séta a fikció erdejében. Budapest, 1995.

Fejtő 1936 = Mai magyarok régi magyarokról. Összeállította: Fejtő Ferenc. Budapest, 1936.

Figes 2007 = Figes, Orlando: The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia. London, 2007.

[121] K. Havas 1990. 223.

Gáspár 1931 = Gáspár János: Méhelÿ Lajos és a tudományos fajvédelem Magyarországon. Budapest, 1931.
Gerő 1996 = Gerő András: A Három nemzedék Széchenyi-képe. In: Gerő András: Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék. Budapest, 1996. 69–97.
Gunst 2000 = Gunst Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, 2000.
Grünwald 1888 = Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711–1825. Budapest, 1888.
Gyurgyák 2001 = Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest, 2001.
Gyurgyák 2007 = Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Budapest, 2007.
K. Havas 1990 = K. Havas Géza: Málnási Ödön, avagy a tudós tragédiája. In: K. Havas Géza: Talpra, halottak! Publicisztikai írások, 1937–1944. Budapest, 1990, 223–226.
Kisantal – Szeberényi 2003 = Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata". In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, 2003. 413–442.
Kosáry 1994 = Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. I–II. Budapest, 1994.
Lackó 1966 = Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Budapest, 1966.
Lackó 1975 = Lackó Miklós: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In: Lackó Miklós: Válságok és választások. Budapest, 1975. 318–363.
Mannheim 1996 = Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Budapest, 1996.
Marx – Engels 1998 = Marx, Karl – Engels, Friedrich: Kommunista kiáltvány. A. J. P. Taylor előszavával. Budapest, 1998.
Málnási 1926 = Málnási Ödön: Turenne, (h.n.), 1926.
Málnási 1928 = Vitéz Málnási Ödön: Hajdúszoboszló története. Debrecen, 1928.
Málnási 1929 = Málnási Ödön Dr., Vitéz: Erdődi Gróf Pálffy János nádor. Erdődy Gróf Pálffy Pál Ferenc előszavával. Eger, 1929.
Málnási 1930a = Málnási Ödön: Gróf Pálffy János küzdelme Magyarország felszabadításáért. A Budapesti Rádión 1930. augusztus 22-én előadta: Dr. Vitéz Málnási Ödön. Eger, 1930.
Málnási 1930b = Dr. vitéz Málnási Ödön: Hellebronth János kuruc ezredes. Budapest, 1930.
Málnási 1933 = Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732). Kalocsa, 1933.
Málnási 1937 = Málnási Ödön: A magyar nemzet őszinte története. Budapest, 1937.
Málnási 1998 = Málnási Ödön: A magyar nemzet őszinte története. Budapest, 1998.
Mályusz 2003 = Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. In: Soós István (szerk.): Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi írások. Budapest, 2003. 22–45.

Méhelÿ 1915 = Dr. Méhelÿ Lajos: A háború biológiája. Különlenyomat a „Természettudományi Közlöny" 617–618. füzetéből. Budapest, 1915.
Méhelÿ 1927 = Méhelÿ Lajos: Állítsunk fel magyar fajbiológiai intézetet! Budapest, 1927.
Méhelÿ 1936 = Dr. Méhelÿ Lajos: A magyarság multja, jelene. Budapest, 1936.
Molnár 1937 = Molnár Ákos: A magyar nemzet őszinte története. Málnási Ödön könyve. Nyugat (1937:7), 60–62.
Paksa 2008 = Paksa Rudolf: Az „asszimeta" Szálasi és a „kontraszekció". Kommentár (2008:3), 117–126.
Pók 1982 = Pók Attila (szerk.): A Huszadik Század körének történetfelfogása. Budapest, 1982.
Ricoeur 1997 = Paul Ricoeur: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In: Politikai antropológia. Budapest, 1997. 116–126.
Romsics Gergely 2004 = Romsics Gergely: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Budapest, 2004.
Romsics Gergely 2009 = Romsics Gergely: Történetpolitikai gondolkodók. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Budapest, 2009. 414–448.
Romsics Gergely 2010 = Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Budapest, 2010.
Romsics Ignác 1998 = Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Budapest, 1998.
Romsics Ignác 2011 = Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.
Rozsnyói 1993 = Rozsnyói Ágnes: Egy történész – tévúton – zsákutcában. In: Glatz Ferenc (szerk.): Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Budapest, 1993.
Seignobos 1935 = Seignobos, Charles: A francia nemzet őszinte története. Budapest, 1935.
Spannenberger 2009 = Spannenberger Norbert: A politikai katolicizmus. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Budapest, 2009. 186–213.
Szinnyei 1910 = Szinnyei József: A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. H.n., 1910.
Tabajdi – Ungváry 2008 = Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Budapest, 2008.

Tóth 2008 = Tóth Tibor: A hungarista mozgalom emigrációtörténete. Az „Út és Cél" és a „Hungarista tájékoztató" című sajtótermékek tükrében. Debrecen, 2008.
Vámbéry 1914 = Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél. Budapest, 1914.
Weber 2009 = Weber, Max: Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom. Budapest, 2009. 340–404.
White 1973 = White, Hayden: Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore–London, 1973.
White 1987 = White, Hayden: The Content of the Form. Narrative Discourse and Historial Representation. Baltimore–London, 1987.
White 1997 = White, Hayden: A történelem terhe. Budapest, 1997.
White 2006 = White, Hayden: Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet II. Budapest, 2006. 831–851.
Zeidler 2002 = Zeidler Miklós: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Budapest, 2002.

Papp Barbara

Rendi örökség a két világháború közötti Dévaványán

Kaszáskeresztes összeesküvés és Dévaványa

1936-ban a magyar hatóságok rendszerellenes összeesküvés nyomaira bukkantak és megakadályozták, hogy az úgynevezett kaszáskeresztes mozgalom fegyveres felkelést kirobbantva megkísérelje a hatalom átvételét. A szélsőjobboldali párt, hivatalos nevén Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt 1931-ben alakult, akkor még horogkeresztes jelvénnyel, ez azonban 1933-ra egy másik állam jelképévé vált, így azt lecserélték annak magyar változatára, a kaszáskeresztre: ez két, keresztben egymásra fektetett kaszát jelentett, melyek egy koponyát öleltek körül. A pártvezér, Böszörmény Zoltán „*mindent megoldó*" programja elsősorban a „*magyar dolgozókat*", a kétkezi munkából élő vagy éppen munkaalkalomra váró, földre és hitelre éhes „*néptársakat*" szólította meg.[1] A húszpontos program függetlenségi, meglehetősen utópisztikus gazdasági-népjóléti, de elsősorban antiszemita, és ehhez kapcsolódóan antikapitalista pontokat tartalmazott. A párt katonai csoportot: rohamosztagos különítményt is alakított, és azt tervezték, hogy a harcos egységek 1936 áprilisában – az isteni tulajdonságokkal felruházott Böszörmény[2] vezetésével – megindulnak Budapest felé,

[1] MNL K 149. BM 7. res. 1936. 175. 6. Böszörmény-mozgalom (röpirat). 1931. 157–158.

[2] Böszörményben az isteni akarat letéteményesét, vagy valójában Istent, esetleg egyfajta megtestesülését tisztelték. Az utóbbiak mellett szól, hogy a róla szólók egyike-másika olyan szókészletet használt, mely szorosan kapcsolódik a bibliai, újszövetségi retorika egyes elemeihez (jó atyaként emlegették, aki kézen fogva vezeti az övéit, szavát vigasztalóként, gyújtóként és ítélőként jellemezték); néha éppenséggel Jézus szavait kölcsönözték neki: *„Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterheltettetek…"* Fekete 1934. 4. Hívei meg is fogalmazták, hogy Böszörmény szentként áll előttük, valamint azt, hogy Isten úgy küldte őt, mint Krisztust, mégpedig azért, *„hogy levegye vállainkról a Golgota nehéz keresztjét"*. Varga 1935. 16-17. A kaszáskeresztesek megnyilvánulásai vezérükről – melynek a párt lapja, a Nemzeti Szociálista készséggel helyt adott – bizony inkább emlékeztetnek egy buzgó imádságra, mint a párt egy tagjának köszöntésére. Hatvany 1935. 3–6. Természetesen magától Böszörmény Zoltántól sem állt távol a küldetéstudat, a messianisztikus öntudat.

megdöntik az általuk túlságosan liberálisnak és erélytelennek ítélt Horthy-rendszert. A puccs egyik kiindulópontja Dévaványa lett volna, ahol jelentős számban éltek párttagok és szimpatizánsok, többek között Böszörmény alvezére is.

A nagyközönség számára addig igen kevéssé ismertDévaványa akkoriban mintegy 15.000-es lakosságú Jász-Nagykun-Szolnok megyei[3] nagyközség volt. A tudósítók és elemzők nem tulajdonítottak komoly jelentőséget sem a településnek és környékének, sem a felkelés előkészületeinek. Inkább nevetségesnek vagy éppen szánalmasnak ítélték Böszörmény hadseregét, amelynek tagjai szedett-vedett ruházatban jelentek meg a bíróságon, és némelyiküknek a neve leírása is nehézségeket okozott. Az általános felfogás szerint a nagy nyomor és a szemérmetlen, együgyű demagógia állt az ügy hátterében.[4] Bár mindezek csakugyan jelen voltak, úgy gondolom, bár ez logikus, de nem föltétlenül elégséges magyarázat, és nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért éppen ebben a nagyközségben volt ilyen népszerű a kaszáskeresztes mozgalom. Feltételeztem, hogy érdemes közelebbről megvizsgálni Dévaványa sajátosságait, „mélyfúrást", de legalábbis intenzívebb vizsgálatot végezni a településen, és amennyire ennyi idő távlatából és a forrásadottságok alapján lehetséges, az általános megállapításokon túlmutató magyarázatokat keresni.

A forrásadottságok egyszerre bizonyultak nagyon ígéretesnek és kiábrándítónak. A peranyag nem túl bőséges; a dévaványai vádlottak „saját szavai", kéziratai egyáltalán nem maradtak fenn; életükről csak minimális adatot találtunk, ami semmiképpen nem elégséges egy alapos elemzéshez; a helyi pártszervezet iratai – a lefoglaltak kivételével – eltűntek. A megyehatár-változások miatt Dévaványa korabeli levéltári anyagainak egy része ugyan megtalálható a Jász-Nagykun-Szolnok, más része a Békés megyei intézményben, azonban bizonyára szép számmal vannak olyan iratok, amelyek elkeveredtek a közigazgatási vagy történelmi útvesztőkben (legalábbis erre mutatnak a kutatás folyamán tapasztalt hiányok). Másrészt mégis sok anyag áll rendelkezésekre a korabeli Dévaványára vonatkozóan. A megyei archívumok és a Mezőgazdasági Múzeum Dévaványáról fennmaradt iratain kívül a Magyar Nemzeti Levéltár, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Pest Megyei Levéltár számos információval szolgál a párt tevékenységéről, korabeli megítéléséről. A helyi egyházközségi levéltárak szintén őriztek bizonyos dokumentumokat a korra vonatkozóan. A településen helytörténeti gyűjtemény működik, melynek alapítója, Bereczki Imre nem csupán az egykori nagyközség iratait gyűjtötte össze, kutatta annak történeti emlékeit, de ő maga is aktívan hozzájárult a ványai múlt átörökítéséhez: lelkes néprajzosként évtizedeken keresztül „adatgyűjtések" sorát végezte, méghozzá igyekezett minél kevesebb szűrőt alkalmazni, minél többet lejegyezni az elhangzottakból. Végül a település legidősebb lakóival (külön

3 A település korábban Heves-Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott, 1950-től pedig Békéshez.

4 Szakács 1963; Paksa 2009.

rákérdezve a háború előtti időszakra és a kaszáskereszteseke)[5] magam is készítettem életút-interjúkat.

A vonatkozó anyagok összegyűjtését követően Dévaványa számos jellegzetes konfliktusa kirajzolódott, a „háttér", a „díszletek" igencsak sajátos mintázatot mutatnak. Bár nem állíthatjuk, hogy a mögöttes tényezők, a település problémái, ellentétei meghatározóak lettek volna a kaszáskeresztes mozgalom résztvevőinek csatlakozási motivációit tekintve, de mindenképpen rányomták bélyegüket a mozgalomra, hozzátartoztak a kaszáskeresztesek szűkebb környezetének jellemzőihez, befolyásolták magatartásukat, értékrendjüket. Dévaványa viszonyai összességükben kiemelkedően fontosak lehetnek lakói lázadásra való hajlandóságának megértésében, sőt bizonyára többet segítenek, mint néhány sematikus élettörténet bemutatása. Így a „háttér" furcsaságait, a két világháború közötti nagyközség gondjait és konfliktusait igyekeztem közelebbről szemügyre venni azzal az előfeltevéssel, hogy ezek feltárásával mind a település dinamikája, mind a díszletek mögül kukucskáló szereplők – a színre nem vitt dráma[6] alakjainak, a kaszáskereszteseknek – viselkedése érthetőbbé válik. A következőkben a számos jellemzőből mindössze egyet emelnék ki: Dévaványa nemesi örökségét.

A 19. század második, 20. század első felének Dévaványájára jellemző volt, hogy bizonyos szempontból rendkívüli módon kapcsolódott a rendiséghez, a nemesi örökséghez, és ez jelentős módon meghatározta a községbeliek tudatát, egész magatartását. Talán mondhatjuk, hogy „*urambátyám országában*"[7] ez nem túlságosan meglepő, de mégis feltűnő, hogy mennyire élénken élt még a 20. században isa – ráadásul sajátságosan értelmezett – rendi hagyomány a ványaiak emlékezetében.

Nemesek tengerében[8]

A nemesi múlt

„*Akit a balsors Dévaványára sodor: szánakozva gondol a nyomorult munkásnépre. Nem tudja, hogy ezeknek ősei büszke nemesek voltak*" – állapította meg 1935-ben az elkötelezett helytörténész, Bereczki Imre.[9] Természetesen itt nem az arisztokráciára, nem a nagybirtokos (sőt nem is feltétlenül birtokos) nemességre kell gondolni, hanem

5 Az interjúk 2004 és 2008 között készültek. A munka nyomán született a *Kálvinizmus, szekta, lázadás: A kaszáskeresztesek és Dévaványa* c. disszertációm, melynek kéziratával kapcsolatban Szijártó Istvántól sok hasznos tanácsot kaptam, ezeket ezúton is köszönöm.

6 Turner társadalmi dráma-koncepciója nyomán. l. Turner 1974. 23–59.

7 l. Makkai é. n.

8 A fejezet egy része megjelent Papp 2014. kötetben.

9 Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára (a továbbiakban: NM EA) 4153. Bereczki Imre: Dévaványa és népe. Kézirat. Dévaványa, 1935. 112.

főként a címeres levéllel (armálissal) ugyan rendelkező, de birtokadomány nélkül nemesítettekre, akik már a nemesi adómentesség eltörlése előtt is adót fizettek a használatukban lévő földterület után. A helyi hagyomány szerint a török hódoltság alatt számos ványai kitüntette magát a harcokban, így nemességhez jutottak, míg mások nemesi címmel telepedtek le a pusztán hagyott földeken. A ványai nemességről a 17. századtól kezdve vannak adataink; az 1647-es vármegyei adóösszeírás a megyében élő 67 nemes közül 14-et a településen talált, ami azt jelentette, hogy Heves-Külső-Szolnok legnagyobb nemesi közösségét alkották.[10] A jelentős számú kiváltságosnak minden bizonnyal az lehetett a magyarázata, hogy a 17. század folyamán a településen sokakat manumittáltak, azaz jobbágyi kötelezettségeik alól feloldoztak, ami lehetőséget adott a nemesítésre.[11] Az armalisták pedig birtokhasználatot nyerhettek azzal, hogy az egyik földesúr, Nyáry Lőrinc 1652-ben elzálogosította a határt, így egészen 1753-ig – a visszaváltásig – a curialistákéhoz, vagyis az egytelkes kisnemesekhez hasonló életmódot folytathattak. A 18. század elején kb. 100 nemes telepedett Ványára, akik a pusztán maradt nemesi földeket művelhették (conventionatus nemesek).[12] 1730-ban a helyi őslakos nemesek és az újonnan betelepültek megegyeztek az éves taksára vonatkozóan. Az 1741. évi vármegyei adólajstrom 60 nemes családot tartott számon a helységben, akik az elhagyott földeken kezdtek gazdálkodni.[13] Az ekkortájt ide menekültek jó része valóban megtelepedett a mezővárosban, és mintegy száz évvel később, a szabadságharcba vonulókról szólva – bár nyilván túlozva – így dicsekedhettek az itteniek: „*Dévaványa nem nagy helység, mégis ki[áll] ezer nemesség.*"[14] Ha ezer nemes nem is találtatott a településen, csaknem ötszáz igen, hiszen 1787-ben már 433 itt élő nemest írtak össze, ami kétségtelenül különlegesnek számított, ugyanis a hódoltsági területeken egy város sem rendelkezett ilyen jelentős nemesi tömeggel (ekkoriban Békés vármegye nemesei közé mindössze 508 főt számláltak!). A lakosságon belüli nemesi arányszámot tekintve is csaknem egyedülálló volt Ványa, hiszen lakosainak 38,14%-a számított a kiváltságosok közé (az egész Alföldön csak a Szabolcs vármegyei Nádudvar rendelkezett hasonló arányban nemesekkel).[15]

Azonban nem csupán számban, de a település életében is jelentős mértékben képviseltette magát a nemesség. Dévaványán – néhány helységhez, például Nagykállóhoz, Nyíregyházához hasonlóan – önálló nemesi tanács állt fenn, mely a nemesi önkormányzat legmagasabb szintű települési szervezetét jelentette, és amely a paraszti ön-

10 Karvalics 2000. 38–39.

11 Vö. Hajdú 1996. 8.

12 Szederkényi 1893. 178.

13 Gaál 1978. 26.

14 BIHGy A-99.24.1. Bereczki Imre: Százéves események a néphagyományban és az egykorú feljegyzésekben. Kézirat. Dévaványa, 1948. 5.

15 Veres 2002. 30–31.; Rácz 1988. 85–87.

kormányzat intézményével, a paraszttanáccsal párhuzamosan működött.[16] Így a 18. század közepétől kettévált a község vezetése, tulajdonképpen egy nemes és egy nem nemes község létesült, többek között saját pecséttel (a „*Ványai nemes helység petsétye*" egy kivont szablyával vágtató lovast ábrázol). A két községrész 1840-ben egyesült.

A református többségű – sőt egy időben kizárólag kálvinista lakossággal rendelkező – településen kezdetben természetesen az egyházkormányzó presbitérium (consistorium) is kizárólag nemesekből állt. A magyarországi református egyházszervezet azonban már a 17. század vége felé szorgalmazta a vegyes – nemesek és közrendűek együttesén alapuló – presbitériumok létrehozását: az első ilyen szerveződés az országban 1686-ban keletkezett. A dévaványaiaknak azonban nemigen tetszett ez az új rendszer, a közös egyházkormányzat annak ellenére, hogy így a jobbágyok addig is beleszólhattak és beleszóltak az egyház helyi ügyeibe. Olyannyira ódzkodtak a nemesek és nemtelenek által közösen alkotott testület felállításától, hogy erre még 1821-ben sem kerülhetett sor, amikor pedig a tiszántúli református egyházkerület határozatot hozott arra nézve, hogy közrendűekkel együttesen kell új kormányzati szervet kialakítaniuk. A helyi hívek „*nagy kedvetlenséggel*" ugyan, de tudomásul vették a döntést, azonban ezt követően sem változtattak a bevett gyakorlaton. 1830-ban azután egy egyházmegyei látogatás kényszerítette a presbitériumot a jobbágyok befogadására, de ez tulajdonképpen csak addig hatott, ameddig a látogatók a településen tartózkodtak. Végül 1834-ben állt fel a vegyes testület, miután az egyházmegye kijelentette: csak akkor hajlandó jóváhagyni a lelkészválasztás eredményét, ha Dévaványa egyházkormányzó szervezetét nem kizárólag nemesek alkotják. (Mivel az egyházközség működése, léte került volna veszélybe, a hívek elfogadták ezt a feltételt.)[17]

Tehát a nemesség kiemelkedő jelentőséggel bírt a település életében, még a 19. század első felében is rendkívül erős érdekérvényesítő képességgel rendelkezett;a nemesség a helyi hatalom jó részét birtokolta, és annak még részleges elvesztésébe is nehezen nyugodott bele. A polgári korban, a nemesi kiváltságok megszűntével természetesen megváltozott a hatalmi-uralmi helyzet, a nemesség többé nem jelentett kivételes jogokat. Ennek ellenére a dévaványaiak továbbra is rendkívüli módon őrizték nemesi származásuk emlékét, bár tényleges, közvetlen hasznuk többé nem származott belőle. Egy 1981-ben visszaemlékező még mindig kissé felháborodva gondolt arra a jelenetre, mikor 1922-ben egyik, a helyi sajátosságokat kevéssé ismerő tanító azt mondta a negyedikes elemistáknak, hogy a településen mindenki paraszt volt, parasztok voltak a gyerekek ősei is. „*Holott az osztály felének az őse nemes volt, s többségének meg is volt az armálisa*" – állította az elbeszélő.[18]

16 Kósa 2001. 148. Dévaványa nemesi községéről l. Szabó 2005. 115–124.

17 Tóth 1941. 97–98.; Tóth 1942. 280–282.

18 BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. 1981. 2.

A kései leszármazottak tehát őrizték a nemesi eredet hagyományát, büszkék voltak származásukra, mert „*a nemesi cím kötelez, tartást ad, emberbaráti magatartásra, hazafiasságra, a becsületes életre és munkára*" – állítja a 21. század elején egy dévaványai nemesi sarjadék.[19] Így az armálissal rendelkezők igencsak számon tartották büszkeségre okot adó és büszkélkedésre utódaiknak is módot szerző őseik kiváltságos voltát. Egy 1915-ben született helyi krónikás még a 21. század első éveibenkeletkezett visszaemlékezéseiben is mintha maga előtt látná az őse nemesítéshez vezető – több mint két évszázados – tetteit: a Thököly udvarában vitézkedő iskolamestert, aki az „*idegen nevű osztrákok*" elleni harcban tüntette ki magát, és aki az őt üldözőket, halálra keresőket végül az idegenek számára biztos pusztulást jelentő mocsárba csalta, ahol azok elsüllyedtek. Ezt látva azután a vitéz oskolamester a következőket mondotta az éppen mocsárba süppedő gonoszoknak: „*Egy sokat szenvedett nép nyakán éltetek, és hálából hű fiait kínoztátok, vérpadra hurcoltátok, hogy jószágát elrabolhassátok. Csak az a baj, hogy nem az utolsók vagytok.*"[20]

A nemesi címet hozó, dicsőséget szerző cselekedeteket tehát nagy valószínűséggel számos alkalommal elbeszélték a családi tűzhely mellett, azokat újra és újra felemlegették, mígnem az ifjabb nemzedék is teljességgel magáévá tette, magáénak érezte az egykori nagy eseményeket, szinte tanúként szerepelve a sok évvel ezelőtti történésekben. S ha nem is őrzött minden nemesi eredetű dévaványai család az előbbihez hasonló érzékletességgel előadott kalandokat, de a kiváltságosság tényét számon tartották, bár számos esetben arra is van adatuk, vélekedésük, hogy pontosan hogyan szerezte felmenőjük a címet. A többség természetesen a vitézséget emelte ki, mint a család nemesítésének indítékát, és meglehetős pontossággal azt is meg tudták mondani, hogy az ősük mikor követte el hősi tettét: ez általában a 17. század közepére, 18. század elejére – úgymond a „*török időkre*" datálódik; családi történeteikben olykor nevezetes történelmi személyiségek is szerepelnek.[21] Azonban a nemesítés eredete sem volt mellékes a helyi családoknak: a 20. század első felében a Szarka család állítólag jóval többre tartotta magát, mint a hozzájuk hasonlóan nemesi származással büszkélkedő Dékányok, ugyanis míg előbbiek török ellen megmutatkozó vitézségükért kapták a címet, addig a Dékányok – az elbeszélő szerint – a III. Ferdinándnak letett hűségesküért.[22]

19 Marcsa 2003. 41.

20 D. Tóth s. a. 17–23.

21 A Kádár család pontos évszámát is tudja a nemesítésének. BIHGy Pályázatok. Kádár Ferenc – Kádár Manni: A Kádár család története a vitézi címtől a népművészet mesteréig. Kézirat. Békéscsaba, 2002. 7–8. A Csatári család Báthori Gábor udvarához tartozókhoz sorolta nemesi ősét. BIHGy Pályázatok. Séllei Lajosné Marcsa Aranka: Ezeket még el kellett mondanom... Kézirat. Dévaványa, s. a. 22.

22 BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981. 33.

A kiváltságosok

A kiváltságosság emléke rendkívül élénken élt a 20. század első felében, annak ellenére, hogy számos helyi családnál az egykori vitézi múltból már nemigen látszott semmi, annak nyomát legfeljebb a – második világháború végéig többnyire megtartott – armálison kívül valóban csak az emlékezet őrizte. A nemesség alsó rétege paraszti életet élt, kétkezi munkát végzett, és a Dévaványán lakó nemesek legnagyobb része bizony ehhez az alsó réteghez tartozott. Az egykori vitézek utódai vagy parasztgazdák voltak, és saját kis birtokukon gazdálkodtak, vagy még ennyi sem jutott nekik, viszont a saját földdel egyáltalán nem rendelkező, valóban nincstelen földművesek is számon tartották elődeik kiváltságos voltát, bár emlékeik szerint a nemeslevelet vállukra vetett tarisznyában vitte magával az apjuk-nagyapjuk (a vámmentesség igazolása érdekében).[23] A hajdani nemesek leszármazottai a 20. század elején arról számoltak be, hogy nemességgel rendelkező édesapjuk béres volt, de akiknek a régi nemesek közül megadatott a saját kis föld, azok is „*éppúgy csináltak mindenféle munkát*", mint az egyszerű emberek.[24] Tehát a Horthy-korszakban a nemességhez már semmiképpen sem a jómód, a gazdagság társult a község lakóinak képzetében.

Az elszegényedett magyar nemesek általában szívesen adták mesterség tanulására fiaikat, és bizonyos mesterségek kedveltek voltak köreikben: így Eötvös Károly szerint számosan választották a csizmadia, molnár, kovács, ötvös, szűcs mesterségét; számos vízimolnár, szekeresgazda, fuvaros, takács, kerékgyártó, szűrszabó került ki közülük, de például Eötvös meglátása szerint sohasem lettek kolompárosok, kapcások, kéményseprők, kesztyűsök, muzsikusok.[25] Olykor Dévaványán is mesterség gyakorlására adták a fejüket a bocskoros nemesek, de sajátságos módon nem a szinte a szegény nemesek mesterségének számító csizmadiaságot vagy hasonló megbecsült foglalkozást választottak – sőt a csizmadiaságot éppenséggel rendkívül lenézték, a csizmadiákat ostoba embereknek titulálták.[26] A nemesek által országszerte kedvelt mesterségek helyett a származásukat oly' pontosan számon tartó helyiek többek között a vályogvető- vagy a böllérmesterséget választották, de az armálisukat őrzők között voltak gyapjú- és tollkereskedők, pásztorok, dohánykertészek, kubikosok is, és legfeljebb a fuvarost említették a – valamelyest – magasabb presztízsűnek számító

23 NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 9.

24 NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 91, 383.

25 Kósa 2001. 39–40.; vö. Benda 2008. 70.

26 BIHGy A-2001.137.1. Múzeumi évkönyv. Kézirat. Dévaványa, 1957. 53.

mesterségek között.[27] (Hogy miért beszéltek a csizmadiaságról több lenézéssel a ványai atyafiak, mint például a vályogvetésről, azt csak találgatni tudjuk. Feltételezésünk szerint a degradálásra azért volt szükség, mert a közvélekedés által jobban becsült mesterségeket éppen saját szegénységük miatt nem voltak képesek elsajátítani – így talán egyfajta ellentétbe fordításról lehetett szó.)

Dévaványán tehát a nemesek utódainak nagy része szegény sorsú volt, de a nemesség tényét és a nemességhez kapcsolódó kiváltságok emlékét rendkívül intenzíven őrizték, még akkor is, ha – mint említettük – mindössze egy tarisznyába került az utazás zavartalanságát szavatoló vagy a vámfizetés alóli mentességet biztosító nemesi levél. A helyiek szerint a férfiaknak a ványai „*híres nemesekhez*" volt érdemes cselédnek állniuk, mert az ő portájukra nem mehetett be a katonákat toborzó hatóság.[28] Azonban nem csupán a katonaság elől jelentett védelmet a nemesek háza és udvara, hanem a bűnüldözők elől menekülve is segítséget nyújtott. Így ha orgazda kellett, csak odavitték a nemesekhez a lopott holmit, hiszen az azok ingatlanán talált dolgokat nem kobozhatták el (illetve nem is kereshettek ott semmit), és a törvény emberei abból sem csinálhattak ügyet, ha maga a nemes adta tolvajlásra a fejét.[29] A rendkívüli – és természetesen a Corpus Iuris által nem mindenben alátámasztott – kiváltságok felsorolása arra enged következtetni, hogy a 20. század eleji dévaványaiak szemében a nemesség megléte valami különlegeset, hatalmasat és sérthetetlent szimbolizált, annak ellenére, hogy a jogok efféle biztosítása nem feltétlenül járt anyagi biztonsággal.

A régi nemesek utódai pedig nagy büszkeséggel tartották számon azt, ami származásuk révén járt nekik – még azután is, hogy a tényleges kiváltságaik megszűntek, és ők maguk esetleg életkörülményeiket tekintve egyáltalán nem különböztek a nem nemesi eredetű lakosoktól. (Életmódjukban ugyan 1848 előtt sem különültek el a közrendűektől, ezután természetesen még kevésbé.) A nemesnek születettek egy része komolyan ragaszkodott a „nemes" előnévhez, a nevéhez tartozónak érezte a „nemes" megnevezést, olyannyira, hogy amikor a 19. század végén címzés nélkül használták a nevét, arra nem volt hajlandó hallgatni.[30]

De ha a 20. század elején már le is mondtak előnevük használatáról a címeres levelet nyert vitézek utódai, azért még mindig hangsúlyozták eredetüket, amelynek révén elválasztattak az egykor közrendűektől. Már az is büszkeségre adott alkalmat a

27 BIHGy A-99.42.1. Bereczki Imre: Könnyű a szó, nehéz a só: A dévaványai nép élete a szólásmondásokban. Kézirat. Dévaványa, 1979. 36.; NM EA 2.037.; Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 137–138.

28 NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 3.

29 NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 130.; BIHGy A-99.99.1. Bereczki Imre: Dévaványa múltja. Kézirat. 1960. 2.

30 BIHGy A-2000.10.1. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat. Dévaványa, 1963. 7.

nemesi eredetűeknek, hogy családjuk kb. 400 éve bizonyíthatóan Dévaványán, tehát egy és ugyanazon helységben élt, amihez hasonlót a nagy hatalmú arisztokraták sem mindig mondhattak el magukról.[31] Tehát a család hőstettei és a kiváltságok mellett az is dicsekedésre méltó ténynek számított, hogy az évszázadok alatt „összeforrtak" Dévaványával: így ennek emlegetésével egyrészt mintha hangsúlyozták volna az „egy és ugyanazon nemesség" tényét (vagyis: bár nem hatalomban és anyagiakban, de a változatlan lakhely révén mégis méltókká váltak a legelőkelőbbekhez, hiszen ebben a kérdésben azoknál többre tarthatták magukat); másrészt környezetük állandóságuk révén mintha – nem létező – birtokuk lett volna a település.

Azonban nem csupán több évszázados helyben lakásukat emlegették szívesen; a nemesek tényleges „*nagy tettei*" is közszájon forogtak a községben. Az első világháborút megelőző idők kukoricafosztásain az öregek – a hagyományos mesék helyett vagy mellett – nagy tisztelettel szóltak a nagy elődök mesébe illő csodálatos cselekedeteiről (melyeket a fiatalok „*szájtátva hallgattak*").[32] Majd a helyi emlékezet egyre inkább intézményesülni látszott, és mintegy tananyagként kerültek elő ezek a históriák: az 1920-as, '30-as évek bizonyos tanítói, tanítónői „*fanatizmussal terjesztették*", vagy inkább rendszerezték, ébren tartották a nagyok tetteit, melyre a gyermekek is rendkívül fogékonynak mutatkoztak. Olyannyira, hogy olykor egy-egy különösen érdekes figura kapcsán (mint például a nagy erejéről és szelídségéről közismert mezítlábas nemes, Dékány Benedek szóba kerülésekor) valóságos „interaktív különórákat" tartottak, melyeken a gyerekek által az öregektől hallott, ide tartozó történeteket vitatták meg, osztották meg egymással. Így tehát az itteni iskolákból kikerült „nemzedékek tudatában Toldi Miklós alakját elhomályosította Dékány Benedek" és a többi helyi nevezetesség emléke:[33] vagyis a helyi nemesség hősiességének, virtusának fennmaradó eleven hagyománya rendkívüli módon erősítette a helyiség, a „ványaiság" identitását.[34]

Egy 1853-ban született kisbirtokos elbeszélése szerint valamikor Mária Terézia idején, amikor a beözönlő katolikusok „*vissza akarták venni a templomukat*", az összeverődött dévaványai nemesek kidobálták az orvul felállított képeket az épületből, majd fejszékkel, dorongokkal felfegyverkezve őrséget állítottak az ajtóba, így védték meg a reformátusság tulajdonát.[35] Egy másik – nála néhány esztendővel fiatalabb – helybeli úgy emlékezett a nevezetes templomvédésre, hogy mindez a reformáció

31 NM EA 12.2589. Bereczki Imre: Dévaványa ismertetői. Kézirat. Dévaványa, 1957. 4.

32 NM EA 4.153. Bereczki Imre: Dévaványa és népe. Kézirat. Dévaványa, 1935. 35.

33 NM EA 12.259. Bereczki Imre: Dévaványa ismertetői. Kézirat. Dévaványa, 1957. 2.

34 A helytörténeti gyűjtemény igazgatójának közlése szerint még a mai gyermekek jó része is különleges módon kötődik a városhoz, és élnek a ványai „nevezetességek" történetei, bár időben nem föltétlen tudják ezeket elhelyezni. 20. sz. interjú. 2006. augusztus 3. 15.

35 NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 8.

kezdetekor történt, amikor is az egyik helyi nemes állt ki karddal a templomajtóba, és imigyen szólt a képeket, szobrokat behozni igyekvőknek: „*Tegyétek le a tik [sic!] Jézusotokat, ha be tud jönni, beeresztem. Ha nem, nem.*”[36] A harmadik erre vonatkozó elbeszélés szerint a földeken dolgozó nemes Szarkát a felesége értesítette: jöjjön azonnal, mert a nemrégiben a településre költözött katolikusság (akiket csak azért fogadtak be, mert cserébe földet ígértek Ványának) el akarja venni a templomot. Szarka – kurátori minőségében – rögvest odahajtott, és az időközben megjelent katolikus püspököt találta az épület előtt, kezében az oltáriszentséggel, amint éppen befelé tartott volna. Szarka letetette vele a szentséget, mondván: ha bejön a maga lábán, akkor enged neki. „*A püspök nem tudott vele mire menni. Elkezdett könyörögni. Utóljára* [sic!] *csak annyit kírt, hogy szentsígnekül* [=nélkül] *bemehessen. Na jól van, azt mondja Szarka, azt megengedem, de a szentsíget be ne hozd. Úgy is lett. Bemegy a püspök, körüljárja a templomot, megníz mindent. Szarka meg csak ment utána. Ahogy a szószík elé írtek, persze a püspök nem vette le a süvegjit. Erre Szarka fogta magát, odaugrott, oszt leütötte a fejiről. Tanuld meg, azt mondja, hogy amikor a te uradnak, Istenednek házába* [sic!] *vagy, vedd le a te süvegedet! Nem is vették el a reformátusoktól a templomot se akkor, se azután.*”[37] A rendkívül érzékletesen, ízesen előadott elbeszélés valósággal népmesei elemeket hordoz: mintha a vitéz ványai nemes a – hatalmas, de a rettenthetetlen és furfangos legényekkel szemben mégis tehetetlen – sárkánnyal vetélkedne, aki végül kénytelen meghátrálni.

Nem csupán a református templom védelmében történtek ilyen „hősi tettek”. Az egyik „*nagy nemes embert*” a rácok betörésekor az ellenség meg akarta ijeszteni, így elbújtak az úgynevezett balai halom mögött. A szemfüles vitéz viszont jó előre észrevette az aljas szándékot, és nagy káromkodások közepette elkergette a leskelődőket. Szintén szitkozódással nyomatékosította erejét a vicispánt választani akaró, a megyeszékhelybe igyekvő nemes, aki elől egy figyelmetlen – és vele egy irányba hajtó – úr nem húzódott félre a kocsijával. A ványai nemes elkiáltotta magát: „*B…a erre-arra, eressz éngem, mert sietős a dógom, majd lepuffantotta az úriember lovát, aki ezt látva – hallva nem mert semmit sem cselekedni.*”[38] (A káromkodást egyébként a helyi nemesekre különösen jellemzőnek tartották: állítólag a hadseregben is az egyik ványai nemest, L. Pappot kérte meg az erélytelen elöljáró, hogy tanítsa meg káromkodni, mert különben nincs tekintélye a beosztottjai előtt – a legény viszont hiába próbálkozott, mert a tiszt úrnak „*fonákosan jött a szájából*”.[39])

36 NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 4.

37 NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 27.

38 NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 25–26.

39 Feljegyzések 1954. 18.

A nemesi származású, de a helyi elbeszélők által – természetesen – mégsem úrnak, úriembernek emlegetett dévaványaiak nemcsak az előlük ki nem térő előkelők iránt nem viseltettek nagy tisztelettel: állítólag a község által egyébként respektált Baldácsy bárót[40] csak nem akarták országgyűlési képviselőnek választani, mert „*nekik nem kell báró képviselőnek*"[41] – vagyis a címek, rangok, vagy éppen a jó anyagi helyzet egyáltalán nem imponált az itteni bocskoros nemeseknek, sőt inkább taszította őket a hatalomnak, a kedvezőbb élethelyzetnek efféle jele. Valószínűsíthető, hogy nem kizárólag és nem elsősorban a látható jólét, a gazdagság általuk elérhetetlennek tűnő formái irritálhatták a bárót gyanakvással fogadókat, hiszen a kiváltságos származással dicsekvők hasonló elutasítással kezelték a hatalom megtestesítőit, a hatóság képviselőit is: az egyik – csaknem nincstelen, a 19. század közepe táján született – nemesi származék büszkén mesélt arról, hogy édesanyja milyen kardos menyecske módjára viselkedett a törvény embereivel szemben.[42] Mint fentebb láttuk, saját birtokán (vagy csupán a saját portáján) teljhatalmúnak és sérthetetlennek érezte magát minden ványai nemes, így állítólag sem a katonát fogók, sem a tolvajt keresők nem léphettek be a területre – és ugyanez a sajátosan értelmezett integritás és autoritás vezethette őket arra, hogy a már említett Baldácsynak megtiltották az áthaladást a vetésen. Nemes Váradi unokájának elbeszélése szerint ugyanis egyszer a báró úr az ő nagyapja földjén ment át, és az megállj-t parancsolt neki. A „bitorló" a kellemetlen helyzetben fizetséget ajánlott fel, de az öntudatos nemes visszautasította a pénzt, mire a – feltehetően kellően elképedt – Baldácsy megkérdezte: „*– Kicsoda maga? – Én az vagyok a magam vetésén, ami a báró úr a sajátján*" – hangzott a figyelemre méltó felelet.[43]

A nemesi rátartiság természetesen nem csupán a hatóságra vagy a birtokra vonatkozott, hanem a magánéletet, a családi élet is egészét áthatotta: a derék nemesi eredetűek azt tartották, hogy a külvilágnak nincs joga beleszólni abba, hogy mi zajlik otthonukban, és nekik sem számított senki véleménye, esetleges rosszallása. Így az 1850-ben született „Sándor bácsit" a hatóság emberének kellett a válóperes tárgyalására kísérnie, mivel nem volt hajlandó az idézésekre megjelenni, ott feleségével találkozni. A jó szándékú kísérő javaslatára, mi szerint menjenek egy mellékutcán a népes piactér helyett, a felháborodott nemes a következőket mondotta: „*Nem vagyok én eldugni való ember, menjünk csak a piac közepin!*" Majd a tárgyalás következett, amelyen a bíró az iránt érdeklődött, miért szeretné felbontani házasságát az előállított.

40 Báró Baldácsy Antalt (1803–1878) 1872-ben választották országgyűlési képviselővé, 48-as programmal. L. Patay 1926.

41 NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 17.

42 NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 461.

43 BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981. 34.

„*Ne kaparásszon más ott, ahun én kaparászok*" – válaszolta a megszólított. „*Hát ki kaparász?*" – kérdezett vissza a bíró (talán valami válóok előkerülésében reménykedve). „*Maga kaparász, bíró uram!*" – fejezte ki meglehetős egyértelműséggel véleményét a magánélet (vagy: a család és a nemesi háztartás) és a nyilvánosság (vagy: a hatalom) viszonyáról Sándor bácsi.[44]

A nemesi családokról szólva nem csupán a válásról, de a házasságkötésekről is meg kell emlékeznünk: a nemesi büszkeség eddig tapasztalt megnyilvánulásai arra engednek következtetni, hogy a nemes feltehetően nem szívesen választott házastársául közrendűt. Természetesen már a jobbágyfelszabadítás előtt sem volt teljes a rendi endogámia: erre nem csupán az anyakönyvekben találhatunk bizonyítékokat. A település közvéleményében egészében véve bevett, többé-kevésbé elfogadott lehetett a nemes és nem-nemes családok összekapcsolódása, hiszen a katonafogdosásról mesélő öregek szerint a közrendű rokonság nemegyszer fordult segítségért, menedékért a nemes sógorsághoz, utóbbiak pedig magától értetődő módon dugták padlásra – góréba a címeres levéllel nem bíró atyafit.[45] A nemesi büszkeség valamelyest mégis jelentkezett a 19. század második felének házassági kapcsolataiban is, bár nem az alacsonyabb rendű, védelemre szoruló, összességében szánandóbb állapotú „szerzett rokonsággal," hanem a gazdagabb közrendűekkel szemben. Az 1843-ban született Bogya Péterről – unokája szerint – annak nemesi származású felesége sokszor megjegyezte, hogy bizony rangon aluli férjnek számított, és gőgös családja semmiképpen nem egyezett volna bele a házasságba, ha nincs a jobbágyfelszabadítás: Bogyamester hiába dolgoztatott tíz legénnyel, s vitt haza esténként „*egy bőrkötény aranyforintot*", neje mégis emlegette, hogy „*csak gazdag volt, de nem nemes!*"[46] Összességében úgy vélték: a gazdagság ugyan fontos, de akár száz hold föld sem jelent annyit, mint az armális: a nemeslevélnek ugyanis a vagyont jelentő birtoknál is „*nagyobb szeme volt*", többre tartották.[47]

A közrendűektől való elkülönülés, a dicsekvésre méltó eredet számon tartása a „mezei gazdagokkal" rokonságba kerüléstől való ódzkodás mellett többek között abban is jelentkezett, hogy a községen belüli lakhely is jelezte az illető kiváltságos voltát. Így az egykori Görbe köz (másként Dékányok utcája, később Kör utca) a kisnemesek, leginkább a Dékány-família kedvelt lakhelyének számított; a szintén nemes Kürtiékről is közterületet „kereszteltek el" (másként Kinizsi utca); a Halasy-sor a földesúrról kapta a nevét; a Bogyák utcáján (Nagy utca, később Széchenyi

44 Marcsa 2003. 4–5.

45 BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981. 33.

46 BIHGy Pályázatok. Séllei Lajosné Marcsa Aranka: Ezeket még el kellett mondanom... Kézirat. Dévaványa, s. a. 23.

47 NM EA 20.528. L. Pappné Marcsa Lenke: Ványai öreg gyerekik. Kézirat. Dévaványa, 1979. 5.

utca) pedig az említett nem nemesi származású, de tehetős család foglalt helyet.[48] Az 1930-as években – noha ekkor már összehasonlíthatatlanul kisebb jelentőséggel bírt az egykori nemesek lakta utcában élni – még szokás volt az egykori törzscsaládok nevén emlegetni ezeket a területeket, mely bizonyos mértékben a hajdani „*előkelőekre*" emlékeztetett.[49] Hogy a nemesi családoknak még ekkoriban is jóval többet jelenthetett a felmenőik utcáiban, házaiban való járás-kelés, mint csendes nosztalgiát vagy éppen porosnak ható történeteket, azt egy 2003-ban keletkezett emlékirat jelzi, mely szerint a család 1940-es években született tagjai is az „*ősi Dékány-házban*", az „*ősi családi házban*" születtek, és ebből a régi házból járták iskoláikat.[50] (Az említett épülettel kapcsolatban korántsem kastélyra vagy udvarházra kell gondolnunk.) A nemesi eredetűek tehát kétségtelenül számon tartották az „ősi jussot", és ragaszkodtak a család régi erejének, különlegességének nyomát őrző utcákhoz, büszkén vallották magukénak a régiek által szerzett épületeket. Bár a településnek ekkoriban már más igazodási pontja is akadt a nemesek lakta utcákon kívül, a hajdani kiváltságosok utódai – és bizonyos mértékig az egész község – éberen őrizte az egykori kurtanemesek emlékét.

A 20. század első felében ugyan nem volt már különösebb jelentősége a nemesi származásnak, a hajdani kiváltságok is rég eltűntek, azonban az 1935-ben kiadott, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét bemutató kötet községenkénti adattári részében (egyfajta „Ki kicsodában") a dévaványai meghatározó személyiségeit röviden bemutató szócikkekben sokszor szerepel – különösen a többi település adataival összevetve – a család nemességére, „patinás voltára" történő utalás.[51] „*Régi nemesi család sarja*", „*ősi birtokán gazdálkodik*", „*ősi gazdacsalád leszármazottja*" – írták magukról a kötetben szereplő ványaiak (akár 270, akár 20 holdat műveltek). Azonban nem csupán a nemesi eredettel büszkélkedők mutattak rá családfájuk „vastagságára": láthatóan a közrendű családból származók is igyekeztek hangsúlyozni ősiségüket, amely, ha nem is ódon nemesi levelet, de „ősrégi dévaványai családot" jelentett – legalábbis az adattár szerint. Úgy tűnik, hogy ekkorra – a nemesi címek jelentőségének elvesztésével, ugyanakkor a módosabb gazdacsaládoknak a hajdani kiváltságosokkal rokonságba kerülésével – az egykori nemesi rátartiságra emlékeztető, a családi örökséget, kapcsolódást nagyra tartó identitást építettek maguknak a helyiek: ha nem a nemességbe, akkor az ősiségbe, a településsel való összefonódásba kapaszkodva. Így az egykor kiváltságosnak számító famíliák továbbra is számon tartották nemesi származásukat, míg az ilyesmivel nem dicsekedők elsősorban a jó ideje rájuk jellemző „déva-

48 BIHGy A-99.110.1. Bereczki Imre: Adatok a dévaványai nép helynévhasználatához. Kézirat. Dévaványa, 1960. 4.

49 BIHGy A-99.39.1. Bereczki Imre: Egy ványai néprajzi forrás az abszolutizmus korából. Kézirat. Dévaványa. 1984. 6.

50 Marcsa 2003. 17–23.

51 Scheftsik 1935. 58–64.

ványaiságot" hangsúlyozták, amikor tekintélyt igyekeztek kölcsönözni maguknak. A két világháború közötti község lakosai számára tehát a nemesi származás különleges büszkeségre adott okot, melyet a hosszú dévaványai múlt csak „patinásabbá tett"; ugyanakkor a címeres levéllel nem rendelkezők, a közrendű eredetűek tekintélyét szintén növelte, ha már évszázadok óta a településen éltek. Az előbbiekben feltételeztük, hogy a birtoktalan vagy legfeljebb kisebb földdel rendelkező nemeseknek mintha birtokaik része lett volna a település – az alacsonyabb származású polgárok esetében viszont a föld nem a kiterjesztett tulajdont, hanem valamiképpen azt a nemes talajt jelenthette, amelyre rábízható a növekvő családfa.

Azonban nem csupán a sajátos önbemutatás, a hosszú idő óta a településhez kötődés hangsúlyozása rokonította a helyi nemesi és nem-nemesi származású lakost: a „hetero-anamnézis", a falucsúfolók is hasonló jellemzőket tulajdonítottak a két rétegnek. Az egyik közszájon forgó csúfolódó szerint egyszer a község nemesei a hont védve rendkívüli módon megrettentek az útszélen heverő kendertől, ugyanis ellenségnek hitték a mozdulatlan kupacokat. „*Ó, ványai nemesek, hogy nem sül ki a szemetek? Megijedtek az embertűl, Elszaladtak a kendertűl*" – sommázták a történteket a szemtanú katonatársak.[52] A községtanácsot kifigurázó elbeszélő költemény, a – mások mellett – Arany Jánosnak is tulajdonított *Ványai juhbehajtás* a határt ellepő, juhoknak vélt állatok behajtását tervező, efelettiörömükben áldomást ivó ványaiakat ugyancsak nevetségessé teszi. Az elbeszélés szerint miután határozatot hoztak az állatok községi akolba tereléséről, felkészültek a hősi tett végrehajtására:

„Fegyverkeznek nagy botokkal,
Köpdösik a markukat,
Lándzsákkal és fustélyokkal
Felkészitik [sic!] magukat.
Tüzes vérüknek forgása
Ugy [sic!], hogy megfőne a kása
A szivöknek [sic!] gödrében.

Kurjongatnak örömükben,
Készitik [sic!] a torukat,
Bizva [sic!] nagy vitézségükben
Hányják, vetik magokat.
Megvivnának [sic!] a sárkánnyal,
Törökkel, krimi [sic!] tatárral,
Oly nagy a kurázsijok."[53]

52 NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 163.

53 Gaál 1978. 250.

A vitézi előkészületek azonban hiába történtek, ugyanis a „juhok" egyszer csak felröppentek (valójában vadmadarak csapatai voltak).

Úgy tűnik, hogy a nemesi, illetve a közrendűeket – a községtanácsot – kigúnyoló sorok egymáshoz igen hasonló jelenségekről tudósítanak, vagyis megerősítik, hogy az itteniekre bizony általánosságban jellemző volt egyfajta sajátos kisnemesinek tekintett mentalitás, melynek a rátartiság, kevélység, önnön vitézségük tudata vagy inkább illúziója jelentős részét alkotta.

Hatások és ellenpontok

A 20. század eleji Dévaványán meglehetősen biztos kapaszkodót és stabil identitást adhatott a hősi, nemesi örökség, a hajdani – valós vagy a helyi hagyományokon alapuló – kiváltságosság nagyon is élő emléke, még akkor is, ha az armálissal rendelkezőnek éppenséggel semmije sem volt, napszámosmunkából élt, legalábbis az egykori leszármazottak többségénél hasonló lehetett a helyzet. Nemesi származásukat tulajdonképpen az egész község számon tartotta még a jobbágyfelszabadítás után mintegy 100 esztendővel is, magától értetődően őrizték hősies múltjuk emlékeit és kiváltságaik hagyományát. Bár a helyi nem-nemeseknek nem voltak kiváltságos-emlékeik még a múlt ködébe veszően sem, mégis hajlamosak voltak „ősi földjeiket", rég ide, a településre gyökeresedett családfájukat hangsúlyozni.Esetükben, számukra legalábbis a letelepedettség régisége jelentett értéket, annál is inkább, mert a település önképét a hősiesség, önvezéreltség, olykor túlzott magabiztosság, ellenállás, lázadás jellemezte.A lélekerősítő, sokszor nevettető emlékek akkor is üdítően hathattak, ha nem föltétlenül a hallgatóság felmenőivel történtek ezek a nevezetes esetek, csak a ványaiság rokonította a közönséget – ez a jóleső elégedettség, huncutság még a 21. század első évtizedében interjúalanyaim körében is megfigyelhető volt történeteik elbeszélése közben.

Kétségtelen, hogy a – mindenféle értelemben – nemesi hagyományok sem minden esetben jártak valódi énerősítő funkcióval, sőt olykor inkább felerősíthették a meglévő feszültségeket. A hagyományokról és kiváltságokról szóló történeteknek ebben az esetben bomlasztó funkció jutott, mely elsősorban az identitásra irányult, és ez már a közösséget is veszélyeztethette. Itt nem a helyi dúsgazdag földbirtokosok vagy a gyárosok ellen lázadtak a kaszáskeresztesek, ilyenek ugyanis nem voltak, illetve a helyi kisemberek velük nem kerültek kapcsolatba. A vitézi, nemesi történeteknek megvolt a lelki fék- és ellensúlyszerepe, de veszélyt is jelentettek, mégpedig a kis különbségek nárcizmusa révén. A kifejezést Sigmund Freud használta először, két olyan csoport közötti ellentétet jelölve, amelyek kívülről azonosnak vagy nagyon hasonlónak látszanak, és az igazán kis különbségek gerjesztenek indulatokat. Bár a település lakóinak többsége nem élt jómódban, a szegények között is voltak

olyanok, akik nagyobb megbecsülésre számíthattak (bár kiváltságokra nyilván nem): a nemesi származásúak, majd őket követték a képzeletbeli rangsorban az egyéb ős-lakosok. A bevándorlókat, mint például Károlyfi Bélát – aki ráadásul mesterember, pék volt, tehát az átlagosnál jövedelmezőbb foglalkozást űzött –, nem nézték ugyan le, de ők mégsem tartoztak a község narratívájába, hősies történelmébe. Károlyfi – és a perbe fogott ványai kaszáskeresztesek jó része – ugyanúgy a bevándorlókhoz tartozott, mint a nem túl nagy létszámú izraelita lakosság, és bár Károlyfit sem elsősorban a mezőgazdaság tartotta el, az izraeliták nála bizonyos szempontból befogadottabbnak számítottak a községbeliek között, hiszen régebben érkeztek és kellően asszimilálódtak, legalábbis a ványaiak jelentős része szerint. Azon bevándoroltak vagy nem túl régen érkezett családok számára, akiknek nem itt voltak a gyökereik, az integráció meglehetősen nehéznek mutatkozott. Ez általában nem különösebben egyszerű a „*földimádók társadalmában*”,[54] talán egyik korabeli magyarországi községben sem, de Dévaványán az átlagosnál is nehézkesebb lehetett. A máshonnan érkezettnek szükséges volt beilleszkednie a község vérkeringésébe, annak pedig a földrajzi és gazdasági „helyfoglalás” mellett társadalmi befogadtatással is kellett – volna – párosulnia. A helyi viszonyok feltérképezése korántsem volt egyszerű: az ugyan elég könnyen elsajátítható volt, hogy hol van a „makkfa”, hogy kell sütni a bodagot, hogy kell köszönteni a tanítókat vagy mit illik vinni egy esküvőre – ahhoz viszont sokkal nehezebb volt kapcsolódni, hogy mit mondott – évszázadokkal ezelőtt – a derék Dékány Benedek vagy Szarka „bátyám” az adott helyzetben. Vagy úgy hallgatni a hős ványaiak tetteit, esetleg az ősi földdel kapcsolatos elbeszéléseket, hogy eközben csak külső szereplőnek érzi magát az ember, még akkor is, ha esetleg nagyobb vagyona van, mint a vele azonos munkát végző, de otthonában armálist őrző ványainak, vagy az „ősi házára” büszke községbelinek. Talán a hősi múltba való kapaszkodás még inkább hangsúlyozta a bevándoroltak integrálatlanságát, s ez hajlamos volt megágyazni a radikalizmusnak.

A kaszáskeresztes mozgalomban való részvételt mégsem azonosíthatjuk tisztán a bevándorlás problémájával. Természetesen az ős-ványaiak között is akadtak a kaszáskeresztes párthoz tartozók akik a lázadásban és világmegrengetés ábrándjában egy csoportot alkottak a többi nemzetiszocialistával: a hasonló sérelem és a közös ellenség egy mozgalomba sodorta őket. A párttal rokonszervező ős-ványaiak, akik számára nem nyújtottak elégséges fogódzót a település vagy a felmenők vitézségéről szóló történetek, ennél is többet akartak: a messzi múlt legendáiból, a sosemvolt édenből szerettek volna valamit, valami mesebeli bőséget előhozni, és – bár jól tud-

54 BIHGy A-2003.61.1. L. Papp Zsigmond: A földimádók társadalma. Kézirat. Dévaványa, 1965. L. Papp Zsigmond csak Dévaványát nevezte földimádók társadalmának kéziratában, de ötletes – ugyanakkor meglehetősen durva – megfogalmazását talán kiterjeszthetjük ezt a korabeli magyar társadalomra is.

ták, hogy családi birtokuk sohasem volt – szívesen vették volna a javak újraelosztását. Túlságosan nagy volt az ellentét az elképzelt múltbeli csodavilág és a jelenük között, a nemesi múlt hangoztatása esetükben egyszerre bizonyult áldott és terhes örökségnek.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Források

BIHGy A-99.24.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Bereczki Imre: Százéves események a néphagyományban és az egykorú feljegyzésekben. Kézirat. Dévaványa, 1948.

BIHGy A-99.110.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Bereczki Imre: Adatok a dévaványai nép helynévhasználatához. Kézirat. Dévaványa, 1960.

BIHGy A-99.99.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Bereczki Imre: Dévaványa múltja. Kézirat. 1960.

BIHGy A-2000.10.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat. Dévaványa, 1963.

BIHGy A-99.42.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Bereczki Imre: Könnyű a szó, nehéz a só: A dévaványai nép élete a szólásmondásokban. Kézirat. Dévaványa, 1979.

BIHGy A-99.41.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981.

BIHGy A-99.39.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Bereczki Imre: Egy ványai néprajzi forrás az abszolutizmus korából. Kézirat. Dévaványa, 1984.

BIHGy A-2003.61.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, L. Papp Zsigmond: A földimádók társadalma. Kézirat. Dévaványa, 1965.

BIHGy A-2001.137.1. = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Múzeumi évkönyv. Kézirat. Dévaványa, 1957.

BIHGy Pályázatok = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Kádár Ferenc – Kádár Manni: A Kádár család története a vitézi címtől a népművészet mesteréig. Kézirat. Békéscsaba, 2002.

BIHGy Pályázatok = Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa, Séllei Lajosné Marcsa Aranka: Ezeket még el kellett mondanom… Kézirat. Dévaványa, s. a.

MNL K 149 = Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, Belügyminisztériumi reservált iratok. 7. 1936.

NM EA 4153 = Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, Budapest, Bereczki Imre: Dévaványa és népe. Kézirat. Dévaványa, 1935.
NM EA 2.037 = Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, Budapest, Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948.
NM EA 12.2589 = Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, Budapest, Bereczki Imre: Dévaványa ismertetői. Kézirat. Dévaványa, 1957.
NM EA 15.823 = Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, Budapest, Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968.
NM EA 20.528 = Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, Budapest, L. Pappné Marcsa Lenke: Ványai öreg gyerekik. Kézirat. Dévaványa, 1979.
D. Tóth s.a. = D. Tóth Sándor: Életem. (Kézirat, a szerző tulajdonában.) Dévaványa, é.n.
Marcsa 2003 = L. Papp Zsigmondné Marcsa Lenke: Őseim és utódaik napjainkig. (Kézirat, a szerző tulajdonában.) Dévaványa, 2003.
20. sz. interjú. 2006. augusztus 3. Készítette: Papp Barbara. (A szerző tulajdonában.)
Fekete 1934 = Fekete Ferenc: Szeretett vezérem! Nemzeti Szociálista 3. (1934. júl. 8.) 24. sz. 4.
Hatvany 1935 = Hatvany Lajos: Nyiltan lássad általam... In: Éljen Böszörmény! Kaszáskeresztes szabadságindulók. Budapest, 1935. 3–6.
Varga 1935 = Varga János: Ez országban semmi helyed... In: Éljen Böszörmény! Kaszáskeresztes szabadságindulók. Budapest, 1935. 16–17.

Felhasznált irodalom

Benda 2008 = Benda Gyula: Zsellérből polgár – Keszthely társadalma, 1740–1849. Budapest, 2008.
Feljegyzések 1954 = Feljegyzések az újsághoz. Ványai Tanyázók: A Dévaványai Múzeum Havi Jelentése 1. (1954:4), 17–18.
Gaál 1978 = Gaál József (szerk.): Dévaványa nagyközség története. Dévaványa, 1978.
Hajdú 1996 = Hajdú József: Sárgult lapok üzenete. Dévaványa, 1996. (Ványai helyismereti lapok 1.)
Karvalics 2000 = Karvalics László (szerk.): Magyarország városai 3. Budapest, 2000.
Kósa 2001 = Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában" – A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001.
Makkai é.n. = Makkai János: Urambátyám országa – Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. Budapest, é.n.
Paksa 2009 = Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Budapest, 2009. 275–304.

Papp 2014 = Papp Barbara: A kaszáskeresztesek és Dévaványa – Kálvinizmus, „szekta", lázadás. Budapest, 2014.

Patay 1926 = Patay Pál: Végvezekényi Baldácsy Antal báró élete és a Baldácsy-alapitvány félévszázados története 1876–1926. Budapest, 1926.

Rácz 1988 = Rácz István: Városlakó nemesek az Alföldön 1526–1848 között. Budapest, 1988.

Scheftsik 1935 = Scheftsik György (szerk.): Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene. Pécs, 1935.

Szabó 2005 = Szabó Ferenc: Dévaványa nemesi községe a Nagykunság szomszédságában. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): A Jászkunság kutatása 2005: Konferencia a Kiskun Múzeumban. Kiskunfélegyháza, 2005. 115–124.

Szakács 1963 = Szakács Kálmán: Kaszáskeresztesek. Budapest, 1963.

Szederkényi 1893 = Szederkényi Nándor: Heves vármegye története IV.: Egervára visszavételétől, 1687-től 1867-ig. Eger, 1893.

Tóth 1941 = Tóth Dezső: A heves-nagykunsági egyházmegye múltja. I. köt. Debrecen, 1941.

Tóth 1942 = Tóth Dezső: A heves-nagykunsági egyházmegye múltja. II. köt. Debrecen, 1942.

Turner 1974 = Turner, Victor Witter: Social Dramas and Ritual Metaphors. In: s.: Dramas, Fields and Metaphors – Symbolic Action in Human Society. Ithaca (N.Y.), 1974.

Veres 2002 = Veres Sándor: A Nagy-Sárréten élő nemesek története a Rákóczi-szabadságharc végétől a jobbágyság felszabadításáig. Szakdolgozat történelemből. (Kézirat, ELTE BTK Művelődéstörténet Tanszék tulajdonában.) Budapest, 2002.

Bolgár Dániel

A zsidótörvények törvénytelen statisztikusa

Kovács Alajos és a házasságon kívüli születések statisztikája

Ez a tanulmány szerény célt tűz ki maga elé. Egyrészt azt, hogy utánajárjon, hogyan került be a törvénytelen születések látszólag semmilyen antiszemita potenciállal nem bíró statisztikája a zsidótörvényekről folyó vitába az 1930-as évek végén a neves antiszemita statisztikus, Kovács Alajos közreműködésével, és befolyásolta aztán a jogszabályalkotást. Másrészt az a tanulmány ambíciója, hogy ezt a történetet szembesítse egy ténnyel Kovács Alajos magánéletéből, és megpróbálja kipuhatolni, hogy ezt a tényt hogyan dolgozhatta fel főhősünk.

A törvénytelen születések és felekezeti statisztikájuk

Törvénytelenként azt az újszülöttet kellett az anyakönyvvezetőnek bejelentenie a születési statisztikai lapon, akinek az anyja a szüléskor vagy az azelőtti tíz hónapban nem volt házas.[1] A törvénytelen gyermek sajátos jogi helyzetének lényege abban állt, hogy anyja jogosult volt tartásdíjra, ha a biológiai apja elismerte apaságát vagy az apasági kereset nyomán ismertté vált a biológiai apa személye, de a törvénytelen gyermek apja után nem örökölt.[2]

A magyar népmozgalmi statisztika, amióta csak létezett, számontartotta, hogy a világra jött törvénytelen vagy törvényes születésű-e. 1895. október 1-je előtt az egyházi anyakönyvvezetők, vagyis a lelkészek, azután pedig az állami anyakönyvvezetők

1 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1911. 44–45. L. még az 1928. évi magánjogi törvényjavaslat 178–179. §-át.

2 A részletekre Meszlényi 1903. 108–114.; Sándorfalvi Pap 1939. 63–65.; Csorna 1940. 296–306, 326–332.; Kasuba 2023. 57–61.

dolga volt bejelenteni a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatalnak a születéseket, a törvényes vagy törvénytelen származás megkülönböztetésével.[3]

A törvénytelen születések statisztikájának részét képezte a gyermekek felekezete szerinti adatközlés is.[4] 1875-ig a törvénytelen szülöttek felekezeti összetételéről készültek kimutatások. Azt a statisztikai évkönyvek ekkoriban nem mondták meg, hogy a törvénytelen élveszületések számáról vagy a törvénytelen élve- és halvaszületések összegéről tudósítanak-e.[5] És nem is tudták volna megmondani, mert a lelkészektől kapott táblázatokból sem derült ki, mit jelentenek a számok.[6] 1876 és 1879 között nem publikáltak adatokat. 1880-tól már külön közreadták az élveszületett törvénytelen gyerekek felekezeti összetételét is,[7] az 1890-es évektől pedig csakis az élveszületettekét.[8]

A zsidó vallásúak aránya a törvénytelen gyerekek között tehát ismert volt. Az izraelita törvénytelen gyermekek statisztikai évkönyvekben közölt létszáma azonban annyiban pontatlan, méghozzá jelentősen felülbecsült lehetett, hogy a zsidó házasságok – főleg Északkelet-Magyarországon – gyakran nem kerültek be a hitközségi, majd az állami anyakönyvbe.[9] Az ilyen, nem „lepapírozott" frigyeket ugyanis érvénytelennek,[10] a belőlük született gyermekeket pedig törvénytelennek kellett tekinteni.[11]

A statisztikusok a házasságon kívüli születéseket hagyományosan a morálstatisztika keretében tárgyalták, azaz a társadalom erkölcsi állapotának mutatójaként tekintettek rá például a bűnözéssel, öngyilkossággal, válással, alkoholfogyasztással együtt.[12] Ennek megfelelően a felekezetek közti versengés társadalomstatisztikai irodalmában volt szerepe annak, hogy az egyes felekezetek mekkora illegitimitási rátát produkáltak.[13] Vagy ha egészen pontosan akarunk fogalmazni, akkor a törvénytelen

3 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1911. 38, 52–53.; Kármán 1985. 19, 22, 25, 29, 52, 57, 65, 74, 77, 82, 84, 93–95, 106–107.

4 1897-re, valamint 1900–1912-re ismert a törvénytelen élveszületéseknek az anya vallása szerinti megoszlása is (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1900. 100–101.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1905. 202–207.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1907. 212–217.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1910. 212–217.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1916. 282–289.).

5 Például Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal 1874. 42–43.

6 Kármán 1985. 77.

7 Például Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal 1882. 42–51.

8 Például Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1897a. 64–65.

9 Jekelfalussy – Vargha 1891. 24–25, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893. 15*, 17*, 62*–63*.; Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1895. 33*.; Weszprémy 1907. 49–52.; Ájus – Henye 1992. 91, 111.; Frojimovics 2007. 30.; Nagy 2018. 142–147.

10 15.904/1863. számú udvari kancelláriai rendelet 14. pontja (1940. udvari kanczelláriai szám[ú rendelet] 1885. 711.)

11 3.505/1887. számú VKM rendelet (Elvi jelentőségű miniszteri rendelet házasságok… 1887. 458.)

12 Ráth 1896. 790–791.

13 Például Jekelfalussy – Vargha 1891. 24–25., Pezenhoffer 1928. 132–133.; Pezenhoffer 1929; Földes 1931. 1114.; Karner 1931. 97–100.; Laky 1930. 237–256.; Szél 1930. 117.; Szél 1941. 89–90.

gyerekek vallására vonatkozó statisztikák azt mutatták, hogy az egyes felekezetek nőnemű tagjainál sok vagy kevés a törvénytelen élveszülések száma, mivel a házasságon kívül született gyermek főszabály szerint az anyja vallását követte, ha az anya törvényesen bevett vagy elismert felekezethez tartozott.[14] Tehát az, mekkora volt az élveszülések közt a törvénytelen utódok hányada zsidóknál és nem zsidóknál, lényegében a zsidó és nem zsidó nőkről árulta el, milyen gyakran született utódjuk házasságon kívül, míg az izraelita és nem izraelita férfiak szerepvállalásáról a házasságon kívüli nemzésben szemérmesen hallgattak a statisztikák. Mást nem is tehettek, mert nem volt mit kimutatniuk: a törvénytelen származású gyermek esetében az apa a hatóság szemében ismeretlen volt, ezért az atyára vonatkozó rovatot az anyakönyvben és a statisztikai hivatalnak megküldött születési statisztikai lapon is kitöltetlenül kellett hagynia az anyakönyvvezetőnek.[15]

Hiába volt azonban ismert a megszületett törvénytelen gyerekek felekezet szerinti megoszlása, az antiszemiták hagyományosan nem hivatkoztak ezekre az adatokra. És aligha véletlenül: a törvénytelen születések alakulásának bemutatásával képtelenség volt rossz színben feltüntetni a zsidókat.

A törvénytelen születések statisztikája (1. ábra) azt mutatja, hogy a kiegyezés után még rendkívül alacsony volt az izraelita újszülöttek között a házasságon kívüli kapcsolatból születettek száma. 1885-ben az állam rendeleti úton szabályozta[16] az addig rendetlen zsidó anyakönyvezés ügyét: innentől kezdve hirtelen megugrott a törvénytelen születések száma az izraelitáknál. A rohamos emelkedés mögött tehát adminisztratív ok lehetett: feltehetőleg innentől kezdték komolyan venni a hitközségekben, hogy akiknek a frigye nincsen bejegyezve a házassági anyakönyvbe, azoknak a leszármazottja törvénytelennek számít. A felekezeti helyett az állami anyakönyvezés bevezetésével egy csapásra visszaesett az illegitimitási arányszám a zsidó vallásúaknál, de utána fokozatosan tovább nőtt. A Horthy-kori Magyarországon, a trianoni területen viszont már majdnem kuriózum számba ment a nem törvényes zsidó vallású gyerek. A revíziós sikerekkel felduzzadt zsidó vallású népességben azonban a törvénytelen születések aránya ismét körülbelül a közvetlenül Trianon előtti szintre tért vissza.

14 1894: XXXII. tc. 5. §. Kivétel volt ezalól az az eset, ha az apa elismerte a törvénytelen szülöttet gyermekének, mert ebben az esetben a gyermek az ő vallását követte, ha ez volt az atya kívánsága, és a gyermek fiú volt. Az azonban, hogy egy férfi elismerje természetes apaságát, és még a vallása követéséhez is ragaszkodjon, nem volt túlságosan gyakori jelenség. Az 1897. évi statisztikai évkönyv egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy a több mint hatvanezer törvénytelen újszülött közül összesen 181 gyermek követte az apja vallását (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1898. 41.).

15 1894: XXXIII. tc. 38. és 41. §; Márkus 1895: 339, 345.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1911. 40, 45. Ha azonban az apa a születés bejelentésekor elismerte a törvénytelen szülöttet gyermekének, akkor beírták a személyi adatait a természetes apa rovatba az anyakönyvbe és a születési statisztikai lapra.

16 A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 1,924. eln, számú körrendelete… 1885.

1. ábra: A törvénytelen születések aránya (illegitimitási ráta) felekezet szerint (1866–1942)

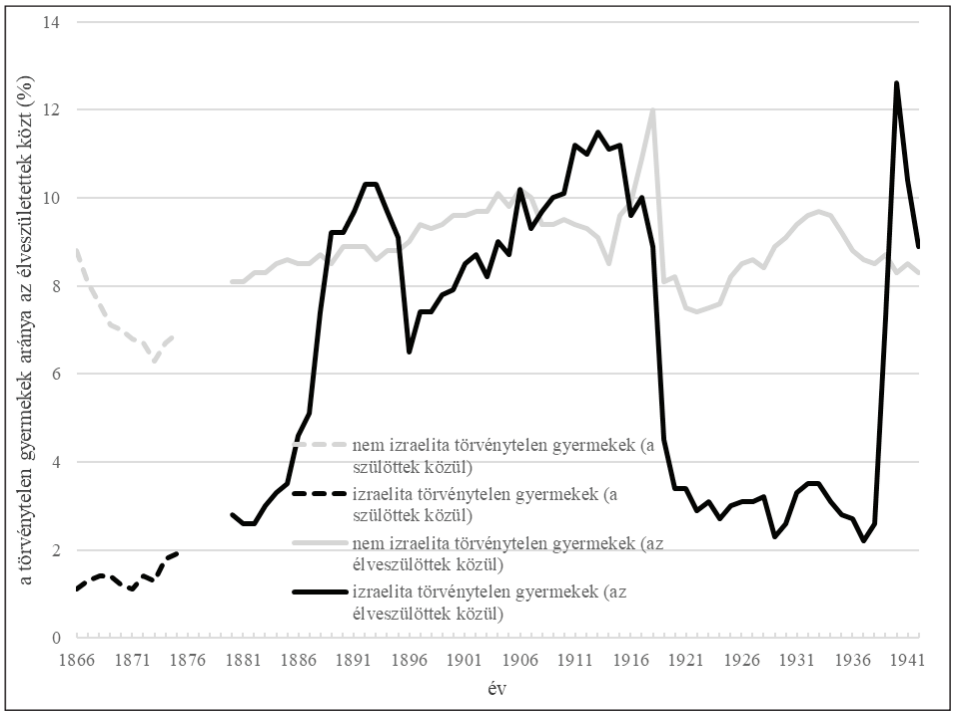

Forrás: Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal 1874–1891; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1897–1944.
Megjegyzés: az adatok változó országterületre vonatkoznak. Hogy pontosan mikor melyikre arra l. Bolgár 2025: 316–317.

Az igazán érdekes persze az, hogyan alakult a zsidó illegitimitási ráta a keresztényekéhez képest. Nos, a nem izraelitáknál a törvénytelen születések száma sokkal kisebb kilengéseket mutatott, mint a zsidóknál. Az, hogy a zsidó vagy a keresztény csecsemők között voltak-e nagyobb arányban a törvénytelen születésűek, váltakozó volt. A dualizmus korában eleinte sokkal kevesebb illegitim születést mutatott ki a zsidók körében a statisztika. Az 1890-es évektől már akadtak olyan évek, amelyekben a zsidó vallású újszülötteknek nagyobb hányada született házasságon kívül, mint a nem zsidóké. A két világháború között, az új országterületen már mindig jóval kisebb volt a törvénytelenek aránya az izraelita csecsemők között, de a terület-visszacsatolásokkal megint fordult a kocka. Összességében az látszik: hiába volt gyakori, hogy a zsidó gyermeket csak azért regisztráltak törvénytelenként, mert szüleik ugyan házasok voltak, de nem az állam által megkívánt alakszerűség szerint. Még ezzel együtt is többnyire a zsidóknál volt kevesebb a törvénytelen élveszületés, még-

hozzá jellemzően sokkal. Tehát aki a törvénytelen születések felekezeti statisztikáit a szexuális morálról kívánta faggatni, az azt találta, hogy a zsidók az erkölcsösebbek. Következésképp az antiszemiták nem tudták hasznosítani ezeket az adatokat.[17]

Kovács Alajos és a törvénytelen születések antiszemita statisztikája

A törvénytelen születések statisztikáját Kovács Alajos az 1930-as években kezdte el újragondolni. A demográfus Kovács a magyar statisztika történetének egyik nagy, a magyar antiszemita statisztika történetének pedig kétségkívül legnagyobb alakja. 1898-tól dolgozott a Központi Statisztikai Hivatalban, ahol jelentős szerepet játszott már az 1900., 1910. és 1920. évi népszámlálás munkálataiban is. Az első világháború után a magyar békedelegáció statisztikai szakértője. 1924-től nyugalomba vonulásáig, 1936-ig ő vezette a KSH-t először megbízott igazgatói, 1925-től igazgatói, 1928-tól elnöki címmel.[18] A hangyaszorgalmú statisztikusnak még arra is maradt ideje, hogy Lápi Pál álnéven nagy mennyiségű palindromot, más néven rákmondatot fabrikáljon,[19] vagyis olyan szövegeket gyártson, amelyek visszafelé olvasva ugyanazt adják, amit odafelé (például indul a görög aludni, vagy Lápi Pál).

Rendkívüli, máig tartó ismertségét azonban nem ezeknek a teljesítményeknek köszönheti Kovács Alajos, hanem annak, amivel az eposzi jelzőjét kiérdemelte a késő Horthy-kori sajtóban: ő volt a zsidótörvény(ek) statisztikusa.[20] 1922-ben jelent meg *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című füzete. Ez a zsidók népesedését, valamint a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségeket átfogóan ígérte bemutatni a régi, Trianon előtti Magyarország utolsó éveire vonatkozóan, és alátámasztani törekedett a *numerus clausus* törvényt.[21] 1935-ben Gömbös Gyula miniszterelnök felkérte Kovács Alajost, hogy a kormány számára egy hasonló munkát írjon a trianoni Magyarországról is az 1930. évi népszámlálásra támaszkodva. Kovács feltételezése szerint a kormány szándéka az volt a megbízással, hogy a műre alapozva jogszabállyal korlátozni lehessen az úgynevezett zsidó térfoglalást.[22] A mű el is készült bizalmas kézirat formájában *A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*

17 A törvénytelen születések felekezeti statisztikáinak forráskritikájára és a részletes adatokra l. Bolgár 2025. 307–308, 316–317, 322–324.

18 Az említett életrajzi adatokra l. Rózsa 2014. 410–411.

19 Lápi 1922; Kunszery 1967.

20 Kovács Alajos, a zsidójavaslat statisztikusa… 1938; Holló 1938; Félmillió magyar állampolgárt… 1939. 3.; Békessy 1939. 9.; Zsidók a statisztika tükrében 1940.

21 Kovács 1922.

22 KSH KK VA 166 Kovács Alajos koncepciós perével kapcsolatos iratok, 1, 4; BFL VII.5.e. – 1949 – 19916 Dolányi Alajos népbírósági pere, 28, 36.; Kovács Alajos a zsidójavaslat statisztikusa… 1938.

címen.[23] Ebből a szövegből született meg már Kovács nyugdíjas korában, 1938-ban az immár a nagyközönségnek szánt *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* című kötet,[24] amelynek megjelenése az első zsidótörvény beterjesztéséhez lett időzítve,[25] és amelyre az országgyűlés a zsidótörvény indokolását alapozta.[26] A legkínosabb pont a Kovács Alajos-életrajzban talán az, hogy a magyar kormány küldöttjeként előadást tartott 1941-ben a német Zsidókérdést Kutató Intézet (Institut zur Erforschung der Judenfrage) megnyitóján Frankfurt am Mainban.[27] Habár Sztójay Döme berlini követ jelentése szerint a hallgatóság körében nem aratott különösebb sikert azzal, amit elmondott.[28]

Kovács antiszemita statisztikai munkássága eredményezte azt, hogy a háború után, 1945-ben az ÁVH elődszervezete, a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya több ízben gyanúsítottként kihallgatta. Még ugyanebben az évben a Budapesti Népbíróság elé állították, amely 1948-ban népellenes bűntett elkövetése miatt öt évi börtönre ítélte. A fellebbviteli fórumnak, a Népbíróságok Országos Tanácsának az ítélete 1949-ben a főbüntetést két évi börtönre mérsékelte, továbbá 10 évre felfüggesztette a politikai jogait, és elkobozta a könyvtárát.[29]

A törvénytelen születésekről az 1935-ben a Gömbös-kormánynak belső használatra írt „zsidóügyi" értekezésében még szó sem esett. Találunk benne azonban egy egyelőre egészen homályos értelmű utalást. Kovács Alajos ugyanis megadta, hogy a budapesti házi cselédeknek, akik 96%-ban nem zsidók, mekkora hányada szolgál zsidó cselédtartónál (48,0%).[30] Kovács ezt az információt a következő kommentárral látta el: „*Hogy mit jelent ez morális és faji szempontból, arról jobb nem beszélni.*"[31]

Vajon miért olyan nagy baj erkölcsileg és fajilag, hogy sok keresztény háztartási alkalmazottnak izraelita volt a munkaadója? Kovács is érezhette, hogy muszáj lesz

23 KSH KK VB 946 Kovács Alajos: A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.

24 Kovács 1938a.

25 A zsidókérdés indokolása 1938. 3.

26 KSH KK VA 166. Kovács Alajos koncepciós perével kapcsolatos iratok 4, 14.; Ma, vagy holnap kerül a nyilvánosság elé… 1938; „A zsidóság többségében nem érezte át…" 1938. 3.; Itt a „zsidótörvény" részletes indokolása 1938. 1.; Zűrzavar, kapkodás és bizonytalanság… 1938; Ma jelenik meg… 1938; Csak statisztikai adatokat… 1938.

27 MNL OL K 27 1944. március 21-ei minisztertanács jegyzőkönyve, 94–95.; BFL VII.5.e. – 1949 – 19916 Dolányi Alajos népbírósági pere 22, 89, 92.; Rózsa 2014. 511.

28 Juhász 1982. 998.

29 KSH KK VA 166. Kovács Alajos koncepciós perével kapcsolatos iratok, 1–7.; BFL VII.5.e. – 1949 – 19916 Dolányi Alajos népbírósági pere.

30 Hogy ezt honnan tudta, előttem rejtély. A fővárosi statisztikai hivatal lakásviszonyokról szóló köteteiben a cselédekről cselédtartójuk felekezete szerint nincs adat. A cselédszobás lakásoknak mindenesetre 44,3%-ában volt a családfő izraelita (Az 1930. évi népszámlálás… 1932. 159.).

31 KSH KK VB 946. A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában, 49.

az olvasó szájába rágnia a megfejtést, mert 1938-ban, amikor az addig kéziratos értekezést publikálta, a tárgyalt szövegrészt megtoldotta fél mondattal: „*Hogy mit jelent ez morális és faji szempontból, arról jobb nem beszélni; elég csak annyit megemlíteni, hogy Budapesten évenként 800 házicselédnek születik törvénytelen gyermeke.*"[32] Kovács tehát végre elárulta, hogy a törvénytelen születéseket tartja fenyegetőnek az erkölcsre és a fajra, a keresztény cselédlány – zsidó háziúr viszonyt pedig a törvénytelen születések melegágyának hiszi. De miért nagyobb baj a törvénytelen „félvérek" nemzése, mint a törvényeseké? Hiszen annak, akit aggaszt a vérkeveredés, mindegyikük csak eggyel több félzsidó a kelleténél.

Kovács mondatának igazi értelmét, a fajra leselkedő veszély mibenlétét egyelőre jobbára nem értette a közönség a betoldás dacára sem. De azért így is ügy lett belőle. A Rassay-féle liberális *Esti Kurír* először cselédközvetítőket keresett meg, akik azt mondták, nem ilyen erkölcstelenek a cselédlányok, és kimondottan keresik az alkalmat, hogy zsidó háztartásba kerülhessenek.[33] Aztán egy állítólagos cselédlevelező elmagyarázta, hogy a zsidó cselédtartók nagyon jó emberek, még az államtitkár úrnál is jobbak.[34] Később az *Esti Kurír*ban még kilenc olvasói levél szállt szembe Kováccsal, köztük a lap közlése szerint cselédek által írtak is.[35] A lap még hónapokkal a zsidótörvény megszavazása után is vitriolos megjegyzéseket tett Kovács „cseléd-statisztikájára".[36]

Kovács Alajos odavetett megjegyzéséről tehát az már kiderült, hogy a törvénytelen születésekről szól, de még mindig magyarázatot igényelt, hogy azok miféle faji veszélyt rejtenek magukban. Ezt az olvasók Kovácsnak *A zsidó vér aránya a magyarságban* című cikksorozatában kapták meg közvetlenül az első zsidótörvény elfogadása után az *Új Magyarság* című lapban. Itt Kovács azt csinálta, amit az antiszemiták szokásszerűen, csak ő udvariasabban: miután elfogadtak egy zsidótörvényt, érzékeltette, hogy mindez nem elég. Azt mutatta meg, hogy az első zsidótörvény zsidó fogalma (zsidó az, aki izraelita, vagy aki a Tanácsköztársaság után keresztelkedett meg) túlságosan szűk: a keresztények között még más „*zsidóvérűek*" is vannak. A zsidó vér beáramlásának egyik forrása a törvénytelen gyermeknemzés. Ebből is csakis az az eset, ha a gyerek apja a zsidó, az anyja pedig nem az. Ha fordított a felállás, az nem érdekes. Ugyanis a törvénytelen utód, mint mi már tudjuk, az anyjától örökli a vallását, az apa kilétét nem jegyzik fel. Tehát a zsidó anya által szült törvénytelen félzsidót egészen zsidónak fogja hinni a világ, és vonatkozni fognak rá a zsidótörvények. Amennyiben azonban az apa a zsidó – folytatódik Kovács gondolatmenete –,

32 Kovács 1938a. 52.
33 G. i. 1938. Erre Válaszol Kovács 1938b. 2. L. még Lukács 1938.
34 Ludányi 1938.
35 A közönség véleménye a zsidókérdésről 1938.
36 Nehézségek a zsidótörvény végrehajtása körül 1938.

nagy baj van: az ilyen törvénytelen utód anyjától örökli a keresztény vallását, míg az apáról – már ha, mint általában, nincs atyai elismerés – a hivatalos iratok nem tudnak a világon semmit. Vagyis az ilyen félzsidó nem zsidónak fog számítani, vérségéről mit sem tud a világ, nem fognak vonatkozni rá a zsidótörvények, és mikor felnőtt, háborítatlanul fajgyalázhat.[37]

Kovács Alajos tehát a megszokottól eltérő módon, a fajtisztaságot alattomosan, ellenőrizhetetlenül fenyegető veszélyként kezdte el tárgyalni az illegitim születéseket: immár nem azt firtatta, hogy a zsidó felekezetű nők több vagy kevesebb törvénytelen gyereket hoznak-e a világra, mint a többi vallás hívei, hanem arra ébredt rá, hogy a keresztény nők összes törvénytelen gyermeke esetében felmerül a lehetősége annak, hogy vérségileg zsidók. Minden keresztény törvénytelen gyermek zsidógyanús, hiszen a vallásukat anyjuk után kapják, a génjeiket ellenben fele részben a hatóságok és a statisztikák számára ismeretlen apjuktól.

Milyen arányban lehettek a természetes apák zsidók? Kovács eredetileg, a Gömböséknek írt kéziratában és az első zsidótörvényt megalapozó könyvében még azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy igen nagyban, a zsidó vérbeáramlás a törvénytelen születéseken keresztül jelentős. Ezt azzal igyekezett megerősíteni, hogy Budapesten sok, évente – szerinte[38] – 800 cselédlánynak születik házasságon kívül gyermeke, és ezeknek az apja jobbára a cselédtartó családok férfi tagjai közül kerülhet ki, akiknek majdnem fele zsidó.[39]

Kovács Alajos azonban hamarosan kénytelen volt feladni azt az eszméjét, hogy a zsidó természetes apáknak köszönhetően nagymérvű vérkeveredés történik. Felbukkant ugyanis egy statisztika, ami korábban elkerülte a figyelmét, pedig kiderült belőle az, amit máshonnan tényleg nem lehetett tudni: hány zsidó van a törvénytelen gyerekek apjai között. A *Magyar Hírlap* névtelen szerzője ugyanis, amikor szembeszállt Kovács első zsidótörvényt igazoló munkájával, talált az aktuális budapesti statisztikai évkönyvben egy táblázatot.[40] Ehhez az adatokat a Stefánia Szövetség gyűjtötte 1928 és 1931 között a védőnői hálózatuk által gondozott fővárosi törvénytelen gyerekekről az anyák közlése alapján, majd az anyagot Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala dolgozta fel.[41] A Stefánia Szövetség az anyáktól megkérdezte a vallásukat, de azt is, mi az apa felekezete. A *Magyar Hírlap* cikkírója azt olvasta ki a táblázatból, hogy a zsidó férfiak nem sok vizet zavarnak a törvénytelen gyere-

37 Kovács 1938c. 1.; Kovács 1938d. 1–2.; Kovács 1938e.

38 A fővárosi statisztikai évkönyv szerint azonban 1930-ban a háztartási alkalmazottaknak 1055 törvénytelen gyermeke született (Illyefalvi 1931. 65.).

39 Kovács 1938a. 52.; KSH KK VB 946. A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában, 49.

40 Statisztika 1938.

41 Grimm 1938. 3–4, 34–36.

kek nemzése körül.[42] És valóban, az ismert vallású, törvénytelen gyermeket nemző férfiak 5,6%-a volt csupán nem zsidó nőt teherbe ejtő izraelita az anyák bevallása szerint,[43] miközben a főváros népességének 20%-a zsidó volt.

Kovács írt erre egy válaszcikket. De csak egy egészen erőltetett feleletre futotta tőle: hiába kevés az olyan törvénytelen gyermek, akinek az apja zsidó és az anyja nem az, a fordítottja még sokkal ritkább.[44] Vagyis a keresztények közé nyomtalanul befurakodott félzsidók száma ugyan kevés, de nagyobb, mint a zsidók közé befurakodott félzsidóké. Mindez azonban érdektelen adatnak tűnik egy olyan ember számára, amilyen Kovács Alajos is volt, vagyis aki a fajtisztaság ideálját hajkurássza.

Kovács néhány hét múlva *A zsidó vér aránya a magyarságban* című cikksorozatban már fel is adta a védekezést. Most már nem próbálta meg arról győzködni az olvasóit, hogy tömegesen rontják a magyarság vérét a zsidó férfiak törvénytelen utódok nemzésével. Hanem vette a Stefánia Szövetség statisztikáját, és abból kiindulva sok-sok feltételezésre alapozva megbecsülte a zsidó apák és keresztény anyák törvénytelen gyermekeinek számát. És „*jelentéktelen eredményre*" jutott: a zsidótörvényt megalapozó kötete még azt sejtette, hogy csak a házi cseléd foglalkozású budapesti nőknek mintegy 400 törvénytelen gyereke születhet zsidó apától évente. Most azt kapta, hogy az összes budapesti keresztény nőnek esztendőnként mindössze 188.[45] Az derült ki tehát, hogy a „telivér" kereszténynek látszó „félvér" zsidók sokkal kevesebben voltak, mint Kovács kezdetben gondolta. Azt viszont továbbra sem lehetett tudni, hogy kik ők, vagyis az aggodalom változatlanul indokolt volt: a keresztény nők törvénytelen gyermekei mind zsidógyanúsak.

Kovács Alajos a második és harmadik zsidótörvény vitájához is hozzászólt, és mindkét alkalommal újra felmondta azt, hogy a keresztény nők házasságon kívüli gyerekeiről eldönthetetlen, zsidók-e vagy sem. Ekkor már éppen amellett próbált minden erejével érvelni, hogy a zsidó vérségű keresztények nincsenek olyan sokan, mint azt a közvélemény gondolja. A szélsőjobb ugyanis egyre nagyobb és nagyobb számokat füllentett, hogy meggyőzze a közvéleményt, milyen hatalmas a fajkeveredési veszély.[46] Kovácsot ezek a lódítások azért aggasztották, mert egy ponton a zsidótörvények ellenzői is elkezdték a saját céljaikra használni az antiszemiták által dagasztott mendemondákat: ha ilyen nagy tömegekről van szó, akkora gyakorlati

42 Statisztika 1938.

43 Illyefalvi 1937. 645., Grimm 1938. 41–43, 91. A törvénytelen gyermeket nemző férfiak 83,6%-ának volt ismert a felekezete.

44 Kovács 1938f. Ugyanígy érvelt Bosnyák 1938. 22.

45 Kovács 1938d. Élesen vitatta és kevesellte ezeket a számokat Bosnyák 1943a. 249–250.; Bosnyák 1943b. 427–431.

46 Például a zsidó férfiak és keresztény nők törvénytelen gyerekei roppant tömegéről keringő számokra l. Bosnyák 1938. 23–24.; Serényi 1939. A zsidók gazdagságáról ugyanilyen nagyotmondási verseny folyt a szélsőjobboldalon. Erre l. Bolgár 2024a; Bolgár 2024b. 128–129.

nehézségeket jelentene a keresztény vallású zsidókra is kiterjeszteni a zsidótörvényeket, hogy feltétlenül el kell állni a tervtől. Kovács azzal is igyekezett elvenni ennek az érvelésnek az élét, hogy emlékeztetett: anyakönyvi nyomok híján úgyis lehetetlen kiszűrni a keresztények közül a zsidó apától származó törvénytelen gyerekeket , tehát rájuk e technikai okból kifolyólag úgy sem vonatkozhatnak a zsidótörvények.[47] Arra viszont ráébredt, legalább az megakadályozható, hogy a jövőben újabb, fajilag látszólag nem zsidó, valójában félig zsidó törvénytelen gyerekek szülessenek. Ugyanis 1941 júniusában – a harmadik zsidótörvény vitájának kezdetekor – az Egészségpolitikai Társaság (EPOL) fajvédelmi ankétján kifejtette, hogy e cél érdekében az új zsidótörvénynek meg kellene tiltani Magyarországon a házasságon kívüli nemi érintkezést zsidók és keresztények között.[48]

Kovács Alajos tehát a törvénytelen születést sikerrel átértelmezte szexuális erkölcsi problémából, amit a régimódi morálstatisztikában jelentett, fajkeveredés szempontjából félelmetes jelenséggé. A törvénytelen születéseket a magyar antiszemitizmusnak azonban nem Kovács Alajos fedezte fel. Ő csak követett nála sokkal vadabb antiszemitákat, mindenekelőtt *A Cél* című folyóirat magát fajtudósként meghatározó körét. A *Magyar Jövő* című lap például már 1924-ben megírta meg nem nevezett, de hivatalosnak mondott forrásra hagyatkozva, hogy Miskolcon több törvénytelen gyerek születik, mint törvényes, és a zabigyerekek 97%-ának zsidó az apja.[49] *A Cél* lapszerkesztője, a zoológus Méhelÿ Lajos 1932-ben ezt az értesülést megismételte. És hozzátette, magyar falvakban maga tapasztalta, hogy amikor a férfiak elmennek hosszú hónapokra idénymunkára, akkor a magyar nők magukra maradnak a faluban a zsidó férfiakkal, és beindul az, amit a szerző vérfertőzésnek nevez: „*szemitanéger vérüket* […] *bőségesen ráoltják a falu páriáira*".[50] *A Cél* szerkesztését Méhelÿtől egy idő után átvevő Bosnyák Zoltán már 1935-ben megírta a *Fővárosunk elzsidósodása* című munkájában, hogy megengedhetetlen módon a statisztikák nem tudják megmondani, milyen vallásúak a törvénytelen gyerekek apjai. Mégis azt állította legszentebb belső meggyőződésére hallgatva, hogy „*a fővárosban született törvénytelen gyermekek legalább 60–70%-ának zsidó az apja*", ami „*leplezetlen és tervszerű vérfertőzés*" eredménye.[51] 1937-ben a *Magyarország elzsidósodása* című kötetében pedig már az egész országról nyilatkozott: „*A törvénytelen újszülöttek óriási hányada falun és városban egyaránt letagadhatatlanul zsidó fajtabélyegek hordozója, noha anyjuk révén a keresztény egyházak statisztikáiban szerepelnek.* […] *ki tudná megmondani: hány és hány magyar lány esik szadista zsidóknak áldozatául.*"[52]

47 Kovács 1939; Kovács 1941.

48 Az Epol ankétja… 1941. 38.; A magyar orvosok nagy értekezletén… 1941.

49 Házasságon kívül 1924.

50 Méhelÿ 1932. 199, 202.

51 Bosnyák 1935. 19, 28, 31.

52 Bosnyák 1937a. 25. L. még Bosnyák 1937b. 21. Bosnyák Zoltán Kovács Alajos fellépése után is visszatért még a témára: Bosnyák 1938. 21–24.

De hiába nem Kovács Alajos volt az ötletgazda, volt szerepe abban, hogy a törvénytelen születések antiszemita faji elbeszélése elterjedjen, és szalonképessé váljon. A harmadik zsidótörvény országgyűlési vitájában, de már azt megelőzően is, többen (Hubay Kálmán,[53] Schmidt Lajos,[54] Serényi Miklós,[55] Halmai János,[56] Maróthy Károly,[57] Balás Károly,[58] Varga Béla,[59] Közi Horváth József,[60] Károlyi Viktor,[61] Incze Antal,[62] Budinszky László,[63] az orvos Meskó Zoltán,[64] Donáth György[65]) úgy tárgyalták a házasságon kívüli születések ügyét, ahogy Kovács Alajos előadta. És Kovács Alajos lett a keresztény törvénytelen gyerekek fajtisztasága körüli kételyről folyó közbeszéd statisztikai szaktekintélye – noha olyan adatot is tulajdonítottak neki, amit sosem írt le.[66]

Az országgyűlés végül jogszabályi választ adott a Kovács és mások által felvetett kérdésre. A harmadik zsidótörvény (1941:XV. tc.) nem tiltotta meg, hogy nem zsidó személy zsidó nővel ágyba bújjon. Ebből ugyanis hiába születhettek kevert fajú egyének, azok a zsidótörvények korlátozása alá estek, mivel egyetlen ismert szülőjük, az anyjuk zsidó volt. Büntetendő cselekménynek minősítette viszont a törvény azt, ha zsidó házasságon kívül közösül vagy közösülni törekszik tisztességes nem zsidó nővel. Az ilyen kapcsolatból tudniillik olyan félzsidók születnének, akik egyetlen ismert szülőjük miatt „árjának" tűnnének. Ráadásul a zsidó férfiak úgymond fajgyalázó aktivitásának büntetése nélkül várhatóan megnövekedett volna az ilyen esetek száma, mivel a törvényben a zsidók és nem zsidók közti házasságot megtiltották. Ezért a törvényhozás bezárta a kiskaput, amelyen keresztül követhetetlenül újabb és újabb félzsidók kerülhettek volna a zsidótörvények hatálya alá nem esők kategóriájába.[67]

Az antiszemiták azonban nem voltak meggyőződve arról, hogy a hatóságok hatékonyan akadályozzák a nem zsidó nőkre pályázó zsidó férfiakat vágyaik kiélésében, vagyis abban, hogy összezagyválják a faji határokat. Ezért, német mintára,[68] a harmadik zsidótörvény után is törekedtek annak a rendelkezésnek a kiharcolására,

53 Képviselőházi napló 1938. 487.
54 Képviselőházi napló 1939a. 298–299.
55 Képviselőház napló 1939b. 410–412.; Képviselőházi napló 1941. 352, 398–399.
56 Képviselőház napló 1939c. 694
57 Képviselőházi napló 1941. 364.
58 Képviselőházi napló 1941. 368.
59 Képviselőházi napló 1941. 372.
60 Képviselőházi napló 1941. 378.
61 Képviselőházi napló 1941. 397–398.
62 Képviselőházi napló 1941. 423.
63 Képviselőházi napló 1941. 431.
64 Felsőházi napló 1942. 282.
65 Képviselőházi napló 1941. 492–493.
66 Nagykálnai Levatich 1941; Képviselőházi napló 1941. 364.; Felsőházi napló 1942. 282. A bekezdéshez l. még Karsai 2020.
67 Nagy 2015. 495–496.; Karsai 2020. 31–32. Vö. Lugosi 2015. 545–548.; Szegedi 2015.
68 L. a német vér és német becsület védelméről szóló törvény 3. §-át (Molnár 1938. 17.).

hogy a szülőképes korú keresztény nők ne dolgozhassanak zsidó cselédtartónak,[69] hiszen – ahogy Kovács Alajos tanította – a négy fal közé zárt úr-cseléd viszony a legjobb táptalaja a kereszténynek számító félzsidó törvénytelen gyerekek születésének. A zsidóknak nem zsidó cseléd tartását megtiltó rendelet meg is született, de csak a német megszállás után.[70] Kovács Alajos lelkes hangú cikkben üdvözölte az intézkedést. Úgy vélte, ez majd hatásosan gátolja a fajkeveredést, és azzal vigasztalta a munkanélkülivé váló cselédlányokat, hogy *„ha egyeseknek talán fájdalmas lesz esetleg évek óta megszokott helyüktől megválni, az egyéni érdekeknek el kell némulniuk az állam és a fajvédelem fontosabb érdekeivel szemben*".[71]

Kovács Alajos, a törvénytelen gyermek

Kovács Alajos ténykedése a törvénytelen születések és statisztikájuk körül attól igazán meglepő, mert amit írt, az saját magát is érintette: ő is egy keresztény anya törvénytelen gyermeke volt.

Kovács Alajos Ferenc kereszteléséről két anyakönyv is tudósít. A gyöngyösi Sarlós Boldogasszony, más néven alsóvárosi ferences plébánia keresztelési anyakönyvének áthúzott bejegyzése szerint 1877. január 4-én született és 6-án keresztelték meg.[72] A keresztelés a plébánia gyöngyöspüspöki leányegyházában történt. Az ottani anyakönyv szerint Kovács Alajos születésének és keresztelésének napja is január 6-a volt.[73]

Valamelyest talányos, mit jelöl meg a keresztelési anyakönyv Kovács Alajos anyjának lakhelyeként. A Gyöngyössel már hosszú évszázadok óta összeépült[74] Gyöngyöspüspöki nevű falu, ahol Kovács Alajost keresztvíz alá tartották, ma már önálló településként nem létezik: 1923-tól közigazgatásilag része lett Gyöngyös városának.[75] Az anyakönyv szerint azonban Kovács Alajos édesanyja nem is idevalósi volt, hanem Gyöngyösputnokra.[76] Ehhez képest Kovács Alajos fennmaradt elemi iskolai bizonyítványaiban Gyöngyös van születési helyként bejegyezve. A gimnáziumi

69 Például Bosnyák 1943c. 398.; Bosnyák 1943d. 438.

70 A m. kir. minisztérium 1.200/1944. M.E. számú… 1944.

71 Dolányi (Kovács) 1944a.

72 MNL OL X 2618 A1069/4. Gyöngyösi alsóvárosi plébánia keresztelési anyakönyve, 1870–1878. Ehhez képest január 8-ai születéssel említi őt harmadik osztályos korában az elemi iskolai anyakönyv (BFL VIII.334.b.1. Medve utcai községi elemi népiskola anyakönyve, 1884–1885.)

73 MNL OL X 2619 A1073. Gyöngyösi alsóvárosi plébánia gyöngyöspüspöki leányegyházának keresztelési anyakönyve (1877. január 6.).

74 Bél 2001. 219.

75 Községegyesítés 1922.

76 MNL OL X 2619 A1073. Gyöngyösi alsóvárosi plébánia gyöngyöspüspöki leányegyházának keresztelési anyakönyve (1877. január 6.).

bizonyítványaiban már Gyöngyösputnok szerepel a születés helyeként, egészen a harmadik osztályig. Ellenben ettől kezdve minden ismert iskolai dokumentumon Gyöngyöspüspök vagy Gyöngyöspüspöki a születési helye.[77] Gyöngyösputnok nevű településnek vagy településrésznek nem találni nyomát a magyar helységnévtárakban. Másutt viszont igen: Gyöngyöspüspöki két utcája közül a Gyöngyös magjához közelebb eső (mai Pesti út) volt Putnok, amelyet hol külön településnek tekintettek, hol Gyöngyöspüspöki részének.[78]

Az igazán figyelmet érdemlő része a keresztelési anyakönyvi bejegyzésnek azonban az, hogy a szülők neve rovatban az atya neve nem szerepel, a gyermek származását pedig törvénytelennek jelöli, vagyis Kovács Alajos házasságon kívüli kapcsolatból született.[79] Anyja római katolikus volt, következésképp fia is, és így – a fiú későbbi gondolatmenete szerint – meg volt az esélye annak, hogy a gyermek csak anyakönyvileg látszódjon „árjának", de fajilag „félvér" zsidó legyen. Ráadásul Kovács Alajos épp olyan házasságon kívüli viszonyból származott, amit később, a zsidótörvények korában különösen zsidósággyanúsként pécézett ki. Az anya tudniillik a fajtisztaságot Kovács Alajos szerint leginkább veszélyeztető foglalkozást űzte: cseléd volt. Legalábbis a *Népszava* 1946. évi cikke és a Kovács Alajos elleni népbírósági perben hozott fellebviteli ítélet ezt az információt tartalmazza.[80] És ezt kortárs adat is megerősíti: három helyen találtam megjelölve az anya foglalkozását. A haláláról tudósító anyakönyvi bejegyzés és fiának egyik iskolai anyakönyvi rekordja magánzónak nevezi,[81] ami nem túlságosan informatív. Nagyon is az ellenben, amit az egri ciszterci gimnáziumban az 1893/1894. tanévben a végzős Kovács Alajos édesanyjáról feljegyeztek: „*szem*[élyes] *szolgálattevő*".[82]

A keresztelési anyakönyv szerint a gyermek anyjának a neve Kovács Lujza volt. Ennek megfelelően Kovács Alajosnak mind a házasságkötéseinél, mind halálozásánál ez a név van bejegyezve anyja neveként, ahogy az 1945 utáni rendőségi kihallga-

77 KSH KK VA 184. Kovács Alajos elemi népiskolai és gimnáziumi bizonyítványai, érettségi bizonyítványa, egyetemi leckekönyve és államvizsga-bizonyítványai

78 Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár… 1839. 411.; Ethei Sebők 1880. 188.; Forgács 1928. 9.; Nagy – Hutten 2005. 112.; Gyöngyös égése 1904. 596.; Tűz mindenfelé 1904. 9.; Pelle 1988. 136.; Molnár 1997. 33. Köszönet Borbándi Eriknek, Nagy Ágostonnak és Szabó Tamásnak a Gyöngyösputnok utáni nyomozásban nyújtott segítségükért.

79 MNL OL X 2619 A1073. Gyöngyösi alsóvárosi plébánia gyöngyöspüspöki leányegyházának keresztelési anyakönyve (1877. január 6.). Ezt korábban nyilvánosságra hozta már Pikay 1946; Ungváry 2013. 298.; Rózsa 2014. 410. és egy névtelenségbe burkolózó péceli helytörténész is (A statisztikai hivatal egykori elnöke 2019).

80 BFL VII.5.e. – 1949 – 19916. Kovács Alajos népbírósági pere, 9.; Pikay 1946.

81 UNSzJE CsKk 4429873/2. Budapest, II. kerületi állami halálozási anyakönyv (1917. január 16.); MNL HML VIII.53.b. Egri ciszterci gimnázium anyakönyve, 1890/1891.

82 MNL HML VIII.53.b.55. Egri ciszterci gimnázium anyakönyve, 1893/1894.

tásainak jegyzőkönyveiben is ez szerepel.[83] A jelek szerint azonban ez nem a hivatalosan anyakönyvezett neve az anyának, hanem csupán önkényes névmagyarosítással képzett névváltozata, és így az sem egészen világos, hogyan lett hősünk vezetékneve Kovács. 1946-ban Pikay István a *Népszavá*ban Kovács Alajos népbírósági peréről megemlékezve azt közölte, hogy az anyát Schmidt Lujzának hívták, és Kovács Alajos a „*nevét diákkorában magyarosította*".[84] Annyi biztos, hogy Pikay rosszul volt tájékoztatva főszereplőnk névmagyarosításáról: minden iskolai bizonyítványán a Kovács név szerepel,[85] és a keresztelési anyakönyvből pedig az következik, hogy születésétől Kovács volt a vezetékneve. Az anya nevéről viszont jól volt értesülve az újságíró. Kovács Alajos keresztelési anyakönyvi bejegyzése az anyáról a nevén kívül annyit árul el, hogy „*egri születésű*". 1852-ben Egerben született Schmidt Lujza Gizella, Schmidt Antal és Strausz Anna gyermeke.[86] A halál 1917-ben érte. A halálozási anyakönyvben is még Schmidt vezetéknéven szerepel. Az elhunyt utolsó lakhelye Pécel volt.[87] Kovács Alajos is élt Pécelen karrierje kezdetén.[88]

Ki lehetett Kovács Alajos apja? Semmi jele annak, hogy zsidó lett volna, ugyanis római katolikus pap volt. A Kovács Alajos népbírósági perét megelőző rendőrségi kihallgatások és a bírósági tárgyalás jegyközkönyvei a személyes adatok között többször is tartalmazzák az apa nevét: Dolánszky Alajosnak hívták.[89] A *Népszava* publicistája úgy tudta, hogy az apa gyöngyösi plébános volt. Az értesülés nem pontos, de nem is egészen alaptalan: a kimondottan jóképű Dolánszky[90] a gyöngyösi

83 MNL OL X 2619 A1073. Gyöngyösi alsóvárosi plébánia gyöngyöspüspöki leányegyházának keresztelési anyakönyve, 1873–1895; UNSzJE CsKk 4830467/4. Ecsédi állami házassági anyakönyv (1906. január 16.); UNSzJE CsKk 4429484. Budapest, II. kerületi házassági anyakönyv (1916. október 10.); UNSzJE CsKk 4429486/3. Budapest, II. kerületi házassági anyakönyv (1936. március 11.); UNSzJE CsKk 4429760/2. Budapest, XII. kerületi halálozási anyakönyv (1963. április 14.); BFL VII.5.e. – 1949 – 19916. Kovács Alajos népbírósági pere, 20–38.

84 Pikay 1946.

85 KSH KK VA 184. Kovács Alajos elemi népiskolai és gimnáziumi bizonyítványai, érettségi bizonyítványa, egyetemi leckekönyve és államvizsga-bizonyítványai.

86 Ezekből a vezetéknevekből az sejthető, hogy Kovács Alajosnak voltak német nemzetiségű felmenői. Vö. ezt az 1930-as években a „németkérdésben" elfoglalt álláspontjával (Orosz 2019. 87–91.).

87 UNSzJE CsKk 4429873/2. Budapest, II. kerületi állami halálozási anyakönyv (1917. január 16.).

88 A statisztikai hivatal egykori elnöke 2019.

89 BFL VII.5.e. – 1949 – 19916. Kovács Alajos népbírósági pere, 20, 26, 30, 34, 38, 47. Kovács Alajos egyfajta informális atyai elismeréseként is értelmezhető az, hogy a törvénytelen gyermek a természetes apa, Dolánszky Alajos keresztnevét kapta a keresztségben. De nem feltétlenül érvényes ez az értelmezés, ugyanis Kovács Alajos az anyja után is kaphatta a keresztnevét, hiszen a Lujza (Alojzia) név az Alajos női változata, és az anyát a születési anyakönyve így Alojziának nevezi meg, illetve később is használhatta ezt a névalakot, mivel a fia egri gimnáziumi anyakönyveiben két tanéven át Kovács Alojziaként szerepel (MNL HML VIII.53.b.51–52. Egri Ciszterci Gimnázium anyakönyve, 1889/1890–1890/1891).

90 https://www.darabanth.com/hu/gyorsarveres/404/kategoriak-Fotomuveszet/Foto-500023/Dolanszky-Alajos-1834-1910-gyongyosi-kapolnai-torokszentmiklosi-plebanos-vizitkartya--II2466497 (Letöltve: 2025.05.08.)

alsóvárosi ferences plébánia segédlelkésze volt, amelyhez a gyöngyöspüspöki fília tartozott. Ám ebből a pozícióból már 1865-ben távozott, hogy büdszentmihályi plébános legyen. Ekkor Kovács Alajos anyja még gyermekkorú volt. Amikor Kovács Alajos született, az apa már valóban plébános volt, de nem Gyöngyösön, hanem az Eger melletti Felsőtárkányban, majd a Gyöngyös és Hatvan közt fekvő Ecséden. Dolánszky Alajos cikkeket publikált az *Egri Egyházmegyei Közlöny*ben, az *Eger*ben, az *Egri Népújság*ban, az *Irodalmi Szemlé*ben a *Religio*ban vagy a *Budapesti Hírlap*ban.[91]

Dolánszky Alajos életrajza több ponton is találkozik fia születése után Kovács/Schmidt Lujzáéval és Kovács Alajoséval. (1) Dolánszky Alajosnak Ecséden volt egy izraelita haszonbérlő szomszédja és beszélgetőtársa, aki gazdasági író is volt egyúttal.[92] A gazdacímtár szerint Ecséden volt haszonbérlő Milhoffer Sándor termékeny gazdasági szakíró.[93] Milhoffer Kovács Alajos életében is felbukkan. Kovács azzal is megpróbálta jobb színben feltüntetni magát a népbírósági perében, hogy elmesélte: a statisztika tudományába Milhoffer Sándor zsidó bérlő vezette be, és hogy a holokauszt idején más zsidók mellett Milhoffer is segítséget kért és kapott tőle.[94] (2) Dolánszky 1879-ben, 1881-ben és 1884-ben Schmidt Lujza három unokaöccsének keresztelőjén is vállalta a keresztszülőséget, mégpedig Schmidt Lujzával együtt.[95] (3) Azt is tudjuk, hogy Kovács Lujza Ecséden élt akkor,[96] amikor Dolánszky ugyanott plébános volt.[97] (4) Később Ecséden kötötte Kovács Alajos az első házasságát. A házassági anyakönyv szerint Kovács Alajos anyja még ekkor is ecsédi lakos, apja továbbra is ecsédi plébános.[98] (5) Dolánszky Alajos nyugdíjas éveit eltölteni Pécelre költözött,[99] ahol 1910-ben halt meg.[100] Tehát ugyanoda vonult vissza, ahol Schmidt Lujza és egy ideig Kovács Alajos is élt. Ennyi talán elég annak a következtetésnek a levonásához, hogy Kovács Alajos anyja és természetes apja egy háztartásban élhettek. A papi pályán lévő apa mellett az anya házvezetőnő-élettársi szerepben látszik feltűnni. Fiuk, Kovács Alajos pedig ott nevelkedhetett velük.

91 Dolánszky Alajos életrajzi adataira l. Személyzetiek 1865; Személyi hírek 1886; Szőllősy 1888. 454.; Konczházai Koncz 1892. 69–70.; Szinnyei 1893. 965–966.; Egyesületi élet 1899; Dolánszky 1900; Dolánszky 1903; Dolánszky 1904; Gulyás 1956. 115, 135, 158.; Diós – Viczián 1996. 662.

92 Dolánszky 1900. 384.

93 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1897b. 192–193.

94 BFL VII.5.e. – 1949 – 19916. Kovács Alajos népbírósági pere 36, 39, 47.

95 MNL OL X 2694 A1263/17. Egri római katolikus keresztelési anyakönyv (1879. február 20.); MNL OL X 2694 A1263/18. Egri római katolikus keresztelési anyakönyv (1881. október 23.); MNL OL X 2694 A1263/18. Egri római katolikus keresztelési anyakönyv (1884. május 1.).

96 MNL HML VIII.53.b.51,55. Egri Ciszterci Gimnázium anyakönyve, 1889/1890, 1893/1894.

97 Dolánszky 1886.

98 UNSzJE CsKk 4830467/4. Ecsédi állami házassági anyakönyv (1906. január 16.); Aranymise 1906.

99 Chobot 1915. 397.

100 Diós – Viczián 1996. 662.

Kovács Alajos tehát, miközben jogilag törvénytelen gyerek volt, a gyakorlatban – amennyire kideríthető – klasszikus, kétszülős családban nőtt fel, csakhogy apja katolikus pap volt. Hogyan viszonyult ehhez a helyzethez Kovács Alajos? A *Népszava* 1946. évi információi szerint titkolta törvénytelen származását, „*anyját pedig egyszerűen megtagadta, úgy, hogy Schmidt Lujza egy budai menhelyen halt meg, amikor Kovács Alajos már államtitkár volt*".[101] Annyi tudható, hogy Schmidt Lujza a Szent Erzsébet Apácarend II. kerületi aggápoldájában halálozott el 1917-ben.[102] Ám Kovács Alajos ekkor még messze nem volt államtitkár: csak 1925-ben adományozta neki a miniszter a helyettes államtitkári,[103] majd 1936-ban a kormányzó az államtitkári címet.[104]

Abban mindenesetre a *Népszava* újságírójának igaza volt, hogy Kovács Alajos titkolta törvénytelen születését. Az első nyom erre 1894-ben utal. Ebben az évben iratkozott be a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem jogi karára – holott amikor leérettségizett, még azt vallotta, hogy az orvosi pályára készül.[105] Kovács Alajos hagyatékában fennmaradt az egyetemi indexe. Ekkoriban a leckekönyv így kezdődött: „*tulajdonosa: ..... (..... fia)*". Kovács Alajos indexében ez a rész így lett kitöltve: „*tulajdonosa: Kovács Alajos (Béla fia)*".[106] Ám valójában Kovács Alajos Bélának nem a fia volt, hanem a keresztfia.[107] Kovács Alajos keresztapját, egyúttal anyja testvérének[108] a férjét hívták Buchner Bélának.

Később Kovács Alajos azzal, hogy statisztikusként beindult a karrierje, és irodalmi működést kezdett kifejteni, bekerült a Gulyás Pál által szerkesztett *Magyar írók élete és munkái* című lexikonba. Kovácsnak ekkor már a nyilvánosság számára kellett elmesélnie, kik a felmenői. Azokat az adatokat, amelyek a lexikonba bekerültek, minden bizonnyal Kovács Alajos közölte Gulyás Pállal, mert ami ott áll, azt egyrészt lehetetlen kikövetkeztetni anyakönyvi vagy más irányú kutakodással, másrészt Gulyás jelezte a Kovácsról szóló szócikk végén, hogy életrajzi kérdezősködéseire, amelyek a szülők nevét is firtatták, Kovács két ízben, 1916-ban és 1925-ben is válaszolt.[109] A lexikonban ez olvasható: „*szülők: Béla, Schmidt Róza*".[110] Ez annyit tesz, hogy Kovács

101 Pikay 1946.

102 Függelék 1914. 27.

103 A magyar királyi kereskedelemügyi... 1925; MNL OL K27 1925. május 15-ei minisztertanács jegyzőkönyve, 6–7.

104 Dr. Kovács Alajos államtitkári... 1936.

105 MNL HML VIII.53.b.76. Egri ciszterci gimnázium érettségi anyakönyve, 1893/1894.

106 KSH KK VA 184. Kovács Alajos elemi népiskolai és gimnáziumi bizonyítványai, érettségi bizonyítványa, egyetemi leckekönyve és államvizsga-bizonyítványai.

107 MNL OL X 2619 A1073. Gyöngyösi alsóvárosi plébánia gyöngyöspüspöki leányegyházának keresztelési anyakönyve (1877. január 6.).

108 MNL OL X 2694 A1259/10 Egri római katolikus keresztelési anyakönyv (1845. január 6.).

109 Gulyás 1939. VII, XII.; Gulyás – Viczián 1995. 254.

110 Gulyás – Viczián 1995. 249. Ezeket a fiktív adatokat Kovács Alajos szüleiről átveszi, sőt az apát Kovács Bélaként nevezi meg: Gyurgyák 2001. 685.; Kozák 2016.

Alajos nem a valóságos szülei nevét adta meg, hanem azt a csalafintaságot követte el, amit már az leckekönyv esetében is láttunk: a keresztszülei nevét küldte meg Gulyás Pálnak. Mivel nagynénje férjét Buchner (Bluchner, Puchner, Pucher) Bélának (Adalbertnek) hívták,[111] a keresztfiú a vezetéknevét nem írhatta meg Gulyásnak. Így viszont, hogy csak a keresztnevét közölte, bárki gondolhatta, hogy az apát Kovács Bélának hívják. Kovács Alajos keresztelési anyakönyve a keresztanyát, Kovács Alajos nagynénjét Kovács Rózának nevezi.[112] De ezt a nevet ebben a formában nem lett volna bölcs az anyja neveként közölnie Kovács Alajosnak Gulyás Pállal, hiszen felkelthette volna a gyanút, hogy törvénytelen születésű, mivel az anyának ugyanaz a vezetékneve, mint annak, akiről a szócikk szól. Így hát megírta Gulyásnak, hogy anyja neve Schmidt Róza. Legalábbis így rekonstruálhatjuk a történéseket, ha szembesítjük a lexikon szövegét az anyakönyvi adatokkal. Ez azt jelenti, hogy Kovács Alajos még az 1920-as években is titkolta születési körülményeit, sőt valótlan történetet terjesztett erről.

Mindennek ellenére azt gondolhatnánk, hogy Kovács Alajos számára arra az időszakra, amikor a törvénytelen születéseket vérkeveredési szempontból értelmező cikkeit írta, tehát a zsidótörvények korára, már feldolgozta a traumát, a saját törvénytelen származása már nem volt számára olyasmi, amit rejtegetni kell, és ami miatt szégyenkezni kell. Tudniillik Kovács 1943-ban kvázi *coming out*olt: megváltoztatta a vezetéknevét fiaival együtt, méghozzá Dolányi Alajos lett.[113] Vagyis olyan vezetéknevet vett fel, ami több mint három évtizede meghalt természetes apja, Dolánszky Alajos vezetéknevének magyar fordítása volt. Hogy a felvett név csak hasonló volt, de nem ugyanaz, mint az apáé, érthető, mivel Kovács Alajos az Országos Névmagyarosító Társaság alelnöke, az Egyesületközi Névmagyarosító Szövetségnek pedig társelnöke volt,[114] így igen rosszul vette volna ki magát, ha apja szlávos hangzású nevét veszi fel. Vagyis úgy látszik, azzal, hogy statisztikusunk úgy kezdte el felfogni a törvénytelen születéseket, mint amelyek nem a szülők szexuális erkölcséről állítanak ki bizonyítványt, hanem a faj tisztasága elleni erkölcsi bűnöket lepleznek, sikerült megszabadulnia a szégyenérzetétől: felvállalhatta végre biológiai apját, hiszen szülei

111 Kovács Alajos a gimnáziumi anyakönyvek szerint két tanévet a keresztapjáéknál lakott Egerben középiskolai tanulmányai idején. MNL HML VIII.53.b.53–54. Egri ciszterci gimnázium anyakönyvei, 1891/1892–1892/1893.

112 MNL OL X 2619 A1073. Gyöngyösi alsóvárosi plébánia gyöngyöspüspöki leányegyházának keresztelési anyakönyve (1877. január 6.).

113 UNSzJE CsKk 4429484. Budapest, II. kerületi házassági anyakönyv (1916. október 10.); Névváltoztatás 1943. A névváltoztatás után Dolányi Alajos a Dolányi (Kovács) Alajos névváltozatot is használta (pl. Dolányi (Kovács) 1944b). Miután börtönbe került a népbíróság ítéletének megfelelően, a rabtörzskönyvbe Dolányi Kovács Alajosként írták be (BFL VII.101.d – rab.VI – 5842. Kovács Alajos rabtörzskönyvi bejegyzése).

114 Megalakult a Névmagyarosító Társaság 1931; 4 millió nevet akar… 1931; Megalakult az Egyesületközi Névmagyarosító Szövetség 1936.

kapcsolata – ahogy akkoriban mondták – nem volt fajgyalázó. Innen nézve úgy tűnik, Kovács Alajos ügyködése a magyar faji törvényhozás érdekében jelentős részben azt szolgálta, hogy ledobhassa magáról törvénytelen származása terhét azzal, hogy az egész terhet átpakolja azokra a törvénytelen gyerekekre, akiknek az anyja zsidóval szűrte össze a levet.[115]

Kovács vezetéknévváltoztatása azonban igazából nem megbékülés volt a származásával, hanem csak kudarcot vallott kísérlet arra. Az ugyanis, hogy a nyugalmazott államtitkár a nevét Kovácsról Dolányira változtatta, legalább két lap érdeklődését felcsigázta, amelyek egy azonos szövegű rövid magyarázatot közöltek a névváltoztatásról:[116] *„Kovács Alajos egyik vezetője a névmagyarosító társaságnak, amely többek között célul tűzte ki a gyakran előforduló családnevek (Kovács, Kiss, Nagy stb.) megváltoztatását. A nyugalmazott államtitkár jó példát akart mutatni és ezért vette fel nagyanyjának predikátumát a gyakori Kovács név helyett."*[117]

Vagyis Kovács Alajos plébános apját, akiről igazából mintázta új családnevét, Dolánszky Alajost, továbbra is elhallgatta. Helyette egyenesen nemes ősöket koholt magának: azt vallotta, nagyanyja felmenőinek nemesi előneve volt a Dolányi.

Kovács Alajos végül „belebukott" a törvénytelen születésébe. Méghozzá a második világháború után: a származása az egyik bűnösségét megalapozó körülménnyé vált a népbírósági perében. Az 1945 utáni új Magyarországon – amely a törvénytelen gyermek kifejezést is törölte a jogból, és az ilyen származás nyomát is eltüntette az anyakönyvekből[118] – persze a házasságon kívüli születés már nem abban az értelemben jelentett problémát, ahogy a Horthy-korszakban, vagyis a szülők szexuális erkölcstelenségének jeleként, majd a kontrollálhatatlan fajkeveredés lehetőségeként. Az új éra átértelmezte a törvénytelen születést morális, illetve faji fogalomból osztályfogalommá.

Kovács Alajos ügyében az új értelmezés felé Pikay István írása nyitotta meg az utat a *Népszava*ban. A többi hírlap Kovácsnak a népbírósági peréről csak mínuszos hírekben tudósított. 1946-ban Pikay ellenben hosszabb cikket közölt. Ebben a szer-

115 A szégyenérzetétől való megszabaduláshoz a korabeli közbeszédben Kovács Alajos találhatott magának támogatást. Németországban legalábbis egyes náci vezetők kifejezetten támogatóan viszonyultak a törvénytelen nemzéshez, ha az abból született utód származása tisztázott volt és fajilag értékesnek minősült (Pine 1999. 38–43.; Joshi 2011; Danzer 1942). Magyarországon ugyanez a beszédmód megfigyelhető a Horthy-korszak végének szélsőjobboldali sajtójában az olyan törvénytelen gyermekekkel kapcsolatban, akik nem fajkeveredés gyümölcsei voltak (Balányi 1943; Fehér 1943). A törvénytelen születéseknek ez a megközelítése azonban még a szélsőjobboldalon sem volt egyezményes (l. Doros 1944. 290–308.).

116 Az egyiket Kovács Alajos újságkivágásaként találtam meg. Az újságkivágásból nem derül ki a lap címe. A másik újság a *Székely Szó*.

117 Érdekes névmagyarosítás 1943, KSH KK VB 951. Kovács Alajos munkásságával kapcsolatos újságcikkek, 242.

118 1946: XXIX. tc.

ző világgá kürtölte Kovács Alajos titkát, vagyis azt, hogy egy cselédlány és egy pap törvénytelen gyermeke. Ezt azonban úgy értelmezte, hogy Kovács a történelem jó oldalára született, az „*elnyomott és szociális szempontból elesett rétegbe*". Bűne nem a származása, hanem a törvénytelen gyerekekről írt cikkei, amivel Pikay szerint a törvénytelen gyerekek és anyáik (további) jogfosztása és megalázása volt a célja, tehát gonoszságot képviselt, ami attól különösen visszataszító, hogy ezzel sajátjaival fordult szembe.[119]

Kovács Alajos ellen 1945-től folyt népbírósági eljárás, ami 1949-ben zárult le a Népbíróságok Országos Tanácsának fellebviteli ítéletével. Az ügy aktájában nyoma sincs annak, hogy előkerült volna a vádlott törvénytelen származásának témája a büntetőper folyamán, egészen a fellebviteli ítéletig. Abban a bíróság a vádlott származása dolgában Pikay értelmezését vette át, és marxizálta azt. A jogerős ítélet indoklása Kovács Alajos egyik bűneként ezt jelöli meg: „[…] *karrierje érdekében figyelmen kívül hagyta, hogy egy kizsákmányolt cselédlány »törvénytelen« gyermeke és tehetségét és szorgalmát gátlás nélkül az elnyomó rendszer szolgálatába állítva igyekezett a nemzetközi uralkodóosztály tudományos világának elismerését kiérdemelni.*"[120]

A bíróság tehát azzal érvelt Kovács Alajos bűnössége mellett, hogy a vádlott egy cselédlány törvénytelen gyermekeként a kizsákmányolt dolgozó osztályba született bele, mégis az úri világban kívánt forgolódni, a kizsákmányolók, a Horthy-kori kormányok szolgálatába szegődött többek közt antiszemita statisztikai munkásságával. A nép fiaként a nép ellen fordult. Mint törvénytelen gyermeknek, az ő útja a népbíróság elé az osztályáruláson keresztül vezetett.

Felhasznált források és irodalomjegyzék

Források

BFL VII.5.e. = Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai

BFL VII.101.d. = Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Országos Büntetőintézet iratai. Rabkönyvek

BFL VIII.334.b.1. = Budapest Főváros Levéltára, VIII.334.b.1. Budapest Székesfővárosi II. Kerületi Medve Utcai Községi Elemi Népiskola iratai. Anyakönyvek, 1882–1888

KSH KK VA 166 = Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának Kézirattára, Kovács Alajos koncepciós perével kapcsolatos iratok

119 Pikay 1946. 5.

120 BFL VII.5.e. – 1949 – 19916. Kovács Alajos népbírósági pere, 9.

KSH KK VA 184 = Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának Kézirattára, Kovács Alajos elemi népiskolai és gimnáziumi bizonyítványai, érettségi bizonyítványa, egyetemi leckekönyve és államvizsga-bizonyítványai

KSH KK VB 946 = Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának Kézirattára, Kovács Alajos: A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bizalmas kézirat

KSH KK VB 951 = Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának Kézirattára, Kovács Alajos munkásságával kapcsolatos újságcikkek

MNL HML VIII.53.b. = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, Egri Ciszterci Rendi Gimnázium iratai. Tanulókra vonatkozó iratok

MNL OL K 27 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Miniszterelnökségi levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

MNL OL X = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Másolatok gyűjteménye

UNSzJE CsKk = Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza, Családtörténeti Kutatóközpont

Felhasznált irodalom

1940. udvari kanczelláriai szám[ú rendelet] 1885 = 1940. udvari kanczelláriai szám[ú rendelet]. Magyar-Zsidó Szemle 2. (1885), 709–713.

4 millió nevet akar… 1931 = 4 millió nevet akar megmagyarosítani a Névmagyarosító Társaság. Kassai Újság 93. (1931:114), 5.

Ájus – Henye 1992 = Ájus Ferenc – Henye István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910). Történeti Demográfiai Füzetek 10. (1992), 61–113.

A közönség véleménye a zsidókérdésről 1938 = A közönség véleménye a zsidókérdésről. Esti Kurír 16. (1938:103), 6.

A magyar királyi kereskedelemügyi… 1925 = A magyar királyi kereskedelemügyi miniszter előterjesztésére…. Budapesti Közlöny 59. (1925:126), 1.

A magyar orvosok nagy értekezletén… 1941 = A magyar orvosok nagy értekezletén a német zsidótörvényt állították követendő példának. Magyarság 22. (1941:127), 7.

A m. kir. minisztérium 1.200/1944. M.E. számú… 1944 = A m. kir. minisztérium 1.200/1944. M.E. számú rendelete zsidók háztartásában nemzsidók alkalmazásának tilalma tárgyában. Budapesti Közlöny 78. (1944:73), 1.

Aranymise 1906 = Aranymise. Hevesvármegyei Hírlap 14. (1906:88), 3.

A statisztikai hivatal egykori elnöke 2019 = A statisztikai hivatal egykori elnöke. (https://www.peceliertektar.hu/2019/07/25/1005-2/ – Letöltve: 2025.02.22.)

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. misternek 1,924. eln, számú körrendelete és szabályrendelete az izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában. Rendeletek Tára 19. (1885), 1988–2074.

Az 1930. évi népszámlálás… 1932: Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten. Második rész: lakásviszonyok. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1932. (Statisztikai Közlemények 68/2.)

Az Epol ankétja… 1941 = Az Epol ankétja a fajvédelmi törvényjavaslatról. EPOL 5. (1941), 37–39.

A zsidókérdés indokolása 1938 = A zsidókérdés indokolása. Magyarország 45. (1938:85), 3–4.

„A zsidóság többségében nem érezte át…" 1938 = „A zsidóság többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait". Új Magyarság 5. (1938:85), 1–4.

Balányi 1943 = Balányi Lajos: A törvénytelen gyermek jogállásának korszerű rendezése. Magyarság 24. (1943:19), 13.

Békessy 1939 = Békessy Imre: Az új népvándorlás. Újság 15. (1939:1), 9–10.

Bél 2001 = Bán Péter (szerk.): Kondorné Látkóczki Erzsébet (ford.): Bél Mátyás: Heves megye ismertetése. 1730–1735. Eger, 2001. (A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8.)

Bolgár 2024a = Bolgár Dániel: Ábrándozás a zsákmányról. Spekulációk a „zsidóvagyon" nagyságáról Magyarországon. BBC History 14. (2024:5), 16–21.

Bolgár 2024b = Bolgár Dániel: Miért éppen a zsidók? A zsidó siker és kudarc feltalálása Magyarországon. Budapest, 2024.

Bolgár 2025 = Bolgár Dániel: Zsidók és nem zsidók számokban. Statisztikai adattár (1867–1944). In: Gerő András (szerk.): A magyarországi zsidó holokauszt kisenciklopédiája. Budapest, 2025. 27–346.

Bosnyák 1935 = Bosnyák Zoltán: Fővárosunk elzsidósodása. Budapest, 1935.

Bosnyák 1937a = Bosnyák Zoltán: Magyarország elzsidósodása. Budapest, 1937.

Bosnyák 1937b = Bosnyák Zoltán: A zsidókérdés törvényes rendezése. Mezőberény, 1937.

Bosnyák 1938 = Bosnyák Zoltán: Az idegen vér. (A zsidókérdés fajpolitikai megvilágításban.) Budapest, 1938.

Bosnyák 1943a = Bosnyák Zoltán: Nincs más út. In: Bosnyák Zoltán: Szembe Judeával! Budapest, 1943. 228–267.

Bosnyák 1943b = Bosnyák Zoltán: Házasságon kívüli magyar vérkeveredés. In: Bosnyák Zoltán: Szembe Judeával! Budapest, 1943. 421–432.

Bosnyák 1943c = Bosnyák Zoltán: A harmadik zsidótörvény. In: Bosnyák Zoltán: Szembe Judeával! Budapest, 1943. 393–400.

Bosnyák 1943d = Bosnyák Zoltán: Nem várhatunk tovább. In: Bosnyák Zoltán: Szembe Judeával! Budapest, 1943. 433–444.

Csak statisztikai adatokat… 1938 = Csak statisztikai adatokat és általános megállapításokat tartalmaz a „zsidójavaslat" indokolása. Esti Kurír 16. (1938:85), 2.

Chobot 1915 = Chobot Ferenc: A Váczi Egyházmegye történeti névtára. Első rész: Az intézmények története. Vácz, 1915.

Csorna 1939 = Csorna Kálmán: Rokonság. In: Szladits Károly (szerk.): Magyar magánjog. Második kötet. Családi jog. Budapest, 1939. 294–369.
Danzer 1942= Danzer, Paul Max: A család védelme Németországban. A törvénytelen gyermek jogai és társadalmi helyzete. Magyarság 23. (1942:157), 7.
Diós – Vicián 1996 = Diós István – Viczián János (szerk.): Magyar katolikus lexikon. II. kötet. Budapest, 1996.
Dolánszky 1886 = Dolánszky Alajos: Búcsúzó. Eger 25. (1886), 379.
Dolánszky 1900 = Dolánszky Alajos: Reflexiók főtisztelendő dr Giesswein Sándor úrnak „Hogyan beszéltek eleink" czimű czikkére. Religio 59. (1900:45,46), 384–385, 393.
Dolánszky 1903 = Dolánszky Alajos: Orosz Ádámról. Budapesti Hírlap 23. (1903:357), 14.
Dolánszky 1904 = Dolánszky Alajos: A bold. Szűz Mária szeplőtelen fogantatása maga dr. Luther Márton által bizonyítva és védelmezve. Religio 63. (1904:47), 370–371.
Dolányi (Kovács) 1944a = Kovács Alajos: Keresztény házi cselédek zsidók háztartásában. Új Magyarság 11. (1944:92), 1.
Dolányi (Kovács) 1944b: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. Magyar Statisztikai Szemle 22. (1944:4–5), 95–103.
Doros 1944 = Doros Gábor: A magyarság életereje. A nemzettest biológiája, fajegészsége és eugéniája. Budapest, 1944.
Dr. Kovács Alajos államtitkári... 1936 = Dr. Kovács Alajos államtitkári kinevezése. Statisztikai Tudósító 4. (1936:150), 2/a.
Egyesületi élet 1899 = Egyesületi élet. Néptanítók Lapja 32. (1899: 21), 12–13.
Elvi jelentőségű miniszteri rendelet házasságok... 1887 = Elvi jelentőségű miniszteri rendelet házasságok utólagos anyakönyvelése tárgyában. 3505. sz. Besztercze-Naszódmegye közig. bizottságához. Magyar Zsidó Szemle 4. (1887:7), 458–459.
Érdekes névmagyarosítás 1943 = Érdekes névmagyarosítás. Székely Szó 3. (1943:134), 6.
Ethei Sebők 1880 = Ethei Sebők László: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880.
Fehér 1943 = Fehér István: A törvénytelen gyermek jogállása. Magyarság 24 (1943:42), 9.
Félmillió magyar állampolgárt... 1939 = Félmillió magyar állampolgárt ítélnek ezzel a javaslattal fizikai és erkölcsi halálra! A II. zsidójavaslat folytatólagos parlamenti tárgyalása. Népszava 67. (1939:31), 3–4.
Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár... 1839 = Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar és Csehországoknak e' néven Ötödik Apost. Királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' közgyülésének írásai. Pozsony, 1839.
Felsőházi napló 1942 = Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. II. kötet. Budapest, 1944.

Forgács 1929 = Forgács Ferenc: Gyöngyös története. A tanuló ifjúság számára. In: Erdős Tivadar (szerk.): A Gyöngyösi állami Koháry István-reálgimnázium értesítője az 1928–29. iskolai évről. Gyöngyös, 1929. 3–80.

Földes 1931 = Földes Béla: Törvénytelen születések. In: Szterényi József et al. (szerk.): Közgazdasági enciklopédia. IV. kötet. Budapest, 1931. 1109–1119.

Frojimovics 2007 = Frojimovics Kinga: Magyar zsidó levéltári repertórium, III. Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig. (Hazai levéltárak és irattárak.) Budapest, 2007. (Hungarica Judaica 21.)

Függelék 1914 = Függelék. Fővárosi Közlöny 25. (1914:67), 24–28.

g. i. 1938 = g. i.: „Mit jelen morális és faji szempontból…". A pesti cselédkérdés Kovács Alajos statisztikájának és a szakértőknek megvilágításában. Esti Kurír 16. (1938:88), 9–10.

Grimm 1938 = Grimm Gabriella: A házasságon kívül született gyermek, mint csecsemővédelmi probléma. Budapest, 1938. (Országos Stefánia Szövetség Kiadványai 126.)

Gulyás 1939 = Gulyás Pál (szerk.): Magyar írók élete és munkái. I. kötet. Budapest, 1939.

Gulyás 1956 = Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Budapest, 1956.

Gulyás – Viczián 1995 = Gulyás Pál – Viczián János (szerk.): Magyar írók élete és munkái. XVII. kötet. Budapest, 1995.

Gyöngyös égése 1904 = Gyöngyös égése. Vasárnapi Újság 51. (1904:35), 595–596.

Gyurgyák 2001 = Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest, 2001.

Házasságon kívül 1924 = Házasságon kívül. Magyar Jövő 6. (1924:71), 1.

Holló 1938 = Holló Ferenc: Statisztikai bűvészet és statisztikai valóság. Válasz Kovács Alajos ny. államtitkár cikkére. Újság 14. (1938:92), 6.

Illyefalvi 1931 = Illyefalvi I. Lajos (szerk.): Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. XIX. Budapest, 1931.

Illyefalvi 1937 = Illyefalvi I. Lajos (szerk.): Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. XXV. Budapest, 1937.

Itt a „zsidótörvény" részletes indokolása 1938 = Itt a „zsidótörvény" részletes indokolása. Újság 14. (1938:85), 1–2.

Jekelfalussy – Vargha 1891 = Jekelfalussy József – Vargha Gyula: Közgazdasági és statisztikai évkönyv. Újabb ötödik évfolyam. Budapest, 1891.

Joshi 2011 = Joshi, Vandana: Race, Class, and Citizenship: Aspects of Illegitimate Motherhood in Nazi Germany. Journal of Contemporary History 46. (2011:4), 832–853.

Juhász 1982 = Juhász Gyula (szerk.): Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig. 1940–1941. Budapest, 1982. (Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945 5.)

Kármán 1985 = Kármán Tamásné: A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I. A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–1894). Budapest, 1985. (Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Füzetei 1.)

Karner 1931 = Karner Károly: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen, 1931. (Theologiai Tanulmányok 14.)

Karsai 2021 = Karsai László: Fajvédők, fajgyalázók. Mozgó Világ 47. (2021:1), 22–32.

Kasuba 2023 = Kasuba Róbert István: A törvénytelen gyermek jogállása: szabályozások a 20. század elején. Jogtörténeti Szemle 23. (2023:3), 56–65.

Képviselőházi napló 1938 = Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Tizennyolcadik kötet. Budapest, 1938.

Képviselőházi napló 1939a = Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Huszonkettedik kötet. Budapest, 1939.

Képviselőházi napló 1939b = Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Első kötet. Budapest, 1939.

Képviselőházi napló 1939c = Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Harmadik kötet. Budapest, 1939.

Képviselőházi napló 1941 = Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Tizedik kötet. Budapest, 1941.

Konczházai Koncz 1892 = Konczházai Koncz Ákos (szerk.): Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren. Eger, 1892.

Kovács 1922 = Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Budapest, 1922.

Kovács 1938a = Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. 1938.

Kovács 1938b = Kovács Alajos: Egyenes vagy görbe-e a statisztikai tükör? Új Magyarság 5. (1938:90), 1–2.

Kovács 1938c = Kovács Alajos: A zsidó vér aránya a magyarságban. (I.) Új Magyarság 5. (1938:141), 1–2.

Kovács 1938d = Kovács Alajos: A zsidó vér aránya a magyarságban. (II.) Új Magyarság 5. (1938:144), 1–2.

Kovács 1938e = Kovács Alajos: A zsidó vér aránya a magyarságban. (III.) Új Magyarság 5. (1938:145), 1.

Kovács 1938f = Kovács Alajos: Azok az ördöngős számok… Új Magyarság 5. (1938:112), 4.

Kovács 1939 = Kovács Alajos: Legyen vége a statisztikával való visszaélésnek. Új Magyarság 6. (1939:49), 1.

Kovács 1941= Kovács Alajos: Baj van a félvérekkel! Új Magyarság 8. (1941:160), 1.

Kovács Alajos, a zsidójavaslat statisztikusa… 1938 = Kovács Alajos, a zsidójavaslat statisztikusa – antiszemita is. De azért vannak zsidó barátai – mondotta felesége, aki a legszebb pesti kocsmárosné. Nemzet 2. (1938:83), 5.

Kozák 2016 = Kozák Péter: Kovács Alajos, dolányi. (https://www.nevpont.hu/palyakep/kovacs-alajos-7a544 – Letöltve: 2025.02.23.)
Községegyesítés 1922 = Községegyesítés. Belügyi Közlöny 27. (1922), 2048.
Kunszery 1967 = Kunszery Gyula: Lápi Pál nyomában. Élet és Tudomány 22. (1967), 1931.
Laky 1930 = Laky Dezső: A törvénytelen gyermekek Budapesten. Budapest, Budapest, 1930. (Statisztikai Közlemények 62/4.)
Lápi 1922 = Lápi Pál [Kovács Alajos]: 380 visszafordítható mondat. Indul a kutya s a tyúk aludni. Budapest, 1922.
Ludányi 1938 = Ludányi Mária: „Szégyenpír borította arcomat". Esti Kurír 16. (1938:91), 8.
Lugosi 2015 = Lugosi András: „Sztalin főhercege." Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. Fons 17. (2015:4), 527–576.
Lukács 1938 = Lukács István: Négyszemközt a háztartási alkalmazottal, akit kitüntettek, mert 32 éve egy gazdánál szolgál. Újság 14. (1938:103), 15.
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1897a = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): Magyar statisztikai évkönyv IV. Budapest, 1897.
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1897b = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdaczímtár. Budapest, 1897.
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1897–1944 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): Magyar statisztikai évkönyv IV–L. Budapest, 1897–1944.
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1898 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): Magyar statisztikai évkönyv V. Budapest, 1898.
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1900 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalma. Budapest, 1900. (Magyar Statisztikai Közlemények 22.)
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1905 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): A magyar korona országainak 1900., 1901. és 1902. évi népmozgalma. Budapest, 1905. (Magyar Statisztikai Közlemények 7.)
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1907 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): A magyar korona országainak 1903., 1904. és 1905. évi népmozgalma. Budapest, 1907. (Magyar Statisztikai Közlemények 22.)
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1910 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): A magyar szent korona országainak népmozgalma az 1906., 1907. és 1908. évi népmozgalma. Budapest, 1910. (Magyar Statisztikai Közlemények 32.)
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1911 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.) Budapest, 1911. (Magyar Statisztikai Közlemények 36.)

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1916 = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): A magyar korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma. Budapest, 1916. (Magyar Statisztikai Közlemények 50.)

Ma jelenik meg... 1938 = Ma jelenik meg a zsidójavaslat indokolása. Bizottsági tárgyalás április 22-én. 8 Órai Újság, 24. (1938:81), 5.

Márkus 1895 = Márkus Dezső: A házassági jog és az anyakönyvi törvény kézikönyve. Az 1894. XXXI., XXXII. és XXXIII. törvényczikkek és az azokra vonatkozó összes rendeletek és utasítások. Budapest, 1895.

Ma, vagy holnap kerül a nyilvánosság elé... 1938 = Ma, vagy holnap kerül a nyilvánosság elé a „zsidójavaslat" indokolása. Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 45. (1938:85), 2.

Megalakult az Egyesületközi Névmagyarosító Szövetség 1936 = Megalakult az Egyesületközi Névmagyarosító Szövetség. Pesti Napló 87. (1936:96), 16.

Megalakult a Névmagyarosító Társaság 1931 = Megalakult a Névmagyarosító Társaság. Pesti Napló 82. (1931:106), 12.

Méhelÿ 1932 = Méhelÿ Lajos: Vérfertőzés. A Cél 22. (1932:8), 199–206.

Meszlényi 1903 = Meszlényi Artúr: Házasságon kívül született gyermek. In: Márkus Dezső (szerk.): Magyar jogi lexikon. IV. kötet. Budapest, 1903. 106–114.

Molnár 1938 = Molnár Ákos (szerk,): A hitleri árjatörvények teljes szövege és magyarázata. Budapest, 1938.

Molnár 1997 = Molnár József: Gyöngyös településszerkezete. In: Horváth László (szerk.): Mátrai tanulmányok 1997. Gyöngyös, 1997. 21–57.

Nagy – Hutten 2005 = Nagy Mihály – Hutten Antal: Gyöngyöspüspöki. In: Csiffáry Gergely (szerk.): Pesty Frigyes: Heves vármegye helynévtára. Eger, 2005 [1864]. 111–113. (A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 11.)

Nagy 2015 = Nagy Sándor: A fajvédelem útvesztőjében. Bírósági gyakorlat „fajgyalázási" perekben (1942–1944). Fons 22. (2015:4), 487–532.

Nagy 2018 = Nagy Sándor: „Engesztelhetetlen gyűlölet". Válás Budapesten (1850–1914). Budapest, 2018.

Nagykálnai Levatich 1941 = Nagykálnai Levatich: Teljes elkülönítést! Magyarság 22. (1941:128), 7.

Nehézségek a zsidótörvény végrehajtása körül 1938 = Nehézségek a zsidótörvény végrehajtása körül. Hogyan fogják pótolni az elbocsátott alkalmazottakat? – Több cégnél máris megkezdik a leépítéseket. Esti Kurír, 16. (1938:153), 1.

Névváltoztatás 1943 = Névváltoztatás. Új Magyarság 10. (1943:132), 7.

Orosz 2019 = Orosz, László: Magyar statisztikus a német „Volksboden" árnyékában. Kovács Alajos a német népesség dunántúli terjeszkedéséről. In: M. Pelesz Nelli (szerk.): Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon. Szeged, 2019. 79–91.

Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal 1874 = Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal (szerk.): Magyar statistikai évkönyv. Második évfolyam. Budapest, 1874.

Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal 1874–1891 = Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal (szerk.): Magyar statistikai évkönyv. Tizedik–tizenkilenczedik évfolyam. Budapest, 1874–1891.

Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal 1882 = Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal (szerk.): Magyar statistikai évkönyv. Tizedik évfolyam. Budapest, 1882.

Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893 = Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma. Budapest, 1893. (Magyar Statisztikai Közlemények 5.)

Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1895 = Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): A magyar korona országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma. Budapest, 1895. (Magyar Statisztikai Közlemények 8.)

Pelle 1988 = Pelle Béláné (szerk.): Heves megye földrajzi nevei 4. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. Budapest, 1988. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 181.)

Pezenhoffer 1928 = Pezenhoffer Antal: „A kálvinista Budapest" statisztikája. Magyar Kultúra 15. (1928:15–16), 129–136.

Pezenhoffer 1929 = Pezenhoffer Antal: Felsőbbrendű-e a katolikus erkölcs? Magyar Kultúra 16. (1929:15–16), 118–125.

Pikay 1946 = Pikay István: Példabeszéd a „törvénytelen" gyermekről. Népszava 74. (1946:227), 5.

Pine 1999 = Pine, Lisa: Nazi Family Policy, 1933–1945. Oxford–New York, 1999.

Ráth 1896 = Ráth Zoltán: Morálstatisztika. In: Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. XII. kötet. Budapest, 1896. 790–791.

Rózsa 2014 = Rózsa Dávid: Kovács Alajos. In: Rózsa Dávid et al. (szerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 410–413. (A Statisztika Történetei 1.)

Sándorfalvi Pap 1939 = Sándorfalvi Pap István: Törvényes öröklési jog. In: Szladits Károly (szerk.): Magyar magánjog. Hatodik kötet. Öröklési jog. Budapest, 1939. 42–227.

Serényi 1939 = Serényi Miklós: Kedvező-e a zsidók halálozási arányszáma? Magyarság 20. (1939:30), 5.

Statisztika 1938 = Statisztika. Magyar Hírlap 49. (1938: 109), 6.

Szegedi 2015 = Szegedi Gábor: Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás. Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korszakban. Socio.hu 5. (2015:1), 57–76.

Szél 1930 = Szél Tivadar: Egészségügyi statisztika orvosok és orvostanhallgatók számára. Budapest, 1930. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 124.)
Szél 1941 = Szél Tivadar: A törvénytelen születések. Magyar Statisztikai Szemle 19. (1941:2), 71–93.
Személyzetiek 1865 = Személyzetiek. Eger 3. (1865), 184.
Személyi hírek 1886 = Személyi hírek. Eger 25. (1886), 329.
Szinnyei 1893 = Szinnyei József (szerk.): Magyar írók élete és munkái. II. kötet. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1893.
Szőllősy 1888 = Szőllősy Károly: Az Eger-főmegyei papság irodalmi működése. Magyar Sion 2. (1888), 447–460.
Tűz mindenfelé 1904 = Tűz mindenfelé. Budapesti Hírlap 24. (1904:229), 9–10.
Weszprémy 1907 = Ifj. Weszprémy Kálmán: A magyarországi zsidóságról. I. A magyarországi zsidók statistikája. Debreczen, 1907.
Zűrzavar, kapkodás és bizonytalanság… 1938 = Zűrzavar, kapkodás és bizonytalanság a zsidótörvény végrehajtása körül. Esti Kurír 16. (1938:151), 3.
Zsidók a statisztika tükrében 1940 = Zsidók a statisztika tükrében. Képes Családi Lapok 61. (1940:27), 9.

Szijártó István műveinek válogatott bibliográfiája

Önálló kötet

Szijártó M. István: A diéta II: A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2021. 760 p.

Szijártó M. István: A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe. Budapest, Ráció Kiadó, 2021. 444 p.

István M. Szijártó: Estates and Constitution. The Parliament of Eighteenth-Century Hungary. New York–Oxford, Berghahn Books, 2020. 442 p.

Szijártó M. István: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016. 331 p.

Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2014. 273 p.

Gylfi Magnússon Sigurdur – István M. Szijártó: What is Microhistory? Theory and Practice. Abingdon, Routledge, 2013. 184 p.

Szijártó M. István: Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai. Keszthely, Balaton Akadémia, 2011. 97 p.

Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Budapest, Universitas Kiadó, 2006. 291 p.

Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 614 p.

Szerkesztett kötet

Szijártó, István M. – Blockmans, Wim – Kontler, László (eds.): Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century: Volume II. Practices of Representation. London, Routledge, 2025. 332 p.

Szijártó M. István (szerk.): A felsőbüki Nagyok évszázada. A politikai elit útjai a kései rendiség időszakában. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2024. 276 p.

Szijártó, István M. – Blockmans, Wim – Kontler, László (eds.): Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century: Volume I. Representative Institutions and Political Motivation. London–New York, Routledge, 2022. 358 p.

H. Németh István – Dobszay Tamás – Szijártó M. István – Pap József (szerk.): Rendi országgyűlés, polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. 627 p.

Szijártó. M István (szerk.): Az indigenák. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 235 p.

Szijártó M. István (szerk.): A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai. Budapest, Balassi Kiadó, 2015. 185 p.

Dobszay Tamás – Forgó András – ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István (szerk.): Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig. Budapest, Argumentum Kiadó, 2013. 458 p.

Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 228 p.

Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): Mikrotörténelem másodfokon. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010. 305 p.

Tanulmány

Dobszay, Tamás – Poór, János – Szijártó M. István: Contributions, subsidies, and the estates of Hungary, 1790–1812. In: Szijártó, István M. – Blockmans, Wim – Kontler, László (eds.): Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth

Century. Volume II. Practices of Representation. London, Routledge, 2025. 76–105.

István M. Szijártó: Forms of modern parliamentarism in eighteenth-century Hungary. In: Szijártó, István M. – Blockmans, Wim – Kontler, László (eds.): Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century. Volume II. Practices of Representation. London, Routledge, 2025. 255–279.

Szijártó M. István: Még egyszer a Habsburgok pénzügyi-katonai államáról. Aetas 39. (2024:4), 196–202.

Szijártó M. István: Négy nemzedék és ami utána következett. In: Szijártó M. István (szerk.): A felsőbüki Nagyok évszázada. A politikai elit útjai a kései rendiség időszakában. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2024, 219–243.

Szijártó M. István: Az alkotmány eszméjének születése a 18. század végén. In: Hörcher Ferenc – Thomas Lorman – Pócza Kálmán (szerk.): A magyar történeti alkotmány. Korszakok és kihívások. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 55–78.

István M. Szijártó: From confession to constitution: The motivation of the Hungarian political elite in the middle of the eighteenth century. In: Szijártó, István M. – Blockmans, Wim – Kontler, László (eds.): Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century: Volume I. Representative Institutions and Political Motivation. London–New York, Routledge, 2022, 157–176.

Szijártó M. István: Hitelviszonyok Magyarországon a kései rendiség idején, 1700–1848. Bevezető megjegyzések. Történelmi Szemle 64. (2022:4), 641–647.

Szijártó M. István: Arguments for Microhistory 2.0. In: Renders, Hans – Veltman, David (eds.): Fear of Theory. Towards a New Theoretical Justification of Biography. Leiden–Boston (MA), Brill, 2021. 211–227.

Szijártó M. István: From Confession to Constitution: The Hungarian MPs' Motivation in the mid-18th Century. American Journal of Humanities and Social Sciences 7. (2020:1), 1–37.

Szijártó M. István: A „professzionális" hivatalnokok tereziánus nemzedéke és a „bürokraták" hatalomátvétele. Századok 153. (2019:6), 1189–1206.

Szijártó M. István: The paths of microhistory. Quaderni Storici 53. (2018:159), 917–928.

Szijártó I.: The unexpected survival of the dualism of king and estates: The case of the Kingdom of Hungary, 17th–18th centuries. In: В Д, Назаров; П Ю, Уваров (eds.): Three Dates of the Tragic Fifty Years of Europe (1598-1618-1648): Russia and the West During the Time of Troubles, Religious Conflicts, and the Thirty Years' War: Три даты трагического пятидесятилетия Европы (1598-1616-1648). Россия и Запад в годы Смуты, религиозных конфликтов и тридцатилетней войны Moskva, Institute of World History, Russian Academy of Sciences, 2018. 27–39.

Szijártó M. István: The Birth of the Constitution in Eighteenth-Century Hungarian Political Thought. In: Ferenc Hörcher; Thomas Lorman (eds.) A History of the hungarian Constitution. Law, Government and Political Culture in Central Europe. New York, London: I. B. Tauris, 2018, 46–62.

Szijártó M. István: Probing the limits of microhistory. Journal of Medieval and Early Modern Studies 47. (2017:1), 193–198.

Szijártó M. István: Бог в деталях: Четыре аргумента в защиту микроистории. In: Olga Togoeva; Igor Danilevsky, (red.): Kazus. Individualnoe i unikalnoe v istorii – 2017. Казус: Индивидуальное и уникальное в истории – 2017. Moskva, Izdatelstvo Indrik, 2017. 301–307.

Szijártó M. István: Az alkotmányos rendiség megjelenése az 1790-es évek politikai diskurzusában. Publicationes Universitatis Miskolcinensis Sectio Philosophica 21. (2017), 323–333.

Szijártó M. István: Hivatali karrierek a 18. századi vármegyékben. Századok 148. (2014:5), 1273–1296.

Szijártó M. István: A kosellecki „nyeregidő" a 18. századi magyar politikában. In: Hermann István (szerk.): Padányi Biró Márton veszprémi püspök emlékezete. Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014. 5–24.

Szijártó M. István – Cserpes Tünde: An Open Elite in Hungary? High Office Holders in the 18th Century. Journal of Social History 48. (2014:1), 156–174.

Szijártó M. István: Co-authoring History: Montpellier, the Vendée, and the Co-authorship of the Sources. Humanities (Basel) 2. (2013:4), 449–461.

Szijártó M. István: Sociálne a kultúrne dejiny uhorského snemu v 18. storočí: čiastkové výsledky a zrejmé úlohy Historický Časopis 60. (2012:2), 257–269.

Szijártó M. István: A mikrotörténelem Magyarországon. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 102–111.

Szijártó M. István: Puzzle, fractale, mosaïque.: Pensées sur la micro-histoire. L'Atelier du Centre de recherches historiques, Revue electronique du CRH 2012:9 Paper: 4241.

Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos rendiségig." Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. Történelmi Szemle 54. (2012:1), 37–62.

Szijártó M. István: Komitatsadel und Landtag in Ungarn in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Tönsmeyer, Tatjana – Velek, Lubos (Hgg.): Adel und Politik in der Habsburgmonarchie und der Nachbarländern zwischen Absolutismus und Demokratie. München, Martin Meidenbauer Verlag, 2011. 139–150.

Szijártó M. István: Der ungarische Landtag und seine Entscheidungsprozeduren im 18. Jahrhundert. Von der Institutionsgeschichte zur Kulturgeschichte. Methodologische Überlegungen. In: Csaplár-Degovics, Krisztián – Fazekas, István (Hgg.): Geteilt – Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.-18. Jahrhundert). Berlin, Osteuropa-Zentrum Berlin Verlag, 2011. 356–368.

Szijártó M. István: Die Reformierten und die Frage des ständischen Widerstands im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert. In: Fata, Márta – Schindling, Anton (Hgg.): Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Münster, Aschendorff Verlag, 2010. 341–355.

Szijártó M. István: Barátok, apácák, mikrotörténelem. In: Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): Mikrotörténelem másodfokon. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010. 19–41.

Cserpes Tünde – Szijártó M. István: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. Századok 144. (2010:5), 1225–1261.

Szijártó M. István: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Hermann István – Karlinszky, Balázs (szerk.): Megyetörténet. Egyház-és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2010. 445–466.

Szijártó M. István: Montpellier, Vendée, a történész és az elbeszélés. Korall 11. (2010), 175–197.

Szijártó M. István: A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben. In: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009. 87–101.

Szijártó M. István: A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban II. Aetas 24. (2009:4), 111–138.

Szijártó M. István: A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban I. Aetas 24. (2009:3), 83–111.

Szijártó M. István: The Rákóczi Revolt As a Successful Rebellion. In: László Péter, László – Rady, Martyn (eds.): Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe. Commemorating 1956. London, Hungarian Cultural Centre London, 2008. 67–76.

Szijártó M. István: A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig. In: Benda Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. Budapest, L'Harmattan Kiadó, Zala Megyei Levéltár, 2008. 497–515.

Szijártó M. István: The Diet: The Estates and the Parliament of Hungary, 1708–1792. In: Ammerer, Gerhard – Godsey Jr., William D. – Scheutz, Martin – Urbanitsch, Peter – Weiss, Alfred Stefan (Hgg.): Bündnispartner und Konkurrenten des Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie Wien. München, Oldenbourg, 2007. 151–171.

Szijártó M. István: A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. Történelmi Szemle 46. (2004:3–4), 241–295.

Szijártó M. István: Armpruszter Anna „földesasszony".: Nemes nők és földtulajdon a 18 19. század fordulóján. In: Láczay Magdolna (szerk.): Nők és férfiak…, avagy A nemek története. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2003. 164–177.

Szijártó M. István: Revizionista társadalomtörténet. Viták a 18. századi angol társadalomról. In: Gebei Sándor (szerk.): Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára. Eger, EKF Történelemtudományi Intézet, 2000. 155–170.

Szijártó M. István: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. Aetas 13. (1998:2–3), 107–142.

Szijártó M. István: Adalék Somogy megye 18. századi újratelepülésének kérdéséhez. Somogy Megye múltjából. Levéltári Évkönyv 28. (1997), 85–110.

Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? Aetas 11. (1996:4), 157–185.

Szijártó M. István: Relatives and Miles: A Regional Approach to the Social Relations of the Nobility of the County of Somogy in the Eighteenth Century. History and Society in Central Europe 2. (1994), 141–161.

Szijártó M. István: Playing Second Fiddle: The role of Hungary and Norway in the foreign policy of the Austro-Hungarian monarchy and the Swedish-Norwegian union: A comparison. Scandinavian Journal of History 19. (1994), 143–163.

Szijártó M. István: Rokonok és mérföldek: A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 23. (1992), 29–46.

Szijártó István Miklós: A gabonaárak alakulása Marosvásárhelyen a XVI–XVII. századi polgári emlékiratok tanúsága szerint. Agrártörténeti Szemle 32. (1990), 205–213.

Recenzió, ismertetés

Szijártó M. István: William D. Godsey: The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State, 1650–1820. Hungarian Historical Review 8. (2019:1), 230–233.

Szijártó M. István: A cloister on trial. Religious cultura and everyday life in late medieval Hungary. By Gabriella Erdélyi (Catholic Christendom, 1300–1700.). Journal of Ecclesiastical History 69. (2018), 643–646.

Szijártó M. István: László Péter. Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective: Collected Studies. Ed. Miklós Lojkó. Central and Eastern Europe: Regional Perspectives in Global Context, vol. 1. Leiden, Brill, 2012. Pp. 477, tables.: Book review. Austrian History Yearbook 45. (2014), 238–239.

Szijártó M. István: Anne Patterson Rodda: Genealógia és mikrotörténelem. Klió 22. (2013:2), 3–6.

Szijártó M. István: Sigurður Gylfi Magnússon: Wasteland with Words. A Social History of Iceland. Journal of Social History 46. (2012:1), 264–266.

Szijártó M. István: Ivo Cerman: Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert. Századok 146. (2012:5), 1004–1007.

Szijártó M. István: A történelem szingularizációja. Klió 19. (2010:4), 8–16.

Szijártó M. István: Daniel Mendelsohn: Elveszettek és elveszítettek. Klió 16. (2008), 120–124.

István M. Szijártó: Ungarischer Episkopat und österreichischer Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790) By Joachim Bahlcke. Journal of Ecclesiastical History 54. (2007), 774–775.

Szijártó M. István: A Történeti Kollégium. Sic itur ad Astra 18. (2006:1–2), 5–8.

Forrás:
Magyar Tudományos Művek Tára

Teljes publikációs lista:
https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10003304